

ЮРІЙ САМБРОС

ЩАБЛІ

МІЙ ШЛЯХ ДО КОМУНІЗМУ

СУЧАСНІСТЬ

1988

ЮРІЙ САМБРОС

ЩАБЛІ

МІЙ ШЛЯХ ДО КОМУНІЗМУ

Мемуарні нариси

Терниста доля людини моєї доби. Особисте на тлі громадського — у вигляді життєвої хроніки. Життя, надії й процес становлення комуністичного світогляду рядового українського патріота першої половини 20 сторіччя.

1957

diasporiana.org.ua

СУЧАСНІСТЬ

1988

БІБЛІОТЕКА ПРОЛОГУ І СУЧАСНОСТІ Ч. 177

Yurii Sambros
STAGES OF LIFE
My Journey Toward Communism
Autobiographical Sketches

SUČASNIST — 1988

All rights reserved.
Copyright © 1988 Sučasnist
Library of Congress Catalog Card Number: 88-90599
ISBN 3-89278-007-2

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Автор цих спогадів народився 1894 року. З чого важливі висновки: люди цього покоління доходили змужіння ще за царату; брали участь у Першій світовій війні та наступній революції; були будівниками чи бодай свідками постання і зануку Української Народньої Республіки; пережили добу відродження двадцятих років і (кому пощастило) терор тридцятих; могли брати ще безпосередню участь у Другій світовій війні та пережити тріумф і злидні хрущовської відлиги; врешті, декому з них пощастило на довгому віку пережити й змору царювання Брежнєва.

Усе це стосується й до нашого автора. Перед Першою світовою війною він закінчив гімназію й розпочав навчання в університеті, у війні брав участь у якості царського офіцера, що пізніше коштувало йому багато прикростей. Українські справи цікавили автора ще з гімназійних часів, тож не випадково він брав участь в українізації військових частин під кінець Першої світової війни і був делегатом I-ого військового з'їзду в Києві 1917 року, але далі в державному будівництві участі не брав і невдовзі після з'їзду повернувся до батьківської хати на Охтирщині.

Українська революція й визвольна війна закінчилися перемогою більшовиків, і Україна, заки вони встигли зміцнити свою владу, використала перше десятиліття їх панування на національне відродження. Юрій Самброс став активним його учасником на полі народної освіти, хоч з самого початку відчував ворожість нової влади до України, її культури, недовір'я до її діячів. І тут... та, власне, не тут, бо ми вже далеко зайшли за текстом книжки, а з першої сторінки спогадів, ба з підзаголовку починається щось таке, що не вкладається в логіку здорового глузду: автор переконує

читача, ніби ця книжка, що сприймається як вирок системі, створеній за наукою Маркса-Леніна, вирок такий очевидний, що не підлягає оскарженню, — ніби ця книжка написана на те, щоб розповісти, як автор дійшов до непохитної віри в ідеї комунізму?!

Юрій Самброс зазнавав переслідування з перших днів установлення радянської влади. Спочатку його утискали за кількатижневе вимушене мобілізацією перебування в Добровольчій армії Денікіна. За це він був позбавлений виборчих прав аж до т. зв. «Сталінської конституції» (1936!), щойно за якою позбавлення виборчих прав було скасоване. З часом він дізнався, що денікінський епізод був лише ширмою, за якою крилося головне: недовір'я до нього як до українського націоналіста. Його то звільняли з роботи, то порядком попередження ймовірного звільнення він сам відходив, бо так діставав ліпший папір: «за власним бажанням». Зрештою, це недовір'я змусило Самброса рятувати життя втечею з України на уральську глушину. Висловами страху перед небезпекою арешту переповнені сторінки цієї книжки:

«Було так задушливо, що хотілося вити вовком....».

«Лише чудом зацілів я в ті часи...».

«Одверто признаюся: я переживав тоді звичайний тваринний страх...».

Це лише невеличка проба з густо розкиданих рядків подібного настрою по всій книжці. І от дивно: автор запевняє, що все це не захитало віри в комунізм не тільки його, а й кількох його друзів:

«Сумували з приводу все дужчого розгулу переслідувань української інтелігенції, але, як це не дивно, наші думки й переконання, не зважаючи на ганебне ставлення до нас, українців, не заходило в суперечність до комуністичної ідеології й світогляду».

Це справді таки звучить дивно, і деколи мимоволі виникає припущення: чи автор не кпить собі з системи, яка

стілки залила йому за шкуру сала. Але правдоподібно все таки — ні. Спогади були писані в радянській дійсності, яку автор аж занадто добре знав, і не виключене, що подібними запевненнями виставляв наперед червоний прапорець: як рукопис потрапить у небажані руки — хай знають, який він відданий «комуністичній ідеології і світогляду». Так воно й було насправді. Автор сподівався, що хрущовська «відлига» піде аж так далеко, що він зможе надрукувати свої спогади в одному з видавництв УРСР. Для цього й потрібно було, що цілком зрозуміле, раз-у-раз виставляти «червоні прапорці» з запевненнями про вірність комуністичній ідеології.

На ці теми вже існує велика література, і дедалі трудніше натрапити на відкриття. Не пропонує нам чогось нового, досі не відомого й автор цих спогадів. Але кожен твір про те саме, якщо написаний обдарованою людиною, — а до таких належить Юрій Самброс, — у відомому відкриває нові грані й збагачує наші знання про речі й події, які ми нібито вже знаємо. Такою нам здається книжка Ю. Самброса. Крім того, в ній читач знайде то цікаві епізоди з життя відомих нам людей, переважно письменників (О. Олесь, М. Вороний, М. Хвильовий, І. Багряний та ін.), а то й докладніші, майстерно виписані їх портрети (Борис Антоненко-Давидович). Усе це разом робить книжку Самброса цікавою й корисною лектурою для широкого читача.

Переконавшись в неможливості видати книжку в УРСР, автор заповів друкувати його спогади аж після того, як підуть з цього світу всі, про кого тут часто згадується. Останнім з них, скільки нам відомо, був Борис Антоненко-Давидович. По його смерті зникла остання причина, що затримувала публікацію цієї справді вартої уваги книжки.

Фотокопія рукопису, яка дійшла до нас, у багатьох місцях була дефектна, так що окремі абзаци, а то й цілі сторінки годі було відчитати. Цим пояснюються вимушені скорочення.

ВСТУПНЕ СЛОВО

Спомини Юрія Самброса становлять документ особливої ваги. У вузькому сенсі беручи — це хроніка життєвого шляху однієї української людини; на ширшому фоні доби «радянського будівництва» — це причинок до історії національної руїни, фізичного та морального нищення української інтелігенції.

Юрій Самброс народився на Сумщині 1896 року в дрібнопоміщанській сім'ї службовців. Як виходить з його власних зауваг, це соціальне середовище, включно з його батьками, піддавалося, принаймні в мовному відношенні, русифікаційним процесам, наскільки розмовною мовою в його сім'ї була російська — мова «панства»; тоді як «хахляцька мова» набирала ознак не так національної приналежності, як радше соціального визначення — атрибутом мужицтва. На психологічній площині та мовна русифікація віддзеркалювала соціальне відчуження дрібнопоміщанського середовища від навколишньої маси селянства, як сливе чи не єдиного носія української етнічності, включно з мовою. В кожному разі, Юрій Самброс став «мовно» українцем не в колі родини, яка пнула «у люди», відриваючися від мужицтва, але між селянськими однолітками на вулицях Тростянця. Від того самого мужицтва, його народних переказів він набирався знання про минуле свого народу, про полковницькі могили-кургани під Лебедином, де «закопано гори трупу власноручно скатованої Петром старшини і полковників». Врешті, від польських гімназійних товаришів — братів Риль, що чарували його «справді палкою любов'ю до польської культури», він вчився шанувати та любити мову й культуру свого народу. Від них він дізнався, що культурні польські родини вчили підпільно своїх дітей «польської мови, польської літе-

ратури й історії Польщі». Все це було для Юрія Самброса «відкриттям колосальної ваги й впливу, джерелом поваги до національних почуттів і національної боротьби».

Національне самовизначення Юрія Самброса почалось у юнацькому віці, на що вказують його тісне спілкування з національно свідомими українцями, його участь в українських гуртках при Харківському університеті та врешті зріст зацікавлення українською літературою та культурно-громадським життям. Усе це переходило межі етнічного малоросійства, до якого його батьки та він сам належали. Бо малоросійство — це, передусім, форма етнічної тотожності, що проявлялася в прив'язанні до традиційного побуту, елементів етнічної культури та рідних краєвидів з їх тополями, вербами та білими хатами. Того роду етнічне визначення не виключало мовного та культурного зросійщення, як і далекосяжного самоzneцінення в національно-політичному відношенні, що його кінцевим виявом була «общеруська» національна свідомість та патріотизм. У цьому розумінні малоросійство не обмежувалося певною суспільною верствою чи минулим: навпаки, його радянське видання плекається сьогодні на «всесоюзній» базі.

Завершенням національного самовизначення Юрія Самброса була його діяльність як офіцера російської армії серед вояків українців, які його делегували на військовий український з'їзд. Особливо важливою для нього, як він сам зауважує, була його участь у Всеукраїнському військовому з'їзді в Києві, в жовтні 1917 року, що закінчився проголошенням Універсалу Центральної Ради. Важливе тут те, однак, що цим почалася й скінчилася активна участь Юрія Самброса в революційному процесі та політичному відродженні українського народу. Вже в січні 1918 року Юрій Самброс став «пасивним» глядачем боїв з більшовиками на вулицях Кисва, з якого він виїхав до Тростянца та, як він каже, «щасливо прибув додому, на велику радість моєї матері». Тут він пережив революційну завірюху, ховаючися не лише від більшовиків, але й від українських гайдамаків. Не зумів він втекти тільки від «летючої мобілізації» Денікінською армією, в лавах якої пробув понад два місяці.

Важко твердити, до якої міри Юрій Самброс як «пасивний» глядач був типовим серед української інтелігенції, хоч певним є те, що він не був винятком. Але його власне виявлення звучить непереконливо, переходячи інколи в звичайне виправдання. Поминаючи деякі риси свого особистого характеру, як, наприклад, «несміливість» та «м'якотілість», Юрій Самброс дошукується джерела своєї поведінки в ідеологічній розгубленості, що була частинно наслідком його «внутрішньої боротьби» з «буржуазною отрутою» в думках, поглядах та уподобаннях. Бо хоч він залюбки перечитував «прогресивні» брошури та уважно прислухався до модних гасел, усе це тільки розхитало його політичні симпатії, не сприяючи кристалізації завершеного політичного *credo*. Твердим, однак, залишилося його «українство» як «органічне засвоєння української культури та традиційних для свободолобивої української інтелігенції визвольних ідей національного розвитку свого народу й краю».

У Тростянці Юрій Самброс зацікавився радянською владою, що вабила його «новизною соціальних гасел», яким він співчував. Що обурювало його — це українофобство радянської влади — від свавілля матросів Муравйова на вулицях Києва, які виловлювали осіб, запідозрених в українстві, до обвинувачення в «мазепинстві» та «контрреволюції» невинних прояві культурного життя типу «Просвіти», ба навіть ліквідації однієї з перших середніх шкіл на Слобожанщині з українською викладовою мовою тільки тому, що в ній навчали цією «сакраментальною мовою». Тією суперечністю між гаслами та фактами життя Юрій Самброс пояснює своє відношення до радянської влади. Бо, не зважаючи на його щире прийняття «принципів радянського устрою й ідеалів комунізму», вчитаних з радянських газет, Юрій Самброс став «стороннім» глядачем політичного життя, повсякчасючись натомість національно-культурницькій діяльності в «Просвіті» та шкільництві. Як «сторонній» глядач національного відродження під час революції Юрій Самброс зраджує свою аполітичну настанову до подій, в яких вирішувалося політичне майбутнє українського народу, пояснюючи таку настанову відсутністю визначеного політичного світо-

гляду. Проте, спомини Юрія Самброса створюють враження, що він широко переконаний комуніст. Як «сторонній» спостережник радянського політичного життя Юрій Самброс покладається на протиріччя між його політичними переконаннями (ідеали комунізму) та «тиранічною дійсністю» радянського життя. Тут Юрій Самброс не вважає себе за політично «неписьменну» людину без «сталих переконань», навпаки, вважає себе за «свідомого комуніста», що живе «образами прекрасного комуністичного майбутнього» та широко захоплюється «ідеалами комунізму». Юрій Самброс, здається, не свідомий того, що це захоплення «ідеалами комунізму» зраджує його відчуження від радянської дійсності, що звела його (як він сам каже) до стану застрашеної, зацькованої, ізольованої та безборонної людини, людини, яка живе візіями «прекрасного комуністичного майбутнього», але рівночасно недалекою від самогубства, яка мріє про «загірну комуну», але рівночасно знає, що живе в умовах «дикої деспотії».

Політична невинність, чи інакше кажучи — брак політичної культури, аж надто очевидна в споминах Юрія Самброса. Він дивується, наприклад, ба навіть обурюється, що його як «чесного радянця» з комуністичними переконаннями, інспектора народної освіти, який працює на «користь зміцнення радянського ладу», позбавили громадянських прав, людської гідності та звели до безправної, як тварина, істоти. Не менш невинною є його спроба скласти відповідальність за радянську «азіятчину» на Сталіна: вияснення, що стало офіційно модним у другій половині 1950-их років. «Маю на увазі, — пише він, — не радянський лад і режим взагалі, бо я його гарячий прихильник і будівник, а саме режим останніх років своєї доби, так звану "сталінську добу"». Тут Юрій Самброс захоплюється вже не лише «ідеалами комунізму», втіваючи від «тиранічної дійсності», він проголошує себе «гарячим прихильником» та «будівником радянського ладу», того самого ладу, що створив «тиранічну дійсність» з її сваволею, лицемірством та політичним терором.

В одному місці своїх споминів Юрій Самброс навіть радіє, що став агітатором Сталінської конституції, наскільки це одна «конкретна, ділова участь у радянському будівниц-

тві — участь, до якої я завжди прагнув». Більше того, він провадив цю агітаційну роботу між засланнями-куркулями (на Сибірі), що жили з сім'ями в «відкритих концтаборах» як примусова робоча сила. У ролі будівника «радянського ладу» Юрій Самброс тлумачив жертвам радянського ладу «райські якості» того ладу: громадянські права, свободу слова, совісті і т. д. — саме тоді, коли цинічно скаженіла сваволя та лицемірство радянської влади. Ці жертви мовчки слухали його «політичну дресуру», потакували, як годиться, та з гіркою усмішкою, схиливши голови, інколи «тихо зідхали». Юрій Самброс не замислюється над тим, що його «ділова участь» у радянському будівництві була участю в будівництві радянського лицемірства, на яке він дивиться з огидою.

Можна по-різному оцінювати це самовизначення Юрія Самброса як «стороннього» глядача, що став комуністом з переконання, будівником радянського ладу та, врешті, радянцем з розвинутим чуттям «радянського патріотизму». Його захоплення «ідеалами комунізму» ледве чи віддзеркалює глибоке розуміння марксизму чи навіть марксизму лєнінського видання, не кажучи вже про відношення тих «ізмів» до «тиранічної дійсності» радянського ладу. Ми маємо тут справу з проблемою не так інтелектуального, як радше психологічного порядку. Як жертва «тиранічної дійсності», він панічно шукає виходу з становища зацькованої та ізольованої людини, посилаючися, з одного боку, на ідеологічну благонадійність, а з другого — на «ділову участь» в радянському будівництві. Як ширий радянець Юрій Самброс покликається врешті на «радянський патріотизм», не підозріваючи, що тим самовизначенням людини з «всесоюзною» свідомістю він тупцює в зачарованому колі нашої історичної неволі. Бо «всесоюзна» свідомість Юрія Самброса як радянського патріота — це нова малоросійська версія «общеруського» патріотизму. Якраз тому його близький друг Антоненко-Давидович і ляв його, коли писав в одному з листів про цей «клясичний виплід кастрованої малоросійської політичної думки, що давав змогу нашим предкам-землякам поєднувати ніжність до своєї нації з вірністю общеросійському престолові».

Міркування Юрія Самброса над своїм життєвим шляхом не становлять основної частини його споминів. Було б помилкою та кривдою для автора оцінювати в такому світлі їх вартість. Бо його спомини — це не лише сповідь однієї української людини, це також хроніка погрому українського національного відродження та його творців; врешті, це важливий документ про «тиранічну дійсність» радянського ладу, документ, що він для нас зберіг, ховаючи його на «горищі та по всіляких таємних закутках». З почуття обережності, Юрій Самброс просить свого сина, дочку й дружину не показувати нікому тих споминів, аж поки не вимруть усі ті люди, про яких він найбільше згадує. На нашу думку, однак, дотримуватись обережності в такому випадку було б рівнозначним з замовчуванням того, про що не можна та не сміємо мовчати. З вдячністю та глибокою пошаною до Юрія Самброса, як чесної людини та українця, ми передаємо ці спомини в руки читачів.

Володимир Нагірний

*Друзям моїм, чиїх життя й долю отут
описано, а також синові й дочці, коли вони
стануть дорослими і матимуть дітей, — я ці
нариси — їм на прочитання й на роздум —
— присвячую.*

*Кожна людина приходиться до ко-
мунізму своїм шляхом.*

(Ленінова думка)

ВСТУП

Я — комуніст. Не за партійною приналежністю, бо я не член КПРС і не був ним ніколи. Я непартійний. Але, будучи позапартійним, — я все ж комуніст.

Я комуніст перш за все за своїм матеріалістичним світоглядом, соціально-політичними переконаннями, мріями та прагненнями, і не на словах тільки, не в думках лише: три чверти свідомого свого життя й майже всю свою інтелектуально-духову творчість я віддав дієвому радянському будівництву (в галузі освіти), що стало змістом мого життя. Тим самим я майже з перших років появи радянського ладу був і є радянцем у доброму розумінні цього слова, хоч у моїй біографії й є деякі періоди, які промовляють проти цього твердження. Я радянець не з розмислу, не з розрахунку й не з konieczности чи під впливом обставин, як багато людей, а з органічного й безпосереднього руху своєї душі.

Я комуніст, зрештою, й своїм поточним укладом життя чи побутом. Об'єктивно порівнюючи свій побутово-родинний лад з тим, що я бачу навіть серед багатьох членів КПРС, так з інтелігенції, як, ще більше, й з робітників, службовців та селян, я бачу, що мій життєвий і родинний лад та його характер куди багатші на нові соціалістичні риси нового соціалістичного суспільства.

Я комуніст, нарешті, й за своїми душевними переживаннями в цілому, за емоціями, уподобаннями, мріями про майбутнє, за чуттям свого радянського патріотизму. Я живу образами прекрасного комуністичного майбутнього.

Повторюю, я гордий і щасливий, що став комуністом душею і розумом. Проте я прийшов до комунізму не легким і не второваним шляхом, а терновими стежками та манівцями; я прийшов до нового всупереч тому, що мене від нього відштовхувало.

Як же це сталося, що я, народжений і вихований ще за царату, вкрай отруєний через царську школу буржуазним світоглядом, все ж таки зміг стати людиною комуністичного світогляду?

Як це сталося, якими стежками й шляхами я дійшов до цього? Що саме в моїй істоті сприяло цьому й під впливом яких саме суспільних факторів це сталося?

Відповідь самому собі на ці питання, аналізуючи чи просто описуючи жорстокі умови своєї доби, я й хочу дати в своїх мемуарах.

Щождо того, що мені, хоч-не-хоч, довелося згадувати й описувати в політичному режимі моєї історично-славетної доби надто вже негативного та страшного, — то не винний я в тому. «Страшные события, всякое горе, все же легче кладутся на бумагу, чем воспоминанья совершенно светлые и безоблачные... Будто можно рассказать счастье?» (О. Герцен).

ПЕРЕДМОВА

Доживши до переломового вершка свого вікування, звідки непереможна путь біологічного циклу тягне лише вниз, у старість, хочеться, озирнувшись назад, вдуматися, осмислити пережите. Для цього й почав писати свої мемуари.

«Чтобы написать собственные воспоминания, вовсе не нужно быть великим человеком или необыкновенным злодеем, знаменитым артистом или государственным человеком; достаточно быть просто человеком, у которого есть что рассказать и который может и хочет рассказать это. Каждая жизнь интересна — если не в отношении к личности, то к эпохе, к стране, в которой он живет» (О. Герцен).

Мої мемуари мають значення перш за все для мене самого: вони є не тільки засіб осмислити прожите життя, але вони — й рушійна сила мого духового росту останніх десятиріч. Монтень сказав у свій час про написану ним книжку, що не тільки він її створив, але й вона створила його, поки він її писав. Те ж саме в якійсь мірі я мушу сказати й про свої мемуари.

У мене є син і дочка. Обое вони комсомольці, і я щасливий з того. Але було б боляче думати, що, наприклад, мій син не виросте духово справжнім комуністом, не знатиме й не поважатиме того тернистого шляху, яким ішов його батько, а також поступу інтелігента минулої доби до ідеалів комунізму й до комуністичного світогляду; він мусить поважати батька за його комуністичні переконання і за той страдницький шлях, яким він до них таки прийшов, ставши в дорослому віці з отруєною буржуазною школою юнака — поступовою людиною, чесним радянцем. Хочеться також, щоб син і дочка, ставши чесними радянцями й комуністами, здобули повагу й любов до української культури, бо нею духово жив їх батько.

Я описуватиму, чим і для чого та як я жив, маючи на меті також показати, як виростає кожна людина з умов своєї доби і

з її впливів, переломлюючи їх в своїй класовій свідомості. Які саме впливи родинного й громадського життя свого часу формують особистість людини й її світогляд та які саме громадські обставини — політичні, державні, культурні, трудові, побутові — зумовлюють майбутнє людини, це завжди було й лишається найважливішим в людських біографіях, в їхній долі. О. Герцен писав, що біографія людини лише тоді має громадський інтерес, коли в ній дається «отражение истории в человеке». Виявити й показати це на власній долі — привабна річ.

Я став комуністом не з тою легкістю, як це відбувається у теперішніх комсомольців, а пройшов через тернистий шлях внутрішньої боротьби, перейнятого від батьків здорового класового чуття з тою буржуазною отрутою в думках, поглядах і уподобаннях, якою мене, як і всіх вихованців старої гімназії, труїла царська буржуазна школа. Показати або принаймні констатувати своє духове народження вдруге, при чому комуністичне народження, — провідне завдання моїх мемуарів.

Показати своє друге народження я мушу, проте, не абстрактно, а за конкретних громадських умов і впливів своєї доби, як позитивних, так і негативних. Моя життєва доля в її узагальненні — доля багатьох інтелігентів моєї доби. Через картину свого життя я можу показати *долю людини моєї доби*. «Иногда большое, общественное легче показать через личное, маленькое» (уральський письменник Є. Пермь). Ця думка служить мені виправданням мого наміру писати мемуари.

Найголовнішу, творчу частину свого життя мені судилося прожити за так званої «сталінської доби». Її жорстокі політично-громадські особливості, основані на нацькуванні одних людей проти других (утрировка й згнєблення гасла класової боротьби), принесли мені на протязі багатьох років тяжкі громадські поневіряння, моральні страждання, незаслане зоологічне цькування мене й дошкульні штучні затримки в розвитку моїх дослідницьких здібностей і потягів до наукової діяльності, не раз загрожували мені фізичним знищенням. Мені пощастило не тільки вижити, але й вирости духово, ставши, замість озлобленого обивателя, яким

уперто робили мене свідомі й несвідомі великодержавні шовіністи, партійно-більшовицькі чиновні кар'єристи й спекулянти від «бдітельності», а, навпаки, пощастило стати свідомим комуністом, самотужки, заочно здобути вищу освіту й навіть кандидатський вчений ступінь та одержати урядове звання «заслуженого вчителя республіки». Мемуари все це мусять правдиво відбити в собі, об'єктивно згадати як усі жажливі, нелюдські, так і всі сприятливі, добрі обставини тої по-азійському деспотичної «сталінської доби», коли безліч інтелігенції загинуло так невинувато й безглуздо.

Хіба самому написати
Таки посланіє до себе,
Та все дочиста розказати, —
Усе, що треба й що не треба!..
(Т. Шевченко)

Думка написати мемуари виникла у мене здавна, ще з перших років життя в Камишлові. Та за доби сталінського режиму це був дуже небезпечний намір. Адже не можна було писати про своє покалічене тодішньою системою цюкування життя, не критикуючи в той чи той спосіб державний режим, що існував. Маю на увазі не радянський лад і режим взагалі, бо я його гарячий прихильник і будівник, а саме режим останніх років своєї доби, так звану «сталінську добу». Найменша критика режиму, що тоді існував, навіть не критика його, а навіть мале непогодження з ним бодай у деяких дрібних деталях, неминуче тягло за собою в ті часи, якби воно стало відоме органам влади, жорстокі репресії: тюрму, заслання, катування безробіттям і голодом, поневіряння, смерть.

Довго я лише бавився думками про свої мемуари. Та з плином часу думки ці почали обертатися в нестерпучу нав'язливу ідею. Я не міг протистояти спокусі й нарешті в святковий день 7 листопада 1941 року, під час війни, вперше сів їх писати. Написане ховав на горіщі та по всіляких таємних закутках. Писав уривками аж по вересень 1945 року, а потім аж десять років не брався за перо. Після десятирічної

перерви, уже старий і хворий, знову взявся за написане, переписав і частково переробив його, наскільки можна було переробити ті свої думки й концепції, з яких я за десять років вже значно виріс, порозумнішавши під впливом життєвого досвіду.

Почуття обережності спочатку надто володіло мною. Хотілося писати без гострих місць. Переляк перед сталінськими репресіями панував наді мною, як і над усіма громадянами, що пройшли «школу» катівних 1933-37 років.

Але виявилось, що обережність просто нездійсненна. Можна й треба писати одверто, але дотримуватися «обережності» — значило щось замовчувати чи в якійсь мірі брехати. Виникла дилема: або бути обережним, а значить, бути неправдивим, або не думати про обережність і одверто говорити й про факти, й про людей — про їхні думки, дії. І я вирішив: якщо писати, то тільки одверто, бо мемуарів моїх до моєї смерті, гадаю, ніхто із сторонніх, крім кількох близьких друзів, не читатиме, та й по смерті моїй я прошу сина, дочку й дружину деякий час їх нікому не показувати, аж поки не вимруть всі ті люди, про яких у мемуарах найбільше згадується.

У своїх писаннях я намагаюся правдиво розказати достоту все найважливіше про себе й про людей, з ким мене життя зіткнуло. Зовсім відверто, мов на сповіді, даю я інтимно-правдиву передачу фактів, чуттів, думок, своїх особисто і сторонніх людей, друзів, знайомих. Останніх, може, я де в чому перебрехав, розуміючи їх по-своєму, суб'єктивно, але від цього не уберешся: кожна людина, переказуючи думки й діла інших, завжди приносить у розказане своє сприйняття й розуміння. Потяг до правдивості, документалізації й точності, на які тільки була спроможна моя пам'ять, надає моїм мемуарам характеру і сповіді, і хроніки одночасно. Шкода лише, що багато дечого забуто з пережитого. Моя пам'ять протягом життя двічі зазнала хворобливого погіршення: після тифу, перенесеного 1919 року й потім у зв'язку з хворобою «Роклінгавзена», на яку хворію під старість. Забуте випало без повороту, на жаль, із оцих спогадів.

Отакі є негативні й позитивні сторони оцих моїх писань. Я тішу, проте, себе думкою, що позитивні риси мають в них все ж провідну роль, в тому числі: інтимна правдивість, чесність оповідання, без навмисних промовчувань і без перекручування фактів зі свого життя. Яким бачив, яким пережив своє й оточуюче мене навколишнє життя, таким, у міру уміння й змоги, й описав його. Це щира розповідь рядової людини своєї доби.

*

«Дети моя или ин кто, слышав сию грамотицу, не посмейтеся... Аще ли кому не любя грамотица си, а не поохритаються, то таке се рекуть: на далечи пути да на санех седа, безлепицю си молвил» (з «Поученія Мономаха дітям»).

Я повністю можу повторити, зрештою, й слова О. Герцена, який про своє «Былое и думы» колись сказав: «Рассказ мой о былом, может, скучен, слаб, — но вы, друзья, примите его радушно; этот труд помог мне пережить страшную эпоху».

І ТОМ
НА БАТЬКІВЩИНІ

I Розділ

ДЖЕРЕЛА СВІДОМОСТИ

1. Мій батько

Мої батьки були люди звичайні, але міцні своїм неквапливим буттям.

Батько мій, Пилип Ілліч, був з походження кривний українець з Херсонщини.

З фаху батько був медичним фельдшером і прослужив на посаді залізничного участкового фельдшера понад сорок років. З цих сорока прожив на станції Смородино понад тридцять років, там і оженився. Освіти батько власне не мав ніякої: він був з ротних фельдшерів.

Російська мова була вживаною мовою нашої родини, а народна українська йшла на нас стихійними хвилями зокола, з вулиці, від сусідських дітей, від няньки, від товаришів-хлопчаків, від усього тростянецького населення.

Інакше й бути не могло. Ознакою «панства», належності до «порядних людей», до культури — тоді була російська мова. Ознакою ж мужицтва, репаної некультурності — була хахлацька мова. Зрозуміло, що й наша міщанська сім'я пнулася «у люди» й, відриваючись від «мужицтва», трималась російської мови й культури, як ознаки «порядочности». Це був нормальний наслідок русифікації, наслідок упривілеювання російської мови, наслідок поширеної царатом великодержавницької ідеї «общеруської культури» в єдиній неділимій Росії.

Та зла доля насміялася й над самою могилою матері!.. То був жахливий 1933 рік, доба болючої боротьби за організацію колгоспів, коли голод косив людей. Люди, опухлі й страшні, мерли по вулицях, по дорогах, на станціях залізниць, скрізь.

Щоранку міліція збирала трупи й звозила їх кудись, кваплячись їх закопати.

На станції Люботин цих трупів було, як і скрізь, досить. Їх теж квапилися закопати, де пощастить.

І от, в найближчі дні після похорону нашої матері, санітари, що їм було доручено звільняти станцію від трупів, потягли черговий труп голодаючого на цвинтар і, побачивши свіжу могилу, щоб не утрудняти себе копанням мерзлої землі, розкопали її наполовину, поклали трупа на материну домовину й знову засипали могилу...

Отже, й у могилі не знайшла мати свого власного місця й пошани, як не бачила вона їх і за свою старість. Материні кістки й у землі не знайшли спокою, їх давлять і там чужі кістки, чужа доля й горе...

2. Дитинство

Я народився в кінці 19 сторіччя (1894). Процес швидкого зросту промисловости в Росії — зокрема цукроварень і залізниць та великого землевласницького капіталістичного сільського господарства на Україні — торкнувся своїм крилом і моєї долі. Мій батько опинився на службі на залізниці, що її тут недавно було прокладено, повз Тростянець, а мати — вийшла з кола службовців на великій цукроварні з великими сільськогосподарськими економіями місцевого капіталіста Л. Кеніга.

Праця сільського населення на поденщині в економії, праця на цукроварні, коло буряків, у лісництві, на фермі — ось трудові мотиви, що вривалися повсякчас у поезію й прозу мого дитинства.

Отже, у Тростянці, на тлі селянської стихії, була розкидана чимала оаза службовців і робітництва. Їхні діти переповнювали місцеві школи й вулицю, й складали собою барвисту веселку соціальних прошарків, розмаїтої сімейної економіки, панської пихи, мужичих заздросців, міщанського низькоуклініництва, різної освіти, культури й виховання. Діти службовців «головної контори» Кеніга й командного персо-

налу його цукроварень та економії складали вищу касту, належати до якої було мрією іншого дитячого населення.

Організація дитячих переживань — це найголовніше у вихованні. Любов до рідного народу й його культури виховується саме в цей спосіб за наявності оточуючої, бодай у родинному масштабі, національної стихії. Казка, побут, рідне слово, пісня, місцева природа, рідні краєвиди, пережиті в зв'язку з ними події, радощі й чуття — ось передумови, що з них у свідомості людини будується ідея батьківщини й рідного краю. Поломись любови до батьківщини міцно злютовує ці елементи в єдине ціле, що востає назавжди в душу. Й тому пізніше вже сам звук рідного слова, мов пах легендарного «євшан-зілля», так легко зворушував у мене всю мою душу людини, закинutoї долею в нерідний край...

Після трирічної початкової школи мене віддали до двокласової, яка містилася далеко від станції залізниці, у протилежному кінці села Тростянка, біля волосного правління. То була на ті часи велика школа: і своїм двоповерховим будинком, і кількістю учнів. Склад останніх вже був цілком демократичний — діти селян.

Завідував школою хворий на сухоти й надиво схожий на А. Чехова, у пенсне на чорному шнурку, — вчитель Фітільов.

Мій батько привів мене до нього влітку й прохав прийняти до школи. Фітільов вчинив мені поверховий іспит. Не знаю, наскільки я своїми знаннями відповідав програмі (програма двокласових шкіл була специфічна), але він погодився мене взяти до школи. Батько в подяку за це зробив йому якийсь «подарунок», не пригадую вже який саме. Так я опинився в справді сільській школі. Та за кілька місяців Фітільов помер, і я кінчив школу вже за іншого завідувача.

Спогадів про шкільного завідувача Фітільова лишилося у мене надто мало, а шкода, бо він був батьком видатного українського письменника-лірика Миколи Хвильового, що трагічно загинув у лихоліття 1933 року.

Син завідувача Фітільова, Колька Фітільов, — майбутній Микола Хвильовий, — в момент мого вступу до Тростянецької двокласової школи вчився в ній в п'ятій, тобто в останній, випускній групі. То був довготелесий парубок, розбишака, ватажок бешкетливої купки сільських підлітків.

Дебелі сільські хлопчачки іронічно ставилися до мене — кволого хлопчиська, що в їхніх очах був «панською» дитиною. Колька Фітільов був виразником цього ставлення до мене й не губив жадного випадку, щоб не поглузувати з мене в той чи інший спосіб. Правда, такі випадки були не часті, але вразливі. Не пригадую вже, як саме й з якого приводу, але одного разу дійшло до сутички: мене Колькиною ватагою якщо й не бито, то було добре налякано, й мій батько навіть кудись ходив «об'яснятись» тощо, — а мені після того випадку моїми батьками було найсуворіше заборонено тримати будь-які справи із «розбишакою Фітільовим».

Сім'я Фітільових скоро покинула Тростянець, виїхавши кудись, майже зараз же по смерті свого батька. Виїхав і Колька, й я його вже потім ніколи не зустрічав і не бачив. Вдруге і востаннє я його побачив вже мертвим, в труні, коли його у Харкові несли ховати... Але про це розкажу пізніше.

В усякім разі рідна мені тростянецька природа й місцева етнографія в якійсь мірі взяли участь у формуванні художнього світогляду й естетичних смаків Миколи Хвильового. Це безперечно. Може, саме тому, пізніше, читаючи його ліричні твори, я й був так глибоко зворушений саме лірикою його пейзажів та його сприймань природи, бо з автором у мене було спільне джерело юнацьких вражень.

Навколо Тростянця були чудесні соснові ліси. В них частково пролетіли дні мого дитинства й юнацтва, в них гасав зі своєю ватагою підлітків і майбутній Микола Хвильовий, дихаючи їхнім запащним повітрям і слухаючи гомін їхнього верховіття. Може, саме цей гомін тростянецьких високих сосен і згадував він, коли писав свої відомі рядки:

...А сосни гудуть-гудуть!..

Ех, ви, сосни мої, азійський край!

У двокласовій школі застала мене й пора революції 1904-1905 років. Дитячі враження цієї пори лишилися поверховими. Запам'яталися раптові тривожні гудки всіх паровозів залізничної станції, що ними розпочався відомий загальний страйк залізничників на нашій станції Смородино і по всій тодішній Харково-Миколаївській залізниці. Загальне заворушення... Розмови домашніх про агітаційні виступи нашого сусіди по будинку, в якому ми жили, Мороза... В моїх дитячих очах цей Мороз став якоюсь героїчною, надлюдською істотою (пізніше — то звичайний обиватель). Потім дні переляку всіх службовців станції, проїзд карного загону Рененкампа, арешти...

У школі вчителька збирає нас, кількох найрозвиненіших учнів двох старших груп, і читає нам заборонені видання «Донской речи» й Парамонова, книжку Шишко «Русская история» й інші. По руках ходять революційні ілюстровані гостро-сатиричні журнали «Пулемет», «Жупел», «Пламя» й ін.

Та скоро нашу вчительку арештували... Всі зіщулилися, завмерли... Невдовзі я виїхав до міста Сум, вступивши до гімназії, й нове життя, турботи й враження оволоділи моєю істотою.

Чудесним тлом моєї дитячої пори була тростянецька природа. В ній не було чогось пишного, екзотичного, на кшталт крикливих красот курортів, хоч Тростянець деякі кенігівські службовці-німці й називали «Маленькою Швейцарією». Але була в ній зате, в потенції чи в елементах, ота краса українського затишного краєвиду із струнками гостроверхими тополями, зеленим шумовинням розкішних верб, пахошами соснових борів і квітчастих луків, зачарованими ставками, розлогими пагорбками, ярками, буряковими й соняшниковими полями, ріллею, й з просторими шляхами, дорогами та стежками поміж білих хат з жовтими солом'яними дахами... Фабричне життя, цукроварня, економія, залізниця —

якось уживалися із цим красвидом і не псували його. А кенігівські заповідні ліси та парки вносили в загальний ландшафт навіть певну солідарність і тривалість.

...Зараз, коли їхати з Тростянця на Суми поїздом і виглядати з вікна вагона, бачиш, що на захід від станції Смородино, коло залізничного семафору, по південному боці колії, стоїть паркетна фабрика. Колись же на цьому місці був сосновий бір, по назві «Гай», такий, як і на схід від станції, званий «Веселе». Я був ще гімназистом, коли «Гай» почали рубати й побудували тут фабрику...

Ми часто ходили до баби на цукроварню, й я себе могу пригадати на цім однокілометровім шляху, серед мальовничого простору, в будь-яку пору року: й у сінокіс, і в спеку, і в дощ, у тишу й у вітер, в осінню погоду й взимку. Мабуть, на цім брукованім шляху я й покохав мальовничий ландшафт слобожанського лісостепу — його луки, картаті поля, стрімкі вістря тополевих алей, бузкову імлу далини, хвилясті пагорбки й солідність дубових, кленових і соснових перелісків.

Секрет виховання любови до рідного краю полягає в оцих фактах дитячого оточення. Й батькам цього не слід забувати.

3. Юнацтво; гімназіяльні роки

Місто Суми, де мені судилося провести не лише гімназіяльну, юнацьку пору, але, згодом, і понад сім років дорослого життя, — лишилось у моїх спогадах настільки ж рідним, як і незабутній Тростянець.

Колись, за Шведчини, через місто Суми переїздив лютий цар Петро I, сіючи навколо терор і смерть, катуючи недалювидних українських патріотів зі старшини й козацтва, які, по-своєму чесно, хоч насправді, об'єктивно, й помилково боронили майбутнє своєї батьківщини й держали бік шведів. Деся під Лебедином (сусіднє повітове місто) єсть чимала могила (курган), що зветься Полковницькою чи Старшинською, де закопано, за народними переказами, гори трупу власноручно скатованої Петром старшини й полков-

ників. Скільки отаких могил невдалих патріотів лишилося на довгому історичному шляху бідолашної України!..

Пригадуючи роки навчання в Сумах, дивуєшся, як насичене харчами, речами першої потреби було тоді все населення. Було, звичайно, як і належить капіталістичному ладові, багато й бідняків, жебраків, значній частині трудового населення жилося справді тяжко, масове селянство не могло дозволити собі купувати, скільки треба, цукру до чаю тощо, але зате хліба, м'яса, молока, картоплі, овочів, цих елементарних селянських харчів, а також найпростішої одежі — кожен український селянин мав по потребі. Працюючи на ниві до кривавого поту, селянин ні собі, ні сусідіві-спільникові, якщо такий був, ні гостеві не відмовляв у салі, хлібі, м'ясі, у борщі, каші. Елементарний харч був основою виснажливої фізичної праці й основою селянського добробуту.

А по ярмарках, по базарах, по крамницях — лежали купи (це не метафора, а таки справді цілі купи) кожухів, шапок, чобіт, простої одежі.

Побічні заробітки були невеликі: на поденщині, на цукрових буряках, наприклад, платили дівчатам по 40-50 копійок у день, але на ці копійки можна було тоді багато дечого купити. Пуд пшеничного борошна коштував 75 коп., житнього — 50 коп., м'ясо — 8 коп. за фунт, пара гусей — 50 коп., оселедець — 3 коп., яйця — 8 коп. десяток і т. д. Патинки прості коштували 2 крб 50 коп., чоботи прості — 3 крб, вовняний кожух — 18 крб. За 100 крб селянин будував цілу садибу: хату, клуню й інші служби.

Звичайно, карбованці не легко давалися, було тяжко селянинові й маневрувати серед численних форм і засобів економічного визиску від дрібних і великих капіталістичних експлуататорів. Адже тоді був капіталістичний лад. Проте селянське натуральне господарство насичувало всю країну зайвими харчовими продуктами й речами простого побуту. Коли мимоволі порівняти до цього постійний голод, недоїдання й брак одежі за всі 23 передвоєнні роки існування радянського ладу (з 1917 по 1941 рік), — то мимовілі сум бере...

4. Люди і впливи ранніх юнацьких років

У нас вдома була невеличка хатня бібліотека, що складалася з комплектів російських журналів «Нива» та «Родина» з багатьма додатками до них та з серії медичних книжок, теж додатку до журналу «Практический врач», передплачуваного батьком.

У дореволюційні роки журнали відігравали колосальну освітню роль: дешеві, з безліччю додатків, що за рік складали цілу бібліотечку художньої чи науково-популярної книжки, вони були справжніми народними університетами. Саме оті «Нивы», «Родины», «Вестники знания», «Природа и люди» тощо знаходили шлях у міщанські родини в найтемніших кутках Росії, поміж дрібну інтелігенцію й частину робітництва, й досить рясно розкидали скрізь у виданні Ф. Маркса, «Посредника» й ін. дешеві багатотомові зібрання творів Чехова, Мельникова-Печерського, Лескова, Короленка, Купера, Жюль Верна, Льюїс де Веґи й багатьох інших російських і світових клясиків літератури. У цьому полягало безперечне позитивне освітнє значення тих журналів, що, правда, водночас були й фактором поширення та виховання серед населення буржуазної ідеології, поглядів, смаків.

За радянської ж влади справа з журналами погіршала: зразу ж після Жовтневої революції часописи значно подорожчали й цілком позбавилися своїх «додатків». Та навіть і без додатків — з кожним роком ставало все важче передплатити якийсь журнал чи газету (брак паперу та ін.). Дивно, але факт: було багато крику про те, що радянська влада несе освіту й було тоді ж, у перші 3-4 десятиріччя радянської влади, так мало зроблено реальних, ефективних заходів для того, щоб газету й журнал дати вдосталь всім; тим самим пресу було поставлено в значній мірі на холостий хід... І це так, хоч загальна кількість радянських видань була куди більша проти царської. Мітинги й словесна агітаційно-пропагандистська робота посідали все ж головне місце за тих часів.

Переїзд на вчення в гімназію до Сум вирвав мене з

хатнього оточення й кинув у нове середовище, в нові впливи. Змістом мого життя стали гімназіяльні навчання й інтереси тодішньої середньошкільної молоді.

Молодь та жила по-різному. Значна частина її вела легковажне життя, у флірті, не виходячи за ці обрії. Але були й купки молоді, що прагнули розбиратися в політичних питаннях, у літературі й мистецтві, досконалити свій характер, служити народові, бути ідейними людьми. Я був перейнятий ідеями українського визвольного національного руху, читав українську літературу й газети, що, хоч і виходили легально, практично були напівнелегальщиною. Якогось кола однодумців я не мав, був одинаком. У Сумах серед молоді того часу якогось українського гуртка, єднання — не було. Бували, правда, «малоросійські вечірки», коли збиралися люди, що навіть мовою не володіли, та й це траплялося за моєї пам'яті всього разів два-три.

Чимало цікавився я тоді літературою й поезією, жадібно читав тодішню новітню художню літературу, насичену на той час еротичними проблемами, захоплювався нею, але все ж мав смак і де до чого ставився критично. Милуючись тим, що є талановитого в небездоганих, хоч і вельми популярних тоді творах Арцибашева («Санін», «У последней черты»), Купріна («Яма» й ін.), Каменського («Леда»), Пшибишевського, Вайлда («Портрет Доріана Грея»), Мірбо («Сад істязаній»), Скитальця («Пробудженіс»), Андрєєва («Анатема», «Цар-голод») та ін., й глибоко переживаючи їхній зміст, я мучився від йолопського розв'язання в них складних моральних проблем і від невміння їх правильно розв'язати самому. Я негативно ставився до художнього й ідейного рівня творів таких письменників, як Вербицька з її «Ключами счастья» тощо, не захоплювався їх читанням. Але й не розбирався глибоко у морально-філософських проблемах таких творів, як «Огарки», «Санін», «Леда» й подібне.

У той же час у Арцибашева, наприклад, чимало високих емоцій давала мені його художня манера й його талановиті поетичні засоби, за допомогою яких він описував рідну мені природу — Ворскло, Охтирський бульвар, печери в Охтирському монастирі, близьку й знайому мені природу Охтирщини.

Я навіть вчився у нього, пробуючи, як можна знайомий мені ландшафт, вечір чи грозу над Ворсклом передати у художніх образах.

Цікавився я й тодішньою модною поезією, зокрема Ігорем Северяніном, Бальмонтом, Сологубом. Пильний інтерес викликали до себе футуристи, яких я перечитав, мабуть, всіх без винятку, але то був інтерес спостерігача, а не їхнього однодумця.

З цього у мене виникла навіть одна друкована праця, що поєднувала в собі інтерес до футуристів із науковим інтересом до психологічної школи у лінгвістиці («Вопросы психологии творчества» — збірники Горфельда, Потєбні й ін., що мене дуже тоді зацікавили); пізніше, вже у 1918 році, я надіслав до «Літературно-наукового вісника» у Києві статтю — «Безсилля слова і футуризм», що й була надрукована у VII-VIII книжці цього журналу за 1918 рік. У 1919 році критик П. Филипович у ч. 21 журналу «Книгар», у річному огляді «Літературно-наукового вісника» відмітив мою статтю, як варту деякого подиву. Лише згодом я дізнався, що вміщення моєї статті викликало жваві суперечки у самій редакції: частина її співробітників, серед них відомий М. Зеров, вважали її за ненаукову. М. Зеров написав і опублікував у збірнику своїх пародій вірша, де шаржовано, з нагоди нового року, висміяв хиби редакції, зокрема й факт надрукування нею моєї статті.

Згадуючи тепер зміст своєї юнацької, писаної гімназистом статті, я згоджуюсь, що вона не є науковою розвідкою. Але надто гострий осуд її М. Зеровим вважаю перебільшеним, бо стаття все ж містила в собі оригінальний погляд на дещо в футуризмі.

Все це в усякім разі показує, що, ще будучи гімназистом, я виявив потяг до науково-публіцистичної роботи й почав друкувати свої перші статті. В місцевій газеті «Сумской вестник» я надрукував велику реферативну статтю «Ярмарочная торговля Сумского округа в XVII-XVIII веках», у чч. 104, 126, 128 і 134 від 11 травня/14 червня 1913 року (на матеріялах переважно з книги Багалія «Очерки колонизации юго-

западних окраин Московского государства»), а також кілька заміток з нагоди сторічного ювілею Т. Шевченка (газета від 5 лютого й 25 березня 1914 року).

Там таки я вмістив і чималу критичну статтю, на цілий підвал, на збірник, виданий Сумським студентським земляцтвом Харківського університету, під назвою «Зарниць» («Сум. вестн.», ч. 22 за 1915 рік). А в другій місцевій газеті «Сумское эхо», що існувала деякий час поруч «Сумского вестника», була його гострим конкурентом і мала більш поступове ідейне обличчя, — я вмістив сміливу на той час велику статтю «Украинский язык и школа» (чч. 27, 29, 30, 31 і 33 від 9-16 лютого 1913 року). Дивно, що моє авторство цієї статті, хоч я й підписався повним прізвиськом, не притягло тоді до себе певної уваги: мені, як гімназистові, воно загрожувало б великими неприємностями, аж до виключення з гімназії. Проте — все обійшлося.

Як це не дивно, але гімназія не дала мені друзів, які лишилися би близькими на все життя. Не знаю, чому це так. Можливо, й тому, що гімназіяльні товариші були надто строкатою юрбою різних соціальних, ідейних і психологічних прошарків тодішнього суспільства. Між ними, навіть у класі, існувала різка диференціація, класа поділялася на окремі замкнені купки, між якими існувала здебільшого повна байдужість, а іноді й клясово офарблена ворожнеча. У класі панувала наявна гуртківщина.

Одною із таких купок учнів видавався підпільний рукописний, ілюстрований часопис (я в ньому грав одну з керівних ролей), де висміювалися великопанські та монархічні елементи поведінки й поглядів у частини учнів своєї класи. Були в класі юдофобські течії, були прошарки українсько-національних симпатій. Було невелике меншовицьке угруповання ес-деків, що з-під поли іноді приносили до класи тодішні робітничі газети: «Луч» і навіть «Правду». Були, нарешті, просто сальонні шаркуни, що вальс і мазурку вважали змістом життя, і доля всіх цих товаришів була така ж строката, як вони самі, й розкидала їх геть по всьому світу, навіть геть по земній кулі... Хочеться згадати про декого з них.

Ось постають в моїй уяві два брати Науменки: здорові гевали, неповоротні тілом і розумом та вбогі ідеями, — два уламки дрібного поміщицького дворянства, що пишались дворянським походженням і трималися підкреслено монархічних переконань. Їх забито десь, як офіцерів, чи за першої імперіялістичної війни, чи під час революційної колотнечі 1917 року.

Ось так само бундючний зі свого дворянства шляхтич, поляк Косиглович, що бльокувався ідейно з Науменками, але був голоштанним бідняком, жив у великій, вічно сварливій міщансько-некультурній родині й тяжко переживав своє бідняцтво...

Ось два брати — поляки Риль, представники польської, «європейської» культури, кавалери й танцюристи на всіх балах, спортсмени-вельосипедисти, гуляки, сини заможного власника аптеки десь під Варшавою (вони евакуювалися звідти до Сум за перших років імперіялістичної світової війни), носії салюноної цивілізації й звичаїв, що вже, ще юнаками бувши, перепробували в житті всього, перехворіли на всі венеричні хвороби аж до пранців, здається, й дивилися на своє гімназіяльне вчення як на офіру перед гнобительським російським урядом, що душить Польщу. З одним із них, Болеславом, я сидів за одною партою й був зачарований його справді палкою любов'ю до польської рідної культури. Він і його родина мусіли боронити ту свою любов від русифікаторського російського уряду, й це на мене справляло велике враження.

Я дізнався від нього, що культурні польські родини, віддаючи своїх дітей до російських гімназій, щоб дістати їм атестацію, в той же час, підпільно, через хатніх вчителів, обов'язково вчили дітей польської мови, польської літератури й історії Польщі. Для мене це було відкриттям колосальної ваги й впливу, джерелом поваги до національних чуттів і національної боротьби. Болеслав Риль часто деклямував мені напам'ять «Дзяди» Міцкевіча, вірші багатьох польських поетів і привчив до розуміння польської мови. Яка доля спіткала братів Риль — мені невідомо, але вони, знаю, при

першій же змозі повернулися на батьківщину. Я певен, що вони там пристали до якоїсь з найреакційніших польських політичних партій.

Розмаїту портретну галерію моїх далеких гімназіальних співучнів можна було б продовжувати й далі. Всі вони надто неоднакові долею, чужі один одному. Колективу, спільности у нас не було, й тому ми всі були такі різні...

Мушу, проте, наостанку, з теплим чуттям згадати Колю Фарбштейна, єврея, в родині якого я жив на квартирі кілька років і з яким у гімназії щиро товаришував.

Єврейська родина Фарбштейнів мала водночас багато рис справді інтелігентського містечково-єврейського буття. За обідом всі — мати, син, дочка-гімназистка й хтось з рідні, що завжди проживали у них, — бувало, раптом, на мій подив, зчиняли справжній гвалт, говорячи разом і намагаючися переговорити один одного. Сторонній людині здалося б, що тут зчинилася сварка й що скоро дійде до бійки. Насправді ж то була звичайна мирна, лише по-своєму жвава, та й годі, розмова.

Батько родини, з фаху інженер-технолог, проживав постійно в Петербурзі, працюючи агентом у страховому товаристві «Саламандра». Мати, Софія Григорівна, одержала освіту й виховання у якомусь привілейованому дівочому інституті чи пансіоні, куди, за її оповіданнями, вона, за суворою процентовою нормою для євреїв, потрапила лише завдяки ледве чи не придворній якійсь протекції. Вона вільно володіла французькою й німецькою мовами. Один з її братів був відомим музичним критиком — Вальтер, видавав свої книжки й був водночас, як розказувала Софія Григорівна, скрипалем-солістом якогось великого театрального оркестру. Другий її брат був другорядним письменником з псевдонімом «Владимир Вольный», що друкувався іноді, здається, й у горьківських збірниках «Знание» й про письменницькі зв'язки якого у родині Фарбштейнів згадувалося майже з побожністю. Говорилося, що він друг Чехову, Горькому й ще комусь, не пригадую. В усякому разі примірник книжки Чехова «Каштанка» з авторським написом про дарунок його В. Вольному у сам бачив на власні очі.

У цій родині існувала хороша інтелігентська атмосфера, ліберально-поступове відгукування на всі поточні громадські й політичні події того часу. Там я вперше здобув смак до громадських питань і виховав у собі повагу до поступових поглядів, до людських переконань та їх захисту, до людей, що «служать народові». Саме поняття чесности у громадських справах склалося в значній мірі під впливом цієї хорошої ліберальної інтелігентської родини.

У ті часи я мав нагоду ознайомитися трохи й з газетярською працею й друкарською технікою: мені довелося попрацювати трохи більше місяця нічним коректором у газеті «Сумской вестник». Для гімназиста, яким я тоді був, то була певна сміливість. Трапилося це ось як.

У 1913 році до газети приїхав новий постійний коректор. Це була молода людина, дебела й струнка постаттю, висока, з русявою борідкою й закинутим назад русявим волоссям, з білявим обличчям і прозоро-блакитними очима. Від нього віяло здоров'ям і мужицькою самоповагою, почуттям сили і волі, поєднаними з соромливою лагідністю. Носив він наопашки сиву чумарку, бриль селянського зразка й сукуваний ціпок у руках. Вся зовнішність говорила, що то був волянянин чи подолянин. Звали його — Микола Лозовик.

Як саме я з ним познайомився, вже не пригадую. Але то було, так би мовити, суто українське знайомство: він говорив лише по-українському, з подільським акцентом, і багато розказував мені про Київ, де перед тим працював коректором в українській газеті, про життя письменницьких і взагалі київських інтелігентських національних кіл, про українське мистецтво й новини українського руху. Все це для мене було повне захоплюючого інтересу, виховувало й просвіщало, відкривало незнані обрії, було джерелом нових громадських і культурних почуттів, ідей і соціальних понять.

Знайомство з М. Лозовиком тривало недовго: дуже скоро він у якихось родинних справах відпросився у місячну відпустку, а мене упросив замішати його на посаді нічного коректора у редакції; коли ж повернувся з відпустки, то у мене настала пора весняних іспитів, потім — мій від'їзд на канікули,

і я його вже більше ніколи не бачив, бо вибухла Перша світова війна й Лозовик був покликаний до війська.

Листуватися мені з ним не довелося, але від когось із сумчан я тоді ж чув, що він швидко потрапив у німецький полон, а там, у полоні, вступив до корпусу так званих «сірожупанників». Німці з полонених українців організували тоді два корпуси, при чому один із них за уніформу мав сірі жупани, а другий — сині. З цими сіро- і синьожупанниками німці вели політико-агітаційну роботу для прищеплення їм ідей української самостійної державности, читали тенденційні лекції з історії України, з українського письменства, мистецтва, мови тощо. Готувалися корпуси як осердя майбутньої націоналістичної української армії. Найближчим же їхнім завданням було — допомогти німецькій армії в слушний момент окупувати Україну. Так передбачливо ще тоді німці використовували український патріотично-національний рух, незадоволення широкого українського населення від національного гніту і живі кадри українських націоналістів — для своїх імперіялістичних плянів.

Сіро- і синьожупанні корпуси були штучним, не народним утвором. Зате в Галичині в той же час, чи ще раніше, почали закладатися й інші зародки української національної армії, що створювалися хоч і за допомогою австрійської держави, але самодіяльно, з глибини галицького українського населення. Вони входили до складу австрійської армії й звалися «Січові стрільці». То була військова організація підкреслено націоналістична, шовіністична духом, подібна своєю організаційною формою до польських військових легіонів.

М. Лозовик опинився у сірожупанниках. Серед них націоналістичну й агітаційно-освітню роботу вело багато відомих буржуазних галицьких інтелігентів, що кликали жупанників боротися проти Росії за здійснення самостійницьких політичних ідеалів України. В їх числі були: д-р Смаль-Стоцький, Дмитро Донцов, Ю. Залізняк та інші. Вони, очевидно, й занестили душу М. Лозовика вогнем самостійницького українського патріотизму.

Я все ж таки дуже здивувався, коли року, здається, 1920 чи 1921, а може, й пізніше, не пригадую, — прочитав у

радянських газетах, що лагідний, блакитноокий коректор Микола Лозовик оказався не більше, не менш, як головою Всеукраїнського повстанкому проти радвлади й був разом з іншими членами цього повстанкому, разом і з відомим українським поетом Грицьком Чупринкою, — розстріляний ЧК...

Трохи раніше, ніж з Лозовиком, я зазнаюмився в ті роки з ще одним українцем — кооператором Романцовим. Якщо перший промайнув у моєму житті як епізодична постать, то другий — мав довготривалий вплив. Вплив Романцова, на мою думку, полягав у формуванні моїх уже не симпатій і уподобань, а таки переконань і поглядів у визвольних українсько-національних справах.

Я жив з ним кілька місяців у родині згаданих уже Фарбштейнів. Романцов був жмутком палких нервів, людиною гарячих чуттів і глибоких переконань, що запалювали своїм вогнем і сусідні душі. Гарячі й липучі, мов п'явки, очі, довгий і гострий, як шпичка, ніс, запалі шоки, жовта, як віск, шкіра обличчя, випнуті вилиці, рідка русява щетина на голові, іноді хворобливий рум'янець, — все це, разом із хрипким сухотним голосом, говорило про безнадійну хворобу Романцова. У нього були сухоти горла в останній стадії. Часто горлом ішла кров, він знав про свій близький кінець і, як більшість людей, що чекають на близьку неминучу смерть, був злий на всіх і гостро «різав правду» про людей і про життя.

В розмовах зі мною він був невичерпним фюерверком прикладів і фактів, облитих злою іронією та гнівом, про тодішні утиски царського уряду над українським народом і його культурою. Ці факти вражали, давили мене, горіли в моєму серці пожежею протесту, бажанням національної справедливості. Він умів створювати своїми протиставленнями ганебного сучасного України з великим її минулим у таких гострих контрастах, що в мене мліло серце від розпуки, й ще ближчою, ще болючішою ставала мені тяжка національна доля свого народу, що живе на «нашій, не своїй землі» (Шевченко).

Невдовзі він помер, але передсмертний вогонь його душі обпалив моє юнацьке серце й розбудив у мені потребу надалі вже самому уважно приглядатися до фактів русифікаторської політики царського уряду й кваліфікувати їх з поглядів і ідей українського визвольно-національного руху.

Не зазнав щастя і доброї долі Михайло Алимов. Я мав з ним довші зв'язки, ніж з Андрієм й щиро полюбив його за ніжну, чутливу душу, мистецькі смаки й чесність. На юридичному факультеті університету пробув він недовго, недовчився й був призваний до війська в Першу світову війну, став прапорщиком, переніс і перетерпів під час Жовтневої революції і ті всі образи, що судилися всім вільним і невільним офіцерам: тоді було ознакою революційності їх ображати. Особливо тяжкі переживання й понівечення всього життя приніс йому доба громадянської війни.

У ті роки, коли петлюрівський уряд переживав на Україні свою агонію, один з петлюрівських полковників, Болбочан, евакуюючи місто Харків, оголосив мобілізацію й силоміць вивіз багато чоловіків, формуючи з них військо. Під цю хвилю потрапив і Мишко. Відступав, проти своєї волі, Мишко з ними у кавалерії аж до Житомирщини. Там десь відбулася трагедія, яка й мала статися: українці були розбиті, червоні їх наздоганяли й рубали...

Була глибока холодна осінь. Мишко потрапив у полон, його роздягли, мали зарубати. Сліпий випадок зберіг йому життя: в ескадроні червоних не було писаря, й Мишко став писарем. Перехворів після застуди, поволі звик до нового середовища. Прослужив у Червоній армії років зо два. Але дуже мучився тим, що трохи змінив своє прізвище, назвавшись Олініном. Кілька років підряд потім ніяк не міг позбутися того псевдоніма, живучи під гнітом жаху щодня очікуваного розкриття прихованого ним справжнього прізвища, й лише якийсь щасливий випадок згодом допоміг таки йому нарешті знову зватися Алимовим.

Пізніше він за моєю допомогою став учителем у Тростянці й висунувся тут як культурна, радянська, розвинена й талановита людина. Ще пізніше — працював інспектором народної освіти в Харкові, директором великої школи там

таки, переїхав на якийсь час на таку ж роботу до Києва й, нарешті, років зо два працював у Глухові викладачем української літератури у педагогічному інституті. Глухів був його останнім вільним притулком на цій землі. В роки масового, поспільного радянського терору він був там заарештований і засланий на Далекий Схід, де й помер від тяжкої роботи, бо мав хворі суглоби.

Я знаю Мишка й переконаний, що ідеологічно він не міг і не був ворогом радянської влади, ніякої вини, опріч політичної малограмотности й інтелігентської м'якотілости, властивої тоді 99% юнаків, що закінчили дореволюційну гімназію, за ним не було й не могло бути. «Виною» його було хіба тільки те, що він був українським інтелігентом, свідомим української культури, й що сліпий випадок, проти його бажання, кинув його саме у петлюрівське військо. Ні про який шовінізм з його боку не могло бути й мови. Ніхто інший, як саме Мишко, навчив мене любити Пушкіна, а особливо Грибоедова, якого він знав усього напам'ять і мистецьки декламував мені уривки з «Горя от ума».

На засланні він помер, бо був дуже в'ялий здоров'ям. Для нього заслання було вбивством, смертним вироком. Отакі вбивства, нізачо-ніпрощо, лагідних, культурних і чесних людей — назавжди лишилися огидною плямою тодішніх років... Пером тобі земля, многострадальний друже!..

5. Вплив українських визвольно-національних ідей того часу

Останні роки перебування в гімназії були найважливішим періодом формування початків мого світогляду й соціальних, політичних, моральних та інших переконань. Розбуджена критична думка пильно приглядалася до життя й ставила оцінку його фактам та явищам, а палка юнацька істота захоплювалася докраю тим, що вважала за правильне, за прекрасне, за моральне й справедливе. Саме в цей спосіб і йшло у мене захоплення українським національно-визволь-

ним рухом, що на ті часи складав у російському суспільстві одну з галузей загального революційного руху серед поступових кіл.

Правда, український рух ширився тоді майже виключно на ліберально-буржуазній політичній основі; навіть серед невеличкої купки українських соціал-демократів, що тоді лише починали оформлятися, справжні марксистки зустрічались остільки ж рідко, як білі пави серед зозулястих. Зрозуміло, оті його ліберально-буржуазні тенденції й забарвлення — впливали й на мене.

Український визвольно-національний рух, не зважаючи на солідні перешкоди від царського уряду, в ті роки набув не абиякого розмаху. За українські ідеї, за саме вживання української мови (в демонстраційних випадках) — сипалися репресії. Російська інтелігенція, призвичаєна до привілейованого стану своєї мови й культури, також дивилася на «хахлів» з презирством або з жалем, вбачаючи в їх ідеях обмеженість, малокультурність, злочин проти «общеруської» культури. Й одначе — український рух ширився.

Пригадую, як дядько Адя, піяніст-самородок, що виховав у мені повагу до музики й любив мене як розумного хлопця, — дізнавшись про мої українські симпатії, сказав у роздумі:

— Дивно, такий розумний хлопець, а бавиться нерозумною, мужичою грою у якусь «мову»!..

— «Година», — перекинув він одного разу мене, почувши від мене це слово. — Як це брентить грубо й непристойно для інтелігентної людини!..

Подібні його й інших знайомих кепкування я переживав з стоїцизмом, що піднімало самого мене у власних очах і зміцнювало мої визвольно-українські переконання. Хтось із письменників справедливо сказав, що переконання подібні цвяхам: чим дужче по них бити, тим глибше вони входять.

Чим же саме за доби мого юнацтва, якими засобами кооптувалися й приверталися до лав українського національного руху неофіти з-поміж молоді? На те існували прості, але й дуже могутні легальні засоби, що ними оперувала українська інтелігенція, пропагуючи свої думки й ідеї. Ці

легальні засоби мали велетенський вплив на тогочасну молодь, виховуючи її національно-українську свідомість. Вони були школою українського патріотизму для юнацтва, джерелом думок, з яких поволі формуються патріотичні ідеї й переконання. Репресії ж і переслідування українського руху царським урядом надавали йому в очах юнацтва романтичної авреолі опозиції й боротьби.

Головнішими з засобів національного впливу на юнацтво були легальні українські газети й журнали, українські книгарні, український театр й епізодичні громадські свята (культ Шевченка, наприклад).

Пригадую, з якою найвищою побожністю, що межувала із релігійним захватом, я (пізніше, коли вже жив у Харкові чи за військовою служби у Петрограді!) заходив до української книгарні! Для мене то був храм. Та й справді, в ті часи — відкриття такої книгарні, а особливо праця в ній за книгаря, — були вчинком високої мужности й навіть подвигу. Тому й було за що ставитися до української книгарні, як до храму служіння ідеї.

Що ж саме в гімназіяльні роки особливо сприяло формуванню у мене симпатій до українського руху?

Візьмімо, поперше, тодішні українські газети й журнали. Я рано почав передплачувати собі щоденну «Раду», що потім перетворилася на «Нову раду». Хлопчача наївність моя дійшла навіть до того, що я, року, примірно, 1912 чи 1913 передплатив цю газету на своє ім'я просто... на адресу гімназії! Надзиратель, що його ми поміж себе називали «Булошник», людина політично абсолютно темна, спочатку, тижня з півтора, акуратно віддавав мені газету до рук, а потім, мабуть, за чисюсь допомогою, таки розшолопав, що гімназистові не годиться читати «таких» газет, і почав її затримувати, загрожуючи, що коли я її «не припиню», то він мусітиме вдатись із нею до директора... Довелося мені через пошту змінити адресу з гімназіяльної на свою хатню.

Кожне число газети я прочитував «від дошки до дошки», шукав по словниках незнайомі слова, старався запам'ятати оригінальні мовні звороти й ідіоми. Критичні статті,

публіцистика, хроніка українського громадського життя — все це щодня виховувало, захоплювало, приймалося на віру, насичувало мозок новим, поширювало розумові обрії й громадські інтереси. Фейлетони ж С. Черкасенка й С. Васильченка — вчили добірної, живої мови, підвищували літературний смак. Особливо незабутніми лишилися для мене талановиті, філігранні, опуклі й живі, як саме життя, мініатюри-фейлетони С. Васильченка, зокрема в 1914 році з нагоди сторічної дати Шевченкового народження: про рядна сліз народних, зібраних поліцаями, які ходили по людях трусити метелики-проклямації; про хмарки блакитних волошок, що сиплються з неба на пошану Шевченкові; про троянди, що в них обертається брутална лайка дикуна-поліцая над Шевченковою пам'яттю, й т. ін.

У «Новій раді» одного разу довелося й мені вмістити свою чималу статтю. Це був допис, надрукований підвалом, під назвою «На Полтавщині», у ч. 161 за 1914 рік. Історія його й зміст такі: на початку літніх канікул я з сумським мешканцем-гімназистом М. Троїцьким і зінківським мешканцем-гімназистом В. Зелінським зробили втрьох пішу мандрівку за маршрутом: Охтирка-Зіньків-Диканька-Полтава. Подорож вдалася й дала силу вражень. На ярмарку в Зінькові я накупив плахт, строкатий рушник, череп'яного посуду місцевих кераміків-кустарів. У Диканьці ми оглянули крізь щілини паркану масток Кочубея, білу церкву, згадану Пушкіном, панський склеп; під Полтавою — поле шведського бойовища й т. д. Особливо ж сильне враження справили на мене відвідини в Опішньому місцевих ганчарів, кустарів-мистців, що виробляли череп'яні кухлики, куманці, барильця, медведики, штофи, кахлі тощо, прикрашаючи їх українським орнаментом і малюнком. Очі розбігалися, бачачи гори готової продукції у сараї, розмаїтої у фарбах і візерунках, простої й надиво художньої.

Опис отих моїх вражень і містив у собі згаданий допис.

Першим українським журналом, що я його почав самостійно передплачувати, ще будши, здається, у 6 чи 7 класі гімназії, був харківський тижневик «Сніп», видаваний

харківським адвокатом Міхновським, модерністом і радикалом, що хотів довести повну придатність української мови для всіх випадків публіцистики, науки й мистецтва, а не лише для побутового вжитку. Мова того «Снопа» була підкреслено інтелігентська й через те іноді до неможливості важка, незграбна й навіть незрозуміла. Я героїчно трощив її своїми мозками, обливаючись потом над котроюсь із статей часопису.

З художньої літератури я в ньому пам'ятаю чийсь (забув уже) майстерний переклад «Тартарена з Тараскону». Вже самий факт вміщення перекладних зразків світової класичної літератури українською мовою був на той час позитивним явищем серед тодішньої української літератури, закутої в традиціях статичного народництва й етнографізму. Через отой плохенький «Сніп» я побачив можливий вихід українського руху на ширші європейські стежки, на зв'язки з європейською культурою.

Саме через це я й зустрів 2-3 роки пізніше з захопленням появу в українській поезії нових, модерністичних форм поетичної творчості, найбільше симпатизуючи віршам Миколи Вороного.

У ті часи з'явився був і солідний літературно-поетичний місячник підкреслено модерністично-декадентського напрямку — «Українська хата», але його зошити потрапляли мені до рук лише випадково і сталого впливу на мене не справляли. Передплачував і читав я також і найсолідніший місячник того часу «Літературно-науковий вісник» (київське видання, не львівське), а також місячник українських соціал-демократів «Дзвін». Останній був змістовним і, головне, політичним журналом, що сприяло моему політичному марксистському розвиткові, але, каюсь, від його полемічних статей, без яких не обходиться жадне партійне видання, мені бувало нудно. Я багато чого не розумів, будши політично ще не розвиненим.

Справжню ж естетичну насолоду давав мені мистецький місячник великого формату «Сяйво», багато ілюстрований і цінний своїми розвідками з народної творчості в архітектурі, різьбярстві, малюванні, вишивках, мережках, ткацтві й у всіх сторонах побуту — від зразків великодніх крашанок до меблів

і одягу включно, — а також своїми оглядовими й критичними статтями про український театр і видатних його акторів.

Отже, як бачимо, легальна журнальна преса була цілою школою, вона була «громокиплячим кубком», через вінця його на мене й на українську молодь лилося багатство української національної культури. Для популяризації ж ідей українського руху серед російської інтелігенції у Москві почав виходити місячник російською мовою «Украинская жизнь», до якого доброзичливо поставився й М. Горький. Все це утримувалося на кошти суспільної самодіяльності, на пожертви й лише частково самоокупалося.

Нарешті існували й українські видавництва, що давали наукову й публіцистичну книжку читачеві. А за умов царату — це багато важило. Легко читалась і справляла значне патріотичне враження «Історія України» Миколи Аркаса. Багатотомова «Історія України-Руси» Михайла Грушевського більше викликала до себе врочисто-шанобливого ставлення, ніж піддавалася читанню, бо була завелика обсягом і трудна.

Зате популярні брошури, на зразок брошури В. Грінченка «На беспросветном пути», М. Грушевського «Що таке автономія», «Хто ми — українці, й чого ми домагаємося» та ін., — продавалися широко і читалися легко. Особливо ж легким читвом були численні оповідання козакофіла А. Кащенко про запорізьку старовину та про боротьбу України за свою національну волю. Художня манера й якості Кащенкових оповідань не були на належній літературній височині, але патріотична фабула, елементи героїзму, а подекуди й авантюристичності, пригод, патос національної боротьби, багаті історичні й побутові подробиці запорізького й козацького побуту, романтизм — усе це захоплювало юнацтво до нестями й забезпечувало бучний успіх Кащенковим творам. Їхнього виховно-патріотичного значення на той час аж ніяк не слід зменшувати. Щоправда, Кащенко переборщував у своєму козакофільстві й романтичному націоналізмі. Представники ідей протилежної крайности, а саме — великодержавного російського шовінізму, з особливою гостротою нападали на

твори Кашенка, оголосили їх, усіх без винятку, шовіністичними, а пізніше — заборонили, повиймали їх з усіх бібліотек та спалили.

За гімназійних років доводилося часто відвідувати й український театр. У Сумський міський театр щозими на кілька місяців приїжджала коли не одна, то друга українська трупа або видатні гастролери. З останніх пригадую приїзд Саксаганського, гра якого врзалася мені в пам'ять на все життя. Солідною була трупа Суходольського, що кілька років підряд бувала в Сумах і користувалася великою популярністю серед населення; у неї був великий хор, прекрасні танцюристи, багатющий реквізит, розкішні історичні одяги. Гра самого Суходольського й Марії Дікової — стояла у центрі симпатій глядачів, хоч інші актори теж були сильні. Мальовничі жіночі одяги, пишні, залиті золотом і сріблом одяги гетьманів і старшини, бунчуки, булави, пірначі, оселедці на козацьких головах, польське вбрання, лицарські звичаї, старовинні українські меблі й посуд, чудесні українські красюди декорацій — усе це разом із музикою, прекрасними співами й театральним оформленням лягало на душу глядачеві разючим акордом краси й захоплення. Хай у тодішньому театрі було забагато гопакіяди й оперної штучности, історичного романтизму, — але я пізніше вже ніколи потім не забував тої насолоди від театру, як за гімназійних років. Через театр зміцнювалася любов до вітчизни, її історії, культури, до її сучасности.

Традиційне свято Т. Шевченка, що його святкували щороку 10-11 березня, так само було школою виховання любови до рідної культури. Обов'язковий реферат про Шевченкове життя й твори, деклямації, співи, вистави — ось з чого завжди складалося те свято, провадилося воно в інтимному гуртку чи прилюдно. Поліція, наскільки дозволяли закони, чинила утиски й переслідування в організації тих свят, але вони через це набирали ще більшого інтересу й значення. Мені здається, якби переслідувань не було, рух проти шаблонного культу Шевченка, проти Шевченкової ікони, який вже тоді народжувався, здобув би більшого розголосу і самі свята може мали б менше поширення.

Особливої громадської гостроти набув 100-річний ювілей з дня народження Шевченка. Це було у 1914 році.

Для мене той день пам'ятний тим, що я, гімназист 7 класу, вперше тоді в своїм житті роздавав, так би мовити, нелегальщину. Українські видавництва випустили масовими накладками дрібненькі мальовані копійчані книжечки-метелики Шевченкових окремих творів. Я заздалегідь виписав їх собі щось на один чи два карбованці (коло 200 примірників) і в день ювілею, коли школярі початкових шкіл йшли додому, на вулицях почав роздавати ті книжечки дітям. Малеча кидалась на них з боєм.

Перехожі були здивовані з такої одвертості гімназиста, дехто похитував головою й співчутливо раяв мені:

— Бросьте, молодой человек, плохо будет...

Я постарався швидше зникнути з вулиці й усе обійшлося благополучно.

Отаким було моє матеріальне, соціальне й національне середовище за часів мого перебування в гімназії. Люди, факти й події виховували мене. На моє щастя, всій тій дужій буржуазній отруті, якою труїла нас, юнацтво, тодішня царська гімназія, я почав самотужки протиставляти свій потяг до виховання в собі поступового світогляду й ідеалів. А це позитивно відбилося потім і на всьому моєму дальшому житті й розвитку.

6. В університетському місті

Підшукуючи собі знайомства серед студентів-українців, я скоро натрапив на «Українське товариство імени Г. Квітки-Оснів'яненка», на національну українську організацію, що об'єднувала переважно старшу генерацію харківської української інтелігенції. Біля цього товариства купчився певний гурт студентів, у якому скоро опинився й я.

Організація ця носила клубний характер. Бували вистави, концерти, вечірки; на них, правда, я майже не бував. Але влаштовувано й часті доповіді, літературні читання, на які я охоче вчашав. Активнішу роллю в організації літератур-

них читань грав український письменник Гнат Мартинович Хоткевич. Пригадую, він читав нам свою історичну драму «Богдан Хмельницький», що потім, здається, так і не вийшла друком з незалежних від автора причин.

Поліція не спускала пильного ока з Квітчиного товариства, часто дошкуляла йому своїми втручаннями й репресіями, й тому у товаристві був завжди якийсь насторожений настрій небезпеки, чекання. Бути членом Квітчиного товариства й ходити туди — на той час було певною громадською мужністю, яку не всі витримували. Члени правління й старости товариства вели обережну політику повної лояльності до уряду й береглися всіляких політичних форм роботи, проте, гадаю, не без їхнього відома, на легальних вечірних зборах літературної секції товариства велися свідомо нелегальні заняття зі студентським молодняком, відбувалися нелегальні наради й приховано купчилися революційні сили. Серед них пригадую прізвище Андрія Заливчого, Плевака, Тарануценка.

Андрій Заливчий тоді був студентом, що вже кінчав університет. Він належав до лівого крила ес-ерів, а пізніше, за рволюції, став комуністом-боротьбістом. Політичний авторитет його серед української студентської молоді був чималий. У ньому почувався видатний організатор, міцна воля й високий розвиток, розум, впевненість у переконаннях. На вечірках і читках Квітчиного товариства він з'являвся надто рідко, проте його ім'я й керівництво вчувалося часто.

Хтось сказав йому про мене, мабуть, як про юнака, що подає надії з погляду засвоєння революційних ідей, і Заливчий особисто зустрівся зі мною й мав розмову. Змісту її тепер не пригадую, але пам'ятаю лагідний голос, розумні допитливі очі, стримано-ласкаву поведінку. Я зників від уваги видатного товариша, ледве ворушив язиком від замішання й, мабуть, лишив по собі враження непоправного дурня й нікчемности, бо цим побаченням моя зустріч із Заливчим і обмежилася, вдруге він зі мною вже не говорив. А може, перешкодила дальшим нашим розмовам і доля самого Заливчого: скоро йому довелося зазнати різних поліційних утисків.

Андрій Заливчий загинув у 1919 чи 1920 році у Чернігові, приставши до більшовиків, у боротьбі за радянську владу. Він був командиром панцерника і вів бій на вулицях міста проти війська, вірного Центральній Раді.*

Поет В. Блакитний присвятив його смерті чудесні віршові рядки. Шкода, що я не пам'ятаю всього вірша, а дістати його зараз, коли пишу ці рядки, вже не можна: Василь Блакитний, як і Андрій Заливчий, через кілька років по їх смерті були оголошені тодішнім (сталінським) керівництвом більшовицької партії чи націоналістами, чи «ухильниками» до націоналізму, не пригадую вже того мудрого формулювання; їхні твори було викинуто з бібліотек і знищено, а погруддя-монумент Блакитному, поставлений йому 5 травня 1931 року на одній із закуткових площ міста Харкова, — скинуто...

Я можу навести напам'ять (мабуть, з помилками) лише окремі місця з того хорошого вірша В. Блакитного про смерть Андрія Заливчого.

Починається вірш мальовничим описом ранку:

Над безлюдністю провулочків порожніх
Тихий ранок опалево плакав...
Раптом постріл! Знов один, другий, тривожний,
Кулемет нервово зататакав.

Почався бій. Радянські панцерники спочатку було виграли його:

Легко так дісталась перша перемога, —
Ворога змішав безумно-смілий напад.

Але супротивник отямився й пішов у контратаку, оточуючи панцерники. Становище робилося безнадійним:

Ах, не йде підмога!
Кулі чітко лучать в панцер.

---

* А. Заливчий загинув 1918 року в повстанні проти гетьмана й німців. — Ред.

Та ось бій скінчився... Над провулочками знову тиша.
Панцерники розбито, їхній командир лежить забитий...

Сніг так тихо-тихо танув
На заціплений в руці наган,
На криваво-чорну рану...

Поет сумує над обірваним життям, сумними словами
малюючи, як розіллються Шопенового вальса звуки:

Задзвенить, ридаючи, рояль,
Хтось заломить у жалобі руки,

й душу друзів обійме печаль... Вірш кінчається, проте,
батьорими покликками до боротьби й рефреном:

За життя розплата тільки кров'ю,
Тільки кров'ю переможем смерть!

Цей вірш лишився, здається, єдиним громадянським надгробником світлої пам'яті передчасно загиблого А. Заливчого, що своєю смертю у бою показав, що він був щирим комуністом-революціонером і патріотом свого народу. Сумно, що пам'ять про такого чесного, як він, бійця революції глумливо й черство принесено в офіру боротьбі партійних течій у більшовізмі. А. Заливчий вмер комуністом, і цієї честі від нього ніхто не зможе відібрати, хоч він, мовляв, і був колись «боротьбістом».

Другим опірним пунктом організації української студентської організації була Харківська публічна бібліотека. При ній було закладено, з відома керівництва бібліотеки, секцію активістів-читачів, що взялися впорядити відділ української літератури. Керівну роль в цій секції грав той же Г. Хоткевич. Робота впорядження українського відділу велася надто повільно, зате під виглядом нарад секції відбувалися всілякі засідання громадсько-українського змісту. Пригадую, в цей спосіб обговорювалися питання про, здається, вшанування відомого українського діяча професора М. Сумцова, про якусь (забув уже) петицію із збиранням підписів під нею й інше.

Я мав квартиру в ті часи на Москалівці (частина міста Харкова), в тих же краях десь жив і Гнат Хоткевич. І траплялося не раз, що після якогось пізнього засідання у Квітчиному товаристві і коли вже й конка припиняла свої рейси, я пішки з Хоткевичем ішов через місто на Москалівку. Вдвох було безпечніше йти поночі по замовклих і темних вулицях.

Хоткевич був шуплий на вигляд, нижче середнього зросту, надто скромно одягнений і дуже шкутильгав на одну ногу. Під пахвою завжди папка з паперами. Кульгавий чоловічок у кепці й я в студентському кашкеті й поношеній студентській тужурці — складали незavidну пару, що нею не могли спокуситися нічні харківські громила й ракли, хоч, бувало, з-за темного рїжка не раз на нас виходили чи страшні істоти, прохаючи «закурить», чи повії, та, оглянувши, невдоволено відходили завжди геть. Дорогою ми вдвох балакали небагато: я від сором'язливості й невміння спілкуватися з людьми, він — від втоми за цілий день. Якщо й бувала розмова, то вів її він, а я слухав та запитував. Темою бували звичайно якісь поточні справи Квітчиного товариства: для розмов ширшого політичного характеру він мене надто мало знав і був стриманий.

У мене про нього лишилися приємні спогади як про щире, чесне, трохи, може, надмір уперте, але прекрасну людину, закохану в літературу і в слугування українській культурі, яку він глибоко знав, людину безмірно працюовиту й широко освічену. З фаху він був інженер, дістав освіту, здається, в австрійській Галичині, звідки й був родом,* але як інженер не працював зовсім. В українській літературі Г. Хоткевич відомий як знавець Гуцульщини — її мови, культури й побуту. Одним з гуцульських діалектів він написав навіть цілий роман — «Камінна душа» (не «душа», а якраз «душа»).

---

* Помилка автора: Хоткевич був родом з Харкова і закінчив Харківський технологічний інститут, але тривалий час перебував у Галичині. — *Ред.*

Намагався я той роман читати, але не вчитав, було трудно, бо гудульське наріччя дуже відрізнялося від загальної літературної мови. Здебільшого ж він писав літературною українською мовою — п'єси, поезії, прозу й багато різних публіцистичних статей.

Доля його за радянської влади була шабльоновою долею багатьох із старшого покоління українських письменників, з деякими хіба незначними варіаціями утисків. Спочатку він працював по українських радянських часописах, десь у перші роки радянського ладу було навіть урочисто відзначено його кількадесятирічний ювілей літературної діяльності, з приводу ювілею було оголошено ухвалу радянського уряду про привласнення йому в дожиття мешкання, в якому він жив. Але згодом, за рік чи два, як і декого з інших письменників, за «шовіністичні тенденції» кудись кинули на заслання. Так десь і зник він, як камінь у воду...

Може, за якусь дійсно провину? Ледве щоб так. Просто — «на всяк випадок»... Це трактувалося тоді органами радянської влади в порядку, так би мовити, соціальної чи політичної санації інтелігентських угруповань. Досить було тільки позірно «визнати» людину за націоналіста (хоч і без будь-яких доказів), і цього для органів влади тоді було досить для заслання.*

З інших громадських організацій, що притягали до себе мою увагу, слід відзначити ще й Харківську студентську громаду. Як організація, вона була розгромлена поліцією ще на початку першої імперіялістичної війни (у 1914 році чи невдовзі перед тим) і в мій час була кволюю й вельми законспірованою. Робота велась у формі дрібних гуртків, іноді на 3-5 чоловіка. Але в ній почувалася все ж і якась об'єднуюча рука, хоч не відома нам і прихована.

Непомітно для самого себе, мов би в процесі звичайного товариського єднання, я й опинився в гуртку, ролю органі-

---

* Після XX з'їзду КПРС Г. Хоткевича реабілітовано посмертно.

затора в якому грав патлатий, гарячий студент-універсанти родом з Кубані, енергійний і напористий. Прізвище його, на жаль, я (в наслідок перенесеного пізніше тифу) вже забув.

У цьому гуртку, що збирався не часто, настанова була на політичну самоосвіту. Рекомендувався список книжок, дотепно складений, що їх треба було прочитати, щоб здобути собі матеріалістичний світогляд. Добір книжок відповідав програмі української соціал-демократичної партії. Ми пробували читати ці книжки уголос, але нічого путнього з того не вийшло, було нудно. Зрідка зачитувалися власні реферати, доповіді.

Я здобув у цьому гуртку пошану своїх товаришів за написану й уголос прочитану доповідь на тему: чи треба запитувати населення, якою мовою воно хоче вчити своїх дітей у школі, російською чи українською. На той час, коли примусовій русифікації через обов'язкову російську школу протиставлялося гасло свободи для населення вчити дітей тою мовою, якої воно бажатиме, — моя доповідь, в якій я доводив, що питати батьків про мову навчання їхніх дітей не треба, — була оригінальною. Я виходив з того, що за обов'язковості російської мови в державному апараті, в пресі, суді і т. д. й за нерівноправності, необов'язковості мови української — жаден батько-обиватель не захоче вчити дітей в українській школі. Його діти, скінчивши таку школу й не володіючи доладу державною мовою, будуть позбавлені прав на державну службу, будуть взагалі обмежені в житті. Бо й сам селянин, що «пнеться в люди», перш за все намагатиметься цвенькати по-російському, по-панському. Коли його спитують, якою мовою він хоче вчити дітей, то він, отруєний двостолітньою русифікацією, покріпачений рабським становищем своєї рідної мови, скаже неодмінно, що хоче вчити дітей тільки по-панському, тобто в російській школі. Тому я й доводив, що дітей треба розподіляти по національних школах не з волі самих батьків, а за ознакою їхньої вродженої національної приналежності.

На той час, за царату, коли української школи ще не існувало, коли балачки про неї були лише політичним гаслом чи мрією, моя постановка питання й відповідь на нього мали

все ж поважний принциповий і практичний інтерес і зустріли серед моїх товаришів жвавий відгук.

Праця в українській студентській громаді розгорталася надто повільно й скоро припинилася зовсім: поліція вчинила кілька трусів, арештів. Вже багато років пізніше я довідався, що й я був тоді на оці у поліції, під її таємним наглядом. Чи Українська Академія Наук, чи якийсь інший заклад, не пригадую, випустив з друку вже в роках приблизно 1923-29 збірник «Український архів» (чи «Український історіографічний архів», точно не пам'ятаю), де було вміщено знайдену в жандармських архівах велику доповідну записку про український рух, складену жандармами на підставі агентурних даних харківської охоранки. В цьому просторому документі я прочитав і відомості про діяльність Харківської студентської громади, відомості, куди ширші від того, що я сам знав. У числі осіб, що, на думку охоранки, грали поважну роль в громаді, я прочитав і своє прізвище.

Отже, поліція мала мене на оці й була, так би мовити, надто високої думки про мене, кращої, ніж я в дійсності був вартий, бо, по ширості, помітної ролі у громаді я не мав ніякої. Але чому я все ж таки не зазнав ні трусу, ні допиту, ні арешту — для мене так і лишається таємницею. Мабуть, просто не встигли за мене взятися: кілька місяців згодом я був мобілізований в армію, на війну, що клекотіла тоді й вимагала гарматного м'яса.

13 квітня 1916 року, пройшовши перед тим тижневе «испытание» у військовому госпіталі (у мене слабкий зір правого ока), я з'явився до харківського воїнського начальника й був спрямований ним до Київської миколаївської пішої військової школи...

II Розділ

ВОЄННА І РЕВОЛЮЦІЙНА ХУРТОВИНА

7. *Офіцерське звання*

Вже понад півтора року йшла війна. На фронтах з німцями, австріяками й румунами поспіху не було, але не було й катастрофи. Тил захряс військовими, що правдами й неправдами всіляко ухилялися від одправки на фронт. Почувалася вже загальна втома від війни, але на тиловому житті зовнішньо це мало відбивалося: гомоніло міське життя, жваво торгували й спекулювали крамниці, населення харчувалося майже так, як і до війни; де в чому, правда, елементи побуту людей змінилися через дорожнечу, але все ж рівень існування масових службовців загалом зазнав мало істотних змін. Всі школи, зокрема й вищі, працювали нормально, без змін; студенти покищо були звільнені від покликання до війська.

Але, як я вже писав, на фронтах почало гостро бракувати молодших офіцерів. Брак цих кадрів чим далі ставав все гострішим, натуральне ж поповнення не давало грамотного офіцерства. Й уряд пішов на надзвичайну міру: височайшим указом у квітні 1916 року було оголошено мобілізацію студентів спеціально для поповнення ними військових шкіл і шкіл прапорщиків. За 4 або 5 місяців це мусіло дати численні кадри молодшого офіцерства для фронту.

Студентство стурбоване було цим по-різному. Одні впадали в розпач і шукали заходів врятуватися від мобілізації (патріотичного масового підйому в часи Першої світової війни я взагалі не спостерігав), інші — меншість — раділи чи робили

вигляд, що радіють перспективі зробитись офіцерами, а решта, повісивши голову, тупо корилися долі. Я теж належав, власне, до останньої категорії, й це пояснюється тою плутоною ситуацією мого життя, що була пов'язана з моїм хлопчачому нерозумним одруженням. Ворушилися водночас і такі думки, що відбувати військову службу, мовляв, все ж буде легше прапорщиком, себто у привілейованому стані, ніж солдатом. А тому — хай що буде!..

Правда, до тодішнього кадрового офіцерства у мене було гостро негативне ставлення. Я їх вважав загалом порожніми істотами, нездатними на розумне життя, малокультурними, жадливо безідейними або переконано чорносотенними, дрібними душею, позолоченими хамами. Ще в Сумах, будиши гімназистом, коли я бачив на вулиці блискучого офіцера-драгуна (там стояв кавалерійський драгунський полк), про яких ходило безліч авантюрних, гультьяйських і просто хуліганських історій, я запалювався гарячим юнацьким презирством до нього. Гаряча хвиля підсвідомо-клясової ненависти до нього раптом заливала моє серце!

І от мені судилося, журився я, до якоїсь міри стати членом офіцерської корпорації... Було огидно й моторошно. Та нічого не вдієш, і я мусів, бодай від самого себе, ховатись у байдужість, у тупість...

Перші дні у військовій школі були особливо тяжкі. Я потрапив до Київської миколаївської пішої школи (білий погон, оточений золотим позументом, і посередині — вензель царя Миколи II). Школа була кадрова, існувала ще до війни як дворічне училище й, хоч тепер всього лише за п'ять місяців, фабрикувала нових прапорщиків військового часу, проте все ще зберігала в своїх стінах уривки колишніх своїх кадрових порядків і традицій.

Довелось рано вставати на сигнал труби, за 15 хвилин робити увесь туалет аж до начищування до блиску мідяних гудзиків, блях і чобіт, їсти на сигнал, маршувати до нестями під літньою спекою, знесилюватися під тягарем гвинтівки на плечі, що її приклад треба було міцно тримати при грудях, а багнет — високо, по-гвардійському, — й, головне, бути в кожному хвилину напруженим, як струна, чекаючи несподіванки

від начальства. Від цього й від липкої щоденної втоми, що шаром осідала на мозок, — думки поснули, не було часу й снаги думати ні над своєю долею, ні над майбутнім. Суворий же режим інтернатного життя цілком відтинав нас від сучасности, ідей, надій, знайомств, навіть від самого міста Києва, на вулицях якого я тоді побував всього лише кілька разів, ховаючися від неприємних зустрічей з генералами, перед якими юнкерові належало «ставати у фронт» за три кроки. Правда, у самій школі були цілком культурні, прекрасні умови: ліжка, білизна, серветки, прекрасне харчування, гігієна, паркет, ввічливість.

Я тримав себе осторонь і ні з ким там так і не товаришував. Тягло мене знайти з-поміж юнкерів якогось українця, тим більше, що навколо лежав золотий Київ... Та я жадного не знаходив. Правда, був випадок, що в одній роті побачив таки українця: вже літній обличчям юнкер зрідка вживав українські слова у розмові, а над його ліжком висіла бандура. Знаївністю дурня я кинувся до нього, заговорив, ліз у знайомство й цим злякав його так, що він, побоюючися в моїй особі якогось шпика, підкреслено ухилився від мене. Засоромлений, я пішов геть від нього й ще більше замкнувся сам у собі.

8. В каламутиці початків лютневої революції

Кінець монархічної влади у Росії й початок довгої смуги революційної завірюхи судилося мені бачити на власні очі саме під час мого перебування у Стрільні й у Оранієнбавмі. У Петрограді, хоч туди було всього 30 хвилин їзди електрикою, я бував зовсім рідко, бо був несміливий у незнайомому мені великому місті. Але все ж таки бував.

Побачивши якое афішу про те, що у залі Миської думи (під каланчею на Невському проспекті) 25 лютого 1917 року (ст. стилю) має відбутися Шевченківський концерт (традиційне Шевченкове свято!) з участю таких то відомих співаків та акторів, я завчасно купив собі квитка на той концерт, без міри

радіючи, що нарешті почую й побачу українське суспільство у Петрограді, в тому числі й публіциста П. Стебницького (П. Смуток), буду в оточенні української інтелігенції, музик, почую гарну доповідь.

Надвечір у цей день, 25 лютого ст. стилю, я вже поспішав на Невський проспект, простуючи до Міської думи.

Частину путі з Фінляндського вокзалу до Невського мені довелося йти пішки, бо трамваї місцями не йшли, й це вже було несподіванкою й трохи здивувало. З балачок виявилось, що трамваї страйкує.

Вигляд же самого Невського здивував мене ще більше. Здивовано озираячись, я, проте, простував пішки далі. Візникового й трамвайного руху й далі по місту не було. Пішоходів теж зустрічалося менше, ніж звичайно. Десь коло Гостинного двору, впоперек Невському, стояла з рушницями рідка шеренга поліцаїв. Роздивившись, я помітив, що поліцаїв взагалі було надто багато: вони рідким ланцюгом розтяглися по тротуарах, стояли коло великих під'їздів домів, на різках вулиць тощо, кидаючи з-під лоба на мене суворо заклопотаний погляд і не віддаючи мені, офіцерові, чести, як належало б. З почуттям якоїсь тривоги я прискорив ходу, щоб швидше опинитися на концерті й тим уникнути неприємности, яка, як я вирішив, готувалася на вулиці, мабуть, у зв'язку з страйком трамваїв.

Підійшовши до Міської думи з її високими камінними сходами по широкому гранітному ганку, я почав наближатися до дверей. На сходах стояло 2-3 поліцаї, а коло самих дверей якийсь їхній старшина, мабуть, околочний наглядач, досить парадний, у білих рукавичках, але насуплений. Він зробив назустріч мені два кроки й, приклавши руку до кашкета, сказав:

— Извольте назад. Входа нет...

— Я иду на концерт. У меня билет... — відповів я й хотів був взятися рукою за ручку дверей.

Суворим тоном, і вже ледве доторкнувшись рукою до кашкета, околочний повторив:

— Я говорю — входа нет. Сойдите вниз...

— А разве концерта не будет? Ведь у меня билет... Могу показать.

В очах у околodочного блиснуло роздратування й підозра. Один з поліцаїв почав повільно знизу по сходах наближатися до нас. Швидко збагнувши, що сам факт моєї розмови коло цих дверей вже чимсь дратує їх і не обцяє мені нічого доброго, я здвигнув плечима, пробурмотів щось обурливе й пішов геть. Внизу, на тротуарі, до мене підійшов ще один поліцай і неголосно сказав, що зупинятися не можна:

— Проходите, ваше благородие. Сами видите... нельзя здесь...

Сам я, власне, нічого не бачив і ще нічого не розумів, але зняковів вкрай і швидким кроком рушив назад, повз вітрини Гостинного двору.

«Хай їм лихо. Ще в якусь халепу вскочиш», міркував я. «Мабуть, якась облава, когось ловлять... Чи, може, якийсь зазолот», вирішив я. «Може це саме українців ловлять, що на Шевченківській концерт збігаються», шугнула у мозку думка, і я остаточно вирішив негайно вертатися на Фінляндський вокзал, щоб їхати додому, у Стрільну.

Але вже сутеніло, був вечір. Звернувши за ріг, я з Невського пішов геть Садовою вулицею. Тут, між високими будинками, було ще темніше. Ліхтарі не горіли, й вечірня важка імла запнула перспективу вулиці. Назустріч мені із важкої сутіні поспішали стурбованим кроком окремі перехожі, кидаючи на мене чомусь явно здивовані погляди. Я був при шашці, але без кобури, у скромній фронтовій шинелі із захисними, а не з золотими погонами, — протє золоті гудзики, ефес шашки, що стримів, як належало, з лівої кишені шинелі, й офіцерська кокарда на армійській папасі — навіть у сутінках виказували відразу, що я офіцер.

Назустріч мені, спереду, в мороці Садової вулиці, зростав якийсь гомін, рвався на клапті звуків, то стихав, то гучнішав. Виривалися окремі нерозбірливі голоси, брязкіт скла, цокання каменем об брук. Щось темне перетинало вулицю, мінилося й посувалося назустріч, просто на мене. Збитий з пантелику,

стурбований, я пройшов квартал, сповільнюючи свою ходу, все ще не в силі зупинитися.

Раптом стало ясно: юрба... назустріч. Кілька людей бігло від юрби в мій бік. Обличчя злякані. Один із літніх людей хапає мене за руку:

— Что вы делаете? Бегите! Скорей в переулок...

Слова б'ють мене, мов електрична іскра. Не роздумуючи — кидаюся у завулок. Це — зади Гостинного двору. Тут зовсім темно. Спотикаюся, біжу. Хвилинами то пробую йти, то знову пориваюся бігти. Куди — я сам поки не знаю. Той літній чоловік знову опиняється коло мене й шепоче:

— Они разоружают офицеров... У одного револьвер отняли... А другого бьют там... отняли шашку и шашкой... рубят. Боже, какой ужас!.. Уходите, уходите скорей... если жизнь вам дорога...

Ясність мети раптом оволоділа мною. Не подякувавши навіть доброму чоловікові, я зриваюся з місця й швидким кроком, півбігом, простую вздовж завулка, далі від Садової. Мета ясна — швидше додому, в Стрільну, не лишатися в Петрограді. Гомін позаду поволі віддаляється, ще доносяться окремі поклики, тупотнява, брязкіт шкла розбитого ліхтаря. Але й вони глухнуть. Згодом долітають і приглушені звуки кількох пострілів. Я вже далеко...

А за годину, втомленого й морально ображеного, електричка висаджує мене в Стрільні.

Як я пізніше довідався, юрба, що мені зустрілася, була робітнича демонстрація, яка поривалася на Невський. На Невському вона мала сутичку з поліцією. То була одна з перших збройних сутичок, що стихійно вибухали тоді на вулицях.

Зараз не пригадую вже достоту думок і переживань, що полонили мене в той вечір. Але загалом — то було складне почуття; в ньому все перепліталось: пригнічення від нерозуміння суті подій; образа, що я мушу терпіти знущання тільки за те, що на мені осоружна мені самому прапорщицька уніформа, й водночас радісне передчуття якихось великих подій, мабуть, революції.

Днів два я продовжував свої заняття в Оранієнбавмі, не наважуючись на нову подорож до Петрограду. Безліч плутаних чуток від офіцерів Стрілецької школи й оповідань очевидців вуличних подій у місті створили напружену докраю атмосферу якогось чекання. Розказували про невинні жертви сутичок, про вороже ставлення юрби до офіцерів, про страйки робітників заводів, про демонстрації населення з криками: «Хліба! Хліба!...»

28 лютого (ст. ст.) не довелося мені вранці, як звичайно, поїхати електрикою до Оранієнбавму: виникли нові події. Електричка працювала з перебоями. Через Стрільну ж, по шосе на Петроград, пішки рухалися з Оранієнбавму юрби солдатів другого кулеметного полку, що стояв там. Солдати йшли оперезані стрічками кулеметних бинд, з кулеметами Кольта на плечах. Ішли — «до Державної Думи, на допомогу народів». З ними, як я побачив, ішла й частина офіцерів, але без будь-якого строю, в солдатській юрбі.

Розказували, що солдати в Оранієнбавмі примусили багатьох офіцерів іти з ними, загрозами витягували їх з мешкань. Були й поодинокі справжні насильства. Значна частина офіцерства поховалась, але не з опору революції, а в більшості з переляку за своє життя, з нерозуміння подій і неясности ситуації.

Наляканий петроградським випадком, я теж побоювався цієї солдатської юрби й не поспішав вийти до неї на шлях, хоч і радів душевно, запалювався з тепер уже явних мені початків революції. Та відсиджуватися довго вдома, на квартирі, не можна було. Коли солдатська навала на шосе вшухла, численні групи офіцерів, в тому числі й я, почали сідати у вагони електрички, їдучи «одиначним порядком» до Державної Думи. Поїхав і я.

Вулиці Петрограду були забиті народом, спалахували летючі мітинги, йшли якісь демонстрації, проходили делегації, їздили вантажні авта, повні озброєних солдатів і робітників. На грудях у багатьох перехожих — червоні биндочки й банти. З грузовиків на вулицю кидали листки революційних відозв і перші накази та бюлетені революційних організацій. Білими плямами на парканах і стінах домів

впадав у вічі знаменитий «Приказ ч. І», що ним заборонялося солдатам віддавати честь офіцерам. Ним фактично було розв'язано цькування офіцерів...

Становище офіцерів на вулицях ставало все небезпечнішим. Подекуди траплялися трагічні події: матроси втопили кількох офіцерів в Обводному каналі; двох зарубали коло Політехнічного інституту й т. д. Тільки за те, що на них була офіцерська уніформа... Зустрівши офіцера, плювали йому в обличчя, ображали найгрубішою лайкою, глузливими дотепами. Мені особисто — обплювали спину й чоботи... і це в той час, коли моя душа співала від наївно-юнацьких радощів, захоплена видовиськом народної революції! Від тої незаслуженої образи кипіло серце, обливаючися то гнівом, то відчаєм. Гнітило безглуздя свого йолопського офіцерського становища... Жорстоке протиріччя!..

Вияснилося, що офіцери мусять мати якісь посвідки «від народу» на право носіння зброї, себто на довір'я їм. Видають їх десь у Державній Думі. Отже — негайно туди!

Пробитися до Таврійського палацу, де містилася Державна Дума, було не легко. Перед палацом ворушився безладний натовп. Підходили й проходили делегації, військові частини — з прапорами, плякатами. Їм вигукували привітання охриплі голоси якихось присяжних ораторів з Думи. Зрідка підїжджав грузовик і з нього озброєні люди з червоними наруканими пов'язками або матроси з гвинтівками висаджували заарештованих генералів та поважних чиновників з сірими від хвилювань обличчями й одводили їх у Думу. Сіро-чорна комашня людей обліпила підїзди, стіни й колони Таврійського палацу й, ворушачись, повзла, розтікалася по всіх його щілинах.

Довго й з трудом я пробивався до дверей одного із підїздів, потрапив у якийсь вузький коридор. Стиснутий спереду, ззаду й з боків, поволі плив за людською течією. За рядком канцелярських столів, поставлених у шеренгу, сиділо до десятка машиністок, що під копірку друкували посвідчення офіцерам на «право носити зброю», а фактично — на право проживати у Петрограді. Ми брали бланки цих посвідок, виставляли на них свої прізвища й давали комусь на підпис і

печатку. Жадного контролю не було. Посвідку міг одержати хто хотів. Виплутавшись згодом із палацу, я з посвідкою в руках поспішав повернутися до Стрільни.

Почалися тривожні дні. В Оранієнбавмі виникали заколоти. Хтось у когось стріляв, почалися грабунки, вбивства, згоріло кільканадцять будинків. Побитих ховали потім чомусь у чорних трунах, з врочистою процесією. Симпатії, антипатії, політичні гасла, репутації, людські відносини — все переплуталося й чимдалі заплутувалося ще дужче. Мітинги не переводилися. З'явилися присяжні красномовці, що, мов тетері, заслухувалися в самих себе й кокетували модними гаслами. Гарнізонні збори військових в Оранієнбавмі то бурхливо кипіли оплесками від симпатій до старого, бородатого, ліберального генерала Філатова, що із сентиментальною сльозою радості за революцію виступав перед солдатами, то свистіли й тупотіли ногами проти виступу когось із поміркованих штатських чи солдатських промовців. У Стрільні юрби темного елемента у солдатській одязі ходили по квартирах і ловили офіцерів, шукаючи серед них «ворогів революції» й мимохідь грабуючи кого доведеться.

Треба було ховатися, а від чого, від кого, за яку провину — невідомо... Мене й знайомого мені прапорщика, походженням з Твері, колишнього народного вчителя, прізвища якого я вже не пригадую, заховав у себе тиждень на півтора молодий робітник, що недавно одружився й жив з молоденькою дружиною в Оранієнбавмі в окремій околицій дачі. Бридко згадувати його мотиви: він не вірив у революцію, був переконаний, що вона закінчиться поразкою й розгромом, не вірив навіть у відречення царя від престолу й одверто казав нам, що ховає нас, офіцерів, з тою метою, щоб потім, коли треба буде, посвідчили перед царською владою про його до неї лояльність... Я внутрішньо обурювався й з презирством дивився на цього хамелеона, але водночас і мусів бути вдячний йому за притулок...

Коли гострота перших днів справжнього полювання на офіцерів минула й стало безпечніше показуватися на вулицях, я поквапився його облишити.

Оранієнбавмська школа достроково розпустила своїх

курсантів, і в середині березня місяця я знову опинився в Серпухові, в своєму запасному полку.

Тут мало що змінилося. Новим було лише те, що клекотіли словесні буруни мітингів і засідань, з'явилися солдатські полкові й батальйонні ради та комісари, пливли на хвилях революції нові популярні особи — оратори-красномовці, — а суто військових занять стало зовсім мало. Військовим ділом по суті ніхто вже не цікавився.

Кожен самоопреділювався у своїх інтересах і найближчих заняттях. Це привело й мене до праці серед солдатів-українців місцевого гарнізону.

9. Українська військова громада

Весна 1917 року була генеральною весною національних рухів народів колишньої Російської імперії. Заявляли про свої національні права на власну культуру й на власне поряdkування своїм державним буттям не лише ті народи, що вже мали оформлені десятиріччями національно-визвольні рухи, як українці, грузини, татари, фіни тощо, — але й ті, що лише за останні роки почали дбати про свою національну долю.

Український визвольно-національний рух піднісся вгору з неймовірною силою, мов пара з перегрітого казана, й зрушив всю країну. Вихором знялися й зарясніли численні українські друковані матеріали: листки-метелики, часописи, газети, брошури, книжки, наукові й мистецькі видання. Як гриби після теплої дощу росли культосвітні товариства «Просвіт», клуби, співочі й театральні-аматорські товариства, курси української мови, видавництва...

У Києві й на периферії широку агітаційно-політичну роботу вела Центральна Рада, що користувалася популярністю (це факт) серед більшості українського масового селянства за висунуті нею аграрні й соціальні гасла. На жаль, вони були демагогічно поєднані з підігріванням ворожнечі до Московщини. Серед широких кіл населення зросла цікавість до проблем народности.

Навіть люди, що, живучи довго на Україні, були байдужі до проблеми визначення власної національної приналежності, починали почувати себе українцями й цікавитися українською культурою, мовою, із здивуванням відкриваючи в цій царині для себе безліч цікавих Америк. Вся політична дійсність, тобто преса, театр, щойно злегалізовані або утворені політичні партії українців ес-ерів, ес-деків, соціалістів-федералістів та самостійників, вкупі із національними хорами, клубами, «Просвітами», товариствами, національними прапорами, Шевченковими святами тощо — стала масовою школою збудження й виховання національного самопізнання, гідності, самоповаги й свідомости.

Молодь в українському русі захоплювалася романтизмом української історії й зокрема козаччини та в ті ж націоналістично-романтичні шати прибирала свої політичні ідеали майбутнього. Серед військових з захопленням обговорювалася ідея створення українських національних військових частин. Серед усіх цих широких проявів збудженого націоналізму немало було, треба признатися, й справжнього шовінізму. Дивуватися появі останнього нема чого: то була крайня реакція мас на знищення нарешті 200-літнього русифікаторського гніту великодержавної Росії над Україною. Реакція та вщухала не зразу. Ще років з десять, якщо не більше, селянство недружно ставилося до «кацапів», особливо в голодні часи, коли з великоруських губернь на українські села посунула хмара міщочників за хлібом...

Саме за таких от збуджених національних і націоналістичних почуттів у Серпухові й розпочалося гуртування солдатів-українців гарнізону у свою військову громаду. Хто перший повів цю роботу — не знаю. Повернувшись із Петрограду, я вже застав початки існування громади. Зі мною познайомився активний її учасник — поручник артилерії Михайло Юрєвич Панченко, й за його проводом я з головою пірнув у роботу.

Було обрано Раду громади. В її складі основним зерном стали: Михайло Юрченко, його брат Кость і я. Громада об'єднувала коло 6 000 військових українців міста Серпухова.

Була у нас читальня з багатьма українськими газетами,

бібліотека; провадилися лекції, зібрання, мітинги. Багато бувало балачок про «самостворення» українського полку й існував навіть план вирушити самовільно цим українським полком, пішим ходом, на Україну, з'єднавшись по дорозі, у Тулі, із українським артилерійським дивізіоном, що в такий же спосіб, як і ми тут, мріяв самоорганізуватися.

Треба відверто признатися, що з тих шести тисяч членів громади лише невелика їх частина спілкувалася свідомо на якихось переконаннях; більша ж їх частина горнулася до громади лише в надії, що приналежність до неї є спосіб повернутися на Україну, тобто додому.

Особливо численний, показний і бучний виступ громади відбувся 1 травня 1917 року. Велика кількість демонстрантів громади й розмах організації її виступу вразив обивателів-серпухівців і військово начальство. Демонстранти несли багато жовто-блакитних прапорів з написами: «Хай живе вільна Україна!», «Хай живуть Українські установчі збори!», «Ми вимагаємо автономії України!» й т. д.; з цитатами із Шевченка — «Учіться, брати мої, думайте, читайте, і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь!» Були і червоні прапори з загальнореволюційними тодішніми гаслами. Росіяни вперше бачили перед своїми очима й ці жовто-блакитні прапори, що маніфестували зародок української державности, й ці політичні гасла автономії, й цю масу людей, що маніфестувала свою національну окремішність від росіян. Не диво, що серед обивателів міста засичали голоси про «мазепинство», про сепаратизм, в яких часто вчувався одвертий переляк перед можливою втратою для великоросів багатств України. Про це одверто говорили серпуховські обивателі-великодержавники.

Я вперше в житті виступив тут на мітингу українською мовою перед великим натовпом. І досі пам'ятаю море, як мені здавалося, голів з очима, що вп'ялися в мене. Я говорив про щось з історії України, в якомусь зв'язку з 1 травня. Михайло Панченко казав потім, що мій дебют був досить пристойний, вдалий.

Хороші спогади лишилися у мене про Михайла Юрєвича

Панченка. Нервово, трохи зморене, з сухою шкірою, продовгасте обличчя, енергійний і вдумливий вираз очей, рвучкі, але м'які рухи, глухуватий, проте живий, добре інтонований голос і надзвичайна вихованість, культурність у всьому — у словах, поведінці, думках, поглядах на майбутнє, в ставленні до життя, мистецтва, людей. Спостерігаючи тактовні, шанобливі й тверді взаємовідносини Михайла Юрєвича з його молодшим братом Костем Юрєвичем (останній мав малу освіту й розвитком стояв нижче брата), я багато дечому навчився. В їх особі я вперше зіткнувся з українськими інтелігентами, що були ними не лише з свідомости й переконання, але й з зовнішньої культури. Кілька років пізніше, зустрічаючись із Миколою Юрєвичем у Києві, я мав нагоду остаточно упевнитися, що існують європейські культурні українці, вищі шари української інтелігенції.

Пригадую, у Києві Михайло Юрєвич два-три рази увів мене гостем до знайомої йому української родини з числа саме отих вищих українських верств. Таких родин я до того часу ще не бачив. Всі дрібниці побуту й усе життя у них насичене українською культурою, в її різноманітних проявах і речах, так же повно й так же просто й звичайно, як російською культурою просякнута буває кожна звичайна російська родина. Всі, від сивого діда й бабусі до дітей дошкільників, і від покоївки до двірника, — говорять прекрасною, чистою, рафінованою українською мовою. Я вперше побачив, що тут мова не є маніфестація якихось інтелігентських переконань, а являється живим побутом, повітрям, самим життям. В хатній обстановці на всьому елементи тої ж української культури, але без крикливості; не у вигляді нагромадження плахт, килимів і українського череп'я, як буває в дрібноміщанських родинах, що українофільствують, а в смаковитому, делікатному й обережному поєднанні європейських меблів і прикрас із зразками українського мистецтва: малюнками, фарбами, орнаментами, різьбярством, тканинами. І я зрозумів тоді, що саме оце вишукано культурне, цивілізоване оточення й виховало обох братів Панченків.

Михайло Юрєвич був людиною із безперечним мистець-

ким смаком і чуттям, здібний на тонкі переживання й на глибоку чуливість. Вже тоді, у Серпухові, він проявляв інтерес до літератури й поезії й намагався сам дещо писати. Ставлячись до мене шанобливо й навіть, на мою думку, переоцінюючи мої тодішні здібності й мій розум та знання, він давав мені на критичну оцінку свої перші спроби дрібних оповідань і прохав навіть виправляти їхній стиль, мову й поетичні засоби. Пригадую із задоволенням, що у мене тоді вистачило такту й свідомости, щоб виконати цю роль радника із належною скромністю; та й виправляти там власне не було чого.

За політичними переконаннями він вважав себе за українського ес-ера й був якийсь час, пізніше, навіть членом ЦК цієї партії (у складі її правиці). Відомо, що він брав участь у формуванні перших радянських урядів і недовго (щось тижнів зо два) був українським народним комісаром освіти (перед Гриньком); подробиць про це я, правда, не знаю, пригадую лише, що коли, значно пізніше, я запитав його якось про це перебування у наркоматах, то він, пірнувши думкою у спогади, насупився, вороже пробурмотів щось й ухилився від пояснень. Коли партія українських ес-ерів перетворилася на партію «боротьбістів», він також перейшов до них, проте при дальшому злитті боротьбістів з більшовиками — лишився вже позапартійним: чи він не захотів зливатися, чи його не захотіли, того вже не знаю.

Скоро він відзначився як мистецький діяч. Спочатку здобув собі ім'я як упорядник «збірників-декляматорів». Збірники було складено вдало, із смаком, і вони витримали кілька видань. Працюючи далі на літературному полі, як один з редакторів Державного видавництва України, Михайло Панченко дав і мені літературний заробіток. Одного разу, живучи у Тростянці (це було, здається, 1920-21), я одержав від нього телеграму з пропозицією перекласти українською мовою з російської книжки Роні-Старшого «Борьба за огонь» (оповідання з доби Кам'яного віку для юнацтва). Два місяці я працював над цим із великим напруженням. Переклад післав, одержав значний на той час гонорар; та книжка — «за

видавничим безладдям», як пояснив мені пізніше Михайло Юрєвич, — так і не була надрукована в моєму перекладі.

Кілька років працював Михайло Юрєвич згодом на посаді директора Українського науково-дослідного інституту шевченкознавства, тобто був помітною фігурою серед діячів української культури. Вийшов кінофільм «Тарас Шевченко» за його сценарієм. Кінофільм давав у художній формі Шевченкову біографію й був безперечно вдалий (пізніше, за років терору, фільм було визнано за націоналістичний і знято з екрану). З усього фільму чомусь запам'ятався мені останній кадр, хоч у ньому й є дещо спірне з погляду художности вжитого сценаристом образу, трохи банального, як засіб порівняння: після кадрів Шевченкової смерті дається великим пляном свічка; язичок полум'я меншає, свічка блимає, димить і згасає...

За масового терору, десь коло 1937 року, Михайла Панченка спіткала доля багатьох культурних українців. Без суду й слідства, при низці причіпок і образ, його кудись заслано, й він зник у «безвісті»... Чи ще живий він?..

Живому чи мертвому я шлю йому свій земний уклін за товариство, за ласку, за науку культурности!..

Всього лише кілька місяців, до осені, пробув я у Серпухові й потім разом із усім запасним полком нарешті виїхав на румунський фронт. Отже, цілих 11 місяців з дня проізводства у прапорщики довелось мені проваландатись у тилу.

Останні місяці перебування у Серпухові, діяльність у гарнізонній громаді й знайомство з М. Панченком мали в моєму житті велике значення. Я тут розпочав свою практичну громадсько-політичну діяльність, вперше спробував виступати на мітингах, здобув основи навичок масово-організаційної роботи серед солдатів, вперше прочитав багато брошур про українську автономію, культуру, історію, почав приглядатись уважніше до українських політичних партій і з усього того з соромом констатував, що сам особисто ще політично абсолютно неписьменний і без сталих переконань. У душі заворушився внутрішній неспокій і штовхав далі — жити, вчитись, читати, діяти, знайти себе й своє політичне кредо.

З тих днів я почав справді цікавитися політичними питаннями, багато читав, думав, пробував розібратися в навколишньому політичному житті, його явищах та формах.

Але політична освіта засвоювалася самотужки все ж надто повільно...

10. Румфронт. Київські події

...Кілька тижнів спочатку довелося прожити в близькому тилу. Йшло навчання солдатів кулеметній справі. Заняття йшли неохоче, мляво. В армії, на фронті зовнішньо ще збереглися всі ознаки колишньої військової дисципліни й субординації. Хоч офіцерам честь віддавалася лише під час виконання службових обов'язків, а в побуті це було не обов'язкове, але і в строевих заняттях вже не було колишньої твердої влади начальства над солдатами. Випадки невиконання наказів, принаймні прихованого невиконання, були рясні й свідомо замовчувалися обома сторонами. Солдатські ради були зайняті мітинговими розмовами та численними поточними справами побуту й харчування. Серед офіцерів — каламуть політичних словесних спірок і, в переважній більшості, — повна безпорадність і безсилля розібратися в політичних питаннях і гаслах.

Штаб бойової дільниці містився на дні глибокої й вузької гірської ущелини, що нею тік ручай із рудуватою, хоч і смачною, водою. То була мінеральна вода. За чверть кілометра від хаток і землянок штабу ручай витікав із джерела з каптажем із бетону; над джерелом стояв побудований у химерному архітектурному стилі дошаний кіоск, вже напіврозбитий, з вибитими шибками й проламаними у стінах дірками. Навколо було брудно, валялося бите пляшкове скло, — було багато солдатських екскрементів.

На цих пляшках, розкиданих навколо, були етикетки, з яких я вичитав, що це мінеральне джерело Угорщини під назвою «Аттіла», з залізистою водою. Була, кажуть, коло джерела й невеличка санаторія, але її російські солдати спалили й розграбували вщент. З незрозумілою тупістю й дикунством вони потім неодноразово намагалися зруйнувати

й самий кіоск над джерелом, а коли не могли подолати міцних дощок, то скидали штани й гадили просто у саме джерело... З кількох уст тоді я чув, що отак вони поводитися скрізь у союзній Румунії, по-руїнницькому, з неповагою до населення, з дикунською психологією вандалів; я цілком виправдую ту ненависть румунів, особливо їхньої інтелігенції, до росіян, яку я скрізь спостерігав тоді в Румунії й відчував і на собі на вулиці, у купе залізничного вагона, в каварні міста й серед румун-військових.

Проте, життя хапало нас і там. Хвилі революції билися об шанці. Я продовжував культурницьку роботу серед солдатів-українців, і мене обрали делегатом на армійський український з'їзд. На з'їзді я був обраний до складу членів Українського армійського комітету IV армії й скоро переїхав на життя до міста Роман, де містився штаб армії. Перебування на передовій позиції, у шанцях, отже, тривало недовго, лише кілька тижнів, під час позиційної тиші, без участі у справжніх боях.

Спогадів про саму роботу Українського комітету армії у мене лишилось мало. То була звичайна для таких організацій метушня серед поточних, переважно культурницьких, дрібних справ: просування на фронт газет, брошур, бібліотечок, влаштування мітингів, обговорення політичних новин, чуток та пліток.

Зате важливою подією для мене було відрядження на Другий всеукраїнський військовий з'їзд у Києві, що відбувався саме у жовтневі дні 1917 року. Жовтнева революція цих днів у Росії — мала відгомін у Києві, але, як відомо, в цей момент у Києві більшовики ще не змогли взяти владу від Центральної Ради до своїх рук. Центральна Рада на той час ще була міцною, користувалася певним авторитетом чималої частини населення й мала реальну політичну владу. Це видно хоч би й з того, що більшовики у ці дні у Києві офіційно бльокувалися з українцями в політичній боротьбі за повалення Тимчасового уряду Росії.

Треба сказати, що в ті часи я все ж не був ще людиною політично свідомою, грамотною. Із великого числа переважно українських політичних брошурок того часу, прочитаних

мною, я нахапався поверхових гасел та тверджень, це й було моїм політичним вантажем, змістом моїх політичних переконань. Теоретичного, науково-марксівського ґрунту під ними ще не було.

Зате наявною у мене була, ще з гімназіяльних років, гаряча симпатія до демократичних, поступових ідей. Революцію я зустрів із захопленням, бо в нашій родині панували ліві настрої, що виховали й загальний напрям мого світогляду. Батько мій дозволяв собі при дітях висловлювати надто гострі думки й про царя, й про попів, і співчутливо ставився до всіляких революціонерів і поступових ідей свого часу. Знатися із урядником, жандармом, тюремником тощо — в нашій родині завжди розцінювалося як поведінка, не гідна порядної людини. Отже, симпатії були у нас завжди по боці невиразного народницького ідеалу, по боці «народу», справедливості, революції, але все те в надто туманних і політично невиразних формах. І тому, коли революція раптом стала дійсністю, весь її зміст, ідейно-політична суть ще лишалась для мене не пізною terra incognita.

Жадібними очима спостерігав я й усмоктував у себе строкаті ідеї й факти революційної хуртовини, але багато чого не розумів або розумів надто наївно. Жадібно продовжував читати брошури з політичної літератури, дещо обмірковував. Останнє дало мені лише той козир, що я зумів розважно ставитися до ідей і не кидався сторч головою у їхні обійми. Хоч найбільшим успіхом користувалася в масах партія ес-ерів, за нею тяглося, здається, три чверти всього населення, проте до есерівських ідей я ставився надто обережно: вони мені не імпонували. З більшою симпатією я прислухався хіба до есдеківської літератури, хоч і не мав тоді ні наміру, ні потягу вступати до цієї партії. Бувши вже членом Комітету IV армії, я вперше в житті прочитав книжку з політичної економії.

То була книжка Богданова «Очерки политической экономии». Написана легко, логічно, суворо-послідовно й приступно для розуміння, вона справила на мене, як пригадую, велике враження. Сам по собі цей факт був жахливий: доросла людина, що являється членом керівної

громадської організації цілої армії, не знала звичайної абетки політграмоти!..

Але не один я, певне, був у такому становищі. Це було характеристичним для всіх пересічно вихованців дореволюційної царської середньої школи й для тогочасної міщанської дійсности.

Тому, потрапивши до Києва на II всеукраїнський військовий з'їзд, я був перш за все жадібним спостерігачем, що вчився на бачених фактах і будував остаточно свій світогляд та політичні симпатії, покищо такі розхристані й нетверді. Твердим у мене було лише моє українство, як органічне засвоєння української культури й традиційних для свободолюбної української інтелігенції визвольних ідей національного розвитку свого народу й краю.

З'їзд відбувався в Київському оперовому театрі, на Великій Володимирській вулиці й мав коло 2000 делегатів. Делегати й гості залляли велике приміщення театру вщерть, ніде було ступити. Порядку денного занять з'їзду я тепер вже не пригадую. Знаю, що були, як звичайно, доповіді з місць, і я робив коротку, десятихвилинну доповідь про роботу в IV армії. У дискусіях на протязі всього часу роботи з'їзду виступало багато промовців, що сперечалися в поглядах на тактику національного самовизначення України і в питаннях соціально-клясової боротьби. Але суперечки в значній мірі не були нові: звичайна лайка між ес-ерами й ес-деками. Делегатів-більшовиків на з'їзді було занадто мало, й їхні виступи покищо успіху не мали. Деякий інтерес, але тим часом і стриманість більшости есєро-есдеківської маси з'їзду викликав до себе, як новина, виступ делегата Кекала, що репрезентував новонароджену та вельми нечисленну ще тоді групу «самостійників». Думка, поставлена ним руба й одверто, що, мовляв, Україна мусить бути тільки самостійною державою й тільки це й розв'яже всі питання її національного й соціального оновлення, — все ж помітно заворушилася й у свідомості членів з'їзду. Це почувалося далі у товариських розмовах і репліках. Десь гуртувалися вже й есефи (соціялісти-федералісти), але покищо солідно мовчали й не маніфестували свого існування, хоч вони й мали в своєму

складі найбільш кваліфіковані інтелектуальні сили старої тодішньої української інтелігенції.

З цікавості я ходив на фракційні збори делегатів ес-деків у помешкання Центральної Ради (колишній «Педагогічний музей», майже навпроти університету). За тих часів це було легко: ніхто жадних партійних документів від присутніх не вимагав. На фракційних зборах бували: генеральний секретар військових справ УНР Симон Петлюра (він був присутній також майже на всіх засіданнях з'їзду); голова українського уряду Володимир Винниченко, вельми популярний тодішній письменник; Гермайзе, що став пізніше помітним українським істориком, але в році 1929 був радянським судом у процесі «Спілки визволення України» засуджений на десять років ув'язнення й пішов потім назавжди у «безвість»; Неронович, енергійний юнак із хистом політичного діяча, що скоро загинув у громадянських боях, і інші більш чи менш помітні українські ес-деки.

Особливо напружені й бурхливі були засідання фракції під час жовтневих вирішальних подій у Петрограді. В ці дні кийські більшовики, за прикладом Петрограда, зробили теж спробу взяти владу до своїх рук. Але їхня мобілізація своїх сил дала небагато. Центральна Рада покищо мала на своїм боці переважну більшість військового гарнізону, чималу вагу мав і наш військовий з'їзд, тому більшовикам нічого іншого не лишалося, як скласти бльок із українцями у боротьбі проти рештків влади на Україні російського Тимчасового уряду.

Я не знав тоді, — та й не міг би розібратися, хоч би й знав, — подробиць тодішніх політичних взаємовідношень у Києві між наявними політичними силами. Знаю лише, що на вулиці коло Генерального Секретаріату військових справ — було покопано шанці, український уряд готувався навіть до барикадної боротьби.

Прийшовши в той день, по обіді, послухати чергові балачки на збори фракції соціал-демократів, я був вражений напруженням, що помічалось серед присутніх. Мовчки, як завжди ні з ким не говорячи, сів я на задньому стільці чекати початку засідання. Воно щось довго не розпочиналося. Забігав Неронович і інші з активу фракції, перемовлялися,

знову кудись бігли. Спитавши сусідів чи такі буде засідання, я одержав у відповідь здвигування плечима й погляд на мене з деяким здивуванням. Ясно: я чогось не знав, що знали всі... Зніяковівши, пішов до виходу. Навпроти мене, з дверей вулиці, раптом вихором влітає Петлюра, весь спітнілий, задиханий, з червоним від хвилювання обличчям, кидається сходами вгору, але, побачивши моє обличчя, бачене ним часто на зборах фракції, нервово хапає мене за рукав, боляче стискує мені своїми пальцями плече й, задихаючись, питає:

— Товаришу... Бога ради... де Гермайзе? Кажіть швидше, де він подівся?..

— Не знаю... не бачив, — проказав я, отетерівши від несподіванки.

Петлюра кинув мене й кількома стрибками, перелітаючи зразу через два-три шаблі, метнувся по сходах вгору. Через хвилину він злетів назад, вибіг на Велику Володимирську вулицю й швидким кроком подався нею.

Цей випадок, що характеризує гостроту якихось тодішніх, не відомих мені, ситуацій, я запам'ятав міцно, може, й тому, що для Петлюри подібне хвилювання було винятковим. Він був хоч і емоційною людиною, але завжди володів собою. Розгубленість загалом якось не пасувала його натурі.

Бачив я його здаля ще й за інших обставин: у невеличкій каварні на В.-Володимирській вулиці, навкоси від Золотих Воріт. Каварня була місцем зустрічі української інтелігенції; там обідали Винниченко, Петлюра, українські письменники, поети, політичні діячі. Вхід для всіх був вільний, обстановка напрочуд проста й хатня. Один раз був там і я. Там Петлюра видався мені, наскільки я спостеріг як сторонній глядач, веселою, товариською, з жвавими рухами людиною. Рік чи два пізніше, незадовго, здається, перед організацією ним повстання проти Гетьманщини, я бачив його на Фундуклеївській вулиці. Він ішов поволі, ведучи за руку по тротуару свою маленьку доньку. Мені запам'яталася тоді його присадкувата, широка в кістках постать міцної, дебілої, але не важкої людини, ласкаве, хоч і вимогливе звертання до доньки й серед білих, міцних зубів яскравий полиск золотого штучного зуба.

Винниченко був високий на зріст. Його аж надто довга й тому мов би аж похила, тонка постать, у сірому піджачному костюмі здавалася похмурою й пасувала до сірої шкіри витягнутого обличчя із помітними вилицями й трохи завеликими, але спокійними очима, запнутими віями. Я запам'ятав його в позі задуми, бо саме таким доводилося бачити. Говорив він спокійно, логічно-переконливо, вкладаючи гостроту виразів в окремі слова та фрази, тоді як Петлюра, промовляючи, іноді гарячкував.

Кінець з'їзду злився з видатною подією: проголошенням Універсалу Центральної Ради про незалежне від російського Тимчасового уряду право українського уряду порядкувати внутрішніми справами України (автономія). Фактично це був перший крок до визначення української державної самостійності, яку потім юридично невдовзі стверджено подальшим Універсалом.

Мені судилося бути свідком того історичного акту. Дозволю собі сказати кілька слів про значення його як такого політичного акту визвольного-національного руху, який вносив серйозні зміни в державну структуру Росії.

Проголошення державної окремішності України було голосним політичним актом і мало поважні політичні наслідки. Політичні партії Росії з цим актом не могли не рахуватися. Праві партії зразу ж скажено заверещали про «зраду» українців, про «мазепинство», про «австрійське» чи «німецьке» запроданство і т. д., категорично заперечували Україні право на будь-яке власне державне оформлення.

Навіть і ліві російські партії спочатку не знали, на яку ступити. Великодержавницькі тенденції й великоруський шовінізм вибухали й серед них з цинічною відвертістю. Навіть і серед широких кіл більшовицької партії ідея української державності спочатку (впродовж кількох років) знаходила переважно осуд або визнавалася лише на словах. Такі найзлосливіші великодержавники, як Г. П'ятаков і Й. Сталін, допускали для України, як максимум, лише право на автономію в складі Росії. На їх думку, Україна могла бути тільки невідомою частиною Росії (Великоросії). У цьому вони

політично не відрізнялися від найреакційніших буржуазних партій з їх чорносотенним гаслом «єдиної невідимої» Росії.

Тільки геній В. Леніна зміг сягнути зором далі за великодержавницьких більшовицьких діячів того часу. Ленін обстоював, замість гасла автономії, гасло самовизначення аж до незалежності окремих частин колишньої Росії, що мусять вільно з'єднатися в конфедерацію, у союз радянських республік. Та ця Ленінова боротьба тривала у вузьких вищих колах партії більшовиків і «внизу» тоді не була відома. «Внизу», в щоденній політиці більшовиків, панували покищо традиційні великодержавницькі, навіть шовіністично-великоруські вчинки й дії, все дужче ширилося цькування українців, учасників українського руху, як націоналістів-контрреволюціонерів. До яких нелюдських форм огульного цькування української інтелігенції за доби Сталіна це привело — мова піде пізніше... Зараз же вертаюся до згаданого факту проголошення українським урядом історичного Універсалу.

...Йшло пізніє вечірнє засідання військового з'їзду. Оперовий театр Києва був заповнений делегатами й гістьми лише знизу: партер і бельетаж. Верхні яруси були навіть без електрики. У президії, на кону, раптом з'являється довга постать Винниченка. Згодом появляється Петлюра з кількома товаришами. У президії жвава розмова купками, навіть нервовість. Черговий голова зборів раптом підводиться й заявляє, що він дає слово Володомірові Винниченкові для надзвичайно важливої позачергової інформації уряду. Наступає мертва, напружена тиша...

Винниченко, сірий і довгий, підходить до рампи, стає в боковому кутикові кону й схвильованим голосом, а потім все міцніше й все з більшим піднесенням говорить, що кілька хвилин тому відбулося історичне засідання уряду, на якому ухвалено взяти долю України в свої власні руки, й оголошує про це Універсал до всього українського народу. З нервовим напруженням слухають присутні слова Універсалу. Слова вражають своєю простотою й колосальною вагою. Чути важке дихання моїх сусідів... Нарешті читання Універсалу закінчено. Якусь мить у залі стоїть повна тиша. Й раптом вона

розколюється бурхливими оплесками й невгамовними криками — «Слава! Слава!», — що зливаються у суцільний рев. Всі у театрі стоять... У деякого на очах сльози...

За кілька хвилин хтось розпочинає спів «Заповіту»: «Як умру, то поховайте...», — й відразу могутні, повільні ритмічні хвилі гімну заливають театр повинню звуків, від яких, здається, ширшають стіни. Стихійно, без команди, всі в театрі падають на коліна й на колінах докінчують спів.

Хвилина загальної втоми... Всі сідають. Але з кутків партеру котяться покрики:

— Грушевського, Грушевського!..

— Кобзарів!

— Хай живе вільна Україна!..

Вже безладно, спалахуючи, мов полемінь, летять з різних кутків театру розмаїті гасла й поклики, місцями починають співати «Ще не вмерла Україна» й інших пісень, але не кінчають їх.

Через якийсь час на кону, в президії, з'являється Михайло Сергійович Грушевський. Згодом приходять кілька кобзарів із кобзами.

Грушевського зустрічають стоячи, бурхливими оплесками. Він не промовляє, лише швиденько киває головою на всі боки. Його сива лопатою борода кумедно й по-простецькому мете повітря. Й увесь він такий простий, звичайний: коротенький, товстенький тулуб, короткі ноги, низенька постать, піджак-розмахай, курносе старече обличчя, покваліви рухи й вибачлива, трохи боком, хода заклопотаного дідка. Сівши до президії, він про щось жваво розмовляє із купкою її членів.

Кобзарі сідають уздовж рампи, театр затихає й під тихі, сумирні, срібні звуки бандур старечі голоси співців кидають на слухачів слова старовинної пісні, що в цю мить несуть у собі, здається, електричні заряди великої сили:

Ми гайдамаки,
Всі ми єднакі,
Всі ми ненавидим
Пути і ярмо.

Йшли діди на муки,
Підуть і правнуки, —
Ми за народ життя своє 'ддамо...

Засідання з'їзду вже фактично немає, воно перервалося само собою. Виступають кілька промовців, але їх ніхто спокійно слухати вже не може. Делегати зриваються з місць, купчаться, мітингують дрібними купками, вибігають з театру на вулицю.

На вулиці ніч. По В.-Володимирській і по Прорізній — одиниці перехожі. Купка делегатів з'їзду бджіляним роєм гуде коло виходу з театру, поволі танучи у присмерку вулиці. Хтось, екзальтований, з'являється на балконі театру, над вуличною темрявою, й починає звідти промовляти гістичним голосом. В темряву летять слова:

— Громадяни! Радійте! Сталося! Сповнилися найжагучіші бажання нашого народу... Україна віднині бере свою долю в свої власні руки... Исторична подія...

Голос котиться по притишеній вулиці. Окремі перехожі зупиняються, кількість їх більшає, слухають... Делегати з'їзду, розходячись схвильованими купками, тануть у нічній пітьмі...

На другий день з'їзд оголошує себе розпущеним і видає всіх його членів у розпорядження Генерального військового секретаріату, що має використати делегатів, як агітаторів. Кожному видається про це посвідка з підписом Петлюри, література. Частина делегатів, найбільш певних і відомих, надсилається по військових частинах за комісарів уряду. З нашої делегації цю ролью й це звання надається прапорщиківі Буткові. Я одержую лише звичайне агітаційне посвідчення й вертаю назад, до Роману.

За якийсь місяць політична атмосфера на фронті розпалюється надзвичайно. Відбувається процес переорієнтації симпатій широких солдатських мас від есерів до більшовиків. У більшовиків міцніють сили, й вони починають круто виявляти себе, розвивають скажену агітаційну роботу. Не цураються іноді й одвертої демагогії: кричать, що український уряд тому зветься Генеральним Секретаріатом, що там сидять самі генерали. Дивно, але було багато солдатів (я це знаю), що вірили тому.

Робота нашого Українського комітету IV армії надто ускладнюється, стає тривожною, нервовою. Пливають чутки про намір більшовиків «розправитись» із українцями з комітету — як з «буржуазними прихвоснями», чутки про їхній намір захопити владу в штабі армії й у гарнізоні у Романі, усунути навіть румунську владу. Прибув з Москви спеціальний, повноважений, загальноармійський комісар Кондурушкін, що почав чинити перешкоди роботі нашого комітету. На штабному телеграфі, під час нашої розмови прямим дротом із периферійними українськими комітетами (бригад, дивізій) нашої армії, підручні Кондурушкіна заарештували нарешті мене й Бутка.

Щоб зрозуміти серйозне, навіть трагічне становище моє й Буткове, в якому ми опинилися, треба пам'ятати, як уже згадувалося, що в ті дні у більшовиків національне питання, як політична проблема, теоретично й практично ще не було ними самими остаточно розв'язане. Партійні більшовицькі кола «розв'язували» його на місцях в той спосіб, що цілком його одкидали, а український національно-визвольний рух увесь гамузом вважали буржуазною справою; балачки ж про розвиток української культури — рахували просто контрреволюцією (балакання українською «мовою», мовляв, відриває українську робітничу клясу від російської). Такий безглуздий примітив в політичному трактуванні українського визвольного національного руху легше за все засвоювався солдатською масою, що творила політичну погоду. Отже, й на нас двох, заарештованих більшовиками, малосвідома солдатська маса відтепер дивилася лише як на «ворогів революції»: раз їх заарештували більшовики, значить вони вороги...

Наше становище, як заарештованих, стало загрозливим. Кілька днів перед тим, в іншому місці фронту, здемагована солдатська маса вбила кількох військових, заарештованих більшовиками... Нас, мене й Бутка, більшовики покищо тримали в якомусь будиночку, пристосованому під в'язницю, під доброю вартою, — й загрожували з дня на день «відправити на передові позиції». Це була тодішня замаскована легальна форма розправи: було відомо, що люди, «відправлені» більшовиками до збільшовизованих частин,

скоро були там убиті «під ворожу стрілянину». Ні для кого ця формула не була секретом.

На моє й Буткове щастя, наш арешт стурбував румунську владу. Остання уважно слідкувала за намірами більшовиків захопити владу у штабі IV армії, бо це, очевидно, загрожувало незалежності влади Румунії в цілому, як військовій її владі, так і румунській владі цивільній. Їм були відомі, безперечно, й чутки про намір більшовиків захопити владу в місті. Арешт Українського армійського комітету, що був у лояльних відносинах з румунським штабом, останній і розцінив як початок більшовицького наступу й сам перейшов, так би мовити, в контратаку.

Одної ночі, під ранок, я й Бутко прокинулись у своїй в'язниці від якогось галасу. У снігах ішла боротьба, але без пострілів. За кілька хвилин галас стих, розчинилися двері, й кілька румунських плескуватих багнетів просунулися до нас.

— Ашша... — чи щось подібне проказало два румунських вишкірених обличчя, блискаючи радісно-хижуватими очима з-під сталевих шоломів на головах...

— Ашша...

Нас оточили румунські солдати з багнетами й вулицями повели нас до свого штабу. Вели врочисто, як злочинців, з великою пильністю, майже притискаючи гістряки багнетів нам до грудей і спин. Для солдатів — ми були злочинці, вони не знали, що вони нас визволяють з наказу свого начальства.

Йдучи вулицями, осяяними світланком, ми бачили, що нічна операція румунів мала не абиякий розмах. Телеграфні дроти на вулицях поперерізувані й звисають на брук... На головній вулиці лежать нарізно два трупи росіян у калюжах власної крові. У кількох будинках, де містилися російські військові, повибивані шибки й розбито двері...

Як ми потім дізналися, румуни в цю ніч провели масові арешти більшовицького активу й роззброїли збільшовичені піїськові частини росіян. Було заарештовано й комісарів — Кондурушкіна, Рошала й інших.

У румунському штабі до нас поставилися досить ввічливо, але сухо, й зразу не звільнили. За кілька годин згодом нас відвезли на побачення до російського генерала, що

був надісланий, здається, з підтримки Генерального секретаріату військових справ якоюсь керівною військовою інстанцією — на заміну командира IV армією. Ця заміна, напевне, відбулася також і з відповідних реляцій румунського Військового штабу.

Генерал Некрасов був ще досить молодий віком і про український рух мав, очевидячки, анекдотично-наївне уявлення. Не помилюся, коли скажу, що український визвольний рух йому уявлявся в опереточному стилі, як перефразування Гоголевого «Тараса Бульби», з грою в «батьків-отаманів», з ідеалізацією широких шараварів, чуприн, ковбаси та чарки.

Цим і пояснюється, що, приймаючи нас, він зажмурився, як кіт, і проказав чистою великоруською, з пахучим калузьким чи, може, нижегородським прононсом, мовою, — що він радий бачити «батька-отамана українського війська». Але, проказавши, відразу й здивувався, високо піднявши брови й зиркнувши на Бутка:

— Как, неужели это «батька»? Такой молодой?!. — і чи то з осудом, чи з досадою, додав:

— Ай-яй-яй-яй...

Прийняв він нас по-хатньому, шойно вставши з ліжка, без чобіт, у самих лише панчохах, без мундира, в спідній білій сорочці. Коли дізнався, що Бутко, такий молодий, являється навіть українським комісаром армії, то здивувався ще більше й навіть, здається, аж роздратувався трохи. По півгодинній розмові розпрощався з нами досить байдуже, очевидно, прийшовши до висновку, що ми являємося для нього нулями, ніяких «батьків» чи «отаманів» з нас зробити не можна, й для його завдань, як командира армією, ми нічого не варті.

Дійсно, з ним ми більше не бачилися, бо не почували в цьому потреби взаємно. А втім, його невдовзі, через два-три місяці, десь потім вбили солдати порядком самосуду.

Після арешту й всіх пережитих подій охота до безпосередньої участі у заплутаних і незрозумілих ще мені класових протиріччях тодішньої політичної боротьби у мене до певної міри згасла. Інтерес до визвольно-національного українського руху з боку солдатської маси значно зменшився, зміцнівши лише серед тих солдатів, що ще не втекли додому і

лишилися в складі українських об'єднань, мріючи про організоване повернення додому, на Україну.

Тим часом більшовицька агітація проти війни швидким темпом розвалювала фронт: солдати кидали все напризволяще й масою сунули додому, хмарами обліплюючи всі поїзди, що йшли на схід.

Лишатися на фронті було б безглуздом, і більша частина членів Українського комітету IV армії вирішила їхати додому, а там видно буде...

Я забув досі сказати, що головою нашого комітету був підполковник Людоговський, типовий «малорос», що говорив преноганою українською мовою, ніколи раніше в українському національному русі участі не брав, але в революцію раптом відчув приплив палких сентиментальних чуттів до «еньки України». Його патріотичні чуття без самої української культури видавалися надто штучними в рамках його наївних, народницько-ліберальних, цілком обивательських поглядів. Будучи надзвичайно симпатичною, простою людиною, з чулою, м'якою інтелігентською душею, він у той же час був комічною опереточною фігурою людини-невдахи. За ним скрізь на фронті їздила його дружина-фурія, до нестями уїдлива й негарна, деспотично командуючи бідоланним підполковником. З військового фаху Людоговський був чимсь по інтендантському. В місті Рославль на Смоленщині мав невеличку цегельню (жінчин посаг), а сам походив з духовенства, звідкілясь із Чернігівщини.

Мені й довелося разом із ним вертатися з фронту й багато вкупі пережити. З великою подякою й теплотою пригадую я тепер симпатичного, клопіткого й по-батьківському милого підполковника. Аби не він, я безперечно загинув би. В ньому було знання людей, уміння використати людську психологію, зарадливість, наявність життєвої орієнтації й практичність. Рухливий, ласкаво-говіркий, він швидко полагоджував різні труднощі й непорозуміння й знаходив вихід із них.

Він оформив і наш «законний» від'їзд з Румунії. Всім нам трьом (він, я й Бутко) написали на бланках із штампом нашого комітету фіктивні відрядження до Києва, Харкова

тощо, буцім то в справах комітету. На командировках він, використавши свої інтендантські знайомства, добився від румунської комендатури візи на виїзд (після описаної вище «нічної операції» ліквідації більшовицького засилля у місті — румунами було заведено суворі порядки щодо росіян), а головне — він добився й права на місце у прямому, до Києва, вагоні спеціального призначення, що їхав під військовою охороною й віз якусь дипломатичну місію з румунських, французьких і, здається, англійських цивільних і військових осіб до Українського уряду в Київ. Пригадую, вагон цей на станції Роздільна витримав цілу облогу від дезертирів, що лізли у вікна, вибиваючи шибки; варта мусіла пустити в ужиток ручні гранати й лише цим врятувала життя його пасажирів.

Крім згаданих посвідок від Українського комітету ІV армії, Людоговський виготовував нам ще й окремі, теж фіктивні, командировочні посвідки від інтендантства армії в тому, що ми, мовляв, ідемо до штабу фронту з дорученням в справі забезпечення фронтових частин теплою одежею й чобітьми. І саме ці посвідки в дальшому врятували нам життя.

До Києва ми приїхали в останні дні грудня 1917 року. Їхати далі було не можна, бо за Києвом, на півночі й на сході, залізниці були перетяті фронтами: більшовицьке військо повільно сунулося від Москви на Україну, ліквідуючи владу Центральної Ради. З півночі йшов Муравйов, що в нього за начальника штабу був Юрко Коцюбинський, рідний син відомого письменника Михайла Коцюбинського.* Проте покищо фронти були далеченько, й Київ жив безтурботно. Людоговський, аби переждати, навіть був влаштувався на посаду до Генерального військового штабу України, здається, заступником начальника евако-транспортного відділу, пристосував був і мене в Бутком у якійсь помічницькій собі, але ні я, ні Бутко не захопилися тою роботою й дуже швидко кинули її.

---

* До речі: пізніше того Юрка, як і багатьох, кудись було радвладою заслано й він теж, як і інші, пірнув «у безвість»...

Саме тоді я найближче познайомився з Києвом і полюбив його. Ходив по місту, милувався з його вулиць, краєвидів. Намагався знайомитися й з громадським життям, але через свою несміливість і мізантропію — в цьому успіхи мав незначні. Кілька разів був у українському клубі «Родина», що містився на Пушкінській вулиці.

Там я, між іншим, чув доповідь відомого галицького діяча Дмитра Донцова, що справила на мене тоді чимале враження. Назви лекції не пригадую. Змістом її була критика російської культури, «докази» браку в ній європейської цивілізації й констатація натомість незалежності, своєрідності української культури. Вже сама манера мислення, галицька синтакса й акцент промовця, а також незвичні нам, «росіянам», відправні точки умозаключень, гострий, шовіністичний сарказм на адресу російських авторитетів літератури, мистецтва й науки, яких ще з гімназійальної лави звик вважати богами, — все це дивувало, й мушу признатися, своєю новиною таки захоплювало мене, юнака. Донцов гостро висміював всю історію, безталання, безвольність, психопатичне, на його думку, самоколування, фантазерство, нездатність до практичної, життєвої акції російського інтелігента, національно-типову для росіян нікчемність словоблуддя Л. Толстого, обмеженість (?) Пушкіна, психопатію національно-великоруських мотивів «достоевщини», що є, мовляв, квінтесенцією «російського духа», й т. д. Всьому цьому натомість він протиставляв такі типові риси європейської цивілізації, як тенденція до практичної акції, вольовість середнього культурного європейця й американця, й низкою прикладів доводив, що психологія середнього українця ближче стоїть до психології європейця, ніж росіянина, що російська культура гнітить, деморалізує, вбиває національний розквіт українського духа й української культури. Історичним завданням України є пірвати з гнилою московською культурою й стати обличчям до Європи.

Повторюю, все це мене тоді, зеленого юнака, вразило гострою «новизною думки», повним поваленням авторитетів, богів і норм, звичних до російського думання, для людини, вихованої руською школою й культурними традиціями Росії.

І лише пізніше я, очувавшись від отруйного диму тої «новизни», поволі зрозумів, скільки багато в ній було дикого шовінізму, бридкого нехтування дійсними великими культурними цінностями, які дала людству російська культура, її література, політика, мистецтво.

За все своє життя я більше ніколи не чув такого брутално-відвертого, зоологічно-хижацького шовінізму, поставленого на службу буржуазного обдурювання мозку людей. Ця лекція Донцова пізніше вийшла окремою брошурою й вільно продавалася, отруюючи українського читача рафінованим українським шовінізмом.

У січні 1918 року події почали розгортатися швидко. Фронти наближалися до Києва. У місті панував нервовий настрій. Почалися розрухи й навіть справжні, серйозні бої в окремих ділянках самого міста між військовими частинами, вірними Центральній Раді, й частинами більшовицької організації. Живучи в готелі, що містився на розі Прорізної й Пушкінської вулиць, тобто в центрі міста, ми спостерігали вуличні сутички, обходи патрулів, слухали канонаду, що долітала з околиць, але самі не брали участі в громадянській війні, одверто признаюся — нам було соромно перед самими собою за це. Дружина Людоговського навіть трохи соромила нас, мужчин, зокрема й свого чоловіка, що ми не беремося до зброї. Але загальна ситуація нам видавалася настільки темною, політичні гасла й програмові наміри самої Центральної Ради були остільки спірні, нерішучі й зганьблені убійчо-правдивою більшовицькою агітацією, тривалість самих українських військових частин була така непевна, а наявність у нас самих твердих політичних переконань настільки мізерною, — що ми так і лишилися пасивними глядачами вуличної боротьби. Та й вся ця хистка політична ситуація в Києві трималася недовго, може, тиждень чи декаду.

Після відомого повстання більшовиків у київському Арсеналі, коли фронт Муравйова швидким темпом докотився до околиць самого Києва, ми облишили готель і перейшли на приватну квартиру на Ірининську вулицю, в мешкання одного надмірно лякливого, але гостинного військового знайомого

Людоговського. Тут і пережили момент вступу армії Муравйова до міста.

То були надто тривожні й трагічні дні. Осіб, запідозрених в українстві, хапали на вулицях. Особливо полювали на офіцерів. Багато їх було розстріляно на Подолі, в Царському саду. Більшовицькі патрулі ходили по квартирах і відбирали зброю, а часто забирали з собою кудись і бідолашних військових. Два-три рази заходили й до нас, перевіряли документи. Я віддав їм свій наган. Той, кому я його віддав, пригадує, з хлопчачою радістю схопив його, не став навіть дивитися до моїх документів і радо побіг на вулицю, кричучи комусь:

– Сашка! Сашка!

Він побіг похвастатися перед кимось своєю не абиякою удабиччю, бо наган був новісінький, офіцерського зразка, самозводний.

Але сидіти в хаті далі було не можна, треба було рятувати себе й спробувати виїхати геть. Розпитавшись в сусідів, ми вирішили піти до щойно організованого радянського Ревкому міста. Це було ризикування своїм життям і долею. Але іншого виходу не було. Ми чули, що Ревком дає посвідки на право прожиття у Києві й на право виїзду з нього. Пішли...

Ревком містився в палаці цариці Марії Федорівни, матері Миколи II. Самого палацу я тепер уже не пригадує: сильні переживання — чекання неприємностей — заступили собою все інше. До палацу тяглася по вулиці велика жива черга з військових, в яку стали й ми з Людоговським. Черга повільно просувалась у глибину палацу, через якісь кімнатки з німецькими написами під гудзиками електричних дзвінків, коридорами, до столу, за яким сидів солдат у армійській смушковій шапці з бундючним від самозакоханости, типовим мужицьким, «репанним» обличчям. Солдат розглядав документи й видавав посвідки; зрідка декого від нього відводили кудись геть... Черга проводжала відведених співчутливо-сумними очима...

Людоговський стояв попереду, я за ним, за мною Бутко. Коли ми опинилися перед солдатом, він показав йому наші інтендантські командировки й своєю ласкавою говіркою став

улесливо вимагати «содействія» у виконанні нашої важливої справи — одержання теплої одежі й чобіт для фронту.

— Вель идет зима, солдаты страдают от холода, мы должны срочно позаботиться о них, — говорив він і прохав дати візу на кількадедне прожиття у Києві й потім на виїзд із нього.

Солдат мовчки обдивився нас (на «репаному» обличчі виявилися симпатичні, але хитрувато-пронизливі очі), кілька разів прочитав наші командировки, подумав хвилину й також мовчки, не сказавши ані слова, взяв три готових бланки, що їх тут же, на сусідньому столі заготовляв від руки його писар, вписав наші прізвища, кожне на окремому бланку, й підписав їх карячкуватими літерами: Дегтяренко. Поставив печатку й, знов таки мовчки, віддав їх нам...

Все скінчилося так несподівано просто. Ми, мов виринувши з річкового дна, ковтнули повітря й пішли геть, ледве стримуючися, щоб не побігти з радости прожогом...

Посвідка та збереглася у мене й досі.

Через день, тепло розпрощавшись із Людоговським, я їхав товаровим поїздом додому, у Тростянець. З численними перевітками документів і навіть трұсами у дорозі, я все ж, нарешті щасливо прибув додому, на велику радість моєї матері, що вже й не сподівалася бачити мене живим.

Так скінчилася для мене участь у Першій всесвітній війні 1914-1918 років.

11. Між молотом і ковадлом громадянської війни

Смуга військових мандрів і політичної колотнечі змінилася для мене смугою відносного спокою. Увесь 1918 рік і більшу половину 1919 року я прожив у Тростянці, у батьків. Батько вже періодами тяжко нездужав (пістрияк шлунка), але, коли легшало, продовжував працю й загалом заробляв ще досить, щоб уся сім'я могла задовільно годуватися.

Радянська влада, що заступила владу Центральної Ради, була мені цікава й вабила новиною своїх соціальних гасел та заходів, багатьом з яких я щиро співчував. Це був перший

стап радянської влади на Україні. Вона ще була, так би мовити, м'якою, тобто ще толерантно ставилася до багатьох явищ тодішньої української дійсності з її багатьма рештками буржуазно-демократичних свобод, здобутих лютневою революцією. Широко розгорталися різні добровільні форми культурно-освітньої роботи серед населення, зокрема й самодіяльна робота українських «Просвіт». Останні, правда, влада лише «терпіла» (як «кубла» націоналізму!), але в усякому разі вони не підлягали ще прямим утискам, бо селянські маси й навіть робітництво ще валом ішло до «Просвіт», охоче брало участь у різних аматорських виставах, хорових співах, вечірках, святах (особливо традиційних Шевченкових) тощо.

Проте, на практиці, проводирі низових організацій більшовицької партії ставилися на місцях до українського національно-визвольного руху загалом вороже. Турботи про розвиток національної культури, навіть вживання літературної української мови вони вважали, — коли не вголос, то про себе, — контрреволюційною справою, що суперечить і заважає соціальній революції.

Характеристичним щодо цього являється хоч би й такий щорічний факт, один із багатьох, як закриття більшовиками у селі Борімля (сусіднє коло Тростянця велике село) середньої школи («реальне училище») із українською викладовою мовою тільки за викладання тією сакраментальною «мовою». То була історично одна з перших цілком українських середніх шкіл того часу на Слобожанській провінції. Директор її К. Гревізирський (пізніше — професор історії в Харківському інституті народної освіти) мусів сквапно покинути Борімлю, аби не зазнати особистих утисків. Я з ним пізніше зазнайомився у Харкові.

Широ захоплюючися соціальними гаслами й заходами молодого радянської влади, я в той же час обурювався з її фактичного українофобства. В цьому полягала нерозв'язна суперечність у моїх відношеннях до радвлади. Вона насторожувала мене й робила з мене в суто політичній роботі стороннього глядача, який співчутливо спостерігав та прихильно оцінював радянську політичну ситуацію й

радянські реформи, а свою творчу активність віддавав лише національно-культурницькій діяльності. А оскільки в традиціях тодішньої української національно-культурницької роботи ще надто багато залишалось буржуазно-політичних тенденцій минулого, часів царату, — то ці традиції мимоволі все ще позначались і на мені...

Дуже багато часу й сил я віддавав тоді у Тростянці «Просвіті», що й справді розгорнула змістовну культурну роботу серед тростянецьких мешканців, місцевих селян і робітничої молоді цукроварні.

В активі «Просвіті» було чимало хороших, щирих людей.

Там я щиро потоваришував з Хомою Леонтійовичем Головченком. Він і його дружина Оксана брали постійну участь в аматорських виставах «Просвіті». Хома був типовим «хахлом» — трохи вайлуватий, трохи мовчазний (поки не вип'є), любив співати, гостинний, в міру хитруватий, собі на умі, іноді упертий і завжди внутрішньо-енергійний, напористий. Вельми позитивною рисою було його прагнення завжди йти вгору, перебувати серед освічених людей, бути самому культурним. Освіти ж зовсім не мав: дві чи три класи початкової школи — ось увесь його ценз. Не зважаючи на це, він самотужки досить розвинув себе. Деякий час був завідувачем волосного відділу народної освіти, був директором агрономічної школи цукрового буряка, управителем однієї з економій націоналізованих маєтків цукрозаводчика Кеніга тощо.

За перших років революції, — як і безліч селян, — Хома трохи «есерствував», але тверезе клясове чуття змусило його скоро «полівіти», й пізніше він був активним співучасником становлення радянської влади в селі Тростянці, був у складі першого радянського Тростянецького ревкому. До комуністичної партії, проте, так і не вступив (більшовики скося дивилися на його українство...), лишився позапартійним.

Вкупі з ним я багато пережив буденних радощів спільної громадської роботи, думок, життєвих турбот і надій, особливо в подальших роках, у 1920-30, про що у мене мова буде далі.

Але в 1937-38 роках його, як і багатьох тоді, без будь-якої вини кинуто до в'язниці, а потім і заслано невідомо куди...

Найсумнішим у його долі було те, що через ув'язнення він зазнав страшного морально-політичного падіння. Про це в деталях теж мова буде далі. Тим часом скажу лише, що, перебуваючи під час ув'язнення в радянській тюрмі в патологічному переляку за своє життя, він обмовив багато невинних людей, несусвітні речі «свідчив» про своїх друзів — про Бориса, Матвія (про них мова буде далі), про мене та про інших інтимних друзів чи близьких знайомих, багато заподіяв лиха людям і тим назавжди спаскудив своє ім'я, честь і пам'ять про себе.

Ганебне вивершення Хоминого життя трудно пов'язується з усім тим хорошим, що за роки знайомства з ним було властиве його симпатичній, лагідній товариській істоті; його жалюгідне падіння суперечить усьому тому, що знаю про нього, як про ідейного учасника нашої творчої купки ентузіастів радянського будівництва на Охтирщині, до якої я й він належали й про що ще розкажу в подальших розділах цих спогадів.

Так безглуздо пішла в забуття ця колись хороша людина моєї доби, мого покоління...

Через «Просвіту» близько потоваришував я й з місцевим учителем-українцем Юрієм Івановичем Миргородським, дотепною, обережно-поміркованою на той час у своїх політичних орієнтаціях людиною. Він згодом став дуже близький нашій сім'ї, бував у нас вдома, дуже подобався моїй матері. З ним, розумним, насиченим природженим «хахляцьким» гумором і веселим, бувало легко, затишно й дружньо.

Коли доля закинула мене далеко від рідної України, я був зовсім загубив його. Проте багато років пізніше, я знову дуже зблизився з ним, хоч і лише листовно: під час вітчизняної війни він жив у Середній Азії, під Ташкентом. Тоді ми й заприятелювали знову. На ті часи він був уже битий життям і втомлений, але бризки гумору по-старому цвіли в його листах. Подобиці про його тамтешнє й подальше життя розкажу в окремому розділі.

Покищо скажу коротко, що, як і всі, у 1937 році він теж

пізнав арешт, просидів у в'язниці рік, і згодом був випущений. Через ту в'язницю його родинне життя було знівечене: його дружина, хороша, лагідна Дуся, не знесла арешту чоловіка за тодішнього режиму цькування громадян та катування жахом і покінчила з собою, повісившись... Лишився син-підліток Богдан...

Хороше родинне життя, як квітку, байдуже розчавлено було чужими чобітьми спеціалістів тої доби в нищенню людей...

Коли замислюєшся над тою безоднею горя, повну по вінця чашу якого, — буцім то в ім'я комунізму й соціальної правди майбутнього, — дали випити тоді багатьом невинним людям керівники й провідники сліпого сталінського терору тих років, — вогонь шаленого гніву й прокляття мимоволі спалахує в душі кожного чесного радянця наших днів...

Листування з Юрком, миле, дружне й хороше, довгі роки потім прикрашало нашу з ним стариковську дружбу. Про листування наше я хай ще розкажу в подальших розділах своїх спогадів.

Були серед просвітян і менш близькі мені, але просто хороші, з культурними інтересами люди, — селяни й робітники: Кость Савич, Надійка й Микола Коломаки, Володимир Залізняк та інші.

Було й двоє по-своєму оригінальних та талановитих хлопців, що, проте, в каламуті переоцінки моральних і соціальних вартостей не змогли знайти вірної стежки й потрапили на манівці, закінчивши навіть кар'єрою авантюристів: поштовий чиновник Михайло Канцімал і селянин Яків Пиво.

Останній мав не абиякий природний розум і хист промовця, але попався на конокрадстві, вчиненому, як базикалі язикаті люди, буцім то порядком партійної експропріації: в інтересах партії «укапістів», до якої Пиво належав. Скоро після цього він зник без сліду. Ходили чутки, що його ЧК таємно розстріляло як експропріатора-укапіста. Канцімал же ніяким експропріатором не був, а, будши поштовим чиновником, якимсь негаразд повівся з поштовими грішми, сидів у в'язниці й вийшов з неї уже зі зламаною психікою.

кудись повіявся і на довгий час зник. Пізніше, після війни 1941-45 років, як мені писав Ю. Миргородський, Канцімал працював на пошті в місті Лебедині, коло Сум, але жадних зносин з ним я не мав і ніколи його вже не бачив. А людина він у згадувані часи був хороша...

Саме за цих тростянецьких часів мушу відзначити важливу роль товариства «Просвіта» в формуванні моєї любови й звички до громадської праці.

Моя діяльність в «Просвіті» по суті була для мене школою подальшої практичної громадськості, школою, що розпочалася ще в студентських харківських гуртках, а потім мала своє продовження в Серпуховській гарнізонній громаді. З цього погляду вона мала важливе суб'єктивне значення, як подальший етап мого громадського зросту й зрілості. Мені тут доводилося часто виступати прилюдно на зборах чи з доповідями, наприклад, в тростянецькому театрі на Шевченкові свята, іноді з серйозними рефератами для вчителів тощо, й зажити слави серйозного доповідача.

У житті українських політичних партій саме в ті часи запанувала розмаїта різноголосиця думок, переоцінка вартостей і орієнтацій. В умовах політичної нетерпимости нового соціально-політичного режиму, запроваджуваного сталінцями-більшовиками, в умовах переслідувань і заборони партій українських есерів, есдеків, федералістів та ін., як партій контрреволюційних, — різко мінялися тактичні й теоретичні основи подальшої діяльності кожної з них, і цей процес вів до розбіжностей і диференціації, до збільшення фракційности серед їх членів, до прийняття нового політичного режиму одними з них, тобто до полівіння й радянської лояльності, й, навпаки, до поправіння й переходу на нелегальний антирадянський стан — у других.

В цей спосіб серед есерів почала остаточно оформлюватися фракція лівого крила, що пізніше перетворилася на окрему партію боротьбістів, а серед українських есдеків виділилася ліва група «незалежних», що пізніше оформилася в окрему Українську комуністичну партію (УКП), так званих «укапістів». А туди далі, через деякий час, боротьбісти в

більшості злилися з більшовицькою партією; укапісти теж почасти злилися з більшовиками, хоч і далеко не всі.

Більшовики особливо жорстоко переслідували укапістів, бо останні, обстоюючи радянський лад і комунізм, ущипливо й на фактах голосно критикували ще численні прояви великодержавництва й русифікаторства більшовицької партії.

Мої власні політичні симпатії в ці часи зазнали теж подальшої еволюції. Почали формуватися мої більш сталі політичні переконання. Я ніколи не був членом жадної партії. Але хилився до лівих течій і тому з симпатією поставився був до виділення «незалежних» як окремої групи, систематично читав їхню газету. На мій тодішній погляд, вони розумно приймали й підтримували радянський устрій і марксистські гасла соціальної перебудови суспільства й твердо в той же час стояли на ґрунті вимог розвитку національної культури й освіти, за принципом: «Від національного до інтернаціоналізму». Такий принцип мені видавався правильним і справедливим, бо тодішнє більшовицьке (на ділі, а не на словах) протилежне наставлення — від нехтування національно-визвольною боротьбою, яка, мовляв, «заважає класовій боротьбі» й через те є другорядною й навіть шкідливою, якщо не контрреволюційною справою, тобто від інтернаціоналізму (який, до речі, тоді розумівся космополітично) — до повільного, колись згодом, «аж коли вже виграємо революцію», майбутнього задоволення конкретних національних потреб, — таке наставлення здавалося мені, навпаки, політично лицемірним. Така політична позиція більшовиків на місцях, як фактичних творців режиму, видавалася мені прихованою формою великодержавного гніту пануючої великоруської народности, її мови й культури.

Отак я розумів політику й реальну поведінку членів більшовицької партії на місцях. Факти поточного життя з переслідуванням українців часто всього лише за те, що вони прилюдно говорили українською мовою («націоналізм!», «шовінізм!»), зміцнювали ці мої думки. Мене дратувало те, що рядові більшовицькі діячі на практиці не хотіли навіть знати про наявність у кожній народности, серед них і в українській, свого своєрідного способу мислення, мови,

психіки, уподобань і історичних тенденцій, пов'язаних із особливостями своєї крайової економіки та побуту. Тим самим, думав я, продовжується розпочата ще царатом психологічна й культурна русифікація України, замаскована генер високими й вже дорогими мені ідеями клясової боротьби за комунізм.

Все це тоді вносило в мою душу і в мій розум тяжкі колізії неподоланих протиріч. Політичні мої переконання, основним тлом яких було вже щире прийняття соціальних принципів радянського устрою й ідеалів комунізму, вичитуваних з радянських газет, — через повсякденні колізії протиріч і хитань лишалися все ж ще кволими, неукінченими. Хвилинами я тяжко переживав оцю свою «інтелігенстську м'якотілість», нетвердість. Я гадав тоді, що неактивність моїх політичних переконань має своїм джерелом лише «м'якотілість» мого характеру.

Насправді ж неактивність моїх вже вповні радянських політичних переконань полягала тоді саме в неможливості подолати пекучі протиріччя між моєю любов'ю до української культури, яку я знав і якою я жив, і тим брутальним нехтуванням національними справами й потребами українського народу та його інтелігенції, яке рядові більшовики тоді висували як ортодоксальну руволюційність.

Для тодішньої частини дійсно поступової української інтелігенції подібні болючі настрої були надто поширені. Вони пасували всьому ходові тодішніх розбіжних політичних перипетій. У 1918 році вже велося московською радянською владою з урядом української держави офіційні дипломатичні переговори, в яких Україна, вперше в своїй новітній історії, виступала вже як окрема самостійна, незалежна держава. Це не могло не імпонувати нашим національним гордошам і загострвало думки інтелігенції над історичною, культурною, політичною, побутовою, економічною й психологічною самобутністю й долею своєї країни, викликало надії на знищення нарешті московського колоніялізму над Україною, рештки якого все ще лишалися від царського уряду.

Цим, поза багатьма іншими причинами й обставинами, пояснюються частково й ті глухі та обережні надії, якими

частина української інтелігенції зустріла було в 1918 році окупацію німцями України: сподівалися поліпшення умов і перспектив для незалежного від московського колоніялізму розвитку рідного краю.

Але подібні наївні очікування й настрої були політично безграмотні й безпідставні. З погляду тверезих історичних інтересів будівництва соціалізму так у могутній великій Росії в цілому, як і на Україні зокрема, — вони здатні були завести лише на шлях державної зради, запроданства й антипатріотизму.

З цього погляду досить характеристичним є прикрий факт, що трапився зі мною. Коли фронт німців 1918 р. почав наближатися до Тростянца, я, щоб уникнути небезпеки можливих насильств і ексцесів, які могли чинитися над населенням як з боку більшовиків, що відступали, так і з боку німців, що наступали з гайдамаками, — на якийсь тиждень-півтора сховався разом із Мишком Алимовим в сусідньому селі Верхо-Люджа у початковій школі, де його мати була вчителькою. Там, на дозвіллі, багато передумалося. Знічев'я я й накидав на папері низку йолопських думок на тему — «Чи з Москвою, чи з німцями?», за які й досі мені перед самим собою соромно.

Думки ті зводилися до того, що окупанти, звичайно, висуть з України чимало добра, як висисала з неї й колонізаторська царська Москва, але зате через близькість із такою висококультурною* західноєвропейською країною, як Німеччина, Україна, мовляв, швидко збагатіє культурно, в підвищенні своєї науки, техніки, економіки. Одним словом, повернення спиною до азійської Москви й обличчям до європейської Німеччини (це ж відгуки «донцовських» шовіністичних концепцій!) коштуватиме Україні не дешево, але дорога ціна себе виправдує... Писав це я тоді не як статтю, а як роздум. Проте, через кілька днів, скоріше для самоперевірки

---

* У ті роки фашистів ще не було й ніхто не знав, яке дикунське, звіряче обличчя покаже ота «культурна» Німеччина за гітлерівських часів...

своїх думок і без надій на надрукування, надіслав написане до сдиної тоді на Лівобережжі великої щоденної української газети «Рух», що видавалася есерами, підписавшись псевдонімом Ю. Трутний.

Тим часом наблизився фронт, прийшли німці, минуло чимало часу, й про цю статтю я й не згадував, забув, певний, що вона навіть і не потрапила до редакції. Тим більше був вражений і здивований, коли місяців через два, зовсім випадково в старій газеті, вжитій на загортання харчів, побачив свою статтю, надруковану навіть передовицею!.. Я згорів з сорому за себе, бо з жадною думкою свого колишнього «роздуму» я вже тепер не був згідний: порозумнішав, реально побачивши німецьку окупацію.

Здивування моє з приводу надрукування цієї статті пізніше ще більше зросло, коли я, теж надто випадково, дізнався про обставини, що супроводили самий факт прийняття її до друку редакцією. Сталося це так. Приблизно через півроку після згаданого надрукування я був запрошений вести курси української мови для залізничних службовців станції Смородино; то була доба посиленої українізації всього державного апарату України. Державним організатором й інструктором таких курсів по південній залізниці роз'їжджав Лимар, що, як я пригадав з газет, був якийсь час членом ЦК партії українських есерів. Дізнавшись у розмові зі мною про моє прізвище, він раптом з цікавістю оглянув мене й запитав, чи не посилав був я одної статті до «Руху». Як виявилось, він був у той час членом редакції «Руху» й скупенько та обережно, з багатьма недомовленнями, проте широко розказав мені, що моя стаття викликала в редакції гостру дискусію, спричинилася до «постановки крапок над і» в політичній проблемі ставлення ЦК українських есерів до німців і була зрештою ухвалена до друку як передовиця.

Отже, цей увесь випадок з моєю під дурний розум написаною статтею переконливо свідчить, що висловлені мною, тоді ще зеленим і сопливим «політиком», огидні, за які мені соромно, думки й настрої, — легко спровокували поважних дядь із правого крила ЦК українських есерів, що

видавали свою газету «Рух», показати своє справжнє політичне обличчя запродавців. Що мені, недоумкові в політиці й сопливому віком щеняті ще сяк-так можна було простити, те виразникам політичної партії треба поставити в повну вину!

Очікування чогось доброго від німецької окупації, звичайно, не виправдалися. Німці повели себе надто цинічно, й український уряд, зформований з дозволу окупантів, переобтяжений обов'язками їх годувати, перетворившись лише на їхній «продком», не зміг зайнятися питомими справами державного устрою й культури, губив всяке довір'я навіть і серед заможного селянства й дуже швидко цілком позбувся симпатій так з боку інтелігенції, як і з боку українського робітництва та міщанства. Становище окупантів дедалі ставало хиткішим. У самому українському уряді зростали змовницькі проти німців настрої, шукання опертя на Францію, Англію тощо.

Як відомо, німці самі відчули це й для зміцнення свого стану в країні згодом вчинили державний переворот, увівши в залю засідань Центральної Ради, де головував М. Грушевський, збройну силу. Інценізувавши підтримку від з'їзду селян-хліборобів, вони оголосили Павла Скоропадського гетьманом України. Цим вони хотіли утворити слухняну й «міцну» владу, на яку їм можна було б обіпертися. Реакційна роля німців стала виразною тоді навіть і для таких політичних неуків, як я...

З погляду обивательського — доба Гетьманщини була добою очікуваного спокою. Життя політичне ще клекотіло, але вже десь усередині, приховано, без публічних значних подій. Люди почали принатурюватися до устрою, й це було тим легше, що в гетьманській буржуазній державі було багато ряс знайомого буття дореволюційного часу: вільна торгівля, приватна власність, звичні норми земельних відносин, відроджуване чиновництво й т. ін. Хоч вважалось для кожного інтелігента-демократа за ознаку, так би мовити, поступовости й політичної розважливости — ставитися до гетьманського устрою зі скепсисом, посмішкою й опозицією, але кожен з них у той же час дбайливо шукав у ньому своє місце й свій шматок

хліба. Кожному хотілося подбати перш за все про власні потреби й про те, чим жити.

З вересня 1918 року я, нарешті, розпочав свою службову кар'єру. Сидіти на батьківських хлібах і нічого не робити — мені й самому було далі соромно. Та й мати почала все частіше заводити розмову про «службу». Їй перед людьми було ніяково за сина-ледащо. Діти інших батьків служать, заробляють і батькам навіть допомагають, а її син — байдикує...

Куди податися? На яку роботу? Я не мав жадної спеціальності. Хоч і не дуже хотілося бути педагогом, та іншого виходу не було. Упросився бути вчителем української мови, історії й літератури (так зване «українознавство») до місцевої вищої початкової школи, а згодом і до приватної школи Л. Іваницької з курсом 6 клас жіночих гімназій. Від Харківської учбової округи одержав повідомлення, що «паном заступником міністра освіти» професором Красуським я затверджений на посаді викладача українознавства, але з умовою на протязі місяця скласти іспит на звання вчителя. Та жадних іспитів я так і не складав, і вчительська моя кар'єра, почавшись відтоді, суцільною смугою протяглася на довгі роки, на все життя...

Педагогічна робота спочатку давалася трудно: не тим, що я не вмів викладати, це я поволі осягнув і, працюючи над собою, став порядним учителем, а тим, що не зразу вдалося знайти правильну лінію в поводженні з учнями. Учні були настроєні по-розбишацькому, я ж був теж не з тих, що дозволяють сісти собі на голову. Тому спочатку бували конфлікти з класою: я кричав на них до нестями, нічого цим не досягаючи, декого навіть потяг за вухо тощо. Почалися навіть вислови незадоволення від батьків... Довелося швидко перестроюватись у своїй виховній тактиці...

Я був самотній у своїх педагогічних кроках і мусів, як кустар, помацки, самотужки, кваліфікуватися на педагога. Як воно йшло — зараз не казатиму детально про свою педагогічну кар'єру, зроблю це, може, далі. Мушу лише сказати, що хоч я протягом свого майже 40-літнього педагогічного стажу й вважався за гарного педагога,

насправді я так і не навчився ним бути. Вести лекції в живій «шкільно-урочній» манері мені завжди було трудно й не вдавалося, хоч я й вважався «методистом» і вчив учителів, як треба правильно вести лекцію. Я сам добре володів лише лекційною методою. Лекції в мене бували вдалі й цікаві. «Уроки» ж все життя були здебільшого сухі, методично шаблянові й примітивні, хоч і змістовні академічно. Так я оцінюю сам себе як педагога.

Із тодішніх колег у вищій початковій школі лишив по собі враження своєю енергією, практицизмом, що межував із діляцьким цинізмом, завідувач Г. Радченко. Трохи грубуватий, недостатньо вихований, але гостро розумний, він імпонував мені своїм одвертим егоїзмом і гнучкістю в життєвих справах. Школою керував міцно, певно, вміло, хоч був ще молодою людиною. За денікінщини він був забраний до Білої армії як прапорщик, відступав з нею й опинився на еміграції у Болгарії. Згодом, десь у 1932-33 році, одержав дозвіл повернутися з еміграції. Я випадково потім, у Харкові, бачився з ним. Пам'ятаю, він недавно прибув з Болгарії, ще придивлявся до радянських обставин й був настроєний рожево. Я ж саме перебував у стані депресії, бо був зацькований від радянських органів утисками і своїм безправним станом (про це мова буде окремо).

Розказав йому дещо про свій прикрий стан. Він слухав із здивуванням і, здається, думав, що я перебільшую... Та згодом він на собі зазнав звичайної долі нас багатьох, колишніх офіцерів: його кудись заслано, й він, як і всі, пірнув у «безвість». У 1937-38 роках цієї долі, як казали мені люди поінформовані, зазнало 99% усіх тих, хто перед тим здобув ласкавий дозвіл повернутися з еміграції на батьківщину...

У другій половині 1918 року відбулася революція у німців-окупантів. Вони облишили Україну. А невдовзі Петлюра розпочав повстання проти гетьмана, і на чолі Української держави стала Директорія в складі трьох осіб: Винниченко, Швець і Андрієвський. Петлюра посів місце головного отамана українського війська. Зараз же по українських містах і селах почали активізуватися більшовики, а на півночі з'явилося регулярне московське радянське

військо, яке збройно йшло на Україну, як писалося в газетах, з дружньою метою «визволити» українців...

Я вже писав, що Гетьманщина не була популярною серед трудового населення й серед демократичної інтелігенції України. Але були кола, що й жалкували за нею.

В педколективі Тростянецької вищої початкової школи був законоучитель, піп Гончаревський, освічена й розумна людина, з життєвим досвідом. Пригадую, коли я, з наївною радістю молодика-демократа, розказав у вчительській серед колег-учителів новину про створення, замість здискредитованої Гетьманщини, Директорії, — піп разом якось змарнів, осунувся й, безнадійно махнувши рукою, похмуро пробурмотів:

— Ну, тепер порядку не будет, не жди... Все на смарку... Уже мы знаем, видели этих... правителей...

Передчуття попові не зрадило: швидко з півночі й сходу насунулася Червона армія Москви, розчавила Директорію й її номінальну Українську державу й самостійність, — і знову запанувала радянська влада.

Другий етап радянської влади на Україні приніс із собою на перших порах толерантніше, хоч і не набагато, ставлення більшовицької партії до визвольно-національного українського руху, до української мови зокрема. Інакше й не могло бути: цілком не рахуватися з національним питанням і рухом на Україні вже не можна було; воно, принаймні на той час, ставало реальною політичною силою.

Та насувалася нова військово-політична сила: денікінщина. Ішла біла влада з монархічним гаслом «єдиної неділимої» Росії, з відкиданням будь-яких надій на автономію й самоврядування для національних країн.

Під керівництвом генерала Май-Маєвського Біла армія переможно просувалася вперед. Захоплено Донбас, Харків... Фронт насувався вже на Тростянець.

Тихої ночі вже було чути далекий гуркіт гармат. Серед більшовицької влади на місцях, принаймні у Тростянці, панувало зневір'я, приреченість, спускання рук, приїжджі ж представники центральної радянської влади вимагали організації опору, бадьорости. З військових радянських частин

безперестанно розбігалися дезертири. Газетки, друковані на синьому або жовтому, товстому цукровому папері, конфіскованому у цукроварні, гістерично кричали про боротьбу з буржуями, про опір білим, кляли байдужих. Тим часом білий фронт переможно насувався...

Жінки й родини партійців-більшовиків плакали над своєю долею, лякаючись евакуації, але й не наважуючись лишатися у білих, що, коли вірити чуткам, нещадно розстрілювали всіх близьких до більшовізму. Довгі валки селянських возів із жінками, дітьми, хатнім скарбом щодня рипіли у пісках на Борімлянському шляху, везучи на захід більшовицькі родини, що відступали.

Влада борсалася в здобуванні харчів, в організації копання химерних у своїй доцільності шанців, у мобілізаціях. Збирали трудову інтелігенцію й «буржуазію» (справжня буржуазія завчасно повтікала...) копати ті шанці. Їздив був з примусу й я, копав їх уздовж Ворскла, коло залізничного мосту під Киріківкою...

Військовий комісар безперестанку набирав нових людей до війська. Та за тодішніми законами вчителів звільняли від мобілізації. Хто потрапляв, правда, під руку, тих при наближенні фронту брали, а хто сидів тихо й не ліз на очі, про тих забували. Я тримався саме останньої тактики: здобув собі посвідку, що, яко вчитель, не підлягаю мобілізації, й сидів дома, не висуваючи носа на повітря. Й мене таки забули.

Душею я переживав трагічне, тяжке роздоріжжя. Як бути? Піти до червоних? Битися із білими? Мої радянські симпатії, а особливо зненависть до монархістів і до ідейних захисників їхньої «єдиної неділимої», тобто до ворогів України, — підказували мені єдину відповідь: українцеві аж ніяк було не по дорозі з денікінцями. Ні за соціальними переконаннями, ні за національними — я не повинен був бути з білими. Але й іти з власної ініціативи до червоних — теж було ніяково: вони були так само українофоби... Та й надто похмура, безнадійна на той час картина стану більшовицької влади на місцях відштовхувала, позбавляла віри в неї: розклад у Червоній армії, дезертирство, втеча перед наступом ворога, безнадія серед радянських службовців, кволість

усього устрою. Селяни, мобілізовані червоною владою вчора, сьогодні або завтра з сусіднього за Тростянцем села, вже верталися потай додому; і це знали всі. Отже, не хотілося ні до білих, ні до червоних. В той же час було лячно перед приходом білої влади...

У ці дні дуже здивував мене мій родич Віталій Еразмович Чупринов, попросту Вітя, мій кузен, молодший брат уже згаданого мною при описі часів мого юнацтва Колі Чупринова. Вітя Чупринов з дитинства був калікою, мав суху ліву ногу й ходив на милицях. Каліцтво зробило з нього сгоїста, властолюбця, шанолюба зі злою душею, затайливого, зовнішньо тихого, непомітного. За допомогою своєї філантропки-тітки Софії він склав іспити на народного вчителя й вчителював десь під Богодуховом. А в революцію раптом заграв відповідальні ролі. «Столбове» його дворянство не перешкодило йому стати членом більшовицької партії. Змінивши прізвище на Уельський, щоб хоч прізвищем, вкраденим в англійського принца, зайвий раз задовольнити свою хвору чванькуватість, — він став прокурором більшовицького трибуналу, працював у ЧК, а при наближенні білих до Тростянця опинився в ролі редактора польової військової газетки, що з друкарнею, змонтованою у пасажирському вагоні, деякий час стояла у нас на станції Смородино, в кількох кроках від нашого мешкання. У ці дні Вітя часто заходив до нас і довго балакав зі мною.

У нас з ним балачки були одверті, принаймні з мого боку. Я казав, що йти до червоного війська зараз не хочу, хоч і певен, що біла влада довго не продержиться, що білих я ненавиджу, й т. п. Він же намагався, на моє здивування, захищати деякі ідеологічні принципи денікінців, хоч і обережно. На мої запитання, що ж він гадає робити з самим собою, він відповідав неясно, казав, що далі буде видно. Я й досі не знаю, чи то був у Віті час щирого зневір'я й хитань, чи то була тактика працівника ЧК, що на всякий випадок готує собі репутацію прихильника білих. Знаючи психологічні риси характеру, переконань і кар'єри Вітиної та його зламани, озлоблену каліцтвом душу, я більше схилився до першого пояснення. Я не вірив у його крицеву ідейність. Але так чи так,

а балачки ті тоді на мене справили чимале розкладницьке враження. Вони поглибили мою хиткість, інертність...

Будь що буде!.. Я вирішив лишатись на місці й якось перетерпіти прихід білих.

Два тижні, якщо не більше, фронт стояв нерухомо вздовж Ворскла, 20 кілометрів від Тростянця; білі не посувалися вперед. Червоні на водяному рубежі Ворскла все ж зуміли організувати тимчасовий тривалий опір. На станцію Смородино навіть приїжджав своїм власним поїздом військовий нарком Л. Троцький.

Я бачив його, коли він, вийшовши з вокзалу, сів у трюх з кимось в автомобіль з кулеметами спереду й ззаду й під охороною двох автомашин поїхав, як розказували потім люди, під Охтирку (за 20 км), до військових частин. Кажуть, там він повів себе жорстоко, когось із начальства навіть власноручно розстріляв, зробив огляд фронтів й за добу повернувся назад. Поїзд його викликав серед мешканців станції загальну цікавість: розкішні спальні міжнародні вагони, своя кухня, сальон, телеграф, охорона, броньові кінцеві вагони, міцний паротяг. З моменту приїзду й до хвилини відїзду поїзд було включено в усі телеграфні дроти станції й він безпосередньо зносився з Москвою. Сам Троцький видався мені якимсь занадто хижим: гостра, шпичкаста борідка, хижі очі, розтріпане чорне волосся під чорною кепкою, пенсне... Мов крук!..

...Наступ білих відбувся якось раптово. Хоч і чекали на нього з дня на день, але він здався несподіваним. Зранку в той день, правда, щось більше, ніж звичайно, евакуювалося більшовиків на захід, їхали підводи, поспішали похмурі люди.

Удень 9 серпня 1919 року загуркотіли рушничні, безладні постріли. Пробігло повз наш будинок на станції кілька червоних із рушницями. Не вірилося, що це «фронт», нічого страшного не було. Мій батько під час наступу навіть у кімнату свою не заходив, простояв на ганку. Просвистіло кілька куль. Раптом показалося з-поза станційних будинків кілька постатей з рушницями в руках, взятими до бою. Постаті йшли нарізно, вроздріб, звичайним кроком, уважно

оглядаючись на боки й навіть не стріляючи. Коли підійшли ближче, на плечах у них стало видно офіцерські, а зрідка й солдатські погони: у одних захисні, фронтові, у других — золоті. Оце й був фронт... Все сталося просто, мов іграшка...

Пройшла перша валка бійців білих і через 10-15 хвилин у станційному садочку, проти наших вікон, розташувався невеличкий ліший загін білих. Хто сидів просто на землі, відпочиваючи, хто палив цигарку, обіпершияся коло штахету. Закурений пилом, брудний мужчина із капітанськими погонами, скинув чобіт і ганчіркою перев'язував криваву рану на натертій ходюю п'яті.

Всі вони мали вигляд зморених, припалих пилом, вповні мирних людей. Одягнуті погано, у подертих френчах, попсованому взутті, у випадкових розмаїтих уніформах, а хто — й просто у безрукавках-майках. Але в поведженні, рухах, поглядах — відчувався інтелігентський склад, мужичого нічого не було. У окремих — злі очі, жорстокість, нахабно-глумливе обличчя; але таких було небагато.

Частина, що захопила Тростянець, звалася І офіцерський Дроздовський полк. У більшовицьких газетах, і до денікінщини й після неї, писалося, що офіцерські полки білих склалися з самих офіцерів, і то особливо відібраних, так би мовити, найлютіших. Я, як свідок, переконався, що то було агітаційне перебільшення: Дроздовський полк лише на третину свого складу був з офіцерів (в масі своїй — прапорщиків, підпоручників), а дві третини були, як це не диво, штатські: дрібна інтелігенція, студенти, гімназисти, кооператори, поповичі, трохи куркульських синків, службовців і навіть, хоч це видається й неймовірним, поодинокі особи фізичної праці, робітники. Приблизно такий самий склад був і по інших офіцерських полках, як Корніловський, Марковський тощо; у деяких з них офіцерів було навіть менше третини. Пояснюється це методою поповнення, що її вживали ці полки.

За годину чи дві по заняттю Тростянця білі розпочали «летючу мобілізацію», яку вони проводили скрізь, як тільки увіходили до якогось населеного пункту. Окремі патрулі, озброєні рушницями, йшли по вулицях і вуличках, заходили в

доми, зупиняли на ганках, у хатах молодих мужчин, оголошували їх негайно мобілізованими й, не відпускаючи додому, зараз же гнали у свій батальйон. Ніякі відмови, посилення за своє здоров'я, чи на щось інше, не бралися на увагу. Багато молодих і навіть літніх людей у цей спосіб несподівано опинялися в лавах білого «добровольчого» війська.

Я не вилазив з кімнати, сидів нишком. Але за мною прийшли. Місцевий офіцер Пшеничний, що був у більшовиків за начальника Тростянецької міліції, зрадив червоних, лишився у Тростянці, начепив погони й зразу ж з'явився до білих, пропонуючи свої послуги. Щоб показати свою лояльність, приніс їм з собою списки всіх місцевих прапорщиків, студентів, дорослих учнів, службовців тощо, й за цим списком патрулі й ходили по мешканнях, збираючи людей. За списком цим прийшли й до мене...

Опиратися — було безцільно... Я зрозумів свою помилку, що лишився... та — пізно... Мати заплакала, на швидку руч збрала білизну, одягу; я вдягся у військове, що лишилося в мене з часів імперіялістичної війни, взувся в чоботи й пішов.

Іти було недалеко: в кількох кроках була контора залізничної дільниці руху, де тимчасово розташувався штаб батальйону. Там спитали тільки військове звання, прізвище, ім'я, по-батькові й де мешкаю, записали й годі: я став «білогвардійцем»... Простіше, ніж було у запорожців, подумав я. І додому мене вже не відпустили ні на хвилину; додаткові речі, одіж — приносила мені сестра.

У приміщенні контори було повно знайомої тростянецької молоді, похапаної на вулицях і по хатах, як і я, «летючою мобілізацією». Всі намагалися бадьоритися, але було ніяково й сумно. Роздали нам всім гвинтівки, підсумки, й надвечір уже ми вартували біля входу в штаб батальйону тощо.

Увечорі — вечірня перекличка. Роти вишикувалися на вулиці. Навпроти зійшлося багато глядачів, тростянецьких мешканців та родичів щойно змобілізованих. Ротний командир викликав прізвища й потім голосно запитував, хто як себе вважає: мобілізованим чи добровольцем. Перед тим

було нам пояснено, що добровольці, крім пошани, матимуть ще якісь привілеї (забув уже, які саме).

Коли черга дійшла до мене, я голосно відповів:

— Мобілізований!..

Ротний командир суворо поглянув на мене й пронизливо крикнув перед фронтом:

— Стыдно! А еще офицер!..

Чомусь цей випадок не мав для мене прикрих наслідків, хоч я їх потім і очікував. Мабуть, про мене ротний потім просто забув. А декому, казали, в аналогічних випадках, не обійшлося без неприємностей.

Полк простояв у Тростянці коло трьох днів. Нас, нове поповнення, нашвидку навчали тактиці бойової лави, стрільянню з гвинтівки. Тим часом вияснилося, що білі звільняють від призову синів-одинаків. Батько негайно ж розпочав клопотання про моє звільнення. Виправив відповідні довідки, швидко подав прохання командуванню. Але в проханні не зазначив, що я прапорщик. Командування поклато резолюцію: «звільнити».

Пригадую сцену, що відбулася на пероні станції. Тут ішло шереножне вчення: наш відділ батальйону подвоював ряди, марширував, вчився віддавати честь і т. под. Показався на пероні й ротний командир, що йшов із знайомою мені дівчиною, Шураю Ніконовою, з якою я колись фліртував за наших гімназичних років. Ротний явно залицявся до неї й вів жваву розмову. В руках у нього був якийсь папір. Підійшовши ближче, він уголос проказав моє прізвище.

— Ко мне!

Я, що був у шерензі, зробив, як належить за статутом, тверді кроки, став на відповідному віддаленні від нього, пристукнув закаблуками й приставив приклад гвинтівки до ноги. Шура з цікавістю поглянула на мене, кинувши сміхотливі іскорки з примружених очей. Ротний, майже не дивлячись на мене, проказав нудним від обов'язку голосом:

— На основании законов о призыве в Добровольческую армию, вы, как единственный сын у престарелых родителей,

освободжається от призыва. Сдайте винтовку и обмундирование и можете идти...

Проказавши останні слова, він звів очі на мене й раптом витріщився, не доказавши чогось. За хвилину він почервонів від гніву й крикнув:

— Как! Вы офицер?! Черт знает что такое!.. Ник-к-каких освобождений!..

І захлинувшись роздратованням від потреби стриматися в присутності баришні від матюків, лише пронизливо скомандував:

— Кру-у-гом! Марш!..

Як манекен, я зробив поворот «кругом» і здерев'янілими ногами потопав назад у шеренгу, чуючи за спиною роздратований голос ротного, що кричав щось Шурі, безчестячи мене й моїх батьків...

Так згасла остання квота надія на звільнення... Пригадую, гострий біль стиснув серце... Стало невимовно сумно й боляче за себе, за матір, за батька... З невідчуваною доти ясністю стало мені зрозумілим безглуздя й сором мого залучення до білих. З бруталною реальністю спалахнула відразу в моїй уяві знайома перспектива моїх наступних військових поневірянь серед них, майбутні невинуваті совістю бої, походи, а може, й нікчемна, ганебна смерть нізашо, десь у полі, смерть проти своєї волі й проти власних переконань... Свідомість пригнітив тяжкий тягар, і з цього дня каменем лежав у мене на душі на протязі всього часу денікінщини... Але — так сталося!..

Нарешті виступ у похід: нас погнали з рідного Тростянця далі... Сумно йшли ми ще вогкими від раннього туману вулицями тростянецьких околиць, лишаяючи з кожним кроком все далі, може, назважди, рідні місця...

У останню мить, уже в процесі походу, пощастило моєму другові Юркові Миргородському, що так само, як і я, опинився в лавах білих: його викликано з шеренги й, як єдиного сина, звільнено. Він віддав тут же гвинтівку й підсумок, одійшов кудись вбік і зник з очей...

Я був зачислений у першу роту. Вже не пригадую багатьох осіб, забув і командирів (ретроградна амнезія після

перехворіння тифом у 1919 році). Лишилися у пам'яті лише окремі обличчя моїх примусових комбатантів. Лише одиниці були, так би мовити, ідейними білими. Решта ж, основна маса прапорщиків і «штатських» — були «військовими з примусу», журилися зі своєї долі й були опозиційно настроєні проти білих. Але всі були пригнічені, інертні й не бачили виходу зі свого становища.

Із кольоритних фігур — ідейних «білих» — запам'яталася мені постать хвалькуватого й самозакоханого, проте, неглибокого, лише зовнішньо, по-барчуківському вихованого й освіченого юнака Сергія Чехова,* який пишався тим, що він є небіж письменника Антона Павловича Чехова. Ми, «білі з примусу», в розмовах між собою похитували головами в бік цього юнака, висловлюючи гадку, що кістки покійного Антона Павловича, поборника поступу й соціальної правди, мабуть, перевертаються в труні з сорому, бачачи отакого свого небожа — ідейного збройного посібника носіїв реакції. Він тримався купки найреакційніших офіцерів, поділяв уголос монархічні надії, тримався осторонь решти й під всілякими приводами, обережно, але вміло, уникав труднощів похідного життя. Багато років пізніше я дізнався, що він лишився живий і непогано потім влаштувався художником у Москві за радянської влади...

Ще пізніше мені писав Юрко Миргородський, що, будучи якимось у 1928 році в Москві, навіть бачився з цим чехівським небожем, відвідав його в родині відомої артистки О. Кніппер-Чехової, у якої колишній дроздовець і жив. В який спосіб цьому спритному небожеві пощастило прикритися славним ім'ям А. Чехова, щоб не зазнати потім від радянських органів сталінської доби всіх тих скорпіонів, які неодмінно падали на всіх, хто хоч тиждень служив у білих, яких зазнав і я, для мене так і лишається загадкою...

Що ж: бувають такі в'юнкі люди, що за всяких обставин виходять сухими з води...

Хороше враження лишив по собі прапорщик Чалий (здається, так, коли не зраджує пам'ять), що з ним я домовився

---

* Це був син Михайла Павловича, брата А. Чехова.

був втікати з білого полку. Та одного з наших дезертирів (не офіцера) невдовзі піймали й жорстоко, на очах усіх, вибили шомполами перед строем (жахлива езекуція!..), після чого й у нас з Чалим занадто збільшилась обережність, а з нею охололи й наші наміри. Нас би, офіцерів, якби піймали на дезертирстві, просто розстріляли б на місці...

Полк щодня посувався вперед, дві третини дня ми проводили на мобілізованих селянських підводах. Майже щодня були так звані бої, але боями вони були лише за назвою. Насправді справа завжди закінчувалася перестрілкою, енергійною стріляниною, й червоні панічно бігли, не ставлячи справжнього опору. Лише один раз, здається, під с. Коров'яківкою, я опинився в прикрій ситуації. Був справжній бій, хоч супротивника я так і не бачив. Ішли в наступ густими кущами, з-за яких не було видно нічого, кущами ж відступали й знову наступали, сліпо виконуючи команди. Свистіли кулі, збиваючи листя, падали поруч і стогнали поранені, а обличчя ворога я так і не бачив. Все це згадується як якесь божевілля... На мені шинеля й картуз були простріляні. Із цілого взводу нас лишилося лише тринадцятеро чоловік, що зійшлися на перекличку чорні, із помутнілими, напівбожевільними очима...

Минали сумні дні... Мене не облишала тупість, пригнічення, почуття приреченості... Походом пройшли ми Суми, Ворожбу, Сєвськ, Дмитровськ, Дмитрієв і десь за останнім, в орловському напрямі, коли Москва кинула на білих лотиські частини й коли саме почали зав'язуватися серйозні, справжні бої, мене на початку жовтня поранило зальотною кулею. Поранення легке: куля пробила обидві щоки й вибила три корінні зуби та контузила язик. Язик розпух, не можна було їсти й говорити. Перші дні була певність, що язик знищено і я лишусь німий... Я гостро переживав цю перспективу...

Насправді поранення було легке, хоч і потребувало часу на вилікування, бо через несвочасну медичну допомогу в роті загнило... Зате я мав законну нагоду втекти з фронту! З багатьма труднощами й смертними небезпеками — я добрався до Тростянця, додому, й жив дома нишком...

Отже, всього у білих я пробув дуже недовго — лише коло дев'яти тижнів.

Тим часом у білих на фронті почалися невдачі, розпочався відступ, спочатку повільний, а згодом перейшов у панічну загальну втечу.

Дезертирів білі у своєму тилу вишукували, били шомполами, розстрілювали. Але треба було й мені десь ховатися від білих, бо лишатися у Тростянці вже ніяк не можна було. Я вирішив їхати до Харкова: там, у великому місті, легше бути непомітним.

На той час, за перебування вдома, нарешті зміг я вже вповні конкретно й багато передумати. Передумати не в політичних абстракціях, як мислив раніше, а конкретно. Читав газети, зважував, порівнював, оглядався на минуле, мріяв про майбутнє, робив висновки. Брудна денікінщина була для мене жорстокою, але прекрасною школою клясової свідомості. У моїх політичних орієнтаціях відбувся серйозний і щирий злам, зміцнення радянських переконань і гарячий потяг до активної радянської праці. То був «Рубікон» у моєму житті!

Я віч-на-віч побачив реакцію й мені засмерділо... Вчетверо, вдесятеро ближчими й своїми, рідними видалися всі соціальні гасла, реформи й заміри більшовиків. Злам той відбувся, власне, в перші тижні мого перебування у лавах білих. Пригадую, я знайшов тоді десь у розбитому селі «Календарь крестьянина» радянського видання, у формі книжки з багатьма політичними статтями, написаними популярно про основи й мету радянської влади. Я ховав той календар у своїй похідній торбі й крадькома, щоб ніхто у батальйоні не бачив, хоч це було надто ризиковано, перечитував ті статті по кілька разів, пив з них правду й знаходив у них зміст й ідеали мого подальшого громадського покликання й життя.

Обмірковуючи вдома політичне становище, я з теплотою в грудях почав чекати на поворот більшовиків, у чому не сумнівався, і мені було нестерпне соромно, що перед радянською владою я буду тепер «колишній білий»... Трохи лякали й думки про можливі щодо мене репресії з боку

червоних. Але чи ще будуть ті репресії, чи ні, та й як воно, загалом буде, — я мало турбувався: в голові панувала якась легковажність до своєї долі, зате буйно розцвітала все дужча огида до білих.

Переодягшись у цивільний одяг, я, з допомогою батька, що припоручив мене знайомому кондукторові, й у супроводі Хоми, — який теж був мобілізований білими, пристроївся у якомусь батальйоні технічних військ і вертався з командировки у свою харківську частину, сів у поїзд і поїхав до Харкова. Ніч чи дві переночував у Хоми в батальйоні, мов його брат. А потім зайшов до Української учительської хати, що містилася на Нетечинській 69, як учитель, знайшов там собі притулок.

Завідувала Учительською хатою Ганна Павлівна Попова, боротьбістка, з фаху — вчителька. Її чоловік, Олександр Іванович Попов, працював теж педагогом. Цих двох хороших тоді, теплих людей, я ніколи не зможу забути: вони врятували мені життя. Й зроблене це було з ризиком для власного життя, цілком безкорисно, з самого лише почуття людяності.

Я одверто розказав Ганні Павлівні, хто я, що я дезертир-офіцер і ховаюся від білих. Виявилось, що у неї були якісь родичі у Тростянці, українці (родина Могилянських), і від них вона дещо чула про моє прізвище. У всякому разі вона поставилася до мене як до людини свого кола й до відомої їй поступової людини. Боротьбісти на той час вели підпільну працю проти денікінської влади й чекали на червоних. Я опинився таким чином в нелегальному осередку прихильників радянської влади.

Крім мене, ховався, як і я, у Попових ще один чоловік, інженер Павлюк. Трьох нас, чоловіків, — Павлюка, Олександра Івановича й мене, Ганна Павлівна замикала у якусь темну, манюньку хижу, набиту старими, попсованими меблями, і ми тишком сиділи там не раз, поки денікінський патруль трусив усі мешкання й двір, шукаючи дезертирів. Коли б нас знайшли, Ганні Павлівні загрожував би арешт, допити в контррозвідці, а, можливо, й розстріл.

І раптом я захворів на тиф — висипний з черевним одночасно... Мушу стати навколішки перед світлою пам'яттю

Ганни Павлівни за те, що вона тоді не відправила мене кудись до лікарні, а лишила у себе й ходила за мною, хворим, як за близькою людиною. Хворів я тяжко, вставати не міг, і вона терпляче подавала мені допомогу як звичайна санітарка. Якийсь час я був без свідомости. Як у тумані, пригадую обличчя лікаря, він говорив українською мовою і, як я потім дізнався, був професор, знайомий родині Попових.

Саме коли я лежав у нестямі, здається, 1 грудня 1919 року, білі кинули місто й вступили червоні.

Тиф дав ускладнення: тромб вени лівого стегна. Нога дуже розпухла, посиніла. Я мусив лежати, тримаючи ногу на подушках, щоб зменшити отік. Пролежав аж півтори місяця й лише в кінці січня (1920) зміг ходити, шкутильгаючи.

Лежачи, або починаючи шкандибати по кімнатах, я часто був свідком тих балачок, суперечок і нарад, що відбувалися з гістьми у родині Попових. То були ширі, гарячі, радянські балачки. Подружжя Попових горіло у вогні політичної, радянської роботи, я теж запалювався їхнім вогнем і їхніми думками. Видужуючи, я мав, так би мовити, школу підвищення своєї політичної свідомости й своїх радянських симпатій. У них — я став вповні радянцем. Це було тим легше, що й національне питання в цей, третій етап радянської влади на Україні, вже, як тоді здавалося, зустрічало деяку полегкість з боку більшовиків.*

Олександр Іванович Попов увійшов до складу Колегії Губерніяльного відділу народної освіти, завідував у ньому відділом соціального виховання (Губсоцвих) і розказував, що в народній освіті почала розгортатися українізація шкіл і всіляка допомога розвитку української культури.

Та мені вже була пора дякувати за гостинність і їхати додому. Олександр Іванович написав мені від Губсоцвиху призначення на посаду викладача українознавства в школах Охтирського повіту, з тим призначенням я щасливо сховався у Харківську ЧК за перепусткою на виїзд і на початку лютого 1920 року виїхав до Тростянца.

---

* На жаль, як згодом вияснилося, лише тимчасову, тактично-показову.

У дорозі, в поїзді, патрулі, що перевіряли документи, читаючи слово «українознавство», або посміхалися, мовляв, придумують ще всілякі дурниці з отою мовою... або недружелюбно бубніли щось і зиркали на мене з-під лоба, проте, документи у мене були в порядку, і тому перешкод мені ніяких не чинили. Видно, на місцях ставлення до українського руху з боку більшовиків ще замало змінилося, думав я...

Так ото пережив я найтрудніший час свого дезертирства від білих і свій поворот додому. З тої пори безмірне почуття пошани й глибокої подяки лишилося у мене до Ганни Павлівни. Глибокий земний уклін їй від мене за все! — не раз потім казав я сам собі, з подякою згадуючи про неї.

Я зустрічався потім з подружжям Попових, але вже переважно за сумних обставин і не так, як мені хотілося б. Коли, пізніше, я підлягав різним репресіям з боку ЧК (ДПУ), Ганна Павлівна, на той час уже член партії більшовиків, і Олександр Іванович, що з боротьбистів на той час лишився позапартійним, але мав високу посаду члена Колегії Народнього комісаріату освіти України, дали мені хвальні писемні атестації. Це було на ті часи актом певної мужности з їхнього боку й проявом ласки до мене.

Але доля кожного з них склалася по-різному.

Вже через сім-вісім років після мого тифу я зустрівся з Ганною Павлівною знову й на довгий час. Трапилось так, що її було призначено на професора педагогіки, завідувача катедрою в Сумському інституті соцвиху, де я працював за виконуючого обов'язки доцента педагогіки, себто вона стала моїм безпосереднім начальником, моїм патроном. То були 1929-30 роки — доба найлютішого вишукування різних ідеологічних і політичних ухилів, доба одчайдушного взаємоцькування людей, організованого сталінськими опричниками. Люди їли один одного поїдом, мов павуки в склянці... Це звалося «поглибленням клясової боротьби»...

Вважалося за «ідеологічну невитриманість» не лише вислів якихось «ухильницьких» думок, а й звичайне знайомство з «клясово чужим елементом». Мене на той час, кому хотілося, охоче цькували або як «білого», або як «націоналіста», хоча я й був широко всім відомим політичним

активним місцевим радянським більшовиком. Тому будь-яка близькість Ганни Павлівни до мене, як до людини скомпромітованої, вважалась би для неї, як члена партії, злочином, ознакою «ідеологічної невитриманості» й потягла б для неї серйозні політичні неприємності. Ганна Павлівна, очевидно, враховувала це, їдучи до Сум і передбачаючи зустріч зі мною. Догадуюся, що вона заздалегідь вирішила тримати себе далі від мене й рішуче обірвати мої будь-які чи спроби обіпертися на її авторитет, чи спроби шукати у неї захисту від цькування тощо, коли б я собі їх дозволив.

Під час зустрічі з нею я тих її намірів ще не знав. Тому зустріч дуже збентежила мене. Я зустрів її в інституті; було кілька співробітників. З радістю привітався до неї й, хоч цілком коректно, стримано, але якимись побічними рисами свого поводження, може, голосом чи рухами, виказав мимоволі щиру приязнь. Підкреслюю, все це у мене вийшло в надто стриманій формі. Точно не пригадую, але, здається, я не потис її навіть і руки, лише на віддалі проказав своє інтимно-радісне «здрасуйте».

Ганна Павлівна з нервовою швидкістю поздоровкалася зі мною, всіма своїми рухами і поведінкою спеціально підкресливши для мене, що оце, мовляв, все з її боку; що ні сказати мені два-три слова, ні виявити більше своє знайомство зі мною вона зараз не вважає ні за слушне, ні за можливе. Вийшло, що вона панічно, якнайшвидше втекла від мене.

Я отетерів від несподіванки... Я сам, ще до зустрічі, розуміючи безтактність будь-якого демонстрування мого колишнього знайомства з нею, мав на думці триматися з нею так, щоб її не компромітувати. Проте, її панічний, несподіваний для мене переляк переді мною, що я його бачив, докраю вразив мене... Отак у ті жахливі часи сталінського терористичного режиму ганьбилися політичним жахом навіть такі людяні, чесні й красиві душі, якою була душа хорошої Ганни Павлівни... Сумно про це згадувати!..

Згодом, переконавшись, що я тримаюся тактовно, вона почала ставитися до мене лагідніше, але ввесь час я почував, що вона була в напруженні, напоготові припинити будь-які

наміри, коли б я їх собі дозволив, використати її авторитет і партійність на свій захист. Я ж увесь час морально мучився, що не мав змоги висловити їй мою палку подяку й пошану за найвищу її людяність і за спасіння мого життя у Харкові. Вона так поводитися зі мною, що найменші мої спроби заговорити про пережите у Харкові мені не вдавалися.

Лише значно пізніше, вже коли я з нею попрацював цілий рік, якось насамоті, я зумів таки зняти бажану мені розмову й у коротких словах, хвилюючись, висловив їй мою подяку. Вона не обірвала мене, вислухала, проте відповіла лише кількома незначними словами й потеплінням у виразі своїх очей...

Хворіючи на сухоти, вона потім кинула Суми й переїхала на роботу до Криму, щоб там одночасно й лікуватися. У Криму їй довелося пережити страхіття війни 1941-45 років. Вона не встигла евакуюватися до захоплення Криму окупантами й прожила під німцями тяжкі часи, кожен день чекаючи, що її хтось, як комуністку, видасть. По окупації працювала якийсь час директором Кримського інституту удосконалення вчителів, а зрештою перейшла на пенсію, живучи в Криму.

Її чоловік, Олександр Іванович Попов, що з ним вона, правда, скоро розійшлася, зберігши, проте, добрі відносини з ним надовго, зазнав пізніше занадто тяжких поневірянь і страшного морального падіння...

При злитті боротьбістів з більшовиками він не «злився»... Це, безперечно, вже задалегідь скомпромітувало його й пізніше далось йому взнаки. Спочатку він обіймав відповідальні посади: члена Колегії Наркомосу (недовго, правда), професора педагогіки й декана факсоцвуху інституту народної освіти, директора Всеукраїнського науково-дослідного інституту педагогіки. А року, здається, 1930, коли прокотилася чергова хвиля арештів, його заарештовано, і він просидів у в'язниці коло року. Пізніше його кілька разів то арештовували, то випускали.

Після перебування у в'язниці він почав виявляти дивні ознаки хворобливої невіри у щирість людської поваги до нього. Йому здавалося, що всі його знайомі й друзі відтепер

почали його уникати, соромитися вести з ним балачки, навіть здороватися з ним, а коли хто й здоровався, то, здавалося йому, кидав на нього якісь жалісливі або погордливі, або презирливі погляди... Бачачи це, люди в думках його щиро жаліли, не догадуючися про істинну причину такої невротатії.

Доходило з ним просто до прикрих і сумних випадків. Професор Гарбуз, його добрий знайомий, розказував мені, яких зусиль йому коштувало хоч трохи переконати Олександра Івановича, що він до нього ставиться, як і раніше, в їхніх відносинах нічого не змінилося. Гарбуз наводив мені силу випадків просто таки невротатичного поводження Олександра Івановича зі своїми колишніми знайомими.

Пригадую, в ці часи я зустрівся якось із ним у коридорі Народнього комісаріату освіти й радісно привітався до нього. Як від вибуху бомби відскочив він від мене набік, не сказавши ні слова і, повернувши обличчя в протилежний бік від мене, пірнув прожогом у сусідні двері. Щось подібне раз чи два трапалося у мене з ним потім і на вулицях. Згодом, коли він вже трохи «одійшов» і невротатичне побоювання людей мовби зменшилося, я мав балачки з ним, але його вже було не пізнати: став якийсь похапливий у розмові, надміру скритий і недовірливий.

Відїжджаючи в 1933 році зовсім з Харкова на Урал, я заходив до нього на квартиру попрощатися. Прийняв він мене лагідно, щиро, трохи із якимось смутком, але вів розмови на дуже сторонні теми й тримався трохи напружено, мов кожну хвилину чекав удару, несподіванки, образи, й ставився до співбесідника з прихованим недовір'ям.

Він потис мені руку, попрощався й побажав мені «щастя»... Не знав я в той час, що, відповідаючи йому дружнім потиском, я тримав тоді в своїй руці руку Юди...

Такі ото хороші й теплі враження за час з 1919 по 1933 рік лишилися у мене від О. Попова. Після 1933 року я вже ніколи його не бачив та нічого й не чув про нього.

Тільки аж у кінці 1957 року, через 24 роки, я дізнався про брудну його діяльність під час арештів та про той жакхливий маразм, про безчестя, до якого він дійшов...

Виявилось, що він під час своїх арештів обмовив

наклепами, доносами й облудними «свідченнями» силу невинних людей. Тиснучи мені на прощання руку й бажаючи мені «щастя», він уже тоді клепає на мене. Саме в світлі цього страшного факту й стає тепер зрозумілим його похливе уникання знайомих, оте його патологічне шарахання від людей та інші дивні форми його поведінки. Очевидно, рештки сумління й сорому ще зорушилися в його спустошеній душі, й він боявся людей, бо кожную хвилину чекав викриття своєї зрадницько-ошуканської діяльності.

Як не вдумуюсь, але не можу збагнути психологію цього ошуканства й доносів. Тим більше у людини високоінтелектуальної, у професора, у ідейного поступового інтелігента ще доби царату й часів боротьби з ним, у комуніста (хоч і «боротьбіста»), учасника визвольного й тим самим завжди революційного українського руху!

Що це: божевілья? патологія в'язня? чи це просто нормальний прояв людської підлоти, що досі була прихованою?

Вкупі із своєю дружиною Ганною Павлівною О. Попів врятував мені життя, ховаючи мене від білих. Пізніше він, як член Колегії Наркомосвіти УРСР, мужньо написав до ДПУ хвальну мені атестацію (дивись зміст її далі), хоч заступатися за мене, зацькованого, на той час (1924) було надто небезпечно. В його атестації було написано про мене, що я «справжній комуніст», «глибокий прихильник радвлади», «чесно приймав найактивнішу участь у радянському будівництві» й т. п.

І він же своєю рукою потім (як це стало мені відоме тільки через 24 роки) писав у своїх тюремних «зізнаннях» 1934-35 років про мене діаметрально протилежне! Наприклад, у повному інсинуацій доносі-зізнанні про Бориса Антоненка-Давидовича ним написано, що Борис «облудно проліз до партії, зібрав коло себе найзапекліших націоналістів типу (ім'я рек, мене) й ще у 1920-21 роках (!) мав щільний зв'язок з політичними бандами» (!!).

Навіть божевільна фантазія й та з трудом може поєднати оті два адресовані до ДПУ взаємозаперечливі свідчення про мене, як згадана хвальна атестація у 1924 році й донос-

свідчення на мене у 1935 році! Коли ж він казав правду, тоді чи тоді?

Хіба хоч на крихту можна вірити такій людині? Він брехав свідомо, і в тому весь жах його падіння...

А ДПУ, вже добре знаючи, що то за людина, робило вигляд, що «вірить» йому, і користувалося з його наклепів, щоб нищити людей. Воно потребувало таких джерел, хоч би вони й були вочевидячки брудними...

Апотеозом громадсько-морального маразму, до якого зрештою докотився Попів, була його чергова метаморфоза під час вітчизняної війни. У 1942-43 роках, коли німці окупували Харків, він став... митрополитом Харківського автокефального собору!.. Мабуть, щоб замолювати свої тяжкі гріхи, всі оті смерті, заслання й муки, що впали на невинних людей через його брехливі доноси...

Так брутально укінчилася кар'єра цього запроданця людської честі й гідності. З відходом німців з Харкова він евакуювався з ними, і з тої пори жадних чуток про нього немає. Очевидно, таки загинув десь, у неславі й ганьбі.

Але вертаюся до своєї долі.

Приїхавши після ліквідації білої влади з Харкова додому, у Тростянець, я кілька днів чекав: що буде зі мною, як поставляться до мене, як до «бувшого білого», місцеві представники радянської влади. Ждати довго не довелося.

У Тростянці був один парубок, прізвище його зараз забув, матрос, що визначався до революції бійками й буйним характером. Він виявився членом Тростянецького ревкому й один із перших прийшов «провідати» мене. Пізніше він розказував людям, що йшов до мене із наміром — «укоцати біляка»... Зайшов до квартири, сів, розпитував мене, де я був, посміхався, розглядав... Але скоро якось заскучав, підвівся й, нічого не сказавши, пішов геть...

Крім нього, ніхто з представників влади вже до мене більше потім не приходив, нікуди мене для жадних допитів не викликали й взагалі жадних репресій у ті часи я не зазнав. Можна пояснити це хіба тим, що я вже був відомий у Тростянці за поступову людину, мав симпатії серед місцевої селянської молоді за свою працю в культурно-освітніх

організаціях, за те, що я не тримався, так би мовити, «паном». Думаю, що «справжнім білим» мене ніхто не вважав, як не вважав, мабуть, і той суворий матрос з ревному, що першим склав мені візиту. Важило, безперечно, й те, що я повернувся додому аж майже через три місяці після вигнання білих з Тростянця, тобто коли гострота зустрічі «ревкомівців» із колишнім білим вже значно впала.

З перших же днів перебування вдома мене потягло до громадської роботи. Я включився в допомогу місцевому Волосному відділові народної освіти, що ним керував М. Харченко, місцевий самоук, молодий селянин, який згодом, багато пізніше, здобув диплом інженера.

Зв'язок із відділом народіві розпочався з того, що я очолив заходи невеличкої ініціативної групи людей (я, поштовик-просвітянин М. Канцімал, Хома Головченко і молодий вчитель Пашенко) до реорганізації старого, консервативного місцевого «Учительського союзу», зорганізувавши натомість Спілку робітників освіти й соціалістичної культури (СРОСК). Основні засади такої нової організації вчительства я чув ще під час перебування у Харкові в родині Попових і хоробро й ініціативно застосував їх на практиці у Тростянці. Не обійшлося без опозиції й нарікань з боку місцевого «кадрового» вчительства, але мої заходи твердо підтримав Харченко.

Уже це зразу поставило мене в центрі місцевого радянського культурного будівництва. Я одержав довір'я настільки, що коли в повітовому центрі, в Охтирці, було призначено так звану перебальотировку вчительства (тобто перевірку довір'я з боку радвлади кожному вчителю персонально й тим самим залишення його на роботі чи звільнення), то від Тростянецької волости в числі трьохчотирьох делегатів до бальотировочної комісії було надіслано й мене.

Так в Охтирці за кілька днів перебування я персонально познайомився з робітниками Повітового відділу народіві (з одним — Ф. Ковальовим — я був знайомий ще з часів тростянецького «Культурно-просветительного общества», що працювало за керенщини), серед них і з Олексієм Пе-

тровичем Феоктистовим, освіченою, розумною, хитруватою й, як виявилось багато років пізніше, дволикою людиною, колишнім дореволюційним інспектором народних шкіл, що, власне, був єдиним кваліфікованим керівником народної освіти в апараті Повітового відділу народіві й фактично вершив там усі педагогічні справи. Він поставився до мене приязно, хоч і сухо, як це було йому властиво.

А головне, я зазнайомився там і з купкою місцевої активної української молоді, що потім стали моїми близькими друзями: з агрономом Матвієм Лукичем Довгополюком і з двома молодими студентами, що недавно скінчили гімназію: Борисом Давидовичем Давидовим (як письменник він пізніше став відомий під псевдонімом Антоненко-Давидович) і Григорієм Івановичем Сергієнком. Портрети обох дам у подальших розділах спогадів.

Ця купка жвавих молодих діячів узяла з рук Феоктистова і Ковальова за доброю, як нам здалося, згодою і власною пропозицією останніх, все керівництво Повітовим відділом народної освіти.

Треба було, казали Феоктистов і Ковалів, щоб на чолі відділу стояли молоді сили, до того й українці, які знають мову й українську культуру. Таким було їхнє формальне мотивування власного усунення з чільних місць, а насправді — вони внутрішньо були проти деяких заходів радвлadı й не зовсім вірили у її міцність та довготривалість.

Борис Давидов скоро став головою (завідувачем) Повітового відділу, Матвій Довгополюк — його заступником і завідувачем підвідділу професійної освіти, Гриць Сергієнок — завідувачем підвідділу соцвиху, а мене було запрошено прийняти з рук Ковальова завідуванням підвідділом позашкільної освіти, що пізніше звався підвідділом політпросвітроботи.

У липні 1920 року я й переїхав на життя до Охтирки, облишивши в Тростянці свою удову-матір. Біля неї лишилася моя сестра Зіна.

Почалася нова, важлива творча смуга мого життя, повна творчої радянської активності, але й — незалежних від мене тяжких морально-політичних поневірянь...

Головне — я перестав у житті бути «стороннім глядачем»; я став політично активним, дійовим радянцем, і це кардинально, міцно й глибоко перевиховувало назавжди всю мою духову істоту!..

III Розділ

КУПКА ЕНТУЗІЯСТІВ

12. Охтирське сузір'я

Моя праця в Охтирці в складі «купки ентузіястів», про яких розповім далі, а також роки дружби й впливів, пов'язаних з охтирським періодом, становлять окрему важливу смугу так у моїй власній біографії, як і в житті моїх тодішніх друзів. Навіть більше: охтирська епопея, що я її мушу описати, є значно ширшим за місцеве характеристичним явищем тодішньої доби на Україні.

Сутністю описаної в подальшому охтирської епопеї, коли вдуматися в її широке громадсько-політичне значення, являється, так би мовити, «ідейне здобуття влади» в Повітовому відділі народної освіти купкою української освіченої молоді, щиро захопленої так революційними гаслами громадських радянських реформ, як і ідеями боротьби за українську культуру. Особливо показним і багатозначним є те, що «оволодіння владою» відбулося саме собою, без будь-якої нарочито організованої боротьби за неї з боку тих, хто її здобув. Сталося так, що попередні керівники Повітової наросвіти, Феоктистов і Ковалів, звичайно з відома місцевих керівних партійно-більшовицьких кіл, відчули потребу передати керування освітою в повіті в молоді і обов'язково українські руки й самі передали Повітовий відділ купці жвавих молодиків. Очевидно, потреба такого акту

носилася, так би мовити, в повітрі й була характеристичною тенденцією даного політичного моменту. А це, саме собою, характеризує ту добу й допомагає зрозуміти й усю діяльність її співучасників.

Люди дають стиль і зміст роботі. Купка молодиків, що дружбою, захопленням та ідейністю зліотувалася в справжнє сузір'я, дала на кілька років стиль і зміст культурно-політичній роботі цілого Охтирського повіту.

Подібні ж купки, сузір'я молодиків-ентузіястів, наскільки я знаю, стихійно виникали тоді на Україні й по інших місцях. Мені відома, наприклад, напрочуд схожа на нашу така ж сама купка в недалекому від нас Лебединському повіті, що утворилася цілком незалежно від нас, не знала про наше існування, але працювала точнісінько так, як і наша. Вона керувала Лебединським повітовим відділом народної освіти. Очевидно, це було «знаменієм часу». У них головну роль грав Петро Іванович Духно, а в сузір'я входили, наскільки пригадую, Галич, Древаль, Дубівна й ще кілька товаришів, що їхніх прізвищ я вже не в силі пригадати.

Наше ж охтирське сузір'я складалося, в його найтіснішому колі, з чотирьох-п'ятьох осіб, доходючи в окремі роки до семи-восьми осіб. Головну роль в ньому грали Борис і Матвій (Б. Давидів і М. Довгополук) і почасти я та Гриць (Гр. Сергієнко). Невід'ємною частиною цього товариства була Галя (Ганна Михайлівна Грязнова, дружина Матвія), Хома (Х. Головченко) і деякий час і до деякої міри — Олесь (Олександр Тихонович Карпенко).

Ініціативно-політична роль належала найбільше Борисові. Але в критичному сприйнятті друзями.

Борис був розумний, високообдарований, талановитий парубок, з усміхненим лагідним обличчям, огрядний, трохи по-хахлацькому вайлуватий, але внутрішньо енергійний і напористий, гостро-спостережливий, емоційний, дошкульний на слово, завжди витриманий і культурний. З-під широкого лоба з темнокаштановим непокірним чубом поблискували вдумливою іронією розумні молоді очі. Йому на той час було ледве 22 роки (1899 року народження). Він недавно скінчив охтирську гімназію й вступив до університету, але був уже

широкоосвіченою, начитаною людиною з політичними переконаннями марксиста й з українською душею. З українською літературою й поточними питаннями українського визвольного руху був прекрасно обізнаний. З ним завжди було цікаво говорити, він умів дивитися на речі й явища по-своєму, оригінально і помічав у них такі риси й якості, яких інші не бачили. Своєю ж емоційністю він запалював усіх, з ким стикався. Не можна було не вірити в те, у віщо він вірив, його ентузіазм був могутнім засобом організації психіки інтелігенції.

За того часу він був непоправний фантазер і романтик. Барви минулого з рідної історії іноді заступали йому дійсність, а людей та ідеї, траплялося, він бачив не такими, як вони є, а тими, в кого він вірив. Звідси й трагічні факти в його житті: невдале одруження; перехід з лав укапів до більшовиків, а потім — навпаки; «романтичні втечі» знов до укапів; необережна довірливість до декого зі своїх непевних «друзів»; непрактичність у своїй письменницькій кар'єрі; зрештою, заслання і трагічна там загибель.* Якби не та емоційність мислення і не той, властивий йому непрактичний романтизм поведінки, йому, гадаю, судилася б у житті значна слава й широка діяльність. Тим більше, що в нього була якась виключна здібність запалювати інших, бути організатором психіки інтелігенції.

Іншим, ніж Борис, був Матвій. Незграбно-атлетична, вище середньої, постать з трохи кривими, мов літера «ікс», ногами, завжди у крагах (штанів на випуск ніколи не носив), у шкірянці чи в напіввійськовій, типу френча, сорочці (європейського, з комірцями й краватками, одягу ніколи не носив), з довгим, закинутим назад, темним волоссям, з карбованими вустами, опуклими вилицями, плебейським широким носом і грубим, басовитим голосом та невихованими рухами, він на перший погляд видавався навіть хамоватою людиною, від якої треба сторонитися, щоб не наразитися на грубість. Проте все це було лише зовнішнє.

---

* Мова про Бориса Антоненка-Давидовича, про долю якого після заслання автор не був поінформований. — Ред.

Насправді ж, попри свою безсумнівну властолюбність, надмірну упертість, певний егоїзм і рокіт громового голосу, — у нього була надто сентиментальна, мрійлива й поетична натура. Все своє життя він пнувся в поети, писав не зовсім грамотні, хоч і не позбавлені образности, вірші й оповідання під псевдонімом Толь Хуртовина, видаючи їх власним коштом, багато читав, знав літературу й мав художній смак і чуття.

Його завжди тягло до крайностей. Любив відкидати норми «міщанської» моралі (нема чого гріха таїти: при цьому у нього нерідко летіли шкереберть і норми доброї комуністичної моралі...), любив маскуватися в шати байронівського розчарування й скепсису, любив критикувати політичні партії всіх напрямів, граючися в анархізм, який у його трактовці, проте, виглядав досить кумедно, лише як однобоке визнання свободи й прав для самого себе.

Однак, всі протиріччя в ньому, його часом награність та інстинктивне шукання пози й оригінальності заради звертання на себе уваги, — всі ці перераховані кумедні й навіть несерйозні риси його психіки, що іншу людину зробили б просто гідним сміху блазнем, потопали без сліду в загальній величі й силі його змістовного, міцного й оригінального духовного обличчя. Це був видатний вольовий характер, дійова людина гострого розуму й залізної цілеспрямованости та натиску, це був таран, що пробивав будь-яку перепону на шляху до завжди розважно поставленої мети.

Організаторські здібності у нього були насправді великі. Він був не лише вольовий, міцний, сильний, але й талановитий організатор. З фаху — агроном середньої освіти, він віддався педагогічній роботі саме як педагог-організатор. Своім вольовим тоном, громовим голосом, пристрасстю, вмінням промовляти й висувати щось нове, хай різке, але завжди оригінальне або, як ми між собою казали, своєю любов'ю «бахкати», огорошувати людей — він імпував усім, легко здобував великий авторитет, тим більше, що люди почували за ним практичність, хазяйновитість, розум і знання справи, за яку він брався.

Через це йому прощали й немилосердну, до жорстокости,

вимогливість, як адміністратора, бо водночас він був і прекрасним, чулим товаришем, свійською простою людиною, органічно далекою від зазнайства.

Він вів, будучи позапартійним, широку громадську комуністичну роботу в місті й повіті. Матвія, як радянського діяча, знав увесь повіт: агрономи поважали його знання й охоче радилися з ним у питаннях сільського господарства; молодь закохано наслідувала його у гостроті думок, в його «бахканні», милувалася з його громового голосу й впевненої поведінки лева; жінки бачили в ньому хвацького джигуна (яким він і справді був); чоловіки — хто, правда, з лайкою, хто з заздощами, а хто й з сердешною приязню, але всі одностайно, — бачили в ньому безперечно сильну людину; діди ж та бабусі знали його як справжнього антихриста, що висміював Бога й попів на антирелігійних диспутах, зруйнував монастир на святій горі і повикидав звідти труни й кістки преподобних ченців...

До Бориса Матвій ставився з майже батьківською ніжністю, обережністю, теплотою й любов'ю, хоч сам віком був лише на кілька років старший. Не зважаючи на протилежності характерів, у них обох було й багато спільного: мрійність, поетичне чуття, пристрасть, щира революційність, вірність радянській владі, ідейність у слугуванні розвитку української культури. І це їх ріднило й робило ширими друзями.

Я, третій з-поміж них, найщиріше й назавжди потоваришував з ними обома. Очевидно, в мені були такі риси й якості, що гуртували нас. Товариші поважали в мені розвиток, начитаність, обізнаність в українському русі й культурі, тверді політичні радянські симпатії, літературний смак, нахил до вправ з літературної критики й до логічного обґрунтування всіх думок і тверджень. Жартуючи, мене звали «системою»... Я завжди все зводив до якогось порядку, до схеми, системи, а також вдало писав всілякі «тезиси», резолюції, статuti, положення й т. ін., на які тоді був великий «попит». З природи ж я був м'якою, тихою, навіть боязкою людиною, сам не наважувався на кардинальні дії й заходи, але в гурті був

незамінним творчим помічником, ініціативним у думках, напористим, педантичним й акуратним. Віком я був одноліток з Матвієм (1920 мені було вже 26 років).

Ми втрьох міцно тоді потоваришували, й вогонь тої святої дружби я донесу до самої смерти...

Четвертим співучасником охтирського сузір'я купки ентузіястів був Гриць. Навіть в роки найбільшого довір'я до нього він все ж посадав якесь окреме, хоч і близько-товариське місце поміж нас. Як і Борис, він недавно тоді скінчив Охтирську гімназію, був майже одноліток з ним, але мав надто інфантильний зовнішній вигляд, здавався підлітком. Худорлявий астеник, з вогкими, холодними долонями і довгими пальцями блідих рук, з прихованим у глибині холоднуватих очей якимось потаємним, мов прихована хвороба, блиском, з тремтінням рук при хвилюванні й з ледве помітним, але все ж виразним хитанням головою при напруженні уваги, він був завжди якийсь невиразний, явно егоїстичний, нервовий і холодний. Наявний загальний розвиток, культурність, розум, начитаність, високе знання української мови й відданість українському визвольному рухові робили його достойним товаришем. А хвороблива честолюбність і цупкий потяг до влади, до керування іншими зробили з нього доброго адміністратора, що прекрасно вмів тримати людей у руках і, крім того, добре впорувався з господарськими справами. При чому себе ніколи не забував: він перший і єдиний з нас (крім, пізніше хіба Матвія) найкраще обставив своє життя: завів мешкання з умеблюванням, послугами тощо. Практичність, власна користь — ось що завжди визначало його, хоч і в стриманих, умілих межах.

Спочатку, в перші роки нашої дружби, Гриць був нашим найближчим спільним товаришем. Пізніше, з ускладненням обставин, коли іноді визирали й інші сторони його душі й характеру, й особливо, коли виникла навіть підозра в можливості таємного зв'язку Гриця з органами політичного розшуку, наші дружні відносини з ним значно охололи...

Ми добре товаришували з ним, але все ж таки не любили його, підсвідомо вгадуючи в його душі холодне, отруйне

серце властолюбця-егоїста. Коли доля розкидала нас усіх нарізно, ми, тісне сузір'я, назавжди зберегли між собою нашу дружбу, лише з Грицем у всіх нас вона якось механічно, сама собою, легко обірвалася.

Цікаво, що життя вповні підтвердило правильність нашого підсвідомого неповного довір'я до Гриця. Він вивершив своє життя таємним брехливим донощиком на нас, на його близьких друзів, облудно оббрівуючи Бориса, Матвія, мене, Хому, Юрка Миргородського й багатьох інших знайомих, а також зробився й зрадником батьківщини. Під час окупації України гітлерівцями в 1942-44 роках він зробився в Сумах німецьким чиновником, заступником бургомістра, грабував майно у людей і обставляв награвованими речами та меблями своє житло. Його дружина Шура розказувала пізніше, що жив він тоді «добре», що приватні хазяї й підприємці, задобрюючи, залюбки частували його, водили по ресторанах, робили йому подарунки. При поверненні радянської влади його за все це й за службу в німців засуджено на 25 років каторги.

Чудесним, по-жіночому теплим, розумним товаришем для нас всіх і зокрема для мене — була Галя, Матвієва дружина. Вона входила в обмірковування майже всіх поточних справ нашої діяльності, проводила енергійну роботу серед вчителів як ініціативний член керівної купки наросвіти, хоч і була в основному лише вчителькою мови й літератури. Як господиня Матвієвого мешкання, вона вміло несла в ті голодні часи тяжку турботу годувати безконечних гостей Матвієвих, якими була вся наша богема. Цим вона створювала якийсь рідний осередок для всіх нас і багато сприяла поглибленню спільної дружби. До мене вона ставилася дуже тепло й часто повіряла мені свої жіночі скарги на безконечні Матвієві флірти з дівчатами; повіряла навіть і деякі свої жіночі гріхи... Щира, правдива, розумна, почоловічому енергійна й напориста і по-жіночому емоційна, палка, але не сентиментальна, вона по-діловому брала участь у боротьбі за радянську владу й за українську культуру. Для мене вона була й лишилася в пам'яті назавжди одним із

найближчих, чесних, справжніх друзів. Пером тобі земля, мила Галю!..

До нашого сузір'я безперечно належав і Хома, як близький друг, як щира товариська душа. Хома жив не в Охтирці, а в Тростянці, у власній садибі й хаті. Як завідувач Тростянецького волосного відділу народівити, часто наїжджав до нас в Охтирку. Він був невід'ємним співучасником всіх наших балачок, намірів, настроїв і переживань, зв'язаних із діяльністю повітової народної освіти або, як ми тоді казали, Віднаросу. Його природний розум, хахлацька типова натура, радянські переконання, відданість українському рухові, добрий слух і теноровий голос аматора-співака — робили з нього доброго товариша. У нашому тісному гурті, а особливо на прогулянці чи при вечері з чаркою горілки з ним було особливо хороше, тепло й приязно.

А коли зрідка ми бачили й його хазяйновиту, товариську дружину Оксану — було зовсім добре. Хому тоді любили всі ми, й нікому з нас і на думку не спадало, що наш любий Хома є вкрай легкодухий і колись нерозважно зрадить і нашу дружбу, і власну честь й гідність...

Ось такі короткі згадки-характеристики про головний склад нашої купки ентузіастів, що взялися до роботи в повітовому Віднаросі, постають у мене в пам'яті, коли згадую минуле. Кожен з її учасників був свідомою постаттю, мав свої інтелектуальні й ділові особливості, мав своє обличчя й характер, але всіх просякало спільне захоплення працею й єдина радянська політично-громадська спрямованість.

Зв'язувало всіх, як я вже згадував, два основних спрямування й інтереси: захоплення новою радянських соціально-політичних гасел і реформ у народній освіті та їх здійснення й, подруге, участь у розвитку української культури (передусім у проведенні тоді так званої «дерусифікації»).

Коли кинути загальний погляд (а це треба зробити, щоб не заплутатись у подальшому в деталях) на всю діяльність охтирської купки ентузіастів, то в перспективі минулого, мені здається, виділяються три її основних хронологічних етапи.

Перший етап — з липня 1920 року до літа 1921 — це, так би мовити, час тісного охтирського товариського казана. Все сузір'я купки ентузіастів кипить разом і повністю зливається в єдиному ініціативному, творчому, радянському пориві праці.

Другий етап — до літа 1923 року, тобто цілих два роки, — був етапом боротьби за збереження українських позицій у повіті, бо сили купки вже слабшають. Лишаючися тим же міцним, злитим сузір'ям, вона часто дрібниться: Борис зникає, я живу вже в Тростянці, а в Охтирці всю «владу» в народній освіті бере до своїх рук Матвій. З боку партійних більшовицьких кіл зростає негативне й репресивне ставлення до носіїв ідей українського національно-визвольного відродження.

За третього етапу, кажучи образно, «етапу Охтирської гори», — в подальші за 1923 роки, аж до 1930, учасники купки виявилися розкиданими територіально й жили поза Охтиркою, кожен окремим життям, а Матвій, лишившись в Охтирці, кинув Повітовий відділ народвіти й перейшов виключно на завідування Дитячим містечком на Манастирській горі, й ця гора на кілька років стала лише фокусом наших листовних дружніх взаємин.

Дужчають сталінські репресії й терор проти інтелігенції, збільшуються переслідування проти українців, і коли, зрештою, після 1930 року Матвій, зазнавши неприємностей, був змушений переїхати на життя до Харкова, Охтирка остаточно перестає грати роль реального фокуса наших дружніх симпатій...

Манастирська гора лишається тільки барвистою плямою в наших спогадах...

13. У товариському казані

Була саме доба так званого «військового комунізму»... Велика частина Росії була охоплена голодом від недороду й розрухи. Картину тих часів, особливо в конкретному змалюванні суті «військового комунізму», офіційна література й преса давали й дають надто скупо й приглушено... Треба

було жити в ті часи, щоб правильно тепер оглядатися на них.

Найхарактеристичнішим було поєднання в тодішньому бурхливому житті трьох рис: а) службовці й інтелігенція працювали ретельно, але задурно, бо на абсолютно знецінені мільйони й мільярди карбованців, що вони їх одержували як зарплатню, разом із видаваними кількома коробочками сірників і кілограмів вівсяного борошна чи просто вівса на місяць, — існувати було не можна; б) радянський уряд і його органи на місцях силоміць відбирали майже весь харч, випрацьований селянством на своїх нивах і городах, трусили харчі й одяг у міського населення і натомість збуджували поспіль озлоблення, відчай і опір у всіх його формах, від фізичного до найтонших форм опору психічного, морального, у вигляді приховувань і лицемірства; в) не зважаючи на організовану експропріацію у населення й на вплив харчів через руки цілої хмари «мішочників», що налетіли на Україну, все ж пересічний рівень харчового й товарового забезпечення населення міст і сіл України був тоді не нижчий, а може, й вищий, ніж, наприклад, за війни 1941-45 років. Пояснюється це тим, що село жило ще запасами високого матеріального рівня передреволюційного часу: сала й м'яса було ще досить, хоч і з вівсяним хлібом; у цукроварних районах були ще запаси цукру серед населення; індивідуальне господарство давало гнучкі можливості знаходити виходи зі скрутних обставин: подостатком було курей, гусей, качок, хоч і трудніше і в зменшеній кількості, але по-старому вигодувало населення поросят, овець, велику худобу.

Селянські натуральні господарства, від бідняцьких до заможніших, лишалися ще фортецями, за якими забарикадувалося, як зуміло, традиційне господарювання, живлячися своїми соками. Зате міські родини, що досі жили тільки з базару, опинилися в скрутному становищі. Вони йшли на село «міняти» свою одіж і речі на харчі, бо грошей селяни не брали (це повторилося потім і в 1930-33 і в 1941-45 роках...), але й ті обміни були справою ласки селянської. Багато службовців зазнало голоду чи хронічного недоїдання.

Все життя доби військового комунізму базувалося на реквізиціях, реґляментаціях, ордерах, нарядах тощо. Я за

ордером оселився в Охтирці в реквізованій кімнаті в садибі заможного колись інтелігентного домовласника з цілим гніздом дочок на виданні. Родина Мартиновичів була симпатична, культурна, з деякими старосвітськими традиціями в побуті.

Оселився я в кімнаті вдвох, разом із згадуваним вже Феофаном Абрамовичем Ковальовим, співробітником нар-освіти, ортодоксальним пролеткультівцем у своєму фаху позашкільництва. Мартиновичі, за винятком хіба старого, ставилися до нас, їхніх насельників, тепло й щиро. Було затишно й хороше. Невеличкий плодовий садок з городцем, тіль у спеку, загальний спокій і затишок, лагідні балачки із нудьгуючими Мартиновичами, зрідка хатні пікніки чи вечірки — все це настроювало на хуторське життя, в якому було приємно забуватися від навколишнього гармидеру й ламання старого, на місці якого стирчали покищо лише уламки зруйнованого минулого.

Харчувався я в міській їдальні, теж за ордером, задурно. Було там тісно, брудно. Треба було стати в довгу чергу, одержати тарілку першої страви, потім знову стати у чергу й дістати другу страву. Звалося це самообслуговуванням і розцінювалося як демократичне завоювання революції. Ложку треба було мати свою, й я її завжди носив із собою за халявою власного чобота. На першу страву завжди була юшка з крупів, що одержала жартівливу назву «шрапнелі», а на другу — каша, переважно пшоняна. І це завжди так. В ющі плавали шматочки якогось підозрілого м'яса. Пригадую, одного разу, одержавши миску юшки і сівши похапцем за стіл, я вийняв з-за халяви ложку й, намірившись сьорбнути нею, раптом отетерів: на мене з юшки визирало мертве велике бичаче око...

Обідом лише з їдальні годі було прожити. Я щодня був голодний, як собака. Матвієва Галя, спасибі їй, зрідка підгодовувала мене порядком гостинности, коли я бував у них, але того було замало молодому організму. Вранці — чай без цукру, а іноді й без хліба, не давав поживности. Часто крадькома рано-вранці, поки Мартиновичі ще спали, я пробирався в їхній садок і обома руками збирав стиглі вишні,

висмикував з грядки моркву, пасся в кушах смородини, набиваючи чим трапилося свій голодний шлунок. З тим і йшов працювати на весь робочий день у Наросвіту, аж до обіду. Було скрутно шлункові, але гаряче й буйно душі: робота захоплювала цілком, забувався сьогоднішній день, не думалося про матеріальне, жив мріями й ентузіазмом праці.

Саме в ті часи я написав поезію в прозі «Перекреслений шлунок». Дізнавшись, два роки пізніше, про розпочате Народнім комісаріатом освіти України видання педагогічно-громадського місячника «Радянська освіта» за редактуванням О. Попова, я надіслав туди свою поезію, й вона була видрукована («Радянська освіта», ч. 1, 1923). На той час у мене були й інші літературно-мистецькі спроби. В газеті «Селянська правда» (ч. 16, від 10 лютого 1922) була вміщена моя інсценізація Франкового вірша «Каменярі» — для селянських драмгуртків і «Просвіт». У місцевій охтирській газеті разів зо два містилися мої віршові коротесенькі переклади з російських поетів. Багато ж недрукованих віршових перекладів зробив я з російських дитячих віршиків і пісень, вживаних у дитячих садках для розучування дітьми (про ялиночку, про зайчика та ін.). Робив я їх на замовлення одної дошкільниці з білявими кучерями, Каті, що з нею у мене саме тоді палав серйозний флірт. Вся моя та недрукована продукція десь так і загубилася без сліду.

Життя нашої купки визначалося справжньою богемністю. Жили похапцем, без традицій і устрою, з підкресленим спрощенством у побуті і демократизмом відносин і поведінки. То працювали по кілька діб без перерви, їздили, мітингували, сиділи над столом не розгинаючи спини, виголошували доповіді, то серед робочого часу раптом влаштували прогулянки на Ворскло, збиралися тісним колом, здебільшого у Матвія або у Гриця при чарці, йшли спати тощо. Але робота була на першому плані, вона визначала темп і стиль побуту.

Трудно описати в цілому зміст і характер діяльності керованої нами повітової наросвіти. Сутність її була не в якихось епохальних вчинках, що струшують увесь світ, а в сукупності поточних соціальних і культурно-національних

реформаторських дій дрібного повітового масштабу, що в них, проте, відбивалося, як сонце в краплині води, революційне зрушення основ. Спробую згадати лише кілька прикладів.

Гострою політичною справою, стимульованою нами з власної ініціативи, було так зване «розслоєння вчительства». В ньому ми навіть переборщили трохи, і на одній з чергових губерніяльних нарад у Харкові наш досвід на Охтирщині в «розслоєнні вчительства» хоч і не лаяли, але й не рекомендували для наслідування.

Ми виходили з тієї думки, що в процесі революції й радянського будівництва відбувається серед інтелігенції, зокрема й серед учительства, класова диференціяція: частина їх, включаючись у творчу радянську працю, ідеологічно перевиховується, стаючи справді радянськими людьми, а частина, мабуть, менша, відходить праворуч, на бік реакції й контрреволюції. Це нормальний, здоровий процес. Треба сприяти йому, керувати ним, збільшувати лави тих, хто чесно й ініціативно стає на бік пролетарської революції й радвлади.

З гарячковістю, зухвальством і щирістю радянських неофітів і зелених політиків ми й взяли за це діло.

Місцева організація більшовиків мовчки схвалювала нашу гостру політичну акцію.

Профспілка робітників освіти (в ній заправляли теж ми!) розбивала все вчительство повіту на категорії за ідейно-політичною ознакою: поперше, на «червоне вчительство», тобто тих, хто являвся радянськими вчителями, гідними будувати трудову школу й здійснювати революційну перебудову школи в цілому, то були, так би мовити, вчителі першої категорії, що їм належали довір'я й привілеї; потім, подруге, на «попутників», що ставилися до шкільних реформ з холодком, не догоджали відділові народної освіти й здебільшого мали неблаговидне походження (колишні попаді, попівни, жінки білих офіцерів тощо); їх лише терпіли на шкільних посадах, перевиховуючи через включення їх у радянську роботу; нарешті, потретє, на «чужий елемент», — цих відразу звільняли з посади. Останніх, правда, бувало небагато, одиниці.

Легко уявити собі, який терор і збудження викликала ця система. Хоч звільнення з шкільної посади економічно й не лякало нікого, бо вчителі працювали фактично задурно, але морально-політичне значення віднесення людини до третьої чи хоч би й до другої категорії було серйозною справою й могло потягти за собою в той час не абиякі побічні, політичні наслідки.

Фактично 80-90% учителів виявлялися «червоними вчителями». Але віднесення окремих осіб до тієї чи тієї категорії обговорювалося прилюдно, на загальних зборах учителів. Роботу й політичне обличчя людини висвітлювано одверто. Звичайно, все це мало величезне виховне значення, хоч і було жорстокою метою. Чимало, крім того, траплялося й помилкових, несправедливих підходів, поверхових чи прискорених суджень з наліплюванням на людей налічки «попутника» чи «чуждого елемента». В окремих випадках ця система сприяла й зростові фальшивого перефарбовування людей, хамелеонства та лицемір'я.

Проте, в цілому вона різко зрушила зовнішні показники радянзації й українізації школи: вчительство вчили українську граматику; заводило на лекціях трудові процеси: ліплення, малювання, майстрування; ужваблювало шкільні методи екскурсійми, демонструванням наочного приладдя, саморобними приладами і лябораторними вправами дітей. Перелім був різкий і показний, досягнення у наближенні до тодішнього ідеалу так званої трудової школи — були безперечні. І ми їх відносили на рахунок отої своєї діяльності в справі «розслосня»...

Дивна річ! Коли тепер, озирнувшись на минуле, згадаєш, що ми, невелика купка керівників Віднаросу, фактично будучи повними неуками в педагогіці, могли через згуртований нами вчительський актив здійснювати якраз кардинальну ревізію всієї шкільної освіти, то мимоволі розводиш руками... Ні я, ні Борис, ні Матвій, ні Гриць — не знали тоді ні педагогіки, ні методик шкільної науки. У Віднаросі, як я вже згадував, була лише одна кваліфікована в цьому ділі людина — О. Феоктистов, та в повіті було немало літніх досвідчених вчителів, що на своїй роботі, як говориться, собаку з'їли.

Проте ми, купка недовчених молокососів, авторитетно й сміливо йшли на всіх цих старих вчителів війною, відкидаючи їхній застиглий досвід, і повчали їх працювати по-новому, маючи за душою у себе лише революційний патос та чергову, нашвидку прочитану статтю в скороспілому педагогічному журналі чи в газеті з Харкова, а здебільшого, — не маючи й потрібної статті, а використовуючи лише свій домисел та інтуїцію. Сміливість справді бере фортеці! Тільки вона й була нашою зброєю...

Ми були в педагогічній справі надхненними провідниками й борцями тодішніх радянських ідей соціального виховання (соцвиху) та шкільної освіти. Тодішнє гасло Народнього комісаріату освіти України — «дитячий дім — маяк соцвиху!» — було й нашим прапором. Зразком же масової школи ми вважали тоді «школу-клуб» з максимальною самодіяльністю дітей, були ворогами шкільної парти й ладні були підмінити навчання у школі дитячою освітньою грою (популярна річ, хоч і недовго, ідея «свободного виховання» за Ж.-Ж. Руссо, Е. Кей, В. Вентцелем, Л. Толстим й ін.).

Під тиском наших вимог учительство широко запроваджувало в класі малювання, гру й ліпку, заповнюючи цілі кімнати дитячими виробами. Селянство, правда, невдоволено позірало на всі ці витівки й на «прогулянки» дітей в екскурсіях га все частіше запитувало вчителів, коли ж вони, нарешті, замість «ліпити коники», почнуть дітей справді навчати.

Своїми силами ми почали видавати друкований повітовий педагогічний часопис «Трудова освіта», що був директивним виданням для шкіл і політосвітніх установ повіту. Я грав роль фактичного секретаря редакції й коректора. На 80% всі статті були писані нашою купкою. У нас взагалі почувалася сверблячка до видавничої діяльності. Особливо Матвій не оминав жадної нагоди містити свої статті й твори. Окремою брошуркою випущено збірник «Молот» (здається, на початку 1921 року), в якому Борис умістив укапівську за змістом передовицю, а Матвій, під улюбленим своїм псевдонімом Толь Хуртовина, помістив аж два оповідання й одну п'єсу, що, кажучи правду, аж ніяк не визначалися літературно-художніми якостями...

Довготривалою епопеею, що, разом з реалізацією ідей соціальної й будівництвом трудової школи, були найголовнішою творчою діяльністю Повітвіднаросу, була ще так звана «дерусифікація школи», а, простіше кажучи, її українізація. Термін «дерусифікація» був лише ввічливою й обережною назвою останньої, бо до ідеї українізації зрусифіковані політичні керівні кола повіту ставилися нетерпимо як до буржуазно-націоналістичної справи. Їм було зручно з російською мовою й перевчатися на українську — не хотілося.

Ми виходили з тих засад, що царська русифікаторська політика настільки глибоко зрусифікувала школу на Україні, що сама собою вона вже не в змозі стати народною за мовою й культурою й потребує особливих заходів для свого національного відродження. Оцю підтримку в поверненні школи до народної мови й культури ми й називали дерусифікацією.

На практиці це складається з того, що вчителі вивчали мову, студіювали граматику й правопис, знайомилися з українським красним письменством, розбирали методику навчання української грамоти дітям, переводили шкільне діловодство й відчитність в обов'язковому порядку на українську мову. Нами по волосних відділах народної освіти нашого повіту були заведені навіть окремі штатні одиниці «інструкторів українознавства», а в Повітвіднаросі мене призначено, за сумісництвом, на посаду «головного повітового інструктора українознавства».

Вся наша культурно-політична кампанія дерусифікації знаходила підтримку в Харкові; там лише посміхалися, правда, з її назви, й казали, що можна було б з українізацією й не ховатися за штучно підібране слово (балачки про це на нарадах у Губерніальному відділі народної освіти). Але нам це слово на Охтирщині дуже допомагало.

Тяжкою була справа і з шкільними підручниками. Радянських підручників, навіть російською мовою, було замало. А українських — і зовсім бракувало. Українською мовою були лише хіба букварі, дрібні політичні популярні книжечки та деякі перші після букваря читанки. Лишалися ще на складі колишнього земства й деякі українські підручники,

друковані за часів Центральної Ради, що їх у радянській школі теж ніяк було використати.

Особливо ж дратували нас російські підручники старого, дореволюційного видання, яких виявилось багато на складі Повітового відділу народної освіти: задачки із задачами про баришників-купців, про масло в ляппадах, про цибики чаю та їх перепродаж, про басейни з трьома трубами й т. п.; вправи з правопису російської мови на літеру «ять»; прописи каліграфії й початкові монархічного змісту підручники Пуциковича з російської історії, псалтирі. Ми знайшли вихід: віддирали від Пуциковича й подібних книжок палітурки й палили тими підручниками грубу в затишному кабінеті Гриця в керованій ним школі (він, за сумісництвом, був завідувачем, по-нинішньому, директором семирічки). Майже півзими гріло нас тепло тих джерел науки... Єдиною незручністю було лише те, що таке паливо лишало по собі силу попелу й забивало грубу.

Натомість ми популяризували творчість самих учителів у складанні для дітей задачок, пов'язаних з радянською дійсністю, підборі письмових вправ й уривків до читання, в письмі грифлем чи навіть крейдою на фанерах, замість паперу, бо зшитків з паперу вже тоді гостро бракувало. Але нічим не можна було надолужити брак історичних підручників, і історію України викладали фактично як хто умів і хотів. Щоліта, правда, відбувалися курси для вчителів, де цикл українознавства посідав поважне місце, й це чимало допомагало українізації вчительства.

Значною політичною кампанією було також перетворення «Просвіт» на «Червоні просвіти». Ми цим мали на оці дві мети: з одного боку — радянізували політичний зміст їхньої роботи, вичищаючи з них, наскільки, звичайно, це було здійснимо на практиці, старий ультранаціоналістичний та етнографічний зміст просвітянської роботи часів Центральної Ради (особливо в роботі їхніх драмгуртків і бібліотек), а подруге, й це, власне кажучи, нас особливо турбувало, — ми тим самі зберігали саме існування й мережу «Просвіт», бо їм загрожувала масова ліквідація з боку партійного комітету більшовиків, що почав надто вороже ставитися до них, як до

джерел запідозрюваного ним скрізь потенціального націоналізму.

Молодої енергії у нас було невичерпне море, й ми її витрачали не лише на роботу в наросвіті, а ще й брали ініціативну роль в організації українізованих вечірок тощо для місцевого вчителства. До речі, саме в процесі їхнього проведення, мені здається, й сталося пробудження літературних, письменницьких здібностей Бориса.

Пригадую, одного разу ми організували велику «живу газету»; набилася повна шкільна заля вчителів. На трибуну, що стояла на кону, за конференсьє виходили за чергою я, Матвій, Галя, Борис, Олесь та низка притягнутих нами на допомогу вчителів і оголошували, деклямували чи співали окремі «газетні номери». Виходило надто жваво, а вміло підібраний зміст чисел робив газету надто змістовною.

Мені припав відділ «телеграми з-за кордону й новини по радянській країні». Саме тоді уряд щойно ухвалив важливу постанову про заміну продрозкладки на проподаток, але вона широко ще не була відома. Не знали про неї й місцеві партійці, бо, видно, не завжди читали газети. Коли я, включивши цю інформацію у свій виступ, оголосив її, враження було настільки сильне, що в залі раптом на хвилину запанувала мертва тиша, яка потім, мов вибухом бомби, розірвалася бурхливими, довгими оплесками всієї залі.

Наскільки місцеві керівні партійні кола більшовиків були тоді відірвані від центру, видно хоч би й з того, що на ранок мене допитували з парткомітету: звідки я взяв цю інформацію? чи не вигдав її сам? Довелось собі на захист показувати їм вирізок з газети. Такий відрив пояснювався, мабуть, і тим, що партійці-більшовики так зжилися в той час із теорією й практикою системи військового комунізму, що навіть сама думка про її зміну видалася їм дикою, й вістку про унормування податку вони зустріли з недовір'ям.

Був у «живій газеті» й літературний відділ. Матвій виступав зі своїми творами, читаючи їх низьким басом і, як завжди, з сентиментальним підвиванням. Борис же виступив із фейлетоном, написаним жваво, навіть блискуче, на поточні

теми роботи Віднаросу серед учительства. Змісту його зараз не пригадую, але він був гостро злободенний, добродушно зачіпав багатьох вчителів і був заслуханий з виключним інтересом і насолодою. У своєму викладі він переривався сатиричним куплетом російсько-українським жаргоном:

Віднарос, Віднарос,
Отчего ты поднял нос?...

— або:

Віднарос, Віднарос,
Отчего ты не дорос?...

Фейлетон мав виключний успіх, і його куплети здобули поширення навіть серед всього вчителства в повіті.

З цього часу Борис частіше пробував свої письменницькі сили, зрештою, написав перші свої оповідання й п'єсу «Лицарі абсурду», читаючи їх покищо тільки нам і нікуди не надсилаючи до друку.* Пізніше, в основному саме з цих оповідань, з додатком деяких інших, і склалася його перша друкована збірка під назвою «Запорошені силуети». Не можу втриматися від деяких коментарів про ті оповідання.

В них відбилася Охтирщина й ті враження, що їх давала праця в наросвіті з її роз'їздами по селах, а також партійна Борисова робота як члена КП(б)У. В оповіданні «Печатка» описано (звичайно, з деякою письменницькою вигадкою й узагальненнями) випадок із життя Тростянецької «Просвіти» й її члена Івана Тимофійовича Щербака (до речі, він теж десь загинув на засланні, бідолаха...). В оповіданні «Соняшні плями» подано блискучий сатиричний портрет самозакоханого політичного йолопа, райпродкомісара Шийко, — типового «політйолопа» тих часів. Борис змалював його з додатком власної творчої фантазії із знайомого йому

---

* П'єса «Лицарі абсурду» ставилася в аматорському виконанні в Охтирці й десь у Києві. Згодом була надрукована окремою брошурою, нині являє собою бібліографічну рідкість. Свій примірник п'єси я подарував у Харкові т. Колосу (редактор газети «Вісті»); та його згодом заарештовано й вислано «у безвість»...

борімлянського продкомісара. У великому сатиричному оповіданні «Просвіт'яни» дано майже хроніку з життя охтирської «Просвіти» з виведенням живих людей: Наумця, Коськіна, Гриця Сергієнка й інших та описом фактів. У оповіданні «Два» описано дійсне розграбування махновцями Пархомівської цукроварні.

В інших оповіданнях цього збірника, а так само і в більшості пізніших творів («Синя Волошка», а особливо «Смерть» та ін.) — Борис широко використав факти й враження зі свого перебування на Охтирщині. Героїня «Синьої Волошки» — є й героїня його власного юнацького, за гімназіяльних часів, першого палкого роману. Домислом є лише друга половина фабули оповідання. В оповіданні ж «Смерть», що його художню вартість високо розцінював зокрема покійний народний комісар освіти М. Скрипник (про нього й зустріч Бориса з ним я ще казатиму десь далі), зафіксовано безліч охтирських малюнків природи, портретів і фактів, а також біографічні дані про автора, його життя й переконання (наприклад, озброєння й переживання партійної більшовицької групи, що ходила на оборону міста від нальоту Махна).

Наскільки я пам'ятаю, наліт банди Махна на Охтирщину, хоч вона й не захоплювала всього міста, коштував Борисові глибоких переживань. Чому саме — не знаю. Махно захопив кілька сіл поблизу самої Охтирки й рушив на неї. Радянський гарнізон міста був слабкий і заляканий махновською силою, тому поставити якийсь дійсний опір банді не було надії. Всі радянські установи поспішно евакуювалися на сусідню залізничну станцію Кириківку й далі, а в місті, як заслон, похапцем була організована оборонна частина з місцевої партійної й комсомольської організацій. Озброєні розмаїтими рушницями, вони марширували по місту, навчалися військовим вправам і подалися на охорону підступів до міста.

Склад тієї частини партійців, як потім розказував Борис, був надто строкатий і з військового погляду це було нікчемне військо; настрої у них були погані: почуття якогось приречення, чекання неминучої смерті. Мабуть, ота психологічна обстановка, оте чекання на неминучу загибель, яке

охопило охоронний загін, і справили на Бориса таке сильне гнітюче враження, що стало йому за джерело при описі ним багатьох сцен в оповіданні «Смерть».

Під час тієї евакуації міста я лишався в Охтирці і, з наказу військової влади, з ляком чергував разом із Грицем у спорожнілому Віднаросі, а потім, у критичну мить, як і було зарані обдумано, ховався у кропиві в садибі Мартиновичів. Та Махно раптом, вже під самісінькою Охтиркою, як це він робив часто, круто завернув убік і подався хуторами кудись далі. Охтирка щасливо позбулася нападу й так ні разу не бачила на своїх вулицях чорного пропора батька Махна.

Але ті півтора-два дні, коли радянська влада фактично покинула місто й запанувало напружене, глухе безвладдя, наліте чеканням зла й загибелі з невідомого боку, не забути й мені...

Всяка зміна влади, коли спостерігаєш збоку, переживаються тривожно й тяжко. Я знаю це на власному досвіді. Мені, на моєму житті, довелося пережити аж одинадцять влад у такій їхній послідовності:

1. Царська влада (до 1917)
2. Буржуазна республіка — керенщина (1917).
3. Центральна Рада (1917).
4. Перша радянська влада (1918)
5. Німецька окупаційна влада (1918)
6. Центральна Рада з німцями (1918)
7. Гетьманщина (1918)
8. Директорія (1919)
9. Друга радянська влада (1919)
10. Денікінщина (1919)
11. Третя радянська влада (1920)

Це ще небагато: крім цього, по інших місцевостях України люди переживали ще й різних отаманів, григоріївщину, Врангеля, окупаційну владу Антанти і т. п. Подібний досвід, правда, має й свою користь: люди мого покоління мали що порівнювати й могли з широким критичним

поглядом об'єктивно ставитися до кожного режиму, не бавлячи самих себе його політичними гаслами...

Час був тривожний: ціле літо загрожував з півдня Врангель. Ішли мобілізації на фронт. Мене, правда, медичні комісії звільняли від призову (тромбофлебіт правого стегна), але давали звільнення кожного разу лише на 2-3 місяці, аж поки губерніяльна вища комісія у Харкові, зрештою, не визнала мене цілком звільненим. Тимчасові ж відстрочки викликали непевність особистих перспектив і плянів життя.

Наросвіта брала активну участь у загальній агітаційній роботі серед населення в зміцненню тилу й допомозі фронту. Ми виступали на різних зборах, мітингах. Я не відставав від товаришів. Не пригадую вже, чому саме я в своїх виступах зробив особливий наголос на гаслі «Незаможник, на коня!», висунутому тоді партією, й мої товариші жартома приклали це гасло до моєї власної особи й довго потім, слушно й неслухно, кепкували з моєї некавалерійської постаті, посадженої, в їхній уяві, на незаможницьку шапу...

Але йшов час, ми кипіли в товариському казані, захоплені єдиним з усією радянською країною поривом політичної й культурної праці й одностайними ідеями. Національно-революційні ідеї й погляди у нас, товаришів, були дійсно єдині, однакові. Всі ми вважали себе радянцями й, зокрема, марксистами (хоч і не були з марксизмом як слід обізнані), трималися підкреслено демократичних симпатій, щиро співчували соціальним реформам комуністів і допомагали їх втілювати в життя, але все ж у наших головах було ще чимало туману, властивого позапартійним, одірваним від прямого впливу партії людям. Винятком, та й то, як потім з'ясувалося, відносним, був серед нас лише Борис, що мав партійність.

Поточні політичні події й наша громадська робота та праця в наросвіті виховували нас, зміцняли й уточняли наші політичні переконання. Ми тоді вже вірили вповні, всім розумом і серцем, комуністичній політиці ЦК партії більшовиків майже в усьому, крім ще, на нашу думку, не розв'язаного нею національного питання і сливе безкритично приймали все, що вона давала, як політичний світогляд, через пресу. Тут думки комуністичної партії були й нашими

думками. У цьому полягала, проте, й наша слабкість: ми цілком безкритично приймали й виконували на практиці, наприклад, всі ті педагогічні настанови та директиви комісаріату освіти (тобто партії!), що скоро потім були самою ж партією кваліфіковані як помилкові, як «лівацькі» (ідеї «вільного виховання», школи-клубу, пізніше — комплексної системи навчання й ін.) й за щире проведення яких на практиці не партія, а ми ж самі потім виявлялися винними, як «ухильники» від принципів комунізму, як ледве чи не «вороги» радянської влади!..

Але й ця дика ситуація все ж не ламала нашого захоплення радянськими ідеями й нашого ідеологічного довір'я до партії, що панувала. Погляди Матвієві й мої на той час ще щільніше наблизилися до комунізму. Ми жили загальними ідеями комунізму. Нас лише по-старому бентежила позиція більшовізму в українському питанні...

Погляди ж Бориса в справі власної партійної приналежності зазнали в ці часи гострих зламів...

Коли й як саме Борис вступив до УКП (укапістів), я не знаю, а може, не пригадую. Коли наша купка щойно прийшла до Віднаросу, Борис уже належав до укапістів. Більшовики тоді цю партію ще «терпіли» й адміністративно її не переслідували, навіть тримали з нею в деяких випадках бльок. Перший місяць чи два після Феоктистова завідувачем відділу був хтось із більшовиків міста, призначений повітовим комітетом КП(б)У (хто саме — я зараз уже не пригадую). А потім завідування наросвітою партійний комітет довірив укапістові Борисові, повівши наступ на нього — вступити до КП(б)У.

По довгих роздумуваннях і з тим мотивом (як він нам казав), що, будучи в більшовицькій партії, можна більше зробити і для правильного зорієнтування останньої в українському визвольному русі, — він нарешті ввійшов до членів охтирської організації «капебеушників».

І дійсно, це зразу ж зміцнило його становище, як голови Повітової наросвіти, піднесло його авторитет у керівних колах, полегшило роботу всіх нас і на деякий час навіть знищило недовір'я до всіх наших українізаційних заходів.

Правда, це було лише «на деякий час», але було помітне. Жвавий, розвинений, освічений, обдарований хлопчина — був надбанням і для більшовицької організації. Там він скоро здобув загальну симпатію і визнання як корисний робітник. Тому невдовзі Бориса підвищено й по партійній лінії: він став, за сумісництвом, замісником завагітпропу повітового партійного комітету більшовиків.

Проте, саме з цього моменту, Борис почав замислюватися, часто проривався словами сарказму на адресу своїх співпартійців, чогось сумував і віддавався самоаналізі, зневір'ю у доцільності свого й нашого перебування на роботі у Віднаросі.

Треба зважити й на те, що в цей час у нього було негаразд і з особистими справами. До нього з Києва приїхала й жила з ним вже кілька тижнів його, як він казав, жінка, — особа старша за нього на кілька років, ортодоксальна укапістка, на прізвище Баглій, людина замкнена, важка, дошкульна, як стара дівка, властолюбна й з поглядами на Бориса, як на свого слухняного вихованця... Вона поїдом їла Бориса, наставляючи його в партійно-укапістських переконаннях. Проте, не треба думати, що Борис був безвільним і що Баглій зробила з ним, що хотіла.

Борис, мені здається, зрештою сам вирішив кинути «капелебушників» і перейти знову до укапістів. Рішення це сталося не тому, що його нав'язала йому Баглій, а тому, що її наштотвухвання на цей крок впало на сприятливий ґрунт: сам Борис був глибоко розчарований з того, що побачив у КП(б)У; він переконався, що свою ідею правильно зорієнтувати більшовиків в українському питанні — в умовах обмеженості провінціальних партійців, пануючої серед них партійно-чиновницької атмосфери та їхнього підсвідомо-міцного великодержавницького шовінізму — йому не здійснити.

На початку чи на провесні 1921 року, точно вже не пригадую, Борис влаштував свою, як я це тоді назвав, «романтичну втечу» з Охтирки й з партії більшовиків. Нікому з партійців нічого не сказавши, він самовільно кинув роботу в Віднаросі й у агітпропі партії, сів на поїзд і виїхав до Києва,

назавжди... Баглий, до речі, виїхала раніше, а вже за нею й він.

Я і Матвій, коли Борис лише за день-два перед цим скупю сповістив нас про цей свій намір, відмовляли його. Він рішуче вперся й стояв на своєму. Казав, що морально тяжко переживає своє перекінчництво з лав укапістів до більшовиків і мусить виправити свій нечесний вчинок та полегшити своє політичне сумління. Про КП(б)У відзивався гостро й з іронією. Наші з Матвієм умовляння нічого не дали.

Потаємки, попрощавшись тільки з нами, він сів у поїзд. Парторганізацію згодом поштою коротко сповістив, що виходить з неї й вступає до укапістів...

Місцеві партійно-більшовицькі кола вихід Бориса з партії, як справу неприємну, вирішили за краще широко не розголошувати. Коротка метушня в партколах, викликана його втечею, змінилася повною мовчанкою; все в Повітвіднаросі лишилося по-старому, мов нічого не трапилось. Матвій, як колишній офіційний заступник Борисів, лишився головою наросвіти. Його разів зо два викликали в партійний комітет і в політбюро (тодішня ЧК) для допиту: питали, але небагато, що він знає про відїзд Бориса, й на тому всю справу із «романтичною втечею» замовчано.

Скоро від Бориса з Києва ми почали (не листовно, а на словах) одержувати деякі рідкі й скупі вістки. Він там почував себе добре, з головою пірнув у партійну укапістську роботу, був членом губкому партії укапістів і зайшов у гостру політичну боротьбу в ідейних питаннях з місцевими «капебеушниками».

Борисова істота завжди потребувала кпин, іронії, сарказму, дошкульної сатиричної аналізи дійсности. То була його питома сфера, що складала його манеру мислення. І саме її він знайшов у своєму становищі укапіста-опозиціонера.

Та згодом на укапістів посипалися політичні й адміністративні репресії й переслідування.

Працювати в наросвіті нам стало тяжче: керівні партійні охтирські кола ставилися тепер до Віднаросу з підозрою.

Силою обставин Матвій почав працювати як справжній партієць, виконуючи всілякі партійні доручення, нарівні з членами партії більшовиків, хоч сам членом її й не був.

У наросвіті ж робота стала глухішою, без колишнього ентузіазму й розмаху, з більшою часткою ординарного чиновницького буття, й це розхолоджувало.

Я засумував. Вдома, у Тростянці, бідувала моя мати, кликала до себе. Жилося їй кепсько. Треба було вернутися до Тростянця.

І я вернувся.

Повітвіднарос мене призначив у Тростянці на посаду завідувача учбовою частиною профагротехнічної школи цукрового буряка, що нею на той час завідував Хома, а також, за сумісництвом, і на районового інструктора соцвиху трьох волостей. У серпні 1921 року я покинув Охтирку.

14. Два роки збереження здобутих позицій

Отже, я й Борис уже були поза Охтиркою. В Охтирці лишилися Матвій, Гриць, Галя. Ситуація загалом значно змінилася, але я, живучи з Хомою у Тростянці, зберігав свої старі зв'язки з охтирськими друзями. Матвій в основному зберіг характер роботи наросвіті, заведений нами, — опираючися на вже утворену в повіті традицію й на актив друзів української культури на місцях.

У справі українізації потреби в бойовому наступі вже не було: вчителство легко українізувалося й процес «дерусифікації» далі йшов за інерцією. У будівництві ж радянської трудової школи відбувалися в масштабі всього Радянського Союзу повільні серйозні зміни як у самому її теоретичному розумінні, так і в її практиці. У Москві й у Харкові йшов перегляд крайніх поглядів і гасел, на подобу таких, як «дитячий дім — маяк соцвиху» тощо, збільшувалася вага професійної освіти тощо. Матвієва й моя робота йшла врівень із цими важливими змінами, ми не відставали, йшли вперед.

Хоч наше сузір'я територіально й особисто розбилося, характер і тенденції нашої роботи в повітовому масштабі збереглися. Живучи в Тростянці, я лишався живою часткою Повітвіднаросу. Так тяглося ще аж два роки.

На протязі цих двох років посіяні нами на Охтирщині

зерна давали сходи. Серед учительства повіту виріс численний радянський актив. Масове вчителство почало вважати радянські гасла й завдання в освітній справі — своїми питомими задачами й здобувало смак і потяг до громадської роботи. Повітовий комітет більшовицької партії широко й з довір'ям втягав учительство в радянське будівництво. Вчителство цупко оволодівало українською культурою й мовою, як звичною формою своєї політичної й педагогічної діяльності.

Лишалось тільки підтримувати все це, цей здоровий культурно-політичний процес. Ми, рештки нашого сузір'я, за мовчазною підтримкою партії більшовиків, і робили це, хоч уже й не жили вкупі. Нам вдавалось це саме тому, що керівні позиції в народній освіті педагогічно й організаційно були в повіті за тим широким активом учительства, що зріс під нашим впливом. Такими були ці два роки збереження наших здобутих позицій у народній освіті, в її радянзації та українізації.

Не буду, бо немає потреби, описувати тут по місцях деталі освітніх подій та роботи на Охтирщині за ті два роки. То було б завданням історика педагогіки, а я не пишу тут історичної розвідки чи педагогічного літопису.

Натомість я повинен обов'язково згадати про ті окремі, протягом тодішніх двох років, факти й події з мого життя й з життя своїх товаришів, що далі впливали й формували мене, прямо чи посередньо, як комуніста. До них треба віднести: мою, тих двох років, працю в Тростянці; долю моїх найближчих друзів і, зокрема, Борисову долю, яка хвилювала нас, а також найбільш вразливі, хоч би й короткі, зустрічі та знайомства тих двох років. Про це далі й розкажу коротенько.

Спочатку мова про мою тодішню тростянецьку працю.

Крім посади завідувача учбової частини в агропрофшколі цукрового буряка, я був у ній і викладачем української літератури та політграмоти. Політграмоту (був такий окремий предмет!) викладав я також і в старших класах місцевої сільської семирічки. Крім того, був інструктором соцвиху.

Багато часу довелося мені, по-старому, віддавати й

роботі в тростянецькій «Червоній просвіті». Вона була міцною, з чималими коштами від драматичних вистав, зорганізувала навколо себе інтелігентні українські сили, робітничу молодь з цукроварні і молодь з села й була спроможна здійснювати серйозні культурні заходи. На свої кошти й силами своїх членів-учителів (І. Яровий, Ю. Миргородський і я) вона явочним порядком зорганізувала «Однорічні педагогічні курси», на яких відбувалося викладання за програмою підготовки вчителів. На цих курсах, що ними я завідував, училося більше десятка членів «Просвіти». Пізніше їх ліквідувала Губпрофосвіта, здійснюючи скорочення своєї розбухлої мережі установ, і жадного випуску наші курси так і не дали. Але їхнє освітнє значення в самій «Просвіті» було поважне.

Багато часу я віддавав бібліотеці «Просвіти» й за допомогою симпатичного, хорошого бібліотекаря її — Кості Савича — зрештою добився зразкової її роботи й досить багатого набору книжок. Наслідком тих моїх творчих бібліотечних занять було написання мною підручника в питаннях організації й бібліотечної техніки невеликих просвітянських бібліотек. Рукопис мав багато малюнків, схем і був мною, в єдиному примірнику, написаний від руки й виключно дбайливо. Коли Михайло Панченко був головним редактором у Державному видавництві України (1922 чи 1923 року), я, за його пропозицією, надіслав йому цей свій рукопис; він обіцяв його видати. Проте рукопис у безладних нетрях ДВУ загубився, чернетки у мене не лишилися, й моя праця так і не побачила світу.

Поки протягом цих двох років (1921-23) Матвій, як робітник, міцнішав і перетворювався на широкого, міцного, хазяйновитого й авторитетного адміністратора, популярного на весь повіт завідувача одного з найбільших на Україні в ті часи дитячого містечка з його великою фермою та агрономічними угіддями, і справді сам зростав інтелектуально й у вольовому розумінні, Борис у Києві вдало посувався вперед як початкуючий письменник. Мушу сказати дещо про його долю в Києві.

Борисове життя у Києві проходило бурхливо. Укапість-

ка партійна діяльність приносила йому силу неприємностей, але він їх витримував із романтичним задоволенням. Його заарештовували, випускали, тягали на допити, на допитах він поведився підкреслено різко, з донкіхотською настирливістю «викривав великодержавницьку політику капебеушників» і «ганьбив» її, його знову заарештовували й т. д. Все це була «буря в склянці», з якої Борис дуже тішився, вважаючи, що він робить яесь надто поважне діло. Я не поділяв цієї думки: перспективне, розважливе мислення мусіло б йому підказати, що укапістська «буря в склянці», хоч би ідейні й моральні основи її й були резонні, за умов тодішньої диктатури більшовицької партії не могли мати реальних політичних наслідків. Можна було визнати за тою «бурею» хіба лиш показне, агітаційно-укапістське значення як засіб впливу на маси, але й то спірне, обмежене й химерне своїми результатами.

Кілька місяців Борисові довелося сидіти в київській Лук'янівській в'язниці. Там його, що називається, прорвало: він із в'язниці раптом почав листуватися зі мною, пишучи багато й часто, в якомусь гістеричному захопленні критикуючи капебеушників і радянську дійсність. Адміністрація в'язниці, що через неї, природно, проходять листи в'язнів, дбайливо й акуратно пересилала мені, здається, всі його листи, стежачи з великою пильністю за товариськими зв'язками свого експансивного й надто одвертого політичного в'язня й мою особу.

Лаючи в думках Бориса за його хлоп'ячу поведінку, я, розраховуючи на цікавість адміністрації в'язниці, відповів йому кількома навмисне критичними листами, в яких осуджував його політичні позиції та його «укапівське нікчемне бунтарство». З тим наше листування того періоду й перервалося. Борис образився, згодом, правда, він і сам зрозумів нетактовність свого листування й не любив його згадувати.

Жалкую, що Борисові оті листи з Лук'янівської в'язниці не збереглися. Я беріг і ховав їх. У 1929-30 роках, коли почалися вже масові труси й арешти українців, я віддав їх на

сховок своїй матері. Вона деякий час берегла їх, а потім, налякавшись арештами, на жаль, спалила...

Репресії на укапістів посипалися й на Охтирщині. Тут у той час не існувало української повітової організації, але поодинокі особи й купки осіб, що іноді називали себе укапістами або розписувались у співчутті їм, жили розкидано по окремих селах повіту. В самій Охтирці й в Тростянці, наскільки я знаю, були, правда, спроби закласти організацію, збиралися, оформлялися. Запрошували були й мене. Та я взагалі уникав приналежності до будь-якої партії, бо тримався тоді переконання, що всяка партія командує вільним мисленням своїх членів, а це мене відштовхувало. У Тростянці організація укапістів, всього з кількох чоловік, здається, все ж таки оформилася (Пиво, Коломак і ін.), але проіснувала дуже коротко й бездіяльно.

Репресії торкнулися всіх, хто міг бути запідозрений в укапізмі чи в прихильності до нього. Кого заарештовували й засиляли до в'язниці, кого тягли на допити, кому висловлювали політичне недовір'я тощо. Пізніше, вже десь аж у 1926-30 роках, і мені було закинута обвинувачення в колишньому співчутті укапістам. Під час безпосереднього наступу на укапізм мені закидів не робили; органи політичного розшуку тоді лишили мене, мабуть, для спостережень.

Тим часом у Тростянці моє життя йшло своєю стежкою. У 1922 році я одружився з учителькою місцевої школи.

Цікаве несподіване знайомство відбулося у мене зі старим українським поетом Василем Залізнякам (псевдонім), що його кілька творів я ще раніше знав із надрукованого збірника «Українська муза».

Одного разу до мене на квартиру, в дім Кіяшків прийшов хтось незнайомий і запитав про мене. Був ранок, я тільки но вставав. Незнайомець виявився вже літньою людиною, із втомленим обличчям і тінню на ньому чи пережитого горя, чи поневірянь, із контрастними до обличчя надто молодими, з внутрішньою енергією очима, просто, по-міському вдягнутий і, як мені здалося, трохи безцеремонний у поведінці. Він заявив, що «багато чув про мене» й хоче особисто

познайомитися, що він українець і український поет. Я гостинно привітав його.

Поволі, не відразу, розказав про себе, що служив у Харкові у банку (чи навіть мав свій «невеличкий» банк) та мав чималий власний будинок; із Врангелем він відступав до Криму, звідти, по ліквідації врангелівців, повернувся до Харкова, але у Харкові йому, як колишньому буржуєві й втікачеві з білими, стало нестерпно жити від утисків і переслідувань. На моє запитання, чого опинився у Тростянці і що має із собою далі робити, — або нічого не відповідав, або казав щось невиразне. У мене склалося враження, що він начебто іноді у розмовах щось хотів мені сказати чи запропонувати, але стримувався, вивчаючи мене, та так, зрештою, й не сказав...

Прожив він у Тростянці щось із півмісяця й зник раптом так, як і з'явився.

Він почав до мене заходити майже щодня. Віком я був йому нерівнею. Проте він знаходив задоволення в балачках зі мною. Коли ближче обізнався зі мною, то заводив балачки й на політичні теми, хоч і стримано, але з недвозначним негативним ставленням до радянської влади. «Пуття не буде, ось побачите», — з сумом віщував він про майбутнє. Але й позитивної своєї програми політичного устрою переді мною не висував.

Найбільше ж і зі щирим захопленням говорив він зі мною про українську поезію. Розказував про власні поезії, покладені на музику (не пригадую вже, які саме), й про видруковані саме в останні часи. Він бачив ноти на своїй поезії у вітринах музичних магазинів Криму. Подарував мені цілий зошит рукопису своїх недрукованих ще поезій. Серед них більшість — дитячі, написані чудовою, легкою, якоюсь прозорою українською мовою. Змістом вони були розраховані на дітей молодшого шкільного віку й деякі з них мали чималий розмір, як, наприклад, східня казка «Абу-Касимові капці».

Найбільше ж уваги він приділяв тоді удосконаленню свого перекладу Пушкінової казки «Про рибалку й рибку». Переклад був чудесний. З-поміж тих, що мені відомі,

видруковані різними авторами в українській літературі, його переклад я вважаю одним з найліпших. Шкода, що він не з'явився друком. Переклад В.Залізняка був близький до оригіналу, зі збереженням пушкінського звукопису й ритму, з легкістю художнього рисунка.

У процесі роботи над ним він зі мною часто радився. Особливо не задовольняв його самого переклад якраз початку казки, тих слів, що кінчаються рядком: «Ровно тридцать лет и три года». Пригадую, приніс він мені щось одинадцять чи тринадцять варіантів перекладу цих рядків і вимагав допомогти вибрати з-поміж них найбільш вдалий.

Рукопис його віршів, а також і всі чернетки перекладу Пушкінової казки я довго зберігав у себе. Та в 1929-30 роках, під час всіляких трусів та обвинувачень у «зв'язках з чуждими елементами» я з ляку передав їх у подарунок Сумському окружному музеєві із коротеньким дописом про автора. Директором музею був тоді літній українець-поет (його поезії є в тій же «Українській музи») Никанор Харитонович Онацький, з фаху мистець-маляр, учитель малювання у школах. Згодом, як і всі, він теж, коли не помиляюся, зазнав безпідставних репресій і десь зник...

Не знаю, чи збереглися донині ті рукописи в Сумському музеї. Мабуть, на жаль, ні, бо то був час, коли вандальськи нищили все, що мало хоч натяк на підозру в націоналістичній «неблагонадійності». А на таку підозру твори якогось там українського поета старих часів могли цілком розраховувати...

Розкажу ще про одне знайомство, вірніше про одну надто коротку, хвиливу зустріч, що вразила мене.

Мушу пояснити перед тим, що моя культурницька праця зробила мене на той час уже до певної міри відомим серед місцевого тростянецького населення. Мене вважали за діяча місцевого українського руху. Цим, мабуть, і пояснюється моя ота цікава зустріч, що про неї казатиму, яка не лишила якихось слідів у моїй життєвій долі, але, як епізод, лишила яскравий спогад.

Був саме час української націоналістичної збройної партизанщини, — націоналістичного бандитизму. По селах

на Україні стихійно виникали невеличкі збройні загони із парубків, просякнутих шовіністичними настроями, що ставили перед собою політичне завдання боротьби за українську самостійність. Отже, їхньою метою не завжди було розбишацтво, а мали вони й певні політичні задачі. Учасники подібних патріотично-бандитських загонів мали, може, гарячі серця та обмаль політичної свідомости й освіти. Переважна більшість їхніх учасників (за винятком куркульських синків) були прибічниками радянських ідеалів (хоч і розуміли їх дещо по-своєму) і виступали лише проти україножерської практики місцевих радянських органів. Та логіка боротьби мимоволі приводила їх до боротьби проти радянського устрою в цілому, до терористичних вбивств членів сільрад, партійців тощо. Вони, хоч-не-хоч, мимоволі опинялися на чужих реакційних позиціях, на одному рівні з білогвардійцями. У цьому полягав глибокий трагізм стихійного українського партизанського патріотичного руху, в цьому крилась і його контрреволюційність та фатальна приреченість на безславно загибель...

За отаманів отаких стихійних загонів були часто сільські інтелігенти, зокрема сільські вчителі. У районі Тростянецьких та Охтирських лісів недовгий час теж існував подібний невеликий загін. Отаманом у ньому був Сміян, із мешканців села Білки коло Тростянця. Загін, кажуть, був невеличкий, перебував ще, мабуть, у стані формування й нічим помітним себе не визначив.

Раптом підійшов незнайомий чоловік. Спитав щось українською мовою й по кількох словах підсів без запрошення до мене. Знайомств заводити я не вмів, і його поява мене збентежила. Я не знав, як мені бути, чи встати й піти геть у кімнату, чи вести розмову. Кинути співрозмовника — у мене не вистачило сміливости на таку нечемність, і я лишився, підкреслено неохоче підтримуючи розмову.

Незнайомець був кремезний, міцно збитий, вже не парубоцьких літ чоловік, середній на зріст, з енергійним обличчям. Від нього віяло рішучістю й водночас сторожкою розважливістю, обережністю. У широкому, хоч і схудлому обличчі було щось, особливо в очах, що нагадувало погляд

отамана Івана Сірка з відомого малюнка Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові». Одежа на співбесіднику була проста, звичайна для інтелігентного робітника на селі: піджак на косоворотці, чоботи, картуз. Все охайне, не зношене, пристойне.

Пригадати повний зміст тієї розмови вже не можу, забув. Її ж тон і характер — пам'ятаю. Мова йшла про поточні справи українського життя в Тростянці, про побіжні політичні питання, про політичний міжнародний стан тощо, в межах газетного тогочасного обсягу. Незнайомець явно екзаменував мене, випитував мене про мої погляди. Я насторожився. Раз-по-раз вихоплювались у нього повні в'дливої іронії репліки на деякі з моїх відповідей і суджень, що я їх давав з повною льюальністю до радянської влади.

Незнайомець зачепив і тему про «лісовиків», про українських повстанців. Я заперечував сенс їхнього існування й акції. Він зразу ж збайдужів і налагодився йти геть. Поговорив ще дві-три хвилини спокійно, потім раптом, із великим внутрішнім, але стриманим вогнем висловив переконання, що кращим людям України не час зараз сидіти вдома, по запічках, що пора працювати не язиком, а руками та зброєю, що треба, нарешті, відвойовувати самим собі свою й народну долю, — він встав, сказав недбало «прощайте» і зник так само раптово, як і з'явився.

Лише згодом, тижнів за півтора пізніше після тієї розмови, я дізнався, що то приходив сам Сміян. Очевидно, почувши про мене, як про місцевого українського діяча, він вирішив побачити мене й, якщо я виявлюся підходящою людиною, залучити до свого гурту. Та, видно, я був для нього не підходящим. Про це свідчив і тон його розмови зі мною під кінець і те, що він при побаченні так і не назвав себе.

Місяців два чи три пізніше органи радянської влади ліквідували його загін. Пораненого Сміяна, як ходили чутки, було взято в полон і зразу ж пристрелено...

У 1923 році відбулася зміна адміністративно-територіального поділу України в зв'язку з переходом від губерніяльної до округової системи: Охтирщина із складу Харківської губернії перейшла до складу окремої новоствореної Сумської

округи. Суми стали округовим центром, а Охтирка — звичайним районним містом, нарівні з районними селами. Це відбулося й на моїй подальшій біографії.

Почалося формування округових керівних органів. Утворився Сумський округовий відділ народної освіти, якому підлягав Охтирський районний відділ. Матвій, з розформуванням Повітвіднаросу, перейшов на Манастирську гору, на завідування Дитячим містечком, що було установою республіканського значення й підлягало безпосередньо Наркомосвіті України в Харкові.

Влітку 1923 року у Сумах був скликаний округовий з'їзд професійної спілки робітників освіти, й мене обрано на члена округового правління спілки.

Я переїхав на життя й працю до Сум. А восени мене, за сумісництвом, запрошено працювати й на посаду інспектора окружної інспектури народної освіти. Почалися творчі роки моєї, вже цілком самостійної, інтелектуальної й громадсько-політичної праці.

15. Проміння Манастирської гори

Смуга мого життя, що розпочалася з переїздом до Сум, розгорнулася як важливий самостійний період моєї біографії, вже не зв'язаний з охтирською епопеєю. Це був водночас і творчий період моєї молодости, і період лютих правних поневірянь, цькування й тиску. Про це у подробицях казатиму в подальших розділах своїх спогадів.

Отже, я вже постійно жив у Сумах... Але, живучи й працюючи там, я зберігав у душі тепло охтирських дружніх зв'язків. Про ці зв'язки з Охтирщиною на протязі цілого десятиріччя, хоч окремо говорити.

На Манастирській горі лишився Матвій. Майже десять років (1923-33) він жив там, будучи для мене, Бориса й Гриця, який скоро теж переїхав до Сум, фокусом нашої дружньої спільности. Еманациєю ідейного захвату колишньої купки ентузіястів, мов теплими проміннями, все ще віяло на нас від самої особи Матвія. Манастирська гора гріла душі своїм

промінням минулого і була на довгі роки реальним фокусом нашого єднання, нашого листування й рідких наїздів та побачень.

Як завідувач Дитмістечка, Матвій розгорнув велику роботу. До нього надсилали з Харкова безпритульних дітей, правопорушників, дівчат-проституток. З ними праця була тяжка. Було їх, коли не помиляюся, понад тисячу.

Матвій зумів збити працюватий, витривалий педагогічний колектив, тримав міцну дисципліну й розгорнув велике господарство: полівництво, тваринництво, городництво, садівництво. Мав свою електростанцію, трактори, що тоді були ще рідкістю, водяні й механічні млини, окремі ферми. То була доба захоплення утворенням подібних великих дитячих містечок: саме тоді працював і відомий педагог А. Макаренко, що керував подібним же (може, й трохи меншим проти Матвієвого) містечком ім. Горького у колишньому Куряжському монастирі коло Харкова й описав його у своєму відомому творі «Педагогическая поэма». Такі ж розміром містечка були й у Богодухові, Гіївці (під Харковом) й по інших місцях, а найбільше з них на Україні було, здається, в Одесі.

А. Макаренко знав про роботу Матвія й про його певні виховні успіхи, але систему його де в чому не схвалював. Вони були знайомі (Макаренко один раз приїжджав до Матвія і оглядав Охтирське дитмістечко), але принципової серйозної балачки між ними так чомусь і не відбулося. Як я це далеко пізніше вловив у творах самого Макаренка, останній не все тоді схвалив у Матвія, вбачаючи зокрема в системі організації самоврядування дитячого колективу в Охтирці всього лише «надстройку над фактичним управлінням взрослых» («Сочинения», т. VII, 1952, стор. 437). Мабуть, ця Макаренкова оцінка системи Матвія була в основному правильна, хоч без сумніву й перебільшувала зазначену ним хибу.*

---

* Бажаючи дізнатися більше про ставлення А. Макаренка до організації праці в Охтирському дитмістечку, коли там працював М. Довгополук, я в кінці 1957 року звернувся з листом до Миколи

Роля органів дитячого самоврядування в Охтирському дитмістечку все ж була багатозначною й великою. Я певен, що коли б про це спитати нині відомого поета П. Воронька, що був вихованцем того дитмістечка й входив до складу його органів самоврядування, то він би це лише підтвердив. Сама натура Матвія, деспотична й властолюбива, правда, нерідко впливала на самодіяльність вихованців, і це, може, вносило частковий дисонанс в усю виховну систему дитячого містечка.

Едвардовича Фере, агронома, який довго працював з Антоном Семеновичем в його колонії. Випадково дізнавшись, що Фере ще бадьорий і працює доцентом Московського інституту механізації й електрифікації сільського господарства, я написав йому й прохав відповісти, що він знає про ставлення Макаренка до праці Охтирського дитмістечка.

На свого листа я одержав люб'язну, хоч і скупеньку відповідь, яка в основному зводиться ось до чого:

Вполне уверен, что с Ахтырской колонией, как крепким коллективом, Антон Семенович считался всегда. Вы хорошо знаете, что в Ахт. колонии Антон Семенович не пытался вводить своей педагогической системы воспитания, тогда как в других колониях он это делал настойчиво. Это говорит о многом. Думаю, что некоторая замкнутость в характере Матвея Лукича послужила причиной того, что эти два человека не нашли общего языка.

Согласитесь, что в теоретических вопросах педагогики Антон Семенович был подготовлен сильнее. А как посчитался с этим Матвей Лукич?

Ни разу не приехал в колонию им. Горького, хотя бы как ответный визит на посещение Антоном Семеновичем Ахтырской колонии.

Вы лучше знаете Матвея Лукича и сможете уже мне осветить, почему он не принял приглашения Антона Семеновича?

Я зробив був спробу уточнити повторним листом ще деякі сторони ставлення Макаренка до праці Довгополюка, але Фере від подальшого листування на цю тему ухилився.

В організацію виховної роботи Матвій вклав багато творчості й міцного керівництва. Основою виховання була праця. Всі його вихованці працювали у містечковому господарстві, здобуваючи собі сільськогосподарські й ремісничі знання, й одночасно тут же вчилися в шкільних клясах і в своїй, дитмістечковій сільськогосподарській профшколі. Частина вихованців працювала за програмою робфаків і потім йшла до вузів.

Учбовою частиною завідувала Галя. Робота набула такого поважного розмаху, що Охтирським містечком почали цікавитися наркомосівські й наукові педагогічні кола. І справді, там можна було спостерігати чимало цікавого й цінного і в педагогічній, і в господарській частині. Я не ставлю собі завданням описувати Матвієві педагогічні досягнення, це завело б мене вбік, та я, мабуть, і не зумів би розкрити весь зміст його роботи, бо був лише стороннім і епізодичним її спостерігачем.

До Матвія, що за допомогою Галі чарував усіх своєю гостинністю, їздило багато гостей. Приїздили професори: Соколянський, Залужний, Ол. Попів, Мостовий, Гарбуз, П. Волобуїв та інші. Наїжджали окремі письменники: С. Пилипенко, Вражливий, Гордієнко, Копиленко, Панів. З деким із них, наприклад, з Валеріаном Підмогильним, Матвій близько потоваришував. Приїжджав із великою помпою навіть і сам голова ВУЦВКу Г. Петровський.

Знялися чутки про передбачувану нагороду Матвія орденом, але чутки не оправдалися; мабуть, ДПУ дало «неблагонадійну» характеристику на нього як на ухильника в «націоналізм»...

Жив Матвій — за висловом його недругів — як поміщик, на всьому готовому. До його послуг були коні, харчі, комунальні послуги, окремих невеличкий двоповерховий дерев'яний дім (колишня резиденція чи то ігумена, чи то, кажуть, його любовниці), що притулювся на схилі гори трохи нижче від високої монастирської дзвіниці й білого монастирського муру, оточений могутніми дубами, соснами й акаціями.

В нижньому поверсі дому була кухня, а верхній поверх із

чотирьох кімнат з коридором між ними, що виходив на просторий балкон, займали Матвій з Галею. Одна з більших кімнат — була кабінетом Матвія. В ньому був «пуп» всього дитмістечка, хоч основні адміністративні функції Матвій виконував у бюрі містечка, що містилося під горою.

На вікнах бюра висіли важкі штори, від яких у кімнаті було півтемно. Протилежний від дверей куток кімнати, аж до її середини, займав письмовий стіл, великий, як ковчег, поставлений трохи скісно. Праворуч від столу, біля стіни, стояла шкіряна величезна канапа чорного кольору, холодна й блискуча, а в другім куті, щільно притулившись до вікна, — недоладно товста шахва або швидше гардероба, що виконувала роль книжкової шахи, — геть забита книжками всередині й зверху. По інших кутках — етажерки, теж з книжками чи різними хатніми речами, а також одержна шахва.

Півсвітло від шторів на вікнах, великий килим на підлозі, глибокі, м'які фотелі, перемішані із звичайними віденськими стільцями, безліч книжок, безладна, без системи, але зручна розстановка меблів, широка, як транскеанський корабель, канапа, попільниця на столі, зроблена з людського півчерепа, і окремий цілий череп з вищиреними щелепами, мисливська зброя на стіні, два телефони — все це водночас і дивувало своїм безладдям та розмаїтим нагромадженням, і творило своєрідний затишок та зручний спокій. Гість, якого б кола він не був, почував себе в кабінеті і незвично, і зручно, швидко оговтувався і настроювався на дружньо-інтимний тон до господаря. Обстановка й господар — міцно залишалися в пам'яті того, хто бував гостем у кабінеті Матвія.

Для нас, його друзів, кабінет той дорогий багатьма спогадами. У ньому приємно було, напівлежачи на широкій канапі, мов у масонській льожі, вести по-дружньому щирі й довірливо-одверті розмови на всякі, хоч би й небезпечніші й заборонені теми.

Я скаржився перед товаришами на поневіряння, що тоді густо сипалися на мою голову, розказував про свої науково-педагогічні праці, часто друковані в тодішніх часописах, де в чому з приводу педагогічних проблем сперечався з Галею або слухав її розповіді про виховні заходи в дитмістечку. Матвій

розказував про труднощі своєї роботи, про новини, які чув у царині української літератури й культури. Сумували з приводу все дужчого розгулу переслідувань української інтелігенції, але, як це не дивно, наші думки й переконання, не зважаючи на ганебне ставлення влади до нас, українців, не заходили в суперечність до комуністичної ідеології й світогляду. Нам здавалося, що так без кінця йти не може, що якийсь внутрішній злам в сучасному режимі таки мусить надійти й розвіяти задуху сталінської реакції, що запанувала скрізь. А з тим розвіється й напруга над українським буттям, літературою, інтелектуальною творчістю, над людьми... Ми тільки не могли передбачити тоді, що та задуха так довго протягнеться й закінчиться лише зі смертю Сталіна.

Коли я приїжджав до Матвія на довгий час, на літні місяці, то весь віддавався в обійми Ворскла. Зранку — на човна, блукав берегами. Галя охоче й часто, з виключною гостинністю, хоч їй це коштувало й матеріальних витрат, влаштуовувала виїзди на воду на цілий день. Брали харчів і їхали за водянні млини, перетягали човна через греблю й подавалися річищем геть далеко, то петляючи по зарослих лілеями й баговинням мілких затоках, по золотих від жовтого піску берегах, то спочиваючи в буйних травах луків...

Незабутні часи!.. Незабутня українська краса Ворскла!..

Приїздив до Матвія з Києва кілька разів і Борис. Один раз зустрічався там з ним і я. Це було вже, мабуть, 1931-32 року; точно не пригадую. Борис був уже відомим молодим письменником. Репресії щодо нього саме тоді набували цинічнішої одвертості: спекулянти від «классової бдительности» через спілку письменників і через органи влади морили його голодом, не даючи літературного заробітку...

Тоді існувала така система тортур: людину «запідозрювали» в якомунебудь ухилі чи в ідеологічних «помилках», і всі від неї негайно ж відсахалися, як від зарази. Кому, справді, була охота за «зв'язок» із подібною людиною самому опинитися в стані «недоторканого індуса»?!. І от нещасна людина ставала серед живих людей мертвим ізгоєм: її уникали, не приймали на роботу, вона ставала абсолютно

беззахисною. Звалося це — «клясовою пильністю», клясовою боротьбою.

Борис у літературі і в політиці виявився грішним щодо «націоналізму». І згадана система впала на нього з усією безглуздою жорстокістю й несправедливістю. На той час він мусів утримувати родину (Борис скоро розійшовся з Баглії і пізніше одружився невдало з якоюсь попівною, я її ні разу не бачив; мав дитину), а заробітку йому не давали. Довелося зазнати навіть голоду, живучи серед людей, мов у пустелі... Жив будь-якою випадковою роботою: переписуванням паперів, канцелярською писаниною, та й то з випадкової чиєїсь ласки...

Але тримав себе Борис гордо, не розкриваючи навіть серед нас, товаришів, всю глибину своєї скрути. Матвій мені розказував, що лише один раз, віч-на-віч з ним Борис в інтимній розмові, не в змозі стримати сльози на очах, скупко розказав, як йому тяжко буває чути плач голодної дитини, бо іноді йому й дружині по кілька днів не буває чого вдосталь їсти...

Звичайно, на нього, на емоційну людину, все те, як і ввесь його прикрий досвід партійної й літературної роботи (коли укапістська партія ліквідувалася, він лишився позапартійним), не могло не справити убійчого враження. Борис у своїх переконаннях поправішав. Його репліки з приводу «соціальної революції» й доби «соціалізму» були уїдливими, гострими й сатиричними, як ще ніколи. Це не було «брюзжання» обивателя, якого погладили проти шерsti. У репліках Борисових почувалося страждання активного громадянина, що думав, який не знаходив виходу...

Ми з Матвієм, як я вже казав, лишалися тоді на старих, незмінних позиціях вірності засадам і ідеям радянського устрою. Але ми тупцювали в своїх поглядах на місці, залагуючи дурними надіями на краще майбутнє прогріхи в «соціалістичній дійсності» реального радянського режиму з його одвертими на практиці великодержавними тенденціями в національному питанні. Борис бачив наше тупцювання й стався по змозі не ображати товаришів грубою критикою,

але повними іронії й сарказму словами та словечками часто, мов мимохідь, дошкульно бив по нас.

Мушу признатися, що на мене тоді Борисові слова справляли велике враження й не раз будили в мені критичну думку, стимулюючи потяг до критичного перегляду мною радянської дійсності, її політичних й економічних перспектив та мого ставлення до неї. На щастя, збити мене з віри в радянське майбутнє так і не змогли.

Борис був обізнаний на багатьох новинах українського руху і на настроях української інтелігенції так на Україні, як і за кордоном. Київ, як центр українського життя, давав на те всі можливості. Все це було цікаве. Він навіть знав напам'ять дещо з віршів відомого тоді галицького націоналіста поета Маланюка, що був надто заборонений на радянській Україні й кваліфікувався більшовиками як український фашист. Не знаю, наскільки подібна кваліфікація поета відповідала дійсності, я його творів не читав, але ті вірші, що я їх почув від Бориса, говорили за безсумнівну талановитість поета, за його глибокий, емоційний патріотизм і громадськість. Думка Маланюкова, що коли в народі немає вождів, його вождями стають поети, — звучала справжнім покликом.

Після однієї з балачок з приводу Маланюкових віршів, сидячи над теплою, опаловою ворсклянною водою із лататтям і зграйками лякливих пуголовків під узбережжям та меланхолійно кидаючи камінцями у пуголовків, Борис, підбираючи стримані слова, висловив думку, що в дійсно українському уряді він згоден працювати до самозабуття й на першій-ліпшій посаді... Видно було, що Борис дуже журився за втраченою можливістю громадської й державної роботи.

Із нових знайомств, що я придбав за часів своїх відвідин Манастирської гори, слід згадати знайомство з молодим хлопцем, що його пригрів біля себе Матвій, з Іваном Лозов'ягою. Він мав безсумнівні поетичні здібності.

З фаху художник, вірніше, здається, різьбяр-гравер, він писав вірші й сам ілюстрував їх. В його творах звертали на себе увагу сміливість поетичної думки й образів, їх розмах, широка тематика, оволодіння складною поетичною формою,

культура й інтелігентність авторового мислення та начитаність. І це — не зважаючи на досить молодий вік автора.

Крім дрібних віршів, у нього вже було кілька поем. В творчій манері помірною символізму й тонкого, глибокого ліризму — у Лозов'яги провідною рисою був реалізм. Вчувалося, правда, багато ще чужих мотивів і впливів, зокрема у змалюванні образу України було щось від символіки Михайличенкової «Блакитної Панни», ототожнювання її образу з Мадонною тощо, але багато було й свого, власного. Зараз не пригадую назв його поем. Запам'яталася лише найпізніша з його поем — «Скелька» — з лірико-історичними мотивами та майстерним описом чудової місцевості тієї ж назви на Охтирщині, здається, під Хухрою.

Загалом парубок обіцяв вирости у талановитого поета. Саме тому й довелося зазнати прикростей, що зламали всю його долю. Ним почали цікавитися органи політичного розшуку. Ніякого злочину за ним насправді не було, в винуватому в деякій мірі можна було поставити хіба лише його трохи невитриманий язик, деякі необережні слова тощо, сказані там, де треба було б помовчати.

Причепилися ж до нього й почали його сіпати, навіть тримали коротко у в'язниці з приводу видрукованої ним на власний кошт (за деякою допомогою Матвія) збірки поезій. Автор сам, як друкар, складав у Охтирській друкарні, сам друкував на ручному станку, до сьомого поту вертяти важке колесо друкарської машини, сам брошурував свою книжку.

Зміст ні в кого не викликав політичних заперечень. Але на обкладинці Лозов'яга вмістив малюнок-орнамент теж своєї власної композиції. Й надало ж йому, бідоласі, написати на тій обкладинці внизу такі слова: «Видавництво САМ». Насправді воно так й було: він все «сам» зробив, бо був і видавцем, і друкарем, і автором.

Але місцеві органи політичного розшуку проявили пінкертонівську далекозорість: Лозов'ягу обвинуватили в належності до таємної нелегальної організації чи навіть в утворенні її, — сакраментальне слово «САМ» розшифрували перед здивованим хлопцем як «Спілка анархічної молоді»!..

— Його запевненням, що під цим словом нічого подібного не криється, охтирські пінкертони не повірили.

Скінчилося все тим, що Лозов'яга сидів у в'язниці, був потім випущений і різко змінився. Уникав товаришів і колишніх знайомих. Ходили чутки, що він на допитах де в чому поступився перед органами політрозшуку, може, навіть увійшов з ними у зв'язок, — і цим люди пояснювали його внутрішню й зовнішню зміну поведінки. Думаю, то були лише чутки.

Згодом, невідомо — з власної волі чи з примусу — він кинув Україну й виїхав назавжди на Далекий Схід, де почав нове життя. Поетичну творчість обірвав зовсім. Там він десь і осів.

Фізично він залишився живий, але поета в ньому, його юнацьку душу, його творчість, так би мовити, — безвинно розстріляли.*

В 1932 чи 1933 роках проти Матвія місцеві недруги з охтирських кіл розпочали похід. Знайшли якісь незначні обвинувачення у господарській роботі, закинули флірт з дівчатами-вихованками (у цьому за ним був почасти деякий гріх!), а головне, запідозрили в «націоналістичній неблагонадійності» Матвія, хоч останнє одверто й не формулювалося, й домоглися зняття його з посади завідувача дитмістечком.

Для Матвія це був справжній землетрус. Від повного самовластя й незалежності треба було йти кудись на звичайні ролі... Пережив він цей злам тяжко. Галя багато допомагала йому морально й організаційно, хоч він і зривав на ній своє горе, сварився з нею.

Довелося їм похапцем згорнути своє майно, порозпродувати, частково пороздавати на сховок Галиним родичам і переїхати до Харкова.

З від'їздом Матвія з Охтирки для нас, колишньої купки охтирських ентузіастів радянського будівництва, згасли

---

* Мова йде про Івана Багряного, справжнє прізвище якого й було — Лозов'яга. Точно описавши початки літературної творчості й епізоди зі «Скелькою», автор, видно, не знав дальшої долі Багряного. — *Ред.*

дружні проміння з Манастирської гори. Вже ніколи потім побувати там мені не довелося.

А після фашистської навали 1941–45 років Манастирська гора, як кажуть, обернулася в руїни і стоїть над Вореклом пустою...

Матвій у Харкові почав працювати у Всеукраїнській академії сільськогосподарських наук на посаді старшого наукового співробітника (його взяв до себе колишній товариш його й Хоми — президент академії — Сліпанський), а пізніше — на Харківській дитячій дослідній сільськогосподарській станції.

Жилося у Харкові скрутно, й після Охтирки Матвій довго не міг звикнути до ролі рядового робітника.

Та людина звикає до всього. Звик, зрештою, й він.

Згодом Галя й Матвій з дочкою Атталеєю оселились у самому Харкові, в зручній квартирі.

На той час я теж жив у Харкові, і для мене було великою моральною втіхою бувати у них. Але це тривало недовго...

IV Розділ

ТВОРЧІ РОКИ І СИСТЕМА ЦЬКУВАННЯ (1923-1931)

...Літечко моє святе
Минуло хмарно.

Т. Шевченко

16. Сім років творчого руху

Вдруге закинула мене доля на життя до Сум. Перший раз я там жив юнаком, гімназистом, тепер — прийшов до ділової праці, як дорослий громадянин і діяч. Вже іншими очима дивився я на людей і на оточення.

І сумська дійсність зустріла мене теж по-іншому. Лише одиниці, що знали мене ще юнаком, ще шукали в мені щось колишнє, — решта ж бачила в мені лише «нове начальство», «нову мітлу», що завжди спочатку буває ретельнішою.

Пригадую один буденний факт з тих часів, що лишив тоді в мені суперечливе почуття і теплоти, і ніяковости, і здивування, і, нарешті, якоїсь внутрішньої печалі, пов'язаної з роздратуванням.

У перші ж дні моєї появи на вулицях Сум мене випадково зустрів мій колишній гімназіальний учитель фізики Євген Іванович Семейкін і раптом, з несподіваною щирістю і душевним хвилюванням, стиснув мене в обіймах і міцно поцілував. Це було на вулиці. Я розгубився від несподіваного

прояву справді щирого чуття. Євген Іванович у гімназії був зразком «сухаря», надто холодного, урівноваженого, закутого в офіційний сурдут, далекого від учнів педагога, нездатного, здавалося б, ні на які рухи сердешних чуттів. І от — його раптові обійми, поцілунки і хвилювання... Було від чого розгубитися...

Не пригадую вже, що й як я белькотав у відповідь на його сердешність, і вирвався з обіймів цілком зняквовілий. Вразило те, що Євген Іванович щось пролопотів про «захитників родини», про армію білих... Це зразу ж насторожило, й я в цілому повівся з ним тоді холодно. Він одійшов від мене з почуттям явної образи.

Вже значно пізніше дізнався я, що Євген Іванович болюче пережив холодну зустріч, виявлену мною. Як потім з'ясувалося, він у 1919 році бачив мене на вулиці Сум військовим Білої армії. Остання для нього лишилася носієм його ідеалу минулих «кращих часів», спогадом важко здобутої ним і марно обірваної більшовиками службової кар'єри, символом спокійного, забезпеченого життя, такого рідкого і зручного у порівнянні із неспокійним, чужим і незручним йому радянським устроєм... У моїй особі він бачив прихильника і захисника його занедбаного ідеалу. Він не знав, що я тоді примусово опинився у білих, і що нині я щирій прихильник і діяч радянських реформ. Звідси — були й його «помилковий» поцілунок і щирість обіймів...

Отже, з перших же кроків перебування в Сумах моє гірке минуле, в той чи той спосіб, тягло до мене свої руки, в'язало мене й пізніше стало навіть виправданням запроваджених щодо мене моральних тортур...

Сім років я прожив у Сумах. Це були роки мого ділового й інтелектуального поступу й росту, роки творчости, зрілости, успіхів наукових і громадських. І водночас — це були й роки страшного морального знуцання наді мною, коли в морально-правному стані я був поставлений на рівень беззахисної тварини... За щирю службову й ідейну роботу радянський устрій, якому я віддано служив, платив мені системою безглузких знуцань... Контраст і протиріччя були разючі! Сім років сумського життя були заповнені цим

страшним протиріччям і згадуються мені зі змішаним почуттям і жаху від пережитих знущань, і задоволення від власної витривалості і чесності з собою.

Мої успіхи в службовій і науковій роботі і мої страждання від запроваджуваної щодо мене системи цькування йшли поруч. Розмежувати обидва процеси трудно, але мені доведеться спробувати це зробити для зручності опису мого життя.

Спочатку я розкажу про свою ділову, службову діяльність тих років, пов'язану з власним науковим зростом; потім — про свої мистецько-літературні інтереси й зв'язки, що мають історично-мемуарну вагу; ще далі — розкажу окремо про тісне сумське коло близьких друзів і про свій побут, а в кінці дам окремих загальний малюнок засобів і системи тортур та знущання над моєю громадською й просто людською гідністю, системи, властивої радянському режимові того часу.

Слід пам'ятати, що в описі цих літ три перших малюнки — творчі роки, мистецькі інтереси й товариське коло, кожне зокрема охоплюють всі сім років, висвітлюючи з них лише їхню одну якусь сторону; четверта ж розповідь — про глобальну систему знущань і цькування — дає факти про гніт на протязі так всіх семи років в цілому, як і ще десятка років поза ними... То трагічна розповідь про душевний тягар і образи протягом майже трьох десятиріч мого життя...

В Округовому правлінні профспілки робітників освіти я обійняв посаду члена-секретаря правління, увійшовши у «робочу трійку», тобто в склад трьох осіб, що фактично й керували всіма профспілковими справами вчителів шкіл і робітників дошкільних та політосвітніх установ округи.

До «трійки» увіходили, крім мене, ще голова правління тов. М. Печкіна та її заступник тов. І. Древаль. Печкіна була експансивною, енергійною й загалом симпатичною людиною, що хороше, по-товариському ставилася до нас, позапартійних її співробітників. Її виділив до нас на керівну спілчанську роботу, як члена партії, Сумський округовий комітет більшовиків. Бувши великоросійською, вона, проте, намагалася говорити по-українському, ставлячися добросові-

сно й без великоруського шовінізму до українізації профспілчанського апарату.

Кампанія українізації на Сумщині вважалася справою загальновиголошеною і безсумнівною й, як це не дивно, провадилася з меншою підозрою з боку більшовиків і з меншим напруженням, ніж на Охтирщині. Я й Древаль, як українці, вели все діловодство українською мовою, виступали на зборах і на правлінні теж по-українському й тим створювали традицію й зразок для всього вчителства й для всіх нижчих осередків профспілки в окрузі. Я почував, що моя участь в округовому апараті спілки була з багатьох поглядів корисною, й це давало мені моральне задоволення.

За тих часів профспілки не мали самостійного значення. Вони були лише додатком до державного апарату, цілком дублюючи, тільки іншими методами, роботу державних установ і партії. Проте, бували короткі періоди, коли профспілки ставали активнішими й набували значення в справі захисту інтересів своїх членів: у призначеннях і переміщеннях робітників, у житлово-комунальних справах, у розгортанні своєї культосвітньої роботи тощо.

За тих часів, про які йде мова, наша освітянська профспілка цілком дублювала роботу інспектури народної освіти в поточному будівництві радянської школи — в обов'язковому переході вчителів на комплексну систему навчання, оголошену тоді основним радянським гаслом в революційній перебудові шкільної справи, в підборі осіб на шкільні посади тощо, але й розгортала свою досить жваву й змістовну працю, а саме — культурно-політичну роботу серед своїх членів.

Досить згадати, наприклад, про так звану «політичну перепідготовку» вчителства. То була широка кампанія. Все вчителство керівництвом «робочої трійки» нашого правління пропускатися через семінари, на яких студювалися за вказівками агітпропу партії, як мінімум, політична література, й потім учителі складали усні «зачоти». Хоч я й сам був ще негарзд обізнаний у тій літературі, але, прочитавши нашвидку, що належало, виступав з політичними доповідями, з керівними вказівками політсемінарам та брав участь у

прийманні від учителів «зачотів». Усе це серед учительства створило мені репутацію відповідального радянського робітника, й багато з них навіть були певні, що я член партії.

Але підвищення мого політичного авторитету скоро почало штучно затримуватися тим, що мене, як «бувшого білого», почали цькувати, спочатку потроху, а потім дужче. Справедливості ради треба, правда, зазначити, що всілякі цькування, яким я підлягав, мали моє колишнє коротке перебування у білих лише як формальну зачіпку для моєї дискримінації, насправді ж основою цькування була завжди прихована підозра в українському націоналізмі, прямих закидів у якому мені нікому ніяк не вдавалося зробити. Про цей прихований мотив мені одверто, але пошепки говорили пізніше ті із партійців, що ставилися до мене доброзичливо.

У складі членів правління я пробув з червня 1923 до лютого 1924 року. Хоч я й зарекомендував себе як хороший профробітник, мав авторитет серед учительства й мою кандидатуру вчителі охоче виставляли на перевиборах удруге, за вказівками партійних кіл на округовому з'їзді у лютому 1924 року до складу правління мене виставлено не було. Формально це обґрунтовано тим, що я був інспектором народівити й об'єднання в одній особі адміністративних і спілчанських функцій небажане. У той час подібна тенденція розмежування функцій (правильна, звичайно!) почала зростати, хоч і мала ще багато винятків.

Свої обов'язки члена-секретаря правління я передав Сергієві Павленкові, кандидатові партії, енергійному хлопцеві із сільських самоуків, з фаху — ліквідаторові неписьменности, що хоч був і без освіти й з невихованими манерами сільського парубка, швидко, силою своїх природних здібностей пішов угору. З ним у мене потім надовго склалися дружні відносини. Пізніше він дійшов до чималих посад, був у Харкові членом ЦК спілки цукровиків (у Харкові ми бачилися часто й, бувало, міцно випивали з ним...), потім десь на Правобережжі був директором чи цукрового заводу, чи навіть якогось цукрового тресту. Там десь для мене й зник його слід. Серьожа Павленко лишив по собі згадку як хороша людина, товариська, з природним тверезим розумом; він

досить вірно розбирався, що доречного, а що й сумного було в тодішньому політичному режимі...

Проте він був зразковим представником слухняного «радянського партійно-урядового активу», — тобто типовим радянським керівним чиновником з властивими останнім позитивними і негативними рисами. Активний, твердий виконавець командних директив партії, сміливий та ініціативний у скрутних випадках, але обережний щодо збереження своєї партійної і чиновної репутації, він нерідко міг і поскиглити трохи з приводу дурниць, які він бачив у сучасній йому, ним же самим запроваджуваній політиці й будівництві.

Як і всі тодішні типові радянські чиновники, трохи самовпевнений і дилетантсько-поверховий у роботі, в чималій мірі бюрократ, що без «ув'язок» і «погоджень» не вирішує жадної справи, в побуті він був надто товариський, награного стилю «широкого товариша», з грубуватою манерою амікошонства, звертання до всіх людей на «ти», з налетом богомности й охочий добре випити, а випивши — поспівати й іноді трохи побешкетувати. Типовим для таких людей був і його роман із власною канцелярською друкаркою, яка потім його таки оженила з собою й міцно загнуждала...

Ставлення Павленка до мене, навіть за часів найбільшого цькування, було тверезим, він осуджував, як безглуздя, те, що діялося з приводу мене, хоч і не міг для мене нічого зробити. Тримаючись у стосунках зі мною обережно, щоб не попсувати своєї партійної репутації самому собі зв'язком зі мною як із «чуждим елементом», він загалом по-товариському чесно й тепло ставився до мене, допоміг якось у скрутні з грішми тощо, й я згадую про нього із щирим визнанням.

Головою Сумської округової інспектури наросвіти був Олександр Олександрович Мейєн, інтелігентний партієць, з фаху мистець-маляр, що перейшов до Сум з Лебедина, де він був близький до «лебединського сузір'я» купки ентузіастів, про яких я вже побіжно згадував, хоч до самої купки й не належав. Приклад роботи лебединської купки в наросвіті з їх українізацією був, проте, у нього перед очима й без сумніву до певної міри визначав у подальшому традиції й Сумської інспектури, ним керованої.

Мейєн чув про мене як про доброго робітника, знав про мою роботу в Охтирці, приглядався півтора-два місяці до мене в Сумах і нарешті восени 1923 року запросив до себе в інспектуру на роботу. Я обійняв посаду старшого інспектора соцвиху, тобто став фактичним завідувачем і керівником всієї шкільної й дошкільної справи в окрузі. Перед цим він спитав у партійних колах, чи не заперечують там проти моєї роботи в інспектурі, зважаючи на те, що я «бувший білий». Там дали згоду на мого призначення, бо репутація моя як радянського робітника була певна, позитивна.

Я щиро віддавався радянським ідеям у педагогіці. Мого педагогічне кредо не несло в собі тягара традиційної педагогіки, бо я ж ніякої педагогічної освіти не мав. З запалом неофіта я засвоював, пропагував і здійснював радянське вчення про «соціальне виховання», гаряче ширив запроваджену Наркоматом освіти в обов'язковому порядку «комплексну систему» й «методу проєктів» у роботі шкіл, а в методиці грамоти був активним адептом «методи цілих слів». Багато уваги й ініціативи віддав я й новій тоді проблемі тестових вимірів (навіть одне півріччя читав студентам курс так званих «педагогічних вимірів»). Уважно студіював і педологію, хоч їй я уділяв мало довір'я.

Шкода часу, енергії й праці, витрачених на всю цю роботу по комплексах, проєктах і методі цілих слів. Все це, проповідуване Москвою, Наркомосом, безперечно з відома комуністичної партії й без сумніву з її благословення, було потім партією ж оголошене як ідеологічний ухил, як лівацтво, за яке потім і карали невинних людей, що чесно, за завданням Наркомосу, впроваджували в життя всю цю комплексну музику.

Я тяжко пережив цей дворушницький, нечесний трюк звальювання помилки з хворої голови на здорову. Нічим іншим, як моральним знущенням над людською гідністю, було обов'язкове тоді «каяття», що його потім мусіли прилюдно виголошувати оті так звані «ухильники», відрікаючися від комплексової скверни. Довелося й мені «каятися» саме за оту статтю про проєкти... Склавши це дурне покаєння, я вперше згубив набагато поваги до відповідальних керівників

більшовицької тогочасної внутрішньої політики, що під проводом Сталіна почали саме з тих років запроваджувати безсоромну систему перекладання власних помилок на невинних людей, на виконавців їхніх же помилкових ідей та гасел.

«Товсті» педагогічні журнали на Україні вважали мене своїм співробітником, і коли найсолідніший з них «Шлях освіти» святкував свій ювілей, то в числі інших своїх співробітників вмістив і мій портрет.

Згадую про цей сам з себе дрібний факт тому, що, на моє здивування, йому надало ваги ДПУ (Держполітуправління, колишня ЧК). Коли пізніше мене там допитували, то надто цікавилися тим, чи правда, що моє фото було надруковане в журналі. Як я зрозумів, вони вважали, що раз портрет людини вміщує журнал, то значить ця людина користується популярністю. Мені й прямо ставили запитання: правда, що ви маєте популярність серед учительства?

Ця хвороблива цікавість до популярності стане зрозумілою, якщо мати на увазі, що у більшовицьких органів політичного розшуку тоді існував погляд, що всяка розумна та ще й з популярністю людина є надто небезпечним елементом через те, що вона здатна на критику, є контрреволюціонером у потенції. Навпаки ж, всілякі дурні, нікчемності, бездарності, не здатні на власну оригінальну думку люди — являються спокійним і майже надійним елементом, добрими радянськими громадянами...

На жаль, це не жарт і не наклеп, а сумний факт моїх спостережень і висновків...

У самій інспектурі найближчими товаришами праці були інспектори М. Снарський і згодом І. Левченко. Перший з них мав два таланти: поета і хронічного алькоголіка, був освіченою й культурною людиною, але без вогню у ставленні до своїх інспекторських обов'язків. Другий же, попович з походження, був теж лагідною людиною, більш рвучкою до роботи, мав успіхи в науково-педагогічній галузі, хоч і осягав, як мені здається, здебільшого не здібностями, а своєю винятковою працездатністю. Не маючи вищої освіти, він

поривався здобути її, чому перешкоджало попівське походження: з цим «вантажем» тоді не було ходу вперед.

Та йому допоміг прихильний до нього завідувач Сумської окрнаросвіти А. Савенюк. Пощастило якось «забути» його попівське походження, і зрештою за допомогою Савенюка Левченко вступив у Москві навіть до аспірантури, яку й закінчив, не захистивши, правда, дисертації.

З цими двома товаришами я жив у злагоді, хоч у нас і була внутрішня між нами особиста «конкуренція», особливо з їхнього боку. Їх трохи драгували мої науково-педагогічні успіхи й певна популярність в окрузі.

Левченко пізніше став навіть членом комуністичної партії. Деякий час був завідувачем Тульського ОблВНО, а згодом надовго перейшов на посаду завуча, а потім і директора знаменитої у нас і за кордоном середньої школи імені Л. Толстого в Ясній Полянці.

Та особливо близько я зійшовся з лікарем Григорієм Яковичем Гермашем, в якому я здобув щирого друга тих часів. Про нього ще мова буде далі.

По залишенні інспектури, працюючи лише в Інституті соцвиху, я не губив зв'язку з учительством округи. Доводилося щоліта їздити від інституту соцвиху по районах в порядку керівництва Окрнаросвітою так званими курсами підвищення педагогічної кваліфікації. Читав я їм курс, що звався «Методика праці політехнічної школи», напханий всякими рецептами пов'язання політехнізму із комплексами й проектами. По суті це був курс дидактики, так чудернацько обряджений у шати тодішніх лівацьких ідей радянської педагогіки. На мої лекції збиралася сила вчителів. Читав я підряд по 8-10 годин на день. То був добрий заробіток, бо лекції оплачувалися як доцентські години. Пригадую, у Білопільці (на батьківщині А. Макаренка), куди я теж виїжджав, було особливо багато слухачів: велика зала школи була вщерть набита головами, що уважно стежили очима за мною й слухали мене по 9 годин денно, не залишаючи залі. Слухачі були задоволені змістовністю моїх лекцій.

За ці сім років я твердо визначив напрям своєї творчої діяльності. І якби не було організованого цькування,

подробиці про яке подам далі, якби я був тоді повноправною людиною, а не істотою, поставленою в своїх громадських правах на рівень із беззахисними тваринами, — моя кар'єра пішла б нормальним шляхом науково-педагогічної діяльності. Я за кілька років став би професором і, може, спромігся б на якусь поважну наукову роботу... Мене непереможно тягло до науково-дослідної праці.

Та не так судилося... Політичний режим, якому я віддано служив, зім'яв моє життя й кар'єру, без всякого глузду й справедливості...

Я мусів, зрештою, кинути Суми й податися до Харкова. Та про це казатиму вже в подальших розділах.

17. Мистецько-літературні зв'язки і уподобання

Окрім службових інтересів, було у мене й широке коло інших. За сім років сумського життя я перш за все зміцнив свої мистецькі інтереси, щільно зв'язані з українською літературою.

У ті часи справжньою пошестю було утворення на провінції літературних гуртків з молоді. Спілка селянських письменників «Плуг», очолювана С. Пилипенком, вкрила всю Україну густою мережею своїх гуртків і філій. У гуртках плодилися скороспілі письменники й поети, що здебільшого не були варті й шеляга. Але сам процес покликання до літератури найширших низів мав колосальне виховне значення: ширилася любов до рідної літератури. Масові літературні гуртки, може, й нічого не варті з погляду їхньої літературної творчості, якраз були справжнім народним університетом національної свідомості.

Подібний літературний гурток, разом з аматорським драматичним українським гуртком, і був заснований при одному з центральних сумських клубів. Драматичним гуртком керував актор В. Чайка й деякий час актор Юхименко (пізніше — відомий український режисер), а літературним — поет Василь Алешко.

Я взяв у останньому гуртку активну участь. Виступав із власними творами — зрідка, правда. Вони носили характер новель чи поезій у прозі на лірично-індивідуальні мотиви кохання, туги, милування природою, ентузіазму праці тощо. Фабула у мене, власне, не набувала виразності, потопаючи у наборі вишуканих образів, метафор, порівнянь. З хворобливою жадобою я гнався за поетичними образами, нанизував їх і милувався ними. Описуючи осінь, я казав, що вона «поставила сині віники дощу та й мете ними похмурий обрій», і був до безтями задоволений із цього своїми силами створеного образу. Чогось путнього, вартого я так і не написав, хоч у гуртку мої виступи мали успіх, і всі були певні, що я можу написати не абищо, аби тільки схотів.

Зате більших, на мій погляд, успіхів у гуртку я досяг у своїх літературно-критичних виступах на розборах творчості гуртківчан та зокрема поезій В. Алешка.

Алешко зачитував свої поезії, переважно вже друкovanі, в науку для початківців. Я на гуртку якось виголосив доповідь із аналізою одного з його віршів, що починався рядками:

Стовпилися біля брами...
А ви хто? Звідкіля?
Ми прийшли шумливими борами,
Спородила нас мати — сира земля.

Цей символічний вірш був побудований на художньому образі селян, що прийшли до індустріального міста. Вони бідно одягнені —

...на латі лата...
А в очах — на всіх добра.

Вірш — майстерно написаний, невеличкий, просякнутий ліричними, м'якими чуттями автора до хліборобів.

У своїй доповіді я розкрив музику вірша, його архітектоніку, показав наскільки вдало тут вжито асонанси й алітерації, як розподілилися голосні й приголосні звуки по окремих рядках, творячи звукову мелодію вірша, як

поетичний образ поєднано із звучанням. Сам я на той час про все це мав ще досить поверхові знання, здобуті самотужки з поточної літератури, але силою конденсованого напруження своєї інтуїції й аналітичної думки, бурхливим творчим натиском, на який я був тоді іноді здатний, — зміг дати досить змістовну його аналізу. Мене й самого потім здивував успіх моєї доповіді, а на гуртківчан вона справила солідне враження. Алешко з того дня почав виявляти до мене повагу й завжди потім пильно вислухував мої всілякі літературні оцінки.

З Алешком у мене знайомство тяглося кілька літ. Близьким приятелем я йому не був (та й чи були у нього приятелі — хто його знає: він жив великим мізантропом...). Але доводилося у нього бувати, мати дружні балачки, заслуховувати в інтимній обстановці читані ним його твори, випивати з ним по чарці в доброму товаристві.

Василь Іванович Алешко був сумським мешканцем. Він жив у самому місті, але в глухому його куті, химерно створеному збігом хаток і кривих завулочків у влоговині між центром міста і передмістями Шишкарівкою та Ковалівкою. Потрапити в його садибу можна було лише через якусь канаву по дощатому переході над нею.

На вузькому клапті землі був садочок із кількох дерев і невеличкий городець. Між садочком і городом боком притулилася низька хата, вросла в землю, що своїм зовнішнім виглядом нагадувала ніяк не хату, а швидше дерев'яний ящик, збитий з великих дощок і вкритий плескатим дахом. Від надто маленьких вікон хата здавалася сліпою. Всередині стіни були чомусь похилі, кімната Василя Івановича була збита з фанери й обклеєна, замість шпалер, газетами. Стеля обклеєна білим чистим письмовим папером. У кімнаті — стіл, стілець, ліжка й етажерка, більше нічого.

Хто у нього був із рідних — увияти було трудно. Хтось жив за фанерною стінкою його кімнати, але хто саме, збагнути не було змоги, бо існували особливі відносини між ним і родиною. Коли до Василя Івановича хтось приходив, рідні, чи ті, хто там жив, замикались і не виходили на очі. І сам

Василь Іванович кидав туди якісь короткі, сердиті командирські вигуки, що їх значення годі було схопити.

Характером він був похмурою людиною, малоговоркий, неохочий до спілкування. Здавалося, що він зовсім не вмів говорити, бо довгу фразу від нього було трудно почути. Насправді ж він мовою володів добре, і його газетярська праця була тому доказом. Працював він на посаді завідувача відділом селянського життя в місцевій сумській газетці «Плуг і молот» і писав там фейлетони — «Реп'яшки» — під Остапа Вишню, що їх потім видав окремими збірничками-брошурами. Псевдонім — Іван Підкова.

Василь Іванович належав до поетів, що цвітуть один раз за життя й недовго. У 1919-20 роках у Харкові він потрапив до кола поетів, що прийняли радянську владу й буйно заманіфестували свої шукання нового, соціалістичного змісту й форми. Змістом їхніх поезій стало місто, індустрія, пролетаріят, бідне селянство, космічні простори й рухи, революційна лірика й заклики. У формі вони пішли шляхами символізму й частково футуризму усуміш з елементами реалізму, тішилися формалістичними винаходами й ексцентрикою. У Харкові вийшло з друку кілька дрібних збірок поезій Василя Івановича.

Та повернувшись звідти до Сум, він зразу ж розгубив свої літературні зв'язки, одірвався від поезії й обернувся на провінційального газетяра. З кожним роком його ім'я як поета зустрічалося в часописах все рідше, й усі почали його забувати.

Видно було, що Василь Іванович переживав своє поетичне завмирання боляче. Коли підійшов 20-літній ювілей його літературно-газетярської праці й він побачив, що ніхто вже й не згадує про нього, то вирішив хоч самому організувати громадську згадку про себе. Очевидно, зв'язки з товаришами-літераторами у нього вже були остільки розгублені, що не знайшлося людини з-поміж них, до кого можна було б звернутися з товариським проханням написати про нього ювілейну статтю для преси, й він з цим звернувся до мене.

Я написав дві невеличкі статті. Одну з них вміщено в сумській газеті «Плуг і молот», де працював ювіляр

(«Письменник-газетяр», «Плуг і молот», 29 листопада 1927), а другу я, за протекцією Бориса Антоненка-Давидовича, надрукував у київському ілюстрованому тижневику «Глобус» («Поет ріллі й села», «Глобус», ч. 24, 1927). На той час Борис у цьому тижневику був відповідальним секретарем редакції.

Садочок у садбі Василя Івановича був маленький, з кількох дерев і кущів, але густий, затишний. Кущі бузку, кілька акацій, а посередині — стара розлога груша, під якою був укопаний дощатий столик. Кілька разів за тим столиком ми випивали по чарці, неодмінно вживаючи густих, солодких запіканок, слив'янок та вишнівок виробу лікертресту, що їх так любив Василь Іванович. Бував я у нього найчастіше з Омеляном Андрієвичем Ковальком, педагогом типу «ширих українців», жвавим, хоч і літнім чоловіком, з довгими козацькими вусами, з компанійським і веселим характером. У подальших роках він, здається, після арешту і в'язниці пошився у таємні штатні донощики ДПУ (ходили такі уперті чутки) й накоїв невинним людям брехливими доносами багато лиха. Якщо це правда — то хай сумління хоч тепер буде йому суддею, коли він ще живий...

Ми любили бувати у садочку Василя Івановича. У нашій товариській мові це звалося: «побувати на хуторі під грушею»... Останній раз я бачив Василя Алешка у Харкові в день похорон письменника Миколи Хвильового, в юрбі літераторів, що похмуро йшли за труною.

Що з ним було далі, чи пережив він терор 1937-38 років цілим, яка його доля, чи живий він — я так і не знаю.

У якійсь мірі я був пов'язаний близько й з живою пам'яттю про великого українського лірика-поета О. Олеся.

Із Мішею Снарським, а частіше із О. Ковальком доводилося мені бувати в родині Марії Іванівни Голубової — рідної сестри українського клясика-поета Олеся, що жив на еміграції у Празі й лише зрідка листувався зі своїми рідними у Сумах. Родина Марії Голубової складалася із неї самої (вона була вдовою), двох дітей — дошкільного й шкільного віку, — літньої, але ще міцної старушки Олександри Василівни Кандиби, рідної матері Олеся. Крім того, часто наїжджала з села й жила у Марії Іванівни по кілька днів друга сестра —

Ганна Іванівна Грекова, що десь коло Сум працювала вчителькою чи бібліотекаркою, точно не пригадую.

Довгий час, понад півтора року, я жив в одному домі, пліч-о-пліч з родиною Марії Іванівни; наші квартири, розмежовані спільною стіною, виходили в один коридор і мали спільну кухню.

Це була інтелігентна, симпатична родина з явним, хоч і стриманим при сторонніх людях культом Олеся. Хоч я був похмурою й від хворобливої своєї несміливості іноді й не зовсім гречною людиною, але ставилися вони до мене прекрасно. Особливо приємне мені було приязне, материнське ставлення до мене старушки.

Мати Олеся була огрядна, міцна літня жінка із спокійними рухами й солідною, поважною поведінкою, але в той же час надто проста, лагідна й привітна. Мимоволі відразу ж до неї виникали пошана й приязнь. Я з подякою прислухався до її життєвих порад, що ними вона мене зрідка наділяла. У неї почувався не абиякий розум, великий, продуманий життєвий досвід і далекоглядність. Просте народне життя й побут знала вона прекрасно й мала вроджену здібність естетичного присуду.

Розказуючи про поета-сина, вона сповнювалася теплом спогадів і гордощами щасливої матері.

— Саша любив радитися зі мною, — казала вона. — Було, сидить вечір, пише, а потім прибіжить до мене: «Ану, мамо, послухайте, як воно, чи добре виходить?» І, було, розпитує про якенебудь слово: чи підходить, чи можна так сказати, а як можна інакше сказати, яким словом?.. І ніколи було іноді, а він причепиться й таки не відстане... Ну, скажеш йому, як мені краще здається чи як люди кажуть... а він ухопиться, запише собі те слово, побіжить у кімнату й знову, дивись, пише... Прислухався таки до мене, радився...

Померла вона в 1930 чи 1931 році; там, в Сумах, її й поховали. Я був тоді саме під лютим цькуванням, уникав людей, не бував і в Марії Іванівни, а про смерть матері поета дізнався вже *post factum*.

Де її вбога могилка? Чи не загубилася вона назавжди так

само, як загубилася колись і вбога могилка моєї матері?.. Або як занедбана могилка Снарського?..

А українській громадськості й органам радянської влади слід би подбати, щоб могила матері видатного поета України була в охороні й пошані.

За той час, поки я знав особисто родину Голубових (власне — Кандибів, бо прізвище Олесья — Олександр Іванович Кандиба), а знав я їх до 1931 року, вони не зазнавали ніяких політичних репресій, хоч у ДПУ прекрасно знали, що це щиро українська родина й що вона тримає листовний зв'язок із братом-емігрантом. Що було після 1931 року, я мало про те знаю, бо скупі відомості про їхню долю (дивись далі) одержував з третіх рук, і то здебільшого як чулки. Можливо, що саме з обережності перед громадською опінією Західньої Європи ДПУ й не наважувалося чіпати сестру та матір видатного поета, хоч він і був емігрантом. Якись репресії щодо матері Олесья, якби вони мали місце, гадаю, без сумніву, здобули б чималий резонанс в західноєвропейській пресі як факт знуцання над носіями української культури. Але це з політичних міркувань було б небажане для радвлдади.

Із Праги Олесь слав листи і в них зрідка свої вірші дітям Марії Іванівни, своїм племінникам, яких він щиро любив. На жаль, я тих віршів не пам'ятаю; діти ж їх вивчали напам'ять і не раз у моїй присутності декламували. То були чудесні карбовані, легкі й музичні, справді олесівські бездоганні дитячі вірші. Думаю, що вони ніколи ніде не друкувалися, бо мали інтимно-родинний характер. Шкода, якщо Марія Іванівна їх не зберегла.

О. Олесь збирався приїхати з-за кордону: Марія Іванівна казала, що він клопотався про дозвіл і що справа одержала позитивне розв'язання. Це ймовірно, бо він на еміграції виявив певні радянські симпатії, що видно було й з віршів, виданих ним у Празі; куценька збірка таких вибраних поезій була видана у ті часи навіть і радянським видавництвом. Та приїзд його так і не реалізувався. Зі слів Марії Іванівни я зрозумів, що він не наважувався везти своїх дітей на Україну, бо боявся, що тодішня радянська школа не дасть їм того рівня освіти, який вони здобували у Празі. Не знаю, чи вірний був цей здогад.

Можливо, що були й інші, поважніші причини залишення тоді Олесея на еміграції.

Що з ним потім сталося під час війни 1941–45 років, коли радянська армія увійшла до Праги, й потім, коли утворилася народна, демократична Чехо-Словаччина, мені не відоме. Про подальшу ж долю Марії Іванівни та її сестри, а також почасти й про Олесея я чув от що.

О. Олесь, так і не приїхавши на Україну, вмер в еміграції у 1944 році. У Ганни Іванівни було на руках фото його могили, яке вона показувала знайомим. На постаменті чи на хресті викарбовано одне слово: О. Олесь.

Сина його, під час німецької окупації Чехо-Словаччини, за чутками, розстріляли німці: не як комуніста, звичайно, а як українського патріота-націоналіста.* Німці розстрілювали українських націоналістів, які боролися за самостійність України. Діяльність сина й стримувала, очевидно, свого часу повернення Олесея на батьківщину.

Ганна Іванівна теж померла (на пістряк кишок); ховали її в Сумах 1 листопада 1957 року.

Ніна Шерстюк в роки перед вітчизняною війною вчителювала з нею в сумській школі ч. 3 й тому дещо потім писала мені про неї. Її не поважали в колективі, бо вона виявилася і малограмотною, і невдалою вчителькою, поганим товаришем і людиною низьких естетичних смаків та звичок, хоч і визначалася чималими претенсіями на аристократизм. Зовнішньо ж виглядала кумедно і жалюгідно з своєю незграбною постаттю драгуна, з непомірно великими ногами, із недоречною строкато-цвітистою циганською хусткою на плечах, з улюбленою гітарою у руках і з сентиментально-тужливими романсами...

Марія Іванівна прожила довше за всіх. Як мені відомо, в кінці 1957 року вона ще була живою, хоч вже й тяжко хворіла, вісім місяців не встаючи з ліжка; казали, що хворіла на радикуліт, а насправді, мабуть, на щось гірше. Очевидно, невдовзі й вона облишить цей світ. Її в Сумах в останні роки, як і сестру, теж не любили й не поважали, бо визначалася вона

---

*Олег Ольжич (Кандиба) загинув у німецькому концентраційному таборі в Саксенгавзен у травні 1944 р. — *Ред.*

«ядучим» характером, поєднаним із нещирою солодковою сентиментальністю.

Дочка її Віра (учениця Ніни Шерстюк) виросла на інженера-хеміка і працювала десь на півночі, за Мурманськом, шоліта приїжджала звідти на три місяці до матері, у Суми, відпочивати разом з маленькою дочкою, прижитою від невідомого чоловіка.

Є чутки, що у 1957 році до Марії Іванівни приїжджав хтось із офіційною місією з Києва, зі спілки письменників, розпитував про дитинство й про життя Олеся, бо вирішено таки видати дещо з його творів. У зв'язку з цим обом сестрам Олесеви́м видано було по 50 тисяч крб грошей (не знаю, чи від літфонду спілки письменників, чи як спадковий гонорар від видавництва). Ганна Іванівна перед смертю заповіла ті гроші своїй племінниці, згаданій уже Вірі.*

От і все, що мені відоме про подальше життя й долю близьких родичів Олеся на Сумщині. Вертаюся до описуваних мною років мого перебування в Сумах.

У Марії Іванівни з тих часів, коли вона з братом жила ще в Києві, лишилися знайомства й зв'язки серед українських літературних кіл. І тому, хоч вона й жила у глухих Сумах, до неї долітали деякі новини, чутки й факти з життя і настроїв української інтелігенції. Дечим вона ділилася в ті часи й зі мною, хоч і обережно; за це я їй був вдячний. В той спосіб я в'язався, хоч і побіжно та скупом, з ситуаціями київського життя. Саме так, наприклад, мені стали відомі тодішні патріотичні віршові виступи поета В. Сосюри, з перегибом навіть у націоналістично-шовіністичний бік (він за це на деякий час був кинутий, як казали, до будинку божевільних, поки там не «видужав»). Мова йде про його нелегальну поему про «розп'яту Україну». Поема та (забув її назву) ходила поміж української інтелігенції в рукописах. І мені пощастило її прочитати...

У розмовах з Марією Іванівною й з тими людьми, що приїздили зрідка до неї, я здобував собі уявлення про

---

* Як я дізнався ще пізніше, Марія Іванівна померла у лютому 1958 р. Віра стала спадкоємцем Олесевого гонорару: 100000 крб.

моральні риси й про людське обличчя багатьох із тодішніх літератів. Ставлячи високо поетичні здібності Павла Тичини й захоплюючися його творами, я особливо був вражений його несимпатичним портретом, що вимальовувався з оповідань людей, які його ближче знали як самозакоханого егоїста, славолюбця й безпринципника. Може, та характеристика, одержана від живих людей, була й несправедлива, не знаю. Але з тих часів у мене лишилося, — може, й несправедливе, — неприязне ставлення до нього як до людини, хоч його поезією, особливо ранньої доби його творчості, я ніколи не переставав милуватися.

У Марії Іванівни я мав і коротку зустріч із поетом Миколою Вороним.

Зустріч з ним для мене була особливо приємною, бо його творчість мала чималий вплив на мене за юнацьких років. Я глибоко поважав його як поета. У naturі він виявився таким самим, як і на портреті в його улюбленій мною збірці поезій «В сяйві мрій». А збірку ту й його портрет у ній я пам'ятав яскраво. Лише там, на портреті, він був молодий, а тепер, у naturі, я побачив підтопаного, з сивиною у волоссі, втомленого й засмученого чоловіка... Решта ж — пенсне, і навіть темного оксамиту толстовка — була незмінна, як на портреті.

Вороний тоді шойно повернувся з еміграції. Перебування в еміграції, клопоти про повернення на батьківщину, одержання дозволу, сам переїзд звідти під цькування й осуд решти емігрантів, нарешті прибуття на батьківщину і враження перших тижнів перебування на ній — все це, видно, морально дуже втомило старого поета. Та й враження від баченого на Україні, хоч він про це при мені нічого й не говорив, очевидно, тягарем лягали йому на душу...

Пережите навчило бути обережним і стриманим. Через те при мені, як при людині, яку бачиш вперше, він був скупий на слова. За чайним столом, а потім і дорогою (я разом з ним вийшов від Марії Іванівни, провівши його до готелю, де він зупинився) розмова наша була надто загальна, беззмістовна, яку годі й згадувати. Я пробував завести балачки на літературні теми. Згадав про вплив його творів на мене в

юнацтві. Він ласкаво й обережно посміхнувся, як на комплімент...

Марія Іванівна під час нашої спільної з ним розмови нагадала, що саме він, опальний нині через своє емігрантство поет, був автором перекладу «Інтернаціоналу» українською мовою, того тексту перекладу, що тоді був офіційно державним і вживався як державний гімн. Там особливо сміливим місцем з погляду техніки перекладу є інтерпретація приспіву:

Чуєш, сурми заграли,
Час розплати настав...

На якусь хвилину при цій згадці Вороний пожвавішав; популярність перекладу «Інтернаціоналу» його явно тішила.

Зустріч моя з ним була надто коротка, але я вдячний долі, що вона дала мені змогу бачити живого Вороного, якого я так шанував.

За кілька років після того я чув, що його заслано в Середню Азію. Що з ним, де він там є, та й чи живий ще — хто й зна. Видно, судилося йому скінчити життя не на Україні, а таки на чужій стороні, коли не в турецькій еміграції, то на російському засланні...

Через згадуваного вже Омеляна Андрійовича Ковалька познайомився я й ще з одним діячем української культури, що мав під Сумами невеличкий власний хуторець і, подеколи, особливо влітку, наїздив туди. Мова йде про українського естета: драматурга, поета й професора історії педагогіки — Якова Мамонтова.

Знайомство це було коротке і не розвинулося глибше, бо й зустрічатися нам з ним пізніше повторно не траплялося. Він був надто своєрідною постаттю, закоханою в самому собі... Між нами не могла виникнути якась приязнь чи спільність, бо я тоді був лише провінційальний вчитель та інспектор, він же був професор, що з самозамилуванням і з пихою, як це мені тоді здавалося, носив своє вчене звання. Я був сором'язливою людиною без світської шліфовки, невмілою до гречного спілкування й сальноних розмов; він же підкреслено красувався світською людиною, закоханою в зовнішню

етикету, в вишукану одіж і ефектне поведження. Читав лекції він завжди бездоганно одягнутий, з рухами, розрахованими на «красивість», приймаючи вишукані пози, стаючи навшпиньки й іноді витягаючи шию. Безсумнівна інтелектуальна обдарованість у нього, мені здавалося, досадливо сполучалася із жагучим честолюбством і самозакоханістю.

Його хуторець лежав за кілька кілометрів від Сум. Пішки ми втрюх — я, Алешко й Ковалько — рушили до нього. Він був попереджений про наші відвідини й прийняв нас як люб'язний господар. Провели ми у нього цілий день і, перепочивши у клуні, на запашному хуторському сні, задоволені з ласки господаря, щедро нагородані й напоєні, росяним ранком вернулися назад.

Яків Мамонтів прочитав нам тоді свою щойно написану й ще не надруковану п'єсу, що їй тоді ще й назви не знайшов, потім вона з'явилася в друку під назвою «Республіка на колесах». П'єса мала короткочасну, але голосну популярність. Ставили її на протязі театрального сезону майже скрізь. У перекладі російською мовою ставили її й московські центральні театри.

П'єса написана була справді майстерно, сценічно, живою, чистою мовою, в простій композиції, з багатьма комічними ситуаціями й висловами. Це був шарж на «місцеві революції» й на провінціалізм у політиці. До певної міри її можна було вважати й за сатиру на український партикуляризм і сепаратизм, хоч з цього погляду, як мені здається, вона була менш вдалою. Якоїсь глибокої ідеї в ній взагалі трудно шукати, але як веселе видовище — вона була хороша.

Автор, зрозуміло, чекав на критичні зауваження перш за все від колеги по перу, від Алешка. Ковалько лише захоплено мотав головою й вважав за неможливе щось критикувати в п'єсі. Алешко виявився надто скупим і неглибоким на критику, тому я несподівано для себе опинився в ролі найбільш активного критика.

Не можу пригадати, що саме я говорив авторові, але було помітно, що мої думки виявилися змістовними, й Мамонтів явно змінив до мене своє допіру холодно-байдуже ставлення, прислухався, що я казатиму.

Наші дискусії змусили й мене з більшою цікавістю поставитися до нього як до письменника, бо я відчув у автора п'єси здатність не лише на самолюбівання, а й на глибоку і цікаву думку та на самоаналізу. Через це можу лише пожалкувати, що пізніше мені з ним так і не довелося стикатися.

Цікавість до сучасної мені української літератури, любов до неї й відповідна обізнаність із нею були причиною, що я при нагоді не утримувався від деклямувань у товариській обстановці віршів сучасних поетів і навіть наважувався виступати в Сумах перед міським учительством із публічними лекціями про сучасну українську поезію. Лекції й виступи мої мали успіх. На них, у ході викладу, я багато читав (власне деклямував) віршів, популяризуючи творчість новітніх тоді поетів: Поліщука (особливо його «Пацанок»), Сосюру (цикл «Осінні зорі»), Тичину («Живем комуною», «Фльота», а також його чудові твори доби «Соняшних клярнетів»).

Масове сумське вчительство загалом було зовсім не обізнане з українською поезією, і моє читання зразків тієї поезії із побіжними їх коментарями розкривало перед ними нові обрії й викликало зацікавлення. З цього погляду я творив позитивне діло, й мені навіть не соромно за мій тодішній безсумнівний дилентатизм. Він покривався моїм палким захопленням милуванням дорогоцінностями рідної літератури, які я вмів відчувати і вчив інших відчувати й розуміти їх.

«Нове коло» моїх сумських друзів було невеличке. У ньому панували прості відносини, спільність інтересів, рівня культури, думок і, як тло, — богемність у побуті. Осердям нового кола були: я, Ліля, Гриць Сергієнко, лікар Григорій Якович Гермаш (коротко «Грицько») й дві вчительки — Ніна коротка й Ніна довга. А вже доповненням до цієї тісної купки було кілька добрих знайомих, що теж бували у нас: Миша Снарський, диригент Мариківський, а іноді й раніше згадуваний вже Омелян Андрійович Ковалько та інші.

Радянська вища школа першого десятиріччя свого існування покалічила чимало людських характерів саме отим постійним культом лицемір'я й затайливості, що було

природним способом захисту багатьох студентів від тодішнього політичного режиму й способу студентського співжиття. Політичний режим сталінської штучно роздутої «класової боротьби», штучно загострений серед студентського колективу, тодішне навмисне, взаємовороже зоологічне вишукування «минулого» чи так званого «непролетарського соціального походження» у товаришів, шпигунське вияснювання джерел «матеріального стану» кожного студента й безглуздо легке зарахування товаришів порядком політичної «бдительности» до буржуїв, куркулів і ворогів народу, нечесні доноси одних на других за іноді надумані політичні «ухили» чи за «непролетарську ідеологію», за навіть окремі крамольні думки й слова, постійні на основі цього «чистки» студентських лав — все це на кожному кроці в ті роки гнітило психіку юнаків, серед них і тих, що на своєму соціальному походженні не мали крамольних плям, і виховувало у них підозру один до одного, звичку ховати всякі свої навіть буденні думки; все це робило лицемір'я й затайливість їхньою другою натурою, калічило душу. Саме отак був скалічений і Грицько Гермаш...

З тих років виніс він скептичне ставлення до партійної роботи й до партійців. Обставини склалися так, що, будучи студентом-першокурсником у Харкові, він, як сторонній глядач, близько прожив деякий час біля керівних діячів тодішньої партії боротьбістів і спостерігав їхній побут, життя й поведінку. То були Полоз, Блакитний, Шумський, Любченко й інші. Коло них чи в стосунках з ними спостерігав він і інших українських та російських партійців. Не раз Грицько, з неймовірним подивом та обуренням, переказував мені те, що бачив на власні очі: про гризню, політичний цинізм, у багатьох випадках і кар'єризм, політикантизм, честолобство, корисливість, ідейну неглибокість та буденщину, які він спостерігав серед харківських політичних діячів... Серед тих діячів він жив, як неполітичний «студент-мальчишка», чийсь родич, його «не помічали» й не соромилися. А зневажений «мальчишка» між тим усе помічав і затамив...

Думаю все ж, що спостереження ті у Грицька були перебільшено чорні: то були розчарування юнака в ідеалізо-

ваних ним рожевих образах політичної боротьби, яка на практиці завжди носить буденний колір...

Приїжджав іноді з Тростянця Хома, й тоді у нас було особливо святково. У нього був добрий слух, знання українських пісень, і ми співали з захопленням.

Особливою любов'ю користувався цикл галицьких пісень, занесених між нас ще Борисом Антоненком-Давидовичем.

Глибоке почуття викликала завжди у нас повільна мінорна пісня галицьких січових стрільців про журавлів, що летять в далекий 'ирій... ми з захватом співали її:

Видиш, брате мій, —
                    товаришу мій, —
Відлітають сірим шнурком
журавлі в 'ирій...

(Приспів)

Кличуть кру-кру-кру...
В чужині умру,
Заки море перелечу!..
В чужині умру...

Не знаю, чому саме так глибоко зворушувала нас ця пісня. Кожен з нас, на свій кшталт, переживав її всім серцем і в журавлине «кру-кру-кру» вкладав багато чуття.

Чимало чуттів викликала у нас і старовинна, ще XVI віку, пісня гуцульських повстанців-опришків, повна туги й мужності:

Гей, браття опришки,
Налийте горівки,
До ватри прикиньте
Ще дров.

Настрійте мі горло
Голосом сопівки,
А я вам співати
Готов.

Веселимося, браття,
Доки еще можем,
Недовго нам жити
Дадуть...

Як сніги упадуть,
Головов наложим,
Не будем співати
Вже тут...

Веселимся, доки
Земелька зелена
І листям вкривається
Ліс.

За дерев зваленов,
За листів сплєтєнов
Нас, певне, не знайде
Тут біс...

Взагалі галицькі мотиви нам імпонували і своєрідністю своїх мелодій, і сміливістю, опуклістю своїх думок та образів. Любили співати «Ой, видно село, широке село під горою». Патріотичне захоплення викликала у нас січова пісня про червону калину. Співали й веселих, яскравих пісень, у тому числі й галицьких — «Кришталева чара», «Зажурились галичанки»... тощо. Улюбленою була й пісня «Човен по воді коливається»...

Бували й сольні співи. Гриць Сергієнко іноді співав Лисенкове:

Гетьмани, гетьмани! Якби то ви встали,
Встали подивитись на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували!..
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави, убогих руїн...

Базари, де військо, як море червоне,
Перед бунчуками, бувало, горить,
А ясновельможний, на воронім коні,
Блисне булавою — море закипить!..

Закипить і розлилося
 Степами, ярами...
 Лихо мліє перед ними,
 А за козаками...

І на мене саме в цьому місці, в цих словах Шевченка, чимале романтичне враження справляли завжди останні акорди Лисенкової музики й акомпаньяменту, що, мов зідхання, кінчалося журно:

Та, що й казать?! Минулося...
 А те, що минуло,
 Не згадуйте, пане-брати...

Голос Гриця був невеликий, кімнатний (високого строю баритон), але виходило у нього пристойно.

До речі, співав цю пісню Гриць ще й в Охтирці; тоді намагався його наслідувати й Матвій, що теж, за допомогою однієї вчительки музики, розучив під піяніно Лисенкову музику на Шевченкові слова:

Ой, Дніпре, мій Дніпре, широкий
   та дужий,
 Багато ти, батьку, у море носив
 Козацької крові, — ще понесеш,
   друже!..

У Матвія музичного слуху й голосу не було, а був якийсь зв'язаний рев. Проте, співав він із чуттям і за це його можна було слухати. Коли він підходив до місця, найбільш голосного у цій п'єсі:

Оживуть гетьмани, в золотім жупані,
 Прокинуться доля, козак заспіва, —

то рик його голосу глушив вуха слухачів і злегка торохкотіли шибки у вікнах... Але ми завжди дуже тепло, хоч і поглушені, вітали, бувало, співця.

Музика на громадсько-патріотичні Шевченкові слова

завжди давала нам велику відраду. З замилюванням слухали ми, як тріо — Хома, Ніна й Гриць, — виконували чудесну кантату, зміст якої відповідав тодішнім нашим сумним патріотичним настроям:

Доборолась Україна
До самого краю:
Гірше ляха свої діти
Її розпинають:
Замість пива — праведную
Кров із ребер точать...

Мелодія звучить, мов докір, розсипається слізьми, глухим прокляттям... Її заміняє раптове сумне повчання, близьке до речитативу:

Учітєся, брати мої!
Думайте, читайте,
І чужому научайтєся,
Й свого не цурайтєся.
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає...

А за хвилину знову — пливе тужливий докір сольного співу:

Я ридаю, як згадаю
Діла незабутні
Дідів наших: тяжкі діла!
Якби їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину...

Не можна було без хвилювання слухати цих чудесних, повних суму, звуків... Та наступні рядки:

Обніміте ж, брати мої!..

— вертали душевну рівновагу й разом із мелодією благання й надії натомість сповнювали душу хвилями радісної певности, що ось —

...забудеться срамотня
Давня година,
і оживе добра слава,
Слава України,
І світ ясний, невечірній
Повний засіяє...
Обніміте ж, брати мої,
Молю вас, благаю!..

Чудесна музика отих наших співів у тісному колі, повна романтики й українського патріотичного чуття, падала на душу й була, безперечно, одним із важливих чинників мого естетичного й патріотичного виховання й росту за тих часів.

Дуже часто, стихійно, на наших хатніх вечірках виникали й літературні читання: читалися вірші сучасних українських поетів, найчастіше: Тихина, Валер'ян Поліщук, Сосюра, Євген Плужник, Хвильовий тощо. Я любив, крім того, деклямувати Миколу Вороного й Олеся, зрідка Якова Щоголіва. Проза читалася рідше, лише коротенькі твори. Я був ентузіястом у пропагуванні творів С. Васильченка, читав прозу Миколи Хвильового; пробували читати й Гната Михайличенка, але в колективному читанні його «Блакитна панна» втрачає свою глибину. З особливим же захопленням і підйомом ми тоді перечитували уголос прозу Антоненка-Давидовича, бо в ній і події, і дієві особи, й місця були нам безпосередньо знайомі й близькі.

Як це не дивно, але Шевченко читався у нас виключно рідко. Тієї ж долі зазнали й інші українські клясики, за винятком хіба М. Коцюбинського, якого я особисто дуже любив і намагався дати відчуття його глибоку творчість іншим, читаючи уголос його «На крилах пісень», «Хо», «Інтермеццо», «Аквареля» й ін.

Проте, «нове коло друзів» все ж розмахом своїх інтелектуальних і творчих інтересів було надто скромним у порівнянні із «старим колом», із колишнім охтирським сузір'ям... Замінити останнє — воно не могло. Духові зв'язки зі старими товаришами, перш за все з Борисом і Матвієм, лишалися кривими і живими, принаймні в думках і

переживаннях. Я майже щороку їздив до Матвія, на Манастирську гору; був разів зо два і Матвій у мене в Сумах, приїздила й Галя.

А в 1929 році (може, то було й 1928 року) ми цілою купою їздили й у Київ, до Бориса. У подорожі взяли участь: я, Матвій, Гриць Сергієнко, Олесь Карпенко. Борис прийняв нас надзвичайно тепло й гостинно. Пробыли ми в нього лише три дні, в перший день (вірніше вечір) випили більше, ніж треба, й тому останні два дні були зіпсовані почасти похміллям і болем голови. Ми винесли з тієї подорожі багато гарних вражень, що назавжди лишилися в пам'яті.

Борис був тоді вже відомим молодим письменником, помітним на тлі київського мистецького життя. Жив він у невеличкій, але затишній квартирці по Стрілецькій вулиці. З ним жила його мати, порядкуючи господарством сина. Борисова ж дружина (згадувана вже мною попівна) з малою дитиною — саме в той час була на дачі, й ми її не бачили.

У побуті Бориса вчувалася претенсія на вишуканість. Килими, малюнки, українські мистецькі різьбарські та керамічні вироби, шитво, стильний параван, добір портретів та книжок, меблі — все було дбайливо підібране й розташоване з певним смаком і старанністю. В одязі — так само дбайливість: добрі жовті патинки, кілька модних костюмів, вишукані краватки й комірці, порядна піжама, капелюх тощо. То були роки, коли Борис ще не зазнавав одвертих, у заробітку, економічних утисків, того цькування й катування голодом, про які я писав у попередніх розділах цих мемуарів.

Жив він тоді з літературної праці. Колом його знайомих і друзів були письменники, актори й інша інтелігенція, близька до мистецьких інтересів. У день нашого приїзду, а приїхали ми увечорі, у нього сидів поет Євген Плужник і ще якийсь журналіст. Останній лишився вечеряти й таки добре з нами напився. Зі слів Бориса, найближчим другом йому в ті часи був письменник Грицько Косинка (пізніше десь загинув на засланні);* близько товаришував він і з В. Підмогильним (та ж

---

* Розстріляний у грудні 1934 року. — *Ред.*

доля...). Особливу ж шанобу, як до письменника старшого покоління, тонкого мистця й глибокої людини із співзвучною йому душею Борис почував до С. Васильченка (вмер, як розказав Борис, з голоду... в наслідок неофіційного бойкоту з боку офіційних керівних письменницьких організацій міста Києва, що спекулювали на «бдительности» й запідозрили його у шовінізмі...).

До Києва ми збиралися з особливим підйомом. Від побачення з Борисом чекали якогось просвітку, висвітлення багатьох питань, що гнітили нас, розкриття перспектив на майбутнє, розради в поточних жалях і розчаруваннях. Утиски на українську інтелігенцію тоді саме починали сипатися надто ясно. Ми сподівалися наговоритися досхочу, вивернути свою душу, торкнутися всіх болючих питань тодішнього життя.

Проте, нам не пощастило з самого початку. Матвій, я і Гриць сподівалися їхати лише втрьох. Але до нас, мов шевська смола, прилип Олесь Карпенко і таки поїхав з нами. Ставлення ж наше до нього вже тоді було негативне. Ми вважали його за приставленого до нас агента політичного розшуку. Ціла низка дрібних фактів і спостережень впевнювали нас у цій думці. Він саме тоді був прийнятий кандидатом до партії більшовиків і з властивою йому недалекоїстю й прямолінійністю вислужувався всіма засобами, проявляючи запобігливість і ретельність у всіх партійних дорученнях. Цілком правдоподібно, що він одержав доручення бути за інформатора ДПУ при наших особах.

Зрозуміло, що перспектива їхати до Бориса в супроводі агента — дратувала й ображала нас. Сподіванки наговоритися досхочу — розвіювалися димом. Не тому, що ми сподівалися вести якісь таємні антирадянські розмови, цього і в думці не могло бути й потреби не було (передбачалися просто широко одверті товариські балачки), а тому, що інтимної широти за таких умов вже не могло бути. Треба було триматися в балачках обережно, бо, чорт же його знає, як саме наші балачки можуть відбитися в голові недалекого розумом Олесья, охопленого бажанням вислужитися перед органом політичного розшуку!

Спочатку з досади ми було вирішили навіть відмовитися зовсім від подорожі. Та, зрештою, прийшли до думки, що коли й справді Олесь є приставлений до нас для догляду, то це має й свою позитивну сторону: хай ті органи, що цікавляться нами й що, може, уявляють собі нашу подорож за якусь таємничу, ледве чи не змовницьку нараду, — знатимуть дійсну правду про наше побачення з Борисом. Мати прямого інформатора з-поміж себе краще, ніж лишати політрозшукові місце для догадок і підозр про зміст і мету нашої подорожі. Тому, зрештою, ми зібралися й поїхали вкупі з Олесем.

Дорогою у вагоні, правда, ми з Матвієм не могли відмовити собі в насолоді досить прозоро, просто у вічі Олесеві, кидати кпини щодо його ролі при нас. Він чмихав носом, вислухував, але відмовчувався. Це ще більше упевнило нас в його ролі.

По приїзді до Києва розказали насамоті це все Борисові й вирішили політичних балачок не вести, бути просто «туристами». Борис спочатку не повірив нашим підозрам, а потім піддався загальному настроєві й з властивою йому здібністю до гумору надав всьому нашому побаченню жартівливо-сатиричного, показово-підкресленого, хвилинами невимовно-глузливому тону політичної благонадійності. Не знаю вже, як зрозумів цей тон Олесь, здається, він його прийняв за чисту монету й не розкусив зверненого проти нього глузування, але ми з Матвієм одержали від того не абияку втіху.

Борис взявся водити нас по місту й показувати його історичні місця та пам'ятники. Ми ходили по вулицях, оглядали Софію, пам'ятник Богданові, були коло Десятинної церкви, знайомилися з музеєм Печерського монастиря, милувалися краєвидами з Володимирського пагорба на Дніпро, спускалися фунікульором на Поділ... і слухали Борисові, подані у згаданій вже жартівливій, благонадійно-великодержавницькій формі пояснення.

Як ретельний гід, Борис сумлінно водив нас, не минаючи жадних дрібниць.

Пам'ятаю, підвів нас якимось вулицею до задвірок стародавнього муру навколо Софії й зупинив коло древньої

брами, замкненої залізними, ґратчастими ворітьми простого, але чудесного українського рисунку. Розказав нам якийсь факт з історії України, пов'язаний із цією брамою (що саме — тепер вже не згадаю, можливо, власну вигадку ad hoc). Потім звернув нашу увагу, в якому саме стані ці ворота — колишній свідок української державної слави, незалежності й буйної політичної волі — знаходяться зараз. На плитах брамної стежки лежали поліна дров, недбайливо накидані якимось мешканцем соборних мурів, залізні ґрати воріт були погнуті, стіна брами облуплена, а саме на порозі брами кокетливо посіло кілька дебелих куп людських екскриментів... І Борис пояснив:

— Дивіться бадьоро, не спускайте носа... Хоч брама нашої історії й замкнена, та ми втішені братерською дружбою російського народу. Ми не самотні, нас одвідують. Ось і знаки пошани на порозі нашої брами в минуле...

...Цікаво, що наш Олесь явно не зрозумів всього перцю цієї тиради...

Прожили ми в Києві лише три дні, але встигли зробити й чудесну подорож човном за місто по Дніпру, верталися поночі й милувалися чарівним нічним краєвидом міста. За три дні потомилися докраю від ходіння й вражень.

Так і не довелося нам поговорити по душах. Я, Матвій і Борис, окремо від Олесь і Гриця, намагалися, було, почати між собою глибокі балачки, та чомусь вони йшли мляво. Може, факт участі Олесь в подорожі збив настрій до інтимної близькості, а може, й незалежно від його присутності вже щось увірвалося між нами. Бо пройшов вже чималий шмат часу після охтирського спільного життя, накреслилася розбіжність наших поточних життєвих інтересів й оточення, порвалися якісь нитки, що кілька років тому так інтимно сполучали найтонші рухи наших душ. Ми лишалися все тими ж найближчими друзями, але час повисив вже між нами запону деякого віддалення...

Додому повернулися ми з Матвієм внутрішньо спустошені. Палкі надії знайти розв'язання сучасних політичних болів і думок у романтиці дружньої зустрічі — не справдилися. Тепло цих надій зникло і вже не гріло серце. Перед очима слалася

прикра дійсність життя, в яку треба було вкладувати свою стежку й долю, сподіватися лише на свої сили й можливості.

Для мене особисто дійсність слалася терновим шляхом, і я мусів, зціпивши зуби, продиратися все вперед крізь терни глуму й наруги, гублячи хвилинами будь-які вогні надій, падаючи у темряву відчаю й зневір'я, знову підіймаючися і все ж таки простуючи, як і раніше, життєвою стежкою вперед, суворим та чесним шляхом рядового українського радянського інтелігента, що своєю метою поставив пронести крізь життя й зберегти до могили незламною й незганьбленою священну частку втіленої в мені любови до рідної, народної української культури й до ідеалів комунізму.

18. Зацькований

Життя кожної людини відбиває в собі, мов у люстрі, сучасну їй добу. І моє життя так само. Це процес позасвідомий і фатальний.

З цього погляду і цікаво озирнутися на пережите мною, і моторошно... Коли іноді, насамоті, заглибишся спогадами в своє минуле й спроможешся глянути на свою долю збоку, сторонніми очима, — стає і чудно, і лячно...

Хіба не чудно: людина посідає поважні громадські обов'язки радянського інспектора народної освіти, веде ініціативну радянську роботу, користується репутацією цінного робітника, має довір'я комуністичної партії, працює на користь зміцнення радянського устрою не менше — коли не більше за будь-якого партійного більшовика, й водночас ця людина позбавляється громадських прав, штучно підлягає системі політичного глуму й наруги, обертається на безправну, як тварина, істоту. Дикий, безглуздий контраст! А саме так і було в моєму житті...

Але, може, я сам, своєю істотою й морально-політичними якостями персонально заслуговував на подібний контраст?

Ні, я не чув тоді за собою поганого. Навпаки, люди відповідальні, розумні й чесні, що знали мене й як людину, й

як робітника, завжди казали про мене добре. Вони, ніяковіючи, висловлювали мені співчуття з приводу моральних і правних наруг, що сипалися на мене, і при цьому завжди безпомічно розводили руками й казали, що нічого вдіяти не можна, щоб полегшити моє морально-правне становище: такий, мовляв, нині час...

Над людьми стояло щось дужче за їхні думки й погляди, диктувало їм зоологічне ставлення до мене. Цим дужчим був сам сталінський політичний режим того часу. А складовою, невід'ємною часткою того політичного, кон'юнктурного устрою й режиму — була «система цькування», страшна, жорстока система організованої в державному масштабі взаємної підозри, ворожнечі, політичних обвинувачень, система, що роздмухувалася під ідейним гаслом клясової боротьби, але насправді оберталася на гірші форми людожерства, боротьби зоологічної, на засіб особистих міщанських поквитовань, на спекулянтське здобування собі спритними людьми «політичного капіталу», на політичний кар'єризм тощо. Роздмухуючи жорстоку боротьбу людей між собою, керівники сталінської доби правили людом. Що ж, може, й немає в цьому чогось вартого осуду? Адже вони застосували випробувану старовинну формулу адміністративної мудрости, вдягши її лише в новітні шати, в гасла клясової боротьби й «бдительности» й тим лише показали свій тверезий практичний розум!?

Отак іноді я аналізував у думках і пробував виправдати об'єктивний сенс тієї тодішньої страшної зоологічної «системи цькування».

Та виправдати її не вдавалося. Я не міг не протестувати всією своєю свідомістю інтелігента й радянця проти неї, бо вона була виявом надлюдського, ганебного для ідей комунізму морального катування, виявом дикої деспотії, брутальною рисою російської азійччини, фактом безчесного лицемірства виголошуваних політичних гасел про повагу до людини...

Система політичного цькування тих часів набагато вбила мене, мою гідність, затримала розвиток моїх здібностей, мої

можливості подальшого інтелектуального зросту, мої теплі надії на наукову кар'єру, скалічила мою долю...

Але мушу перейти до фактів у їх послідовності. Система цькування й глуму лягала на мене поволі, роками...

Вже тоді, як я працював у Тростянці в спілці вчителів як голова, ніс чималу роботу на допомогу волосному відділові народної освіти й мав загальну повагу до себе від революційно-радянських кіл, вже мусів зазнати водночас і моральних ушкоджень: в офіційних всіляких реєстрах і анкетах (а анкет тоді існувало дуже багато) мене взивали «бувшим білим», бо я чесно писав в анкетах, що я був у денікінській армії. За коротке й вимушене перебування у денікінців мене назавжди формально зарахували до категорії «ворожого елемента»... А це дуже ображало й гнітило мене як радянця.

Лише два десятки років пізніше я зрозумів, яким глупством з мого боку була в сталінську добу ота моя чесність і одвертість, оте моє щире зізнання в моєму минулому. Розумні люди тієї доби приховували, замовчували зі свого минулого те, що могло бути матеріалом для цькування, виїжджали геть у містя, де їх ніхто не знав. Я ж був правдивий, по-дурному чесний, одвертий і за свою чесність одержував глум. Бувши наївним, не розумів, що сам політичний режим вимагав тоді від розумної людини гнучкого лицемірства. Хто на це був нездатний, того доба нищила...

Та, може, останні рядки видаються цинічними, аморальними?

Колись, проглядаючи енциклопедичний словник т-ва «Гранат», я в статті про одного з філософів-матеріялістів XVIII сторіччя прочитав, що він, мовляв, сам «виявився остільки розумним, що зумів у свою добу загальних арештів, наклепів і підозри залишитися на свободі й не потрапити до в'язниці». Добре сказано! — подумав я тоді.

І шкода, що життєва глибінь цієї простої думки була усвідомлена мною з великим запізненням... Розумній людині, що живе за умов суспільно-державної деспотії, очевидно, треба бути гнучкою в зовнішніх формах своєї поведінки й непохитною в ідейних глибинах свого кредо.

В СРСР для всіх колишніх офіцерів, хто не лише служив у «білих», але й тільки перебував на території, зайнятій білими, здається, з 1924 року, заведено так званий «особый учет». Він полягав у тому, що нас, офіцерів, викликали до органів політрозшуку, заводили на кожного особливу картку-анкету й видавали особливе «вовче» посвідчення з фотокарткою, в якому було вказано, що без дозволу органу політрозшуку ти нікуди виїхати не маєш права.

З цим вовчим посвідченням людина ставала таврованою.

Як правило, таких людей нікуди на роботу не приймали, а якщо вони в момент взяття на особливий облік були ще на роботі, то їх скоро звільняли. Керівники установ боялися тримати їх у себе, щоб партійні органи й органи політрозшуку не обвинуватили їх у підтримці антирадянських елементів. Я знав багатьох розумних, освічених, ділових і до того ще й цілком радянських (своїми поглядами) людей з цієї таврованої категорії, що в такий спосіб опинялися в страшному становищі зацькованих: жити нічим, на роботу ніде не беруть, виїхати нікуди не дозволяють...^{*} Повне громадське безправ'я і беззахисність. Немало їх було й серед вчителів.

Мені все ж пощастило: мене вважали за корисного, незамінного робітника і за дозволом партійних органів тримали, як виняток, на роботі... Проте, я був такий же

---

^{*} Бридким є той історичний факт, що комуніст Сталін і еспанський фашист-головоріз Франко незалежно один від одного «винайшли» й зворушливо дружньо вживали точнісінько однакових метод цькування й наруги над людьми. Як розказувала пізніше газета «Известия» (24. IV. 1947), «Франко создал специальную категорию „условно-освобожденных“ лиц, изобретение, до которого не додумались даже германские нацисты. „Условно-освобожденный“ не имеет возможности поступить на квалифицированную работу, он не пользуется правом на снабжение по карточкам и периодически обязан являться в полицию...»

Але справедливості ради треба все ж константувати, що Сталін своєю державною системою цькування в цілому далеко переплюнув фашиста Франко!..

таврований, безправний, беззахисний, як і інші, що перебували на «особливому обліку».

Лише в 1927 році, з нагоди 10-річного ювілею радянської влади, оголошено урядом «амністію»: особливий облік номінально було скасовано. Фактично ж становище морально-правної виключеності для всіх цих осіб лишалось без змін.

У ті роки, треба додати, існувало й чудернацьке загальне ставлення до інтелігенції, яке додатково погіршувало громадське становище колишніх офіцерів. На словах декларувалося чутливе ставлення й повага до інтелігенції, а на ділі — запроваджувалося приниження трудящих інтелігентів як істот нижчої громадської категорії, як осіб, що на них лежить якийсь тяжкий гріх, який вони мусять повсякчас замолювати й спокутувати перед пролетаріатом. Це не вигадка й не перебільшення. Це було ознакою часу й позначалося на всьому громадському житті, в політиці, побуті, літературі, театрі, мистецтві.

В театрі в ті часи настирливо ставилася п'єса, назву якої я, на жаль, забув, де було введено інтелігента, здається, колишнього офіцера, що з насолодою тішиться власним самоприниженням, що декларує свій і всієї інтелігенції історичний гріх перед робітничою клясою і відрікається від будь-якої власної гідності, плазуючи перед іконою пролетаріату. Та п'єса назавжди лишила в мені найгнітючіше враження, як гімн якомусь безглуздому політичному мазохізмові. Але вона правдиво відображала тенденції й настанови тієї доби.

Інтелігентові тоді належало, якщо він хотів вважатися радянським, бити себе в груди, каятися за свою інтелігенцію й навіть зовнішньо намагатися бути схожим на робочого. Ознакою «хорошого тону» вважалося підроблятися під робітничу некультурність, поведінку, мову, побут, уникати пристойного одягу, «опрощатися» в інтелектуальній культурі, шукати в пролетаріаті зразків для свого власного життя й думок і вважати себе перед ним за ніщо, за неоплатного боржника.

Я щиро вірив у велику історичну місію робітничої кляси, захоплювався ідеєю створення пролетарської культури й

служив цій ідеї, як умів, але політичний мазохізм завжди викликав у мене і здивування, і огиду, й образу...

У наросвіті я працював із виключною чесністю і захопленням, бо зміст тієї праці — створення нової радянської школи — був моєю власною, органічною справою, моїм життям і переконанням, і не залежав від будь-яких інших сторонніх імпульсів чи тенденцій, від будь-яких кар'єристичних чи спокутувальних думок.

Тримаючи голову високо перед власною совістю, будиши політично чесним і гордим з власної творчої діяльності, я тим болючіше сприймав будь-яке стороннє недовір'я до своєї праці. Мабуть, тому надто гострою раною лишився у мене спогад про інцидент, що стався зі мною у 1923 році під час першої, не раз повторюваної потім у ті часи «чистки радапарату».

... Йшла чистка апарату Сумської інспектури народної освіти. Я працював у ній інспектором, себто особою, що виконувала відповідальну ідеологічну роботу. Комісія з трьох чоловік типу чекістів чи матросів-партизанів викликала в окрему кімнату по черзі співробітників інспектури і в присутності представника профспілки розпитувала про минуле. На запитання, чи служив у «білих» (а це було тоді головним, вирішальним питанням всієї чистки), я правдиво відповів, що був у денікінців такий то недовгий час. Членом комісії цього тільки й треба було. Був у білих — значить: антирадянський елемент! Будь-яка глибша логіка при цьому не допускалася.

Розмова була недовга. Висновок комісії вже задалегідь був відомий, мене «вчистять», тобто звільнять з роботи без права працювати в радянській установі... Коли я виходив з кімнати й зачиняв за собою двері, один із членів комісії не втримався, щоб не пустити із насолодою вслід мені репліку:

— У-у-у... Настоящая белогвардейская морда...

Отій репліці, пам'ятаю, я тоді не абияк здивувався! І сміх, і гріх!.. Невже й справді у мене така «морда»?! — наївно думав я.

Насправді у мене було звичайне, але інтелігентське

обличчя; для ортодоксально-пролетарського члена комісії це й була «морда»...

Та, на моє здивування, я все ж не був звільнений з посади, хоч комісія цього й домогалася. Завідувач округового відділу народної освіти, що цінував мене, клопотався через партійний комітет про залишення мене як корисного, незаступного робітника в інспектурі, й мене залишено.

Сам процес «чистки», атмосфера незаслуженої, підкреслено-глузливої ганьби, образливе недовір'я, бруд політичних пліток і балачок навколо мого прізвища, злорадність одних і жалісливе співчуття інших співробітників інспектури, балачки про мене поміж начальством, — все це ятрило гідність і душу, завдавало тяжкого морального вдару й болючих переживань.

Інцидент із чисткою радапарату був, проте, дурничкою в порівнянні з тим перманентним станом наруги, що чекав на мене далі.

З 1923 чи 1924 року я був позбавлений виборчих прав, себто «права голосу».

За тих часів щороку оголошувалася нова «інструкція про вибори до рад», і щороку вона була все гострішою: багато різних категорій осіб прилучалося нею до позбавлених виборчих прав, серед них особи, що користуються з найманої праці (куркулі), торгівці, попи, в'язні тощо, а також і колишні офіцери, що перебували у «білих» арміях. Перший рік видання «інструкції» минув для мене щасливо: для мене було зроблено виняток, мене не позбавляли прав, бо надто явною була нелогічність і несправедливість подібного заходу саме до мене як до широко відомого у місцевому суспільстві активного радянського робітника. І того більше: я навіть входив, як дійсний член, до складу «виборчої комісії» одного з міських виборчих пунктів міста Сум.

Але на другий рік міська виборча комісія, користуючися точним змістом «інструкції», внесла моє прізвище до списку осіб, позбавлених права голосу. І це на багато років потягло за собою значні правові й моральні наслідки...

Позбавлені підлягали повному ритуалові цькування й наруги. Списки позбавлених вивішувалися на парканах міста і в установах. На зборах профспілки прізвище позбавленця

урочисто оголошувалося й хтось з виборчої комісії — так було заведено — виступав із промовою й лив цебра помий на позбавленця, не шкодуючи гарних фарб, а іноді й вигадок, пліток, буйної фантазії, щоб за всяку ціну очорнити його, змалювати як контрреволюціонера чи чужинця. Захищатися й виправдовуватися обвинувачений однак не мав ні змоги, ні права...

На самих виборчих зборах прізвище позбавленця (я був єдиним на всю профспілку) знову оголошувалося, й голова зборів, як піп на літургії, що проказує — «єліци оглашеннії, ізидіте!» — голосно вигукував:

— Такий то (ім'я рек), якщо ви є тут на зборах, вийдіть геть!..

Всього цього глумливого ритуалу зазнавало й моє прізвище. Воно висіло на парканах міста Сум для огляду населення, воно ганьбилося й на зборах спілки, тієї профспілки, в якій я, як всі знали, довгий час був відповідальним робітником, членом-секретарем округового її правління, а зараз — інспектор освіти!..

Серед учительства про мене йшли різні балачки: хто радів з наруги наді мною, хто жалів мене, співчував, хто обурювався зі вчиненої несправедливості й тупого формалізму. На виборчі збори я, звичайно, не ходив, але мені розказували друзі, що саме там діялося, як ганьбили моє прізвище, як голова вигукував наказ мені вийти геть і т. д.

На більшість учительства вся ця глумлива церемонія справляла гнітюче враження безглузлого цькування...

Та факт був фактом: моє ім'я було опльовуване, мій політичний і просто громадський авторитет зганьблено. Я лишався ще, правда, інспектором наросвіти, але до складу нового округового правління профспілки мене вдруге вже не було обрано (бо партосередок не виставив моєї кандидатури), а згодом і зовсім мене виключено із членів профспілки... Позбавленці не мали права бути членами профспілок. А це значить, що їх не захищав ніхто: позбавленців, як правило, звільняли геть з роботи, усували з виборних посад навіть в культурно-освітніх організаціях, не зараховували на поставання продуктами й товарами, не закликали на різні збори, не

довіряли їм громадських доручень і т.п. Це був шлях до навмисної, повільної голодної смерти...

Всі ті наслідки позбавлення виборчих прав, особливо гострі для трудового інтелігента, — в повній мірі торкнулися й мене. Я не був, правда, усунутий з інспекторської та вчительської посади (неймовірний виняток!), але зате мене, як нечлена спілки, вивели зі складу місцевого комітету профспілки інституту соцвиху, в якому я працював, позбавили постачання, харчування, відсунули від громадської роботи тощо.

З останнім, проте, утворилася наявна дурниця: мені уперто казали, що я мушу якнайбільше включатися у громадську роботу, щоб «заслужити» собі довір'я й показати свою радянськість, а з другого боку — мені всіляко обмежували будь-які можливості виконувати добровільні громадські обов'язки...

У висліді всієї цієї ситуації я помітно одійшов таки від деяких форм громадської роботи, лишившись по-старому активним і ініціативним місцевим діячем лише в галузі науково-методичної добровільної громадської роботи серед учительства; працював головою, а потім членом президії округового кабінету соцвиху, виступав із методичними доповідями, розробляв методичні питання, редагував педагогічний часопис «Наша освіта», друкував свої статті в пресі. Через це, все ж таки, не зважаючи на систему наруги й на виборче зганняння мого прізвища, серед учительства я продовжував користуватися повним визнанням. Особисті ж мої душевні переживання того часу, нічого й казати, були надто тяжкі...

У 1928-30 роках моє морально-правне становище набуло особливої гостроти. То був час запровадження «суцільної колективізації» на селі, коли штучно всіляко розігрівалася клясова боротьба, коли серед інтелігенції запроваджувалося вишукане, часто видумане взаємне обвинувачення в ідеологічних ухилах, підозра у крамолі, недовір'я, колупання у чужих думках і переконаннях.

Люди боялися один одного. Бути просто знайомим із

якимсь «ухильником» — вважалося за злочин. Жінки публічно відмовлялися від чоловіків, а чоловіки від жінок, брати від братів, які несподівано потрапили до категорії «ухильників». Досить було просто помилитися, обмовитися, — і ти ставав злочинцем. Були випадки, коли людина, виступаючи десь на зборах, помилково скаже «товариш» Троцький чи щось подібне, й цього було досить, щоб її зразу ж зробили «ухильником», троцькістом і почали цькувати.

У цей час ніхто не наважувався сказати про мене добре слово, поставитися до мене з людською чутливістю, бо це б значило спілкування з ворожим елементом. Перебування моє на посаді лектора, виконуючого обов'язки доцента в інституті соцвиху захиталося (інспектуру з тієї ж причини я сам залишив ще в 1926 році), й наді мною зависла загроза звільнення...

Я не мав жадних громадських прав і не міг розраховувати на будь-який захист, нізвідки... Жартуючи, я казав тоді, що мушу, мабуть, подати заяву до «Товариства захисту тварин і рослин», щоб хоч бодай воно, нарівні із собаками й кінями, взяло й мене під свій захист. Це, на жаль, звучало тоді не як жарт...

Чим далі все дужче охоплювала мене тяжка моральна депресія... Працював я з захопленням, друкував свої статті, керував методичною роботою, горів і палав, і в той же час, періодами, падав у безодню цілковитої прострації: не хотілося дивитися на світ Божий, нудило від книжок, газет і гасел, дратувала розбіжність соціалістичних ідей із радянською тиранічною дійсністю... Годинами без руху лежав я іноді на канапі чи на ліжку, ледве ворочаючи в голові каміннями важких думок і стримуючися, щоб не вити по-вовчому від нестримної туги... Протиріччя мого життя гнітили мене. Нерви були напружені докраю. Почалися нестерпні болі у животі неврогенного характеру (в соняшному сплетінні), що жорстокими приступами мучили й обезсилювали вконець... Почалася виразкова хвороба дванадцятипалої кишки.

Навіть характер почав мінятися: із громадського, оптимістичного парубка я обертався на цілковитого мізантропа, ховався від людей, уникав бувати в театрі чи на зборах,

став мовчазний, задумливий, губив певність у собі, в своїх думках і вчинках, частіше брався до чарки...

Наївна віра в соціальну справедливість, проте, мене не покидала: вірилося, що такі можна добитися поновлення у виборчих правах.

І я почав писати заяви до голови ВУЦВКу Г. Петровського, до Центральної виборчої комісії, клопотався переглянути мою справу. Мої заяви були солідно умотивовані, й до них додавалися рекомендації від людей, що знали мене як чесного робітника. Та даремно. Відповідь завжди приходила однакова: в проханні відмовили. Бо реабілітувати «білого», визнати його за чесну людину вважалось формально справою абсолютно неможливою. І хоч додані рекомендації були по суті цілком достатні для перегляду моєї справи і для поновлення у виборчих правах, мені відмовляли.

Рекомендації, що я їх мав, зібрав у різні роки від різних осіб ще тоді, коли люди не боялися стати на захист чесного робітника, винного лише в тому, що в його минулому є пляма від трагічного збігу об'єктивних обставин. Найбільш цікаві з цих документів були такі:

Поперше, я мав письмове свідчення від Ганни Павлівни й Олександра Івановича Попових. Вони, кожне зокрема, прислали мені ці документи ще року 1924, коли я, взятий на особливий облік, мусів перед органами ДПУ (політрозшуку) доводити, що я не контрреволюціонер. Ось їхній зміст.

Справка. По личной просьбе тов. Самброса Георгия даю эту справку в том, что зимой 1919-20 гг. во время стоянки в Харькове деникинской армии известный мне прежде т. Самброс пришел ко мне и заявил, что он дезертировал из армии и просил помочь ему укрыться от преследования. Зная т. Самброса за человека далеко не деникинской идеологии, я предложила ему укрываться в моей квартире, где он и пробыл более месяца. Во время розыска дезертиров, когда в нашем доме по Нетечинской, 59 был обыск, я с трудом скрыла присутствие в моей квартире т. Самброса, укрыв его в кладовочке для угля, что могут подтвердить тов. Попов Александр Иванович и Павлюк Антон Маркович, которые там же укрывались от принудительной мобилизации. Они же могут

підтвердить свідення о дезертирстве т. Самбрoса из денікинської арміи и о его перебуванні у мене на квартирі більше місяця. В то время, когда Самбрoс жил у мене, я часто обсуждала с ним политические события того времени и совершенно убедилась в том, что т. Самбрoс является приверженцем советской власти и ждет ее прихода с тем, чтобы отдать свои познания и силы для ее укрепления. Назначение этой справки, которую я выдаю, мне известно, и потому все эти свідення я даю обдуманно и сознательно, как коммунистка.

Член КП(б)У А. Попова. Партбилет N283855. Адрес: Ст. Люботин, село Гиевка, Опытно-показательный детский дом Наркомпроса.

1924 года, 16 июля.

Свідчення члена Колегії Наркомосвіти УСРР Олександра Івановича Попова в справі Юрія Пилиповича Самбрoса.

Знаю тов. Самбрoса з літа 1919 року, коли він, тоді мені невідомий, з'явився до «Учительської хати» Слобожанської учительської спілки у Харкові (я був тоді головою Ради спілки) й прохав заховати його від денікинської мобілізації. Це був час білого терору Май-Маєвського. В темному чулані «Учительської хати» тов. Самбрoс висидів у нас довгенько, аж поки не захворів на тиф. У тифі лежав у моїй кімнаті (при «Учительській хаті»), а коли одужав, то вже було відновлено радянську владу на Україні. Все це може підтвердити буваха завідувача «Учительською хатою» Ганна Павлівна Попова, член КП(б)У, тепер завідує наркомосівським дитячим будинком ім. Т. Г. Шевченка в селі Гіївці (ст. Люботин).

Під час цього дезертирства від білої армії й хвороби тов. Самбрoса я ближче познайомився з ним і переконався, що це людина з глибоким радянським настроєм та з широким комуністичним світоглядом. Саме тоді я був членом УКП (боротьбістів), а пізніше — КП(б)У. З того часу я не переривав зв'язку з т. Самбрoсом. Яко зав. Губсоцвихом Харківщини, а пізніше — член колегії Головоцвиху, я уважно стежив за роботою т. Самбрoса на Охтирщині — в соцвиху, в роботі, в журналі «Трудова освіта», на губнарадах по освіті тощо, — й щоразу переконувався в тому, що я не помилився, спасаючи його від денікинщини: це був справжній комуніст щодо своїх переконань і поведження, глибокий прихильник радвлади, робітник, що правильно, уміло й чесно приймав найактивнішу

участь в радянському будівництві. Мене глибоко радувало, що навіть укапівська пошесть, що з'явилася була одного разу на Охтирщині, не захопила тов. Самбреса, і він вийшов чесним радянцем і тут. Говорити про білогвардейщину тов. Самбреса можна лише тоді, коли хтось захтів би свідомо клеветати на нього. Єсть декілька свідків, що можуть легко довести це.

Член Колегії Головсовиху НКО — *Ол. Попів*

Крім цих двох документів було також свідчення вчителя Миргородського, що, як свідок, стверджує, як саме, в порядку «летючої мобілізації», білі захопили мене в свою військову частину й як я, перед фронтом, не захотів визнати себе добровольцем, а лише мобілізованим. Була, нарешті, хвальна оцінка мене як радянського вчителя з боку члена колегії Тростянецького волосного відділу народної освіти А. Чикина, й окремі рекомендації: від члена завкому Тростянецької цукроварні робітника В. Залізняка; від члена Тростянецького райпарткому більшовиків, партійця В. Баранова; від голови місцевому залізничників станції Смородино партійця Волкова; від інспектора педагогічної освіти Наркомосу УСРР М. Шатунова, а також і посвідка від Тростянецького волосного правління за часів денікінської влади, видана моєму батькові, де волосний старшина своїм підписом і денікінською печаткою стверджує, що син фельдшера Пилипа Ілліча Самбреса, такий то, дійсно був узятий не як доброволець, а по мобілізації до «Добровольческої армії».

Здавалося б, що всі ці серйозні документи переконливо доводили помилковість зарахування моєї особи до контрреволюціонерів і безперечно мусіли б дати мені повернення виборчих прав. Але, як я вже казав, мої заяви й прохання відхилялися. У чому ж справа? Де причина такого ставлення до мене?

Причина, — як стало ясно значно пізніше, — була глибша, ніж інкримінування мені «білогвардійського минулого». На всі мої заяви кожен раз, як вияснилося, за встановленим адміністративним шаблоном, давалася таєм-

на реляція від органу політичного розшуку, який постійно характеризував мене як «небезпечного діяча українського руху», як «націоналіста» тощо. Отже, не «належність до білих», а моє українство було причиною, що лишала на мойй спині таємний каторжний бубновий туз, що катувала мене системою цькування.

Чорна безпорадність становища густішала з кожним днем. Студенти Сумського інституту соцвиху, де я, як доцент, читав курс дидактики, знали, що я позбавленець. Дехто з них злісно, пошепки, коли я трактував питання комуністичної освіти, щось вороже бурмотіли на мою адресу; студентський профком, проявляючи показну пильність, не раз ставив питання про запрошення замість мене до інституту іншого, соціально-повноправного лектора. Але я читав лекції добре, слухали мене охоче, вважали за гарного викладача, й тому вимога замінити мене іншим викладачем була, мабуть, лише «для годиться»; переважна маса студентства ставилася до мене добре, й партійний осередок інституту, зокрема директор С. Прийменко, вважали за можливе покищо терпіти мою присутність в складі катедри педагогіки.

І саме через те, що, не зважаючи на щорічне позбавлення виборчих прав (тоді вибори до рад були щороку), я все ж таки, як гарний робітник, лишався на роботі, — почався, як я вже потім довідався, повільний процес зростання доброзичливого ставлення до мене відповідальних місцевих осіб. Їм почало доходити до свідомости безглуздя становища, в яке мене як робітника було загнано формальним, тупим підходом виборчих комісій. Кілька років пізніше я довідався від голови міської виборчої комісії Панченка, що в 1930 році передбачалося поставити питання про поновлення мене в правах. Цьому, на жаль, стали на перешкоді подальші трагічні події зі мною, про які казатиму далі. Тим часом я всього того не знав і все глибше падав у безодню розпачу й депресії...

Все частіше з'являлися думки про самогубство. Виходу не було. Жив лише за інерцією. Кожен день можна було чекати звільнення з роботи й повільної голодної смерти або переходу на стан бродяги, на старцювання. З глибин душі

піднімалася, зростала й клекотіла озлобленість на соціальну несправедливість до мене і на той політичний режим, що її обумовлював...

Хотілося піти геть від несправедливої дійсности, закрити очі, вмерти, а виходячи з життя — голосно «грюкнути дверима», щоб ті маси, серед яких я, як авторитетна людина, працював і жив, зробили гостру оцінку запровадженій щодо мене безглуздій системі цькування...

В один із таких розпачливих вечорів я написав передсмертну записку із належним гострим змістом і місяців три носив її в кишені, зберігаючи на той випадок, коли б мене раптом звільнили з посади. Тоді я мав би її використати...

Обставини в подальшому, проте, склалися так, що «грюкати дверима» було нерозумно, й записку я згодом знищив: сталося так, що з інституту я звільнився сам, з власної ініціативи. Та про це мова буде далі.

В 1930 році вийшла з друку моя перша окрема книжка про організацію й методику педагогічної практики студентів. Її поява збільшила мій науково-педагогічний авторитет. Здається, можна було б відчувати себе бадьоріше. Але вихором налетіли нові трагічні події мого життя й кинули мене ще глибше в безодню глуму й наруги...

19. В «тюрподі». Життя ламається

Увечері, під 15 жовтня 1930 року, я з дружиною Лілею і з Ніною Шерстюк був у театрі. Дивилися перекладну німецьку п'єсу «Гоп-ля, живемо!» з життя німецьких революціонерів. На кону по ходу п'єси була в'язниця, ґрати, в'язні... Актори грали добре. Образи в'язниці й поневірянь людей у ній пригнітили психіку, й під враженням від п'єси ми верталися душевно втомлені... Вдома я зразу ліг у ліжку й скоро міцно заснув.

...Раптом наді мною злякане обличчя дружини, яка щось незрозуміло шепотіла мені, й повне світло електрики в хаті. В сусідній кімнаті гомін чужих голосів. Не встиг я ще вповні

пробудитися й зібрати своїх думок, як у мою кімнату увірвався високий військовий із кольтом в руці, направленим на мене. Мабуть, мій заспаний вигляд, у близьні, на ліжку, із ще сонними очима, був надто дуракуватий і мирний, бо хоробрий військовий одразу облишив позу наступу, спустив долі кольта й уривчасто кинув запитання:

— Вы Самброс?

— Я.

— Одевайтесь. Я имею предписание сделать у вас обыск.

Вот ордер.

Вийняв із сумки папірець і подав мені. Сидячи в ліжку, в близьні й босий, я взяв папірець і почав машинально його читати. Очі пробігали написане, але я не розумів ні слова. Мозок був мов запорошений.

Після трьох-чотирьох марних спроб прочитати, я, нарешті, поклав його набік і почав одягатися. Військовий сів на стілець посеред кімнати. Із сусідньої кімнати визирали якісь незнайомі обличчя, але я ніяк не міг осмислити — хто це.

Одягався не поспішаючи. Поволі в голові ставало ясніше, але щось починало стискати серце...

«От і сталося..., от і сталося...», — билася в мозку настирлива думка, тупа й сумна...

Годинник показував пів на третю ночі.

Взувшись і одягнувши штани, я лишився в шлейках, без піджака. Одягатися далі не хотілося. Зростало підсвідоме, липуче бажання лишитись отут у звичній, затишній, теплій кімнаті... Блискавкою шугнула думка: тільки трус чи й арешт?..

— Это ваш письменный стол?

— Да, мой.

— Откройте и откройте ящики.

У шухлядах столу замків не було. Я висунув їх, і військовий почав порпатися серед моїх паперів і речей... Йому допомагав молодий хлопець, що був з ним у наряді. В сусідній кімнаті, як я поволі збагнув, були «понятыє», дві незнайомі постаті з сусідніх мешканців вулиці.

Військовий надто уважно колупався саме в паперах, листах і записах. Переглянув усі фота. Проглянув на світло всі

мої фотоаматорські негативи. В одній із шухляд лежало багато рукописів моїх наукових статей, так друкваних, як і ще не друкваних. Він їх спочатку уважно переглядав, а потім, втомившись, розпитував:

— Это напечатано? В каком журнале? За какой год, в каком номере?

І друкване вже не переглядав зовсім, відкладаючи набік.

У кімнаті, праворуч і ліворуч від письмового столу, стояли дві відкриті настінні етажерки для книжок. Коло двох десятків полицок було густо заставлено книжками. Військовий поверхово обдивився книжки, але переглядати та перетрушувати їх не став. Загалом з його поведінки було видно, що його цікавили в основному лише рукописи, письмові нотатки, листування й фота.

...Проглядання паперів тривало вже довго. Всі потюпилися, обличчя зсіріли... Надворі почало злегка розвиднюватися. Трус ішов без інцидентів. Лише на коротку мить десь там, на хазяйській половині дому, сталася якась метушня; туди пішов помічник військового і за чверть години повернувся назад. Як я дізнався потім, там відбувся комічний епізод: хазяйка, злякавшись думки, що їй її труситимуть, склала в залізну коробочку свої дорогоцінності, що лежали в десятку дефіцитних катушок ниток, у невеличкій стопці царських і керенських паперових грошей, у жменьці срібних монет тощо, і викинула все це у квартиру вікна в сад. А в саду під вікном стояв на варті міліціонер, якому важенька коробка й стукнула по плечах. Міліціонер зчинив гвалт...

Для хазяйки її страхи минулися дурно. Її лише добре вилаяли й вернули назад всі її «дорогоцінності»...

Військовий раптом зацікавився моїм новісіньким портфелем: видно, йому бракувало власного. Звільнивши портфель від моїх паперів, він почав заповнювати його відібраними в наслідок трусу «крамольними» матеріалами: два листи від Бориса (Антоненка-Давидовича), фото Бориса, фото групи, якою ми зняли у Києві з Борисом (я, Матвій, Борис, Гриць, Олесь), два-три папірці з якимись моїми цілком невинними нотатками, а також дві моїх фотографії.

Слідкуючи за трусом, я чим далі смутнішав все більше; гвіздком била одна думка: чим закінчиться трус? арештом чи ні? Ліля також явно нервувалася, тиняючися неприкаяною по хаті, не знаючи, за віщо взятися, але все ж тримала себе в руках.

Бачачи, що трус явно не давав якихось серйозних результатів, я почав схилитися до гадки, що арешту не буде... Почалося внутрішнє заспокоєння й отверезіння.

Військовий вийняв у себе з торби два друкованих бланки й копірувальний папір. На бланку зробив написи й виготував акт трусу. В акті ні про які наслідки трусу не говорилося. Стояла лише на центральному місці фраза: «Никаких претензій во время обыска предъявлено не было». Ім'я моє було перебріхано: замість *Юрій* стояло *Юлій*. Я не заперечував: хай буде й Юлій...

— Распишитесь.

Я підписався на акті. Оригінал акту він взяв собі, а мені віддав копію, відбиту копірувальним папером.

І раптом, як удар грому:

— Одевайтесь! Пойдем.

Я отетерів...

— Но ведь... обыск ничего не дал... Зачем одеваться? Куда?

— Я должен доставить вас в сектор. Ну, там... поговорят с вами... Я думаю, поговорят и отпустят. Одевайтесь!

Мов хто рубонув сокирою по життю: все минуле й дороге обірвалося у чорну прірву... Ясно: повороту додому з сектора вже не буде. Арешт, а за ним — заслання. Мене, як і багатьох інших, кинуть кудись у далеке заслання... Безвихідь! Попереду лише безпросвітне поневіряння на засланні, самотність страждання... Жорстокість безвихідної ситуації ножем різнула по серцю...

Не губитись... не губитись... — говорив сам собі. Бути розважливим! Не забути, що треба взяти з собою. Ну, що ж... Нічого не вдієш... Так сталося... Не забути, що взяти...

— Ліля, дай торбину. Поклади в неї ложку. Полив'яний кухоль. Трохи цукру. Сорочку, білизну... Не знаю, може, простирано взяти?

Ліля не витримала, розплакалася, кинулась обнімати мене.

Військовий сидів посеред кімнати втомлений, з олив'яними, тупими, як у риби, очима. Короткими, рвучкими словами я заспокоював Лілю.

— Що ж поробиш... Може, ще вернуся... Дістань шубу зі скрині. Знайди зимову шапку. Рукавиці треба не забути... На засланні, мабуть, холодно. Візьму ковдру... оту чорну. Калоші треба взяти...

Військовий почав підганяти. Нашвидку зібрав речі, удягся в зимову одіж, хоч була осінь, одірвався від дружини і, мов тікаючи від самого себе, швидко пішов, не озирваючися, з хати...

На вулиці вже цілком розвиднілося. Стояв прозорий осінній ранок. Дзигарі на міському соборі вдарили п'ять разів. Праворуч і ліворуч мене йшли мої поводири: військовий і його помічник. Вони були без зброї (поклали її в кишені) й мали мирний цивільний вигляд, але все ж одразу можна було пізнати, що це йдуть не просто троє знайомих, а що двоє ведуть третього. Рідкі перехожі одразу пізнавали це й проводжали мене здивованими або цікавими поглядами.

Зустрілося ще дві-три такі самі процесії... Так само двоє чи троє військових чи міліцейських вели одного, двох, трьох чоловіків із речами під пахвою... Я зрозумів, що не я один у цю ніч попав під арешт.

Так воно й було справді. Операція цієї ночі була надто широка, масова операція. Було заарештовано сотні людей. Це була кампанія, задалегідь розроблена у «державному масштабі», з тривалою попередньою підготовою.

Ще за два-три, коли не більше, місяці до цього відбулося велике збільшення апаратів ДПУ на місцях. По округових містах, в тому числі й у Сумах, були організовані, замість «відділів», — «сектори ДПУ», яким надано ширші адміністративні права й функції. Великі й найкращі будинки міста відведено для потреб «секторів». У Сумах сектор узяв для своїх потреб величезний будинок колишнього «духовного училища» й на широку ногу переробив і відремонтував його. Малярі, штукатури, столярі й інші робітники, що там

працювали, розказували пізніше, що сектор діставав без затримки найдефіцитніші будівельні матеріали, й у будинку було обладнано розкішні кабінети, чудесна зала для клубних вистав, декорації, кухня, їдальня, спортивні кімнати й інше на потребу співробітників ДПУ, а величезні підвали було перебудовано на камери для в'язнів, із ґратами, залізними надвіконницями, із «вовчками» у дверях. Цей будинок стояв на околиці міста.

У центрі ж міста сектор забрав собі найкращу гостиницю — Гранд-отель. Тут також було все наново перероблене, пофарбоване, вибілене, розмальоване й пристосоване до потреб сектора. У Гранд-отелі розмістився його оперативний центр. Окремі готельні кімнати стали численними кабінетами політичних слідчих та начальників, що їм не було ліку, а частина кімнат була «особливо» пристосована для підслідчих політичних заарештованих: півтемні, з дверима, оббитими залізом, з маленькими заґратованими віконечками аж під стелею, похожі на колодязі... Про них я ще казатиму далі.

Крім цього, були заздалегідь підготовані додаткові камери по інших будинках міста, як відділи місцевої тюрми: просто кімнати, обладнані нарами тощо.

В одному з будинків міста, про який мова далі й який мав добрі підвали, були влаштовані отакі додаткові камери, приміром, чоловік на півтора-двісті. Вони вважалися підвідділом тюрми. Скорочено звалися «тюрпод» (тюремный подотдел).

Всі ці приготування у свій час не звертали на себе уваги. Їхній широкий і зловісний розмах став ясний для населення лише після згаданої ночі масових арештів.

Хвиля арештів прокотилася по всіх закутках і містах СРСР як широка плянова державна операція, як своєрідна «варфоломійська ніч» радянського зразка. Її метою була «соціальна санація», себто фізичне, хоч і безкровне, знищення всіх елементів, що могли вважатися за дійсних чи потенціальних, справжніх чи уявних ворогів теперішнього політичного режиму.

Арешти тривали й були особливо численні на протязі

тижня-півтора; згасали ж вони поволі на протязі коло двох місяців.

А в наслідок їх — довго потім можна було зустрічати на залізничних перегонах, на вузлових станціях цілі ешельони заготованих товарних вагонів із замкнутими людьми, що під вартою великими купами засилялися на далеку північ...

Мене доставили в Гранд-отель. Прийом заарештованих тут було поставлено на широку ногу: сиділо двоє реєстраторів, видавалися для заповнення друковані анкети.

Я був приємно здивований, побачивши силу людей, між ними й багато знайомих облич, що вже знаходилися там, біля реєстратури. Чимало вчителів, лікарів, радянські чиновники, агрономи (останніх було чомусь найбільше), інженери, кооператори, торговці, нарешті, просто обивателі — всіх категорій соціального стану, освіти й віку. Вражало те, що серед заарештованих були й зовсім древні дідусі.

— Чим же вони могли провинитися? — думав я, — й чим вони є вже так небезпечні для радянського ладу?

Жінок було дуже мало, одиниці, але все ж були й вони.

Із Гранд-отелю, по зареєструванні, нас окремими групами під конвоєм розсилали на місця ув'язнення. Мене з невеличкою групою скеровано в згаданий вже «тюрпод».

Була година 9 ранку. Вперше за життя я йшов, як ізгой, серединою вулиці, бруком, а по боках гарцювали кінні міліцейські із оголеними шаблями. Публіка перебігала через вулицю, зупинялася на тротуарі. Наші конвоїри лютими покриками — «Разойдись! Осади! Назад!..», — розганяли міських перехожих, переважно службовців, що саме ранком ішли на свою роботу, й створювали явно перебільшене враження про небезпечність скромної купки «злочинців», яких вони вели. Видно було, що конвоїри милувалися самі з себе й зі своєї ретельности.

На розі вулиць Петропавлівської й Дворянської стояв химерний будинок. Один із сумських заможних обивателів незадовго перед жовтневою революцією вибудував собі палац. Це був осібняк, що стояв на просторій садибі, обнесений камінним муром, і мав асиметричну архітектурну форму: щось подібне до невеличкого замка з напіввежами-

кімнатами, куди вели внутрішні гвинтові сходи. Кімнат було небагато, але вони були розташовані навмисне без системи, на різному рівні, з переходами, сходами, закутками. Підвальний поверх дому був надиво просторий і міцно збудований, похазяйському й без вигадок, і сектор пристосував його під «тюрпод».

У нас повивертали кишені, одібрали, які в кого були, папірці і документи, забрали зайві гроші, кишенькові ножики, олівці, зняли з нас пояси, не лишаючи й тих, що на них трималися штани, оглянули принесені з собою торбини й речі в них і розсадили по камерах. Я потрапив до камери ч. 6.

Це була кутня підвальна кімната, що одним боком з трьома загратованими вікнами виходила на тротуар Дворянської вулиці. Вікна були не забиті, але лежали нижче рівня тротуару, й крізь них видко було лише ноги перехожих. Кімната була простора, з вогкими стінами. Праворуч і ліворуч від загратованих, із «вовчком» дверей, уздовж стін, були зроблені низькі нари з необструганих шальовок; між нарами, від дверей до протилежної стіни, посеред кімнати йшов вільний прохід на півтора кроку завширшки. Коло дверей стояла «параша» із дахового заліза, з покришкою, зробленою на взірць якоїсь жаровні. Низько нависала стеля. Вікна давали небагато світла, але сутінків не було.

Двері замкнулися за мною. Я озирнувся. Камера ще була майже порожня: схвильованими кроками в проході ходив лише один чоловік, високий, із розкуйовдженим волоссям, червоними очима й зім'ятим обличчям. Як з'ясувалося з його слів, його заарештовано у гостях, за доброю випивкою. Тверезіючи, він щораз гостріше починав розуміти, що сталося, і все дужче нервувався.

Двері часто відмикалися, впускаючи людей, і камера швидко заповнювалася новими в'язнями. Годині о 10 ранку вже було повно. Люди розміщалися на нарах, займали постійні місця, знайомилися. Спочатку, правда, трохи сторонилися один одного і скупко говорили про себе: хто, звідки, як взятий...

Мимоволі, проте, утворилися купки за ознаками розвитку, освіти, фаху. Через день-два почали прибувати в

камеру й люди з околишніх сіл: селяни, переважно з так званих розкуркулених, сільська інтелігенція, чимало ветеринарів, агрономів. Але більшість у камері покищо складала мешканці міста, хоч «операція» широко зачепила й села. Прибулі з сіл розказували страшні подробиці про перевантаження сільських арештних будинків, про сваволю під час трусів і арештів з боку некультурних сільських міліцейських кадрів, що виказували зайву ретельність, про умови майже пішого етапного транспортування арештованих від села до села, про воші, бруд, тісноту на ночівлях в арештних будинках.

На нарах ставало завізно. Лежати можна було вже, лише тісно притулившись один до одного. Моїм сусідом з лівого боку був 18-літній сільський парубок, з освітою за п'ять клас школи. Ввесь злочин його полягав в тому, що він був сином розкуркуленого селянина, який, як показало моє розпитування, своїм маєтковим станом був скоріше заможним середняком, ніж справжнім куркулем. Хлопець був хороший, культурний, із великим потягом до освіти, вчення й знаннів. Він з сумом викладав мені згодом свої непевні надії: вступити до якоїсь технічної школи й все допитувався у мене, як я гадаю, чи випустять його, чи вдасться поступити вчитися? Адже він, щоб підкреслити свою відокремленість від батькового «куркульства», останній час зовсім і не жив з батьком, тулився десь у тітки й сам намагався заробляти собі на життя.

Але що я міг йому сказати? Втішав, як умів, казав, що згодом все з'ясується на добре, хоч і не вірив сам своїм словам. І справді, пізніше до мене дійшли чутки, що його таки заслано на далеку північ...

Сусідом з правого боку в мене був інженер-конструктор з сумського машинобудівельного заводу ім. Фрунзе (тоді той завод, здається, ще звався «імени Раковського»). Основним злочином бідолашного інженера, як виявлялося, було лише те, що він свою освіту здобув за кордоном, у Берліні, й був трохи нестримний на язик, бо іноді дозволяв собі хвалити порядки й культуру німців. У ті роки кожна людина, що побувала за кордоном, хоч би вона й пари з уст не пускала

про бачене там, вже вважалася підозрілою і небезпечною особою. Отже, таких арештовували лише за знайомство з закордоном, «на всяк випадок».

Арештовували й за наявність родичів за кордоном, особливо за листування з ними, хоч би й невинне змістом. Були й випадки арештів аматорів-філателістів, що збирали поштові марки й для цього іноді писали листівки за кордон; аматорів-есперантистів, що вели листування мовою есперанто з закордонними есперантистами, й ін.

Інженер спочатку, від приголомшення, був мовчазний, а згодом виявив чималу балакучість. Я з великим інтересом потім слухав його оповідання про його життя в Берліні, зокрема про побут німецьких студентів-буршів, їхні клуби-пивниці, про застольний ритуал з «президою» на чолі й карою у вигляді величезного кубка пива тощо, про їхні дуелі на еспадронах тощо. Не знаю, яка доля в подальшому спіткала того інженера, але я лишився переконаний, що з нього був ніякий злочинець, а просто звичайний, базікуватий обиватель. Як конструктор, казали, він був талановитою людиною, але це тоді ніскільки не цінилося.

Минули перші дні. Почалися виклики на допит. Всі були переконані, що після допиту, який покаже помилковість і недоцільність арешту, почнуть випускати на волю. Але з допитів люди верталися похмурі, здебільшого мовчали про зміст допиту, і звільнень було дуже мало. Багатьох довго не викликали на допит, і вони нервувалися, робили марні заяви караульним начальникам, обурювалися.

Час шов тупо, нудно. Голова втомлювалася від вихору думок, гнітила безнадія, малювалися в уяві можливі роки майбутнього страшного животіння десь на засланні у північному краю... Почалися передачі: особливо багато дбала про мене в ці тяжкі для мене часи Ніна Шерстюк, добиваючися прав на передачу, й я з теплою подякою завжди згадую її тодішні турботи. Через неї я одержував майже щодня наготовану нею спільно з Лілею їжу (цілі обіди навіть), цукор, цукерки, іноді газети, свіжу білизну тощо. Мені передали навіть подушку й простирала, й я, хоч і в надзвичайній тісноті, але спав напівроздягнений, вкритий білим простиралом.

Під вікнами й коло воріт «тюрподу» цілий день товклися жінки та родичі заарештованих; їх розганяли, але одбою від них не було. Зрештою, їх почали хапати та заарештовувати на день чи півдня, й лише це їх трохи відстрашувало.

День у камері починався похмурим ранком, коли сутінь ще стояла запоною понад нарами. Виносили «парашу», підмітали по черзі підлогу, під конвоєм виходили у двір оправлятися й похапцем умивалися коло відра води, прискаючи ротом на руки, аби швидше, бо конвоїри грубо підганяли й лаялися. Тяжко було старим людям, що не встигали за молодшими.

Особливо запав мені у пам'яті один понад шістдесятлітній дідуган, що на очах у нас почав губити сили від тяжких для його віку умов. Це був садівник-практик із голосною репутацією доброго хазяїна, вельми відомий у місцевому масштабі. За умов «суцільної колективізації» він був більмом на оці у місцевих чиновно-партійних керівників сільського господарства, бо не хотів за їхніми циркулярами міняти деяких принципів садівничого господарювання. Його заарештували як «підкуркульника», й у цей спосіб «більмо» було усунуте... У в'язниці його тримали довго й, за чутками, він так і помер десь чи у тюрмі, чи під час етапу на заслання. Злочину за ним, звичайно, серйозного не було; але його треба було владі «усунути», що й було зроблене.

Після вмивання — пили чай, принесений у відрі. В обід давали кандьор. Хто був далеко від родичів — існував з цього казенного харчування й, звичайно, не наїдався. Але більшість в камері одержували передачі з волі, годувалися самі й підгодовували інших. Обрали старосту камери, призначали днювальних. Коли хто мав воші — змушували їх бити, тримати себе охайно. Політичних балачок між собою уникали, балакали на сторонні теми. В одному куті велася запекла релігійна суперечка. Між нами було троє попів, один із них — високорозвинена, освічена людина з широкими поглядами і розумною стриманою вдачею, двоє — захудалі нужденні сільські попики. Взагалі — люди були надто різні, й

кожен не довіряв трохи сусідові. Я теж тримався недовіриливо, похмуро, мовчазно...

На допит мене покликали вперше лише на сьомий чи восьмий день арешту. Слідчий явно поспішав, був утомлений. Це був один із службовців сектора. Допит лишив чудне враження: від мене витягали зізнання, що я, мовляв, був у якійсь контрреволюційній організації, коли я це із справжнім здивуванням відхилив, то мені пред'явили обвинувачення, що я знав про якусь таку організацію чи, принаймні, міг знати про неї... На мої заперечення мене повчали, що це, мовляв, була не обов'язково оформлена якась організація; що можна, й будши десь у гостях і чувши антирадянські висловлювання, не заперечити їх і тим самим вже опинитися серед організованої контрреволюції.

— Ми знаємо, що ви були серед таких людей. Знаємо, що саме при вас говорено й що ви говорили... ось пригадайте!..

Як людина ще недосвідчена у подібних слідчих пастиках, я спочатку й справді замислився: де ж це я був у такій хаті?! Та моя пам'ять нічого такого підказати мені не могла, а головне, я інтуїтивно почав відчувати, що мене навмисне на чомусь ловлять, що мене хочуть заплутати, зігнати на слизьке, змусити наклепати на самого себе, наговорити й таке, чого справді не було. На моє щастя, я спромігся зразу зайняти реальну позицію обережної правдивості.

А що за мною ніяких злочинних політичних гріхів справді не було, я міг про себе правдиво розказувати все, що завгодно, без шкоди для свого становища. Слідчий лишився з мене невдоволений і, кинувши на прощання — «Ну, що ж, не хочете зараз нічого пригадати, то посидьте ще, подумайте на дозвіллі...», — відправив мене назад у камеру.

Через кілька днів викликав ще раз, запитав тільки: «Ну, нічого не надумали, не пригадали?», — й, одержавши негативну відповідь, не став і розмовляти зі мною. Як я вже далеко пізніше потім зрозумів, це означало, що слідчий вирішив вплинути на мене спеціальними методами й засобами. Їх я й зазнав через кілька день.

Допити відбувалися у кімнатах над «гюрподом», і тому на допит з камери викликали роздягнутими, без теплої одежі.

Коли ж, викликаючи, наказували вдягатися, то це означало, що або випускали на волю, або переводили кудись в інше місце.

Одного дня я почув своє прізвище й наказ:

— Одягайся и виходи!

— С вещами или без?

— Выходи без вещей.

Значить, аж у сектор на допит, — подумав я. Такі випадки вже бували. Допит у самому секторі (у Гранд-отелі) не віщував нічого доброго. Ходили чутки, що там допитували «міцно», але як саме, нам було не відоме.

Нічого не вдієш: швидко одягся, лишив торбину з речами на догляд сусідів на нарах і, під співчутливі побажання всієї камери, вийшов з «тюрподу».

Вів мене міліціонер. Я йшов бруком по середині вулиці, у шубі й зимовій шапці, хоч надворі ще була золотава осінь. Міліціонер крокував позаду мене, тримаючи в руці револьвер.

Ось вони, знайомі вулиці!.. Звичайна міська метушня, рух... Все по-старому йде на світі, як завжди, лише без нас, ув'язнених... Ми там, у підвалі, одрізані, мов скиба, від лютого життя, від волі...

Перехожі цікавими очима дивилися на мене. Дехто аж зупинявся на тротуарі, проводжаючи поглядом. Були й такі, що пізнавали мене. Як колишній інспектор освіти, я був відомий багатьом.

Міліціонер привів мене до Гранд-отелю й здав. Ніякого допиту вчинено не було, а просто — підвели довгим коридором до оббитих залізом дверей із «вовчком», розчинили їх і вштовхнули у камеру-колодязь; вона справді скидалася на колодязь: з високою стелею, малою площею підлоги і з маленьким віконцем під самою стелею, через яке ледве пробивалося денне світло. Над залізними дверима у дрятому футлярі блідо горіла електрична лампочка.

Камера була набита людьми всерьш. З трудом я всунувся між людей, намацуючи ногами клапоть вільної підлоги. Привітався... Двері з залізним грюкотом зачинилися за мною... Повітря було смердюче, густе, задушливе, гаряче. Після вільного повітря вулиці я хапав ротом цей гарячий

сморід збитих у купу людей мов риба, викинута на пісок.

Знайшлися знайомі. Тут був і мій ексродич: Аркадій Добровольський, філолог-вчитель, чоловік сестри мосі першої дружини Надії. Я з ним був у добрих відносинах.

Сяк-так втиснувся й я між людей. На підлогу поклав шубу, шапку, скинув піджак, бо було надто задушно. Мене розпитували про «тюрпод», про арештантські новини; я інформовався у них про порядки в секторі.

Як виявилось, перебування в секторі було «засобом впливу» на тих, хто не хотів «зізнаватися». Для цього навмисне й були створені нелюдські умови існування в цій камері.

Тут режим був суворий, випускали до вбиральні у двір під конвоєм тільки раз на добу. Передачі з волі утруднені й обмежені. Задушливе повітря й тіснота знесилювали вкрай. Бували випадки, що вночі дехто починав хрипіти, задихаючись, і тоді ми починали бити в оббиті залізом двері, зчиняли гвалт і тим змушували вартових на десять хвилин одчиняти двері, щоб впустити свіжого повітря в камеру. Лежати на підлозі на спині було не можна, не вистачало місця. Можна було лежати лише «рубач», на лівому чи на правому боці, щільно притулившись до сусідів. Таке лежання майже на протязі круглої доби перетворювалося на нестерпну фізичну муку: дерев'яніли руки, біль пік стегна, здавлена грудна клітка не давала дихати... Голова цілий день була важка, кров біла у скронях, думки плуталися, людина губила розважність і силу волі.

І не диво, що за цих умов дехто на допитах і наговорював на себе, сподіваючися, що через це швидше вийде на волю. Так сталося, мабуть, і з Аркадієм Добровольським: не будши ні в чому винним, він, як потім ходили чутки, погодився на деякі формулювання, лагідно підказані йому слідчим, і просидів у в'язниці аж одинадцять місяців...

Склад мешканців камери був мінливий. Нові прибували, старих переправляли в нові місця ув'язнення. Звідси направляли переважно у міську тюрму, себто на тривале замкнення, щоб вже звідти, як набереться партія, ешелюнами

гнати на заслання. Випускали на волю з сектора мало. Траплялось і гірше — розстріли...

Пригадую одного парубійка, що я його застав з першого дня мого перебування у камері. То був учень випускної класи середньої школи звідкілясь з Чернігівщини чи з самого Чернігова. Історія його ув'язнення була така: юнаки-друзі зібралися колись на пікнік у ліс, добре погуляли, сіли випити й закусити. Після випивки юнацькі язики розв'язалися, парубійки, мов молоді півники, вдарились у хвалькуватість, почали хвалитися хоробрістю, вигадувати, на які б вчинки кожен міг наважитися, не лякаючися. Зайшла мова про терористичні акти, відомі з історії революційних рухів. Один похвалився, що він міг би піти на будь-який терористичний акт, навіть і зараз, бо в цих актах виявляється, мовляв, найвища хоробрість людини, овіяна свідомістю.

— Навіть і на контрреволюційний акт пішов би зараз? — запитали його.

— А хоч і на контрреволюційний... якби вірив у його доцільність...

— Навіть і на радянських вождів підняв би руку? На Сталіна, на Калініна?

Хвалькуватий юнак напідпитку і на це відповів позитивно. Слова ті, через інформатора, стали відомі органам політичного розшуку: всіх учасників пікніку позаарештовували, а найбільше зазнав лиха отой хвалькуватий юнак...

Після року підслідчого ув'язнення у Чернігові він чомусь зрештою потрапив до Сум, знову підлягав низці допитів у секторі. Йому натякнули, що його скоро зашлють на північ. Від довгого ув'язнення в тяжких умовах він ледве ходив: ноги ослабли до такої міри, що не тримали тіла. Юнак, проте, дуже радів з того, що його засилають, що він там нарешті вийде на повітря, не буде мучитись у камерах, подібних до тієї, що він у ній нудився зараз. Йому пощастило написати родичам, що його засилають, і хтось із рідних приїхав до Сум і привіз йому чоботи. Радості юнакові не було меж. Він всім нам показував ті чоботи, взував їх, пробував, чи добре буде в них іти на заслання. Останнє уявлялося йому чомусь як довга-довга

дорога й довгі піші мандри. Чоботи стали юнакові вузлом життя, вищою радістю.

Незабаром його викликали з камери. Із речами. Радісно прощався він із усією камерою, тис усім руки. Він був певен, що його відправляють з черговим ешелюном на заслання.

За кілька днів ми дізналися, що його вже немає в живих. То був виклик на розстріл...

Поволі виявилася цікава подробиця: на допитах майже всім заарештованим учителям пропонувалося зізнатися в причетності до якоїсь організації, що на чолі її буцім то був учитель Соколовський. То був усім відомий у Сумах надто гладкий пікнік, з добродушним характером і невеликим розумом, не дурень випити, веселий анекдотист, а загалом — сіра посередність. Бувши заарештований, він щось таке на допиті вигадав, зізнався у якихось крамольних чи то думках, чи намірах, що їх насправді або не було зовсім, або вони не були варті шерботої копійки.

Сектор, прекрасно розуміючи всю надуманість і безпідставність подібного «зізнання», все ж міцно ухопився за нього й сплів цілий жмут вигаданих злочинів навколо цього «діла». Самого Соколовського тримали в окремій камері, робили з ним «очні ставки», залякували інших тим, що буцім то «Соколовський уже в усьому за себе й за вас зізнався...». Не знаю, свідомо чи несвідомо він опинився в цій провокаційній ролі, але згодом і сам сектор побачив, що «справа Соколовського» не варта й шеляга і, продержавши її героя в ув'язненні щось коло року, зрештою випустив його. Соколовський потім, як і раніше, деякий час блукав урозвалку, мов качка, по сумських вулицях, хоч і змінився трохи, став легшим, схуд та зблід. Невдовзі він кудись зник.

Я тяжко переживав перебування у секторі. Серце почало погано працювати. Хвилинами я майже губив притомність. Від тісноти розвелися воші. У тьмяному освітленні від підсліпуватої електричної лампочки їх годі було намагатися бачити й бити. Воші, великі, як горобці, хмарою лазили по нас. Часто мучило безсоння. Їжа була недостатня, й це теж підірвало сили.

Пригадую, які тяжкі були ночі... Було боляче поворухну-

тися, груди були затиснуті між двох сусідів, піт заливав обличчя, тіло свербіло від бруду й укусів вошей, кров живчиком біла у голову від задухи... Лежати отак годинами, у безнадії, в безсиллі щось вдіяти — це важко увити тому, хто не пережив тих годин. Над ранок, коли віконце під стелею починало ледве сіріти, крізь нього долітав довгий, оксамитний звук фабричного гудка...

Довго потім, вже на волі, чувши ранком той гудок, я здригався весь від жахливих спогадів...

На моє щастя, тяжке катування задухою й тісністю, знесиливши здоров'я, не зламало якости й твердості моїх думок.

На допит мене викликано лише на четвертий чи п'ятий день того катування. Я все ще був без своєї торбини з речами й перш за все прохав вернути її з «тюрподу». Спочатку відмовили... Лише днів через п'ять після прохання я, нарешті, одержав її. Дещо з неї зникло.

Допитували мене в секторі разів п'ять. Посутність допиту була та ж сама: вимагали, щоб я сам на себе наговорив. Тримався я обережно і лагідно, не дратуючись і не дратуючи слідчого. Один раз лише не втримався й різко заявив, що я бачу, що від мене хочуть брехливих свідчень... Із здивуванням відчув, що чомусь ця моя заява справила враження, і на мене в подальшому напосідали менше.

Загалом у своїх свідченнях я тримався такої позиції: як радянська людина, я мушу допомагати радвладі боротися з її ворогами і не покривати їх; але серйозних фактів антирадянської діяльності я в своєму оточенні не зустрічав і не можу їх зараз подати. (Так воно й було насправді, й тут я не кривив душею). Щождо дрібниць, то, будь ласка, я охоче розказував про такі, наприклад, дрібниці, як чісь невдалі виступи на вчительських зборах тощо. То були факти, що про них — я був певен — сектор не міг не бути поінформований через агентуру своїх секретних співробітників, себто факти загальновідомі, про які, так би мовити, й горобці на вулицях цвірінькають...

Свою лінію поведінки я витримав твердо, й це врятувало мене. Пізно увечорі, 5 листопада, за два дні перед жовтневими святами, мене з речами викликали з камери, зробили останній

допит і вчинили «напутствіє»: не тріпати язиком про те, що було зі мною у «тюрподі» й у секторі, та й оголосили, що я вільний. Тут же, з явною нехиттю, повернуто мені й мій новісінький портфель жовтої шкіри, в якому лежали непорушні й цілі два листи Бориса, мої папірці й фота.

Хитаючися від знесилення, з ковдрою й торбиною під пахвою, я йшов темними, пізніми вулицями додому... Злегка, мов від міцного вина, крутилася голова від свіжого повітря. На темному небі миготіли зорі. Рідкі перехожі підозріло озиралися на мене й на мій пакунок під пахвою: чи не злодій якийсь? На душі було і порожньо, і бадьоро. Мов величезна купа гною звалилася з мене: було легко, але мулив бруд, залишений нею.

Я підійшов до своєї квартири й зазирнув у вікно. Ліля стояла посеред хати й тримала у руках мою сорочку; друга сорочка висіла перед нею на бильці стільця. Це вона готувала мені на завтра передачу білизни. Тепле почуття подяки ворухнулося у грудях. Я постукав у шибку. Ліля наблизилася обличчя до вікна, вдивляючися крізь скло. Очі її раптом зробилися злякані, потім здивовані, нарешті, вона радісно скрикнула й побігла відчиняти двері.

Двадцять днів я пробув в ув'язненні й ось, нарешті, знову переступив поріг свого мешкання! Аж захитався на порозі: адже ще лише годину тому я привчав себе до думки, що вже ніколи в житті не побачу свого так нагло залишеного родинного гнізда.

На гомін виглянула зі своєї половини хазяйка. Дрібно перехрестилася і проказала вголос:

— Ну, слава Богу, слава Богу...

Ліля поставила самовар, я вимився гарячою водою, всю вошиву одержу обережно виніс у сарай, повечеряв і вперше по багатьох днях із насолодою простягся на справжньому ліжку з білими простиралами й подушками...

А через два дні я йшов уже в колоні свого інституту в жовтневій демонстрації, поруч зі своїми колегами. Вони ніяковіли коло мене, не знаючи, як поводитися зі мною. Мені теж було ніяково. Студенти кидали цікаві погляди на мого схудлого й постарілого обличчя.

Згадуючи перипетії свого арешту, мушу констатувати, що мені ще пощастило. Переживання в «тюрподі» й у «Грандотелі» були тяжкі й лягли в мій пам'яті плямою бруду на все життя, проте я не зазнав там того, чого зазнавали пізніше інші в'язні. Ті, хто довгий час — півроку, рік — прожив у радянській політичній тюрмі тих часів, потім дуже скупо, з переляком в очах, крадькома, але все ж розказували іноді, як там зрештою почали людей катувати безсонням, змушуючи по кілька діб стояти на ногах без сну, як морили спрагою, годуючи оселедцями й не даючи пити. А в 1937 році під час великого терору бували ще жадливіші засоби, коли людей, які не хотіли «зизнаватися» саме так, як хотілося слідчим, стромляли головою у парашу, підвішували на мотузці тощо. Цього всього, повторюю, я не зазнав, бо пробув усього 20 днів у ув'язненні, саме на початку масового ужитку позбавлення волі як засобу терору.

Навіщо ж я згадую, хоча й побіжно, про те, чого сам не зазнав? Чи не ризикую я цим поширювати, може, брехливі обивательські, антирадянські плітки?

Ні, пліток і брехні немає. Я пишу лише те, в чому переконаний. Треба бути чесним і безстороннім в описі своєї сучасності й не алілуйствувати. Радянська форма влади й держави цим не компромітується. Я її вважаю (про що ще писатиму далі) історично поступовою і за нашої доби найкращою. Але конкретний, сталінський політичний режим за певної доби радянської влади та його носії й керівники безперечно відповідають і мусять відповідати перед історією за все, що тоді при них творилося. Вони, без сумніву, схвалили «масову операцію», знали про масові знущання над заарештованими й посилатися на незнання не могли й не можуть.

Хоч, відбувши ув'язнення, я й працював знову на старій посаді виконуючого обов'язки доцента інституту, але після арешту моє соціально-правне становище погіршало ще більше. Арешт, навіть короткотривалий, скомпромітував мене остаточно.

Колеги інституту співчували мені як безглуздо зацькованому, але боялися скомпромітувати себе одверто

приятними стосунками зі мною. Все більше зростала навколо стіна ізоляції, самотності, виключеності... Я глибше падав у безодню безнадії, безвиході.

Так минув аж рік.

В інституті з'явився новий лектор дисциплін педагогічного циклу — член партії Алмашина, людина важка, агресивна, безталанна й неприємна. Для неї життя було безбарвне, якщо вона когось не їла поїдом. Почала вона приглядатись і до мене. Скоро стало відоме, що з початком нового учбового року на партосередку вже велися розмови про непристойність для інституту тримати в складі лектури позбавленця, коли є ким його замінити... Існування моє в інституті явно зависло на волосинці.

На моє щастя, у мене тоді вистачило мужности тверезо зважити своє становище й прийняти рішення.

Восени 1931 року, у жовтні, почувавши, що мене, мабуть, скоро звільнять, я сам подав директорові інституту заяву з проханням про звільнення за власним бажанням. Прохання було відразу ж задоволене. Я одержав відповідні довідки й документи, що мали пристойний зміст і рекомендували мене з доброго боку.

Які мотиви змусили мене самозвільнитись? Я почував, що коли сам негайно зараз же не піду з інституту, то мене звільнять, і тоді я матиму в документах компромітуюче мотивування звільнення, через яке самі документи обернуться для мене на «вовчий» пашпорт. Інтуїція підказала — рубнути самому!

І життя згодом підтвердило, що моє самозвільнення було правильним кроком.

То були тяжкі дні... Я сам відрубав себе від сумського життя, у яке міцно вріс за сім років праці в інспектурі й в інституті. Замкнувся в хаті, мало виходив на люди, нудився, потроху навіть почав випивати сам-на-сам. Не облишили мене із знайомих лише Ніна Шерстюк та Грицько Гермаш, що часто заходили до мене і дружнім ставленням полегшували моє життя.

Проте внутрішньо, в душі, я не здавався перед безнадією, не капітулював. Навпаки, в мені прокинулась якась упертість,

злість перед життям. Я сам звільнився, я сам і мушу шукати вихід, — думав я. Було дещо із заощаджених грошей, жити ще було чим. Думки привели до рішення, що треба геть виїжджати з Сум. Куди? — це байдуже. Тільки не лишатися в Сумах.

Таке рішення підказувалося й тим крахом власного родинного життя, що раптом стався у мене за три-чотири місяці перед моїм самозвільненням з інституту, себто ще влітку 1931 року: дружина зрадила. Ми з Лілею розійшлися й офіційно оформили шлюбну розлуку.

Я почав спродувати речі. Вирішив спочатку влаштувати-ся десь у Харкові. До речі, там близько, у Люботині, були сестра й мати.

Поволі минув аж місяць у млявих зборах, повитих безперспективністю.

На моє щастя, в останній тиждень перед наміченим моїм від'їздом Гриць Сергієнко розказав мені, що Олексій Петрович Феоктистов, який у той час був у Харкові на посаді завідувача науково-учбової частини Інституту народної освіти, запрошує мене до себе в інститут. Олексій Петрович писав Грицеві, що йому треба в інституті завідувача студентською практикою, що я був би для його інституту бажаним кандидатом як людина, що є автором єдиної на Україні книжки про організацію й методика педагогічної практики студентів.

Для мене це була справжня знахідка!

Та чи таки візьмуть мене, таврованого й зацькованого, на постійну посаду — було невідомо. Але на перший час це була зачіпка, й з неї конче треба було скористуватися.

Я прискорив розпродаж речей. Дещо з великих — меблі, скриню тощо — відправив залізничим вантажем до сестри, а сам із кількома валізами поспішив виїхати геть із Сум.

На вокзалі мене проводжала Ніна. Їхав я з нею міським візником, у ногах лежав вантаж, а праворуч і ліворуч мене бігли знайомі тротуари, доми, вулиці, падаючи кудись у

прірву прожитого минулого, що я його лишав тут, здається, назавжди...

Я переступав поріг у новий, невідомий етап свого життя...

Хто знає, думав я, що ще буде зі мною там, серед нових людей?

V Розділ

ВІДЧАЙ І СТИБОК

Самая страшная тюрьма — это тюрьма под открытым небом, тюрьма, не огражденная стенами и решетками в окнах.

М. Горький

20. Поза правом на існування

З посадою у Харкові все склалося дуже просто. Знайшов Всеукраїнський інститут народної освіти ім. М. Скрипника, де Олексій Петрович Феоктистов був за помдиректора в учбово-науковій частині, й звернувся до нього. Олексій Петрович запропонував мені посаду завідувача педагогічною практикою студентів і, по одержанні моєї згоди, сам провів усі формальності мого затвердження на посаді. Про моє правне становище мене не розпитував, хоч видно було, що в якійсь мірі про це був поінформований, а я сам не виявляв теж зустрічного бажання про себе розказувати.

Отак, дякуючи щасливому збігові обставин, я знову став радянським службовцем. І ще навіть дещо виграв: із провінційного дрібного вузу потрапив на роботу до вузу столичного, центрального, працювати в якому вважали б за честь будь-хто з провінційних наукових педагогічних робітників. Сталося справжнє диво: людині, що не мала права на радянську посаду й навіть права дихати, існувати, — пощастило одержати фактичне підвищення в роботі.

Довідавшись пізніше про місце моєї нової праці, партійці із Сумського інституту соцвиху, а найбільше Алмашина, як мені переказували, здивовано хитали головами:

— Ото отак його випхали та скарали?! Виходить, що ми його змусили облишити наш інститут, щоб він одержав підвищення?! Ну й ну!..

Здивування й ніяковість їхні пояснювалися тим, що вони були певні, що мене запрошено й прийнято на працю до столичного інституту саме як видатного робітника, за мої друковані праці, чого вони не дооцінили. У столиці, мовляв, не бояться тримати у себе позбавленця, коли він цінний робітник, а ми ось у сумській провінції — злякалися... Тільки так і пояснювалося ними моє незрозуміле й несподіване красування на столичному обрії, й нікому не спадало на думку, що за тих лютих часів системи цькування й політичного людожерства, я, зацькований, міг опинитися у Всеукраїнському інституті лише завдяки щасливому збігові обставин.

Правда, наявність друкованих праць у мене, а особливо книжки «Система безперервного педагогічного практикуму», безсумнівно мала значення. Феоктистов мав підставу на цій основі рекомендувати мене директорові інституту як людину кваліфіковану для виконання обов'язків керівника педпрактики в інституті. Але в нього були й інші, більш прозаїчні, хоч і головніші підстави на таке швидке зарахування мене на роботу: на цю неспокійну й морочливу посаду важко було знайти знаючого чоловіка, ніхто не йшов.

Студенти того часу були особливо примхливі, важкі. Такими їх робила атмосфера політичного людожерства й цькування, властива тогочасному режиму. Кожен студент чи їх купка мали практично право «з'їсти» будь-якого лектора чи співробітника інституту. Досить було їм на якихось зборах виступити із негативною критикою на лектора, вказати, що ним незадоволені, підвести під це незадоволення, як основу, якусь політичне міркування чи навіть просто політично дзвінку фразу на його осуд, як репутація бідолашної жертви вже зависала в повітрі. Адже незадоволення лектором — це

вже сигнал політичної ваги! А може, він політичний ворог?! Може, він погано читає лекції саме тому, що він шкідник? Ану, пошкребти його, помацати, що він за їден?..

Тому з боку дирекції й деканату було запобігливе ставлення до будь-яких проявів студентського незадоволення, прагнення не загострювати відносин, лагодити зі студентськими комсомольськими осередками, із студентами-партійцями тощо. Студенти це почували, були вибагливі, примхливі. Мені, як керівникові такої складної речі, як організація практики, доводилося це відчувати особливо дошкульно. Проте, я всіляко намагався задовольняти їх, і серйозних непорозумінь з ними у мене не було, хоч це й коштувало мені чимало тяжких зусиль.

На посаді, як доцент, я належав до складу катедри педагогіки. Катедра була чимала. Очолював її професор Т. Гарбуз; входили до її складу ще кілька професорів: О. Залужний, П. Волобуєв, О. Парадиський. Мене обрали на секретаря катедри. Крім того, я завідував кабінетом педагогіки при кафедрі. Після однієї з харківських міських педагогічних виставок до цього кабінету перейшла сила різних політехнічних виробів шкільних майстерень і гуртків, і я кілька місяців все вовтузився з тими виробами, розміщав, експонував їх. Мушу зізнатися, що так-таки до доброго пуття я їх і не довів, бо потонув у їхній неприкаяній розмаїтості.

Всі члени катедри ставилися до мене добре, приязно. Члени партії, як видно, не знали про мою громадську неповноправність, а з позапартійних членів катедри про це знало лише 2-3 чоловіки, що ставилися до моєї долі з мовчазним співчуттям. Чудесні спогади лишилися у мене про Волобуєва, що тепло ставився до мене як до людини. У нього я кілька разів бував і в господі, бо познайомився з ним ще за сумських часів у справі своїх деяких наукових праць, які я іноді, ще до друку, посилав йому на консультації. Хороші спогади лишив по собі й Гарбуз, хоч цей і тримався від мене на деякій віддалі, як «хитрий хахол», що не хотів виявляти, щоб усі бачили, симпатій до політично скомпромітованого робітника своєї катедри. Він знав про моє безправне становище, але, будучи завідувачем катедри, мовчки мирився з

ним, нехтуючи небезпекою для себе, і за цю ласку й мужність його — я йому тепло вдячний і досі.

Побіжно мушу сказати, що як Гарбуз, так і Волобуєв кілька років пізніше (у 1933-34 роках), як і багато інших інтелігентів, пішли нізачо у заслання й там десь загинули.*

Проте, приязне ставлення членів катедри ще більше підкреслювало в моїх особистих почуттях всю глибину трагедії мого становища. Наді мною висіла загроза щохвилини бути «виявленим», розкритим, зганьбленим, заплямованим ще дужче. Я знав, що досить комусь із тих, хто «заробляв політичний капітал» на «бдительности», гавкнути й пучкою вказати на мене, як на «чуждй элемент», як на позбавленця й «ворога», — й мене відразу ж зімнуть, обплюють, зганьблять, від мене відсахнуться навіть ті, що нині ставляться найприязніше. Своя сорочка ближча до тіла... Я знав, що ніхто й не пискне, щоб мене захистити.

Признаюся: я таки гостро переживав драматизм свого становища. Виходило, що я жив і працював поза правом на існування, мов з чийогось недогляду чи чиеїсь ласки, чи просто з жарту сліпої долі...

У ті часи гострих продовольчих труднощів люди, обминаючи закони, іноді діставали собі харчі, користуючись із нелегальних способів, через знайомство тощо. Звалося це — дістати «по блату». І мені здавалося — коли я задумувався над собою, — що я живу, працюю, дихаю — теж мов би «по блату»... Я не міг, наприклад, бути членом профспілки наукових робітників, бо був виключений із профспілки. Але мене, не питаючи профквитка, вважали за члена, й я не мав

---

* Уточнюю: за пізнішими відомостями доля згаданих тут харківських вчених така: проф. О. Залужний «пішов у безвість» у 1937 році; його дружина — лікар, працює нині у Львові. Професори Т. Гарбуз і В. Павловський — померли в'язнями десь на засланні. Проф. П. Волобуєв два роки працював простим завідувачем педкабінету Євпаторійського дитячого курорту, потім переїхав до Нальчику, де працював у педагогічному інституті. У вітчизняну війну, відступаючи 1942 року від німців з Нальчику, нагло помер у дорозі від розриву серця. Проф. Парадиський й ще кілька (про них дивись далі) — під час війни зрадили батьківщину й пішли служити німцям.

мужности заперечувати... Я був позбавленець, але про це не знали офіційні особи, й я, не маючи мужности (а почасти — й не бажаючи вже) розказувати про себе, виступав, голосував на різних зборах тощо, як повноправний громадянин. Я не мав права ходити до ідальні членів спілки наукових робітників, але ходив туди, бо мене вважали за звичайного члена. Треба ж було їсти!.. Справді, це було в повній мірі «існування по благу» приреченого смертника...

Звичайно, таке життя не могло не відбитися на психіці. Почуття непевності, страх перед невідомою бідною, стушовування, тенденція бути непомітним, побоювання людей і уникання громадських виступів гнітили мене. Де вже було думати про повноцінну наукову працю над собою!

І я почав трохи відставати в науково-педагогічних питаннях. Хоча й була змога взяти читання лекцій з педагогіки на тимчасових учительських курсах тощо, але я не брав: боявся себе дискредитувати. Педагогіка на той час складалася майже виключно із набору цитат із творів Маркса, Леніна, Сталіна тощо; треба було багато читати й спеціально вишукувати ті цитати, а мені ж було не до того. Та, власне, й часу не було.

Моя сестра Зіна жила в Люботині. Її чоловік працював там на залізниці як інженер, начальником дослідної дільниці служби шляху. Мати жила біля дочки. З протекції Зіни я оселився теж у Люботині, на Майській вулиці, у старосвітських старичків, що мали садибу-дачу, розташовану в багатому саду, повному смачних яблук. Від Люботинського вокзалу, по колії, це було на віддаленні коло двох кілометрів.

І от щодня я вставав о пів на шосту ранку (взимку — це ще поночі), нашвидку пив чай і біг підтюпцем два кілометри по колії залізниці на Люботинський вокзал, там сідав у дачний поїзд, що їхав до Харкова 55 хвилин, пересідав на трамвай і, нарешті, після двох з половиною годин потрапляв на посаду. Такий же маршрут був і назад, з посади додому. Отже, щодня я витрачав на саму лише дорогу 4-5 годин. І так майже півтора року... Зрозуміло, що на себе самого у мене не лишалося вільного часу.

Але я був ще людиною, енергійною людиною. Творчі

наукові намагання — не кидали мене. У журналі «Шлях освіти» я опублікував статтю про принципи організації поточної педагогічної практики студентів («Шлях освіти», ч. 6, 1933). Вступив за сумісництвом на працю методиста до Харківської обласної дослідно-педагогічної станції. Увійшов до складу «активістів» Науково-дослідного інституту педагогіки. І там, і там — намагався розгорнути свою наукову роботу.

У Науково-дослідному інституті педагогіки взявся, під керівництвом професора Павловського, писати роботу монографічного характеру про наочність у шкільній роботі. Проспект цієї роботи, представлений мною, заслухано й ухвалено відповідною секцією дослідного інституту. Перший розділ монографії, у чернетковому вигляді, згодом теж заслухано як моє попереднє повідомлення. Покритикували мене добре; почувалося, що Павловський не був задоволений моєю доповіддю, але працю запропонували продовжувати. Я й сам був незадоволений зі свого першого розділу монографії, бо це був розділ принципових теоретичних міркувань про наочність, які треба було будувати на філософських основах, на численних, як тоді годилося, цитатах із Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, виявляючи свою ерудицію й критицизм у філософських концепціях минулого, а в усьому цьому я й сам тоді почував себе ще надто не твердо. Проте, роботу я провів чималу. Вона так і лишилася незакінченою, бо доля змусила мене потім бігти з Харкова світ-заочі... За спокійних умов, може, дещо й вийшло б. Десять років пізніше, коли я перечитав забутий рукопис, я з задоволенням констатував, що початок монографії, хоч і хибував на компілятивність і рефератність, був початком зовсім серйозної роботи.

Ще більш вдалою, хоч, на жаль, теж не закінченою, була робота, що я її розпочав писати за завданням Обласної дослідно-педагогічної станції. Темою її була «Техніка показу своєї роботи зразковою школою». Це мала бути брошура на кілька друкованих аркушів. Роботу я виконав майже на 9/10, але теж через від'їзд із Харкова вона обірвалася назавжди. Прочитавши її чернетковий рукопис десять років пізніше, я сам здивувався з її достатньої змістовності, стислої, доброї

мови, чіткості, стрункості побудови й зрілості авторової техніки викладу. В оцінці самого себе я завжди був обережний, але тут я не міг не похвалити самого себе. Правда, працювати над темою довелося багато: збирав приклади й зразки показових лекцій, їздив по районах проводити вчительські конференції, вишукував літературу й бібліографію тощо. Проспект і більшу половину написаної роботи я зачитував на засіданні станції в присутності завідувача Обласного відділу народної освіти Д. Слабвенка й одержав повне схвалення. Це піднесло мене в очах Слабвенка, що почав ставитися до мене як до цінного робітника.

До речі, Слабвенко знав про моє безправне становище. Директор дослідної станції І. Рудченко, який до Харкова знав мене з Сумського інституту соціалізму, де він був виконуючим обов'язки професора при кафедрі педології, перше ніж запросити мене до складу співробітників своєї станції, радився з ним: чи можна це зробити, зважаючи на моє позбавленство. А що я працював на основній посаді в інституті, вони обидва вирішили, що я можу за сполученням рахуватися співробітником і на станції. Політичну відповідальність за мене несе, мовляв, інститут... Так розказував мені пізніше сам Рудченко.

Та згодом, у 1933 році, коли людожерська свистопляска у Харкові дійшла свого апогею, коли було безпідставно заарештовано багатьох з-поміж української інтелігенції Харкова як «шовіністів», «змовників» тощо, Слабвенко з'явився перший: як би йому не влетіло, що у нього на обласній станції працює позбавленець. Він перший звільнив мене з роботи й перший крикнув: «Ату його!..»

На загальних міських зборах харківського вчителства він облив мене раптом помями: ось, мовляв, де приховався білогвардієць, «чуждый элемент». Йому не в силі було закинути мені якесь конкретне антирадянське діло, він знав мене лише як доброго робітника, але галасувати про моє «білогвардійство» міг досхочу й безборонно, бо на це доказів ніколи тоді не вимагалось від промовця. Досить було лише розпочати! За Слабвенком почали тріпати моє ім'я й інші,

навіть і такі, що мене не знали. Це ж вигідно: викривати когось, виявляти свою «пильність»!..

Я вже був досвідчений і знав, що тепер мене зацькують і розірвуть на шмаття, як собаки зайця на полюванні. Єдиний вихід — зникнути з Харкова. І я раптом сам пішов і звільнився в інституті... Та про це розкажу згодом далі.

Задумавши звільнити, Данило Сидорович Слабвенко зволив запросити мене до себе в кабінет. Запитав, чи справді я позбавлений права голосу. Чи клопотався про поновлення в правах. Висловив співчуття...

— Вам неодмінно треба далі клопотатися... Адже так не можна жити. Вас же не триматимуть на роботі... Хто наважиться давати працю позбавленцеві?! Та ще на такій роботі, як народна освіта!..

Потім почав питати, чи не знайомий я, мовляв, із заарештованими щойно українцями. Він назвав прізвище одного з них, колишнього секретаря у покійного М. Скрипника (забув прізвище того секретаря), що буцім то виявився головою якоїсь змовницької організації. Я відповів, що не знав такого. І справді — то були невідомі мені люди.

— От і я теж мушу, хоч ви й добрий робітник, відмовитися від вашої роботи. Я звільняю вас. Я на те й закликав вас до себе, щоб оголосити вам, що з сьогоднішнього дня я наказом звільняю вас зі станції... От... Ну, що ж ви думаєте робити?

Хоч я й чекав на подібну хвилину, але раптом зблід, похолов... Не в силі зібрати до купи думок, я відповів перше, що зірвалося само з язика:

— Поїду на Сибір... Думаю, що там люди потрібні й що там до людей по-іншому ставляться...

На тому ми з ним і розійшлися. Я пішов додому обдумувати, що мені діяти, а він пішов на чергові збори показувати свою політичну пильність і громити з патосом «викритого» ним білогвардійця... Йому це тоді конче було потрібне, бо його становище в партії з якихось провин захиталося.

Кілька років пізніше я дізнався, що й Слабвенко зазнав долі багатьох: він був виключений з партії, зазнав терору

1937 року й пережив чимало такого цькування, яке нагадувало мою долю.

Із прожитих у Харкові трьох років — в Люботині я прожив меншу половину. Заходами сестри, з допомогою її знайомств, мені таки пощастило, хоч і за дорогу ціну, знайти собі кімнату у Харкові (Котовська, 5), у домі робітника заводу «Серп і молот», члена партії більшовиків, що жив у міщанському добробуті й ідеологічно був сумішшю куркуля з більшовиком. То був затишний далекий район міста, навпроти так званої Сабурової дачі, чи просто Сабурки, відомої лікарні для божевільних. Кімнатка була чистенька, світла, затишна, спокійна. Тримав я себе надто тихо, боявся хоч чимось бути підозрілим для своїх хазяїв. Про своє соціальне становище, звичайно, їм нічого не казав, і мене вважали за солідного, хоч і надто скромного, наукового робітника; за спокійного і зручного комірника, що акуратно плавив комірне, рідко водив до себе гостей, пізно додому не приходив, був охайний у кімнаті й взагалі нічим хазяям не заважав і не докучав. За все це мені прощали і мою «гордість», що виявлялася, на їх погляд, у моїй небалакучості, в униканні ближчого знайомства з хазяїнами, в перебуванні осторонь них. Вони й не підозрювали, що насправді то була не «гордість», а острах перед сім'єю партійця: що було б, якби вони дізналися, що тримають у себе людину, позбавлену виборчих прав.

Крім мене, у хазяїв був ще один комірник: молода лікарка, що працювала насупроти, в Сабурці, психіатром-ординатором жіночого відділу Української психоневрологічної академії. Звали її Зінаїдою Олексіївною.

Не зразу, але все ж у мене зав'язалося з нею знайомство. Вона подобалася мені тихим характером, простотою. Але, забитий і пригноблений долею й людьми, я й тут боявся контакту й доволі повільно йшов на ближче знайомство з нею.

Що вона може мати спільного з позбавленцем! — гадав я собі в думках. Дізнається, зрештою, хто я, з презирством

відвернется, й це завдасть мені лише ще одного ляпаса від жорстокої долі...

Але поволі ми здружилися. Вона лагідно ставилася до мене. Це мене підбадьорило й зміцнило до неї симпатію. Зрештою, у нас виник роман. Ми почали жити подружжям, покищо ховаючися від хазяїв. Наші відносини не відзначалися перебільшено палкими чуттями молодих і гарячих коханців: обоє ми були вже люди дорослі, літні (мені було 38 років, а їй — 32), але ґрунтувалися на міцних дружніх і статевих обопільних симпатіях, теплих, щирих, пов'язаних повагою й умінням цінувати взаємно кращі риси характеру одне одного й прощати особисті хиби та слабкості.

Коли дійшло до розмов про наше одруження, я розказав про себе, про мій стан. Зіна була вражена...

Але не кинула мене, а пішла на героїчний крок: рішуче пов'язала своє майбутнє з моєю долею.

На тлі чорного мороку мого буття, запнутого безнадією й глумом, лягло срібною плямою світле, спокійне пасмо спізнілих днів і переживань особистого щастя... Зінина приязнь, турботи, ласка були разючим контрастом до вовчих відношень людей до мене й дали мені підтримку, збудили надії, нагадали мені, що я людина, як і всі, а не лише об'єкт полювання для спекулянтів від класової боротьби.

21. Локшина з січених і битих, з живих і мертвих

Женщины плачут, чтоб облегчить душу;
мы не умеем плакать. В замену слёз я хочу
писать...

О. Герцен

Не можна розглядати моє харківське «буття поза правом на існування» як факт сугубо індивідуально-біографічний, окремішній, частковий. Воно було символом тодішньої доби,

того часу... Надто багато людей, що з ними довелося стикатися, радянських за своїми поглядами і роботою, опинялися в ситуації, мало чим відмінній по суті він моєї.

Та й ті радянські люди, що були повноправними громадянами й не підлягали правним утискам та обмеженням, відчували тоді моральну задуху, гніт, безперспективність і тяжко це переживали. Життя мов зайшло у зазубень, з якого не видко було порятунку...

Реальна адміністративна радянська дійсність широко запозичала досвід зі страшної жандармської практики минулого, вживаючи такі брудні засоби буржуазного адміністрування, як свавільні арешти й труси, заслання без публічного суду, переслідування, катування по тюрмах тощо, рясно додаючи до них і «нововинайдені» вже за сталінського режиму засоби, як описана вже «система цькування», катування жахом, вовчий пашпорт у вигляді «особливого обліку», тихий «розстріл голодом» у вигляді звільнення з будь-якої роботи, гноєння людей у численних концентраційних таборах, розрахованих на фізичну загибель людей від нелюдських умов життя в них. Людей нищено й катовано часто без потреби й глузду, просто з адміністративної інерції. Жахлива шаткована капуста, жахлива локшина з людей!..

Найбільш чутливі натури реагували на таку політичну ситуацію гострим душевним розладом. Серед рядової інтелігенції запанувала непевність суджень і думок, гнітив абсолютизм партійних приписів, поза якими інакше думати не дозволялося, блідла творчість у науці й мистецтві. Дужче розцвітало лицемірство всіх гатунків. Мов приклад для всіх, у політичному житті голосно лунали лицемірні слова Сталіна про «чутливе ставлення до людей»...

Це гнітило психіку, хотілося забутися, уникнути дійсності. Серед інтелігентів, слабких духом, буття нерідко втрачало цінність і принаду, збільшилася кількість самогубств.

З цього погляду життя такого великого міста, як Харків, давало вичерпні ілюстрації до сказаного. Багатьох смертей, заслань і самогубств у Харкові й поза ним був я свідком чи сучасником за ті роки. Всього не пригадую тепер. Спробую

згадати хіба лише про деяких з десятків людей, що їхнє життя так чи інакше, хоч крапкою, схрестилося із моїм життям тих часів.

Смерть буває не лише фізична, а й моральна або політична. Приклади останньої я бачив не раз серед багатьох знайомих і товаришів того часу. Розкажу спочатку, чого зазнали в ті роки мої найближчі друзі.

Тяжких ударів довелося зазнати саме в ті роки Борисові й Матвієві. Вони тоді, правда, встояли, не загинули фізично, але пережили муки великих психічних тортур. Фізична ж загибель прийшла для них лише по кількох роках пізніше. Вона таки не минула їх...

Як я вже згадував раніше, Матвій опинився в Харкові не з власної ініціативи. Кинути Манастирську гору й своє життя на ній у ролі хазяїна чималого господарства дитячого містечка змусили його окремі підлуваті особи з Охтирського районного комітету партії більшовиків, що ніяк не могли миритися з його незалежною поведінкою, широким розмахом, адміністративною впевненістю й великою популярністю серед населення. Ніяких справжніх політичних чи господарських злочинів за Матвієм не було. Було вишукано бічні підстави для політичного недовір'я йому, закинуто перебільшене обвинувачення у флірті з дівчатами-вихованками (про це я вже згадував) й звільнено з роботи. Цим досягалася й друга мета: дискредитувати Матвія політично в очах місцевого населення, розбити його популярність. Частково цього було досягнуто. Матвій тяжко переживав своє зганняння ще й тим, що був позбавлений будь-якої реальної змоги захиститися, виправдатися. Він вирішив кинути Охтирку й податися до Харкова.

Перші місяці свого життя в Харкові Матвій був у надто пригніченому стані. Довелося піти працювати кудись у приїми, зробитися з необмеженого хазяїна й директора підлеглим виконавцем, рядовим співробітником. Такий перелім його властолюбній натурі знести було не легко.

Матвій у Харкові почав працювати науковим співробітником Дитячої сільськогосподарської станції, агрономом-

педагогом. Робота була цікава, й поволі він тут ожив, знайшов себе. Заходами станції навіть друкував деякі свої твори: агрометелики, брошурки. Одночасно, спочатку за сумісництвом, працював науковим співробітником також і в Українському філіялі Академії сільськогосподарських наук ім. Леніна, де президентом, як я вже згадував, був його й Хоми приятель — Сліпанський. В академії панувала склочність, підміна науки політичним льокайством, обвинувачення одним одного, задушлива атмосфера «культу личности», циркулярщини й гніту над самостійною, творчою думкою. Все це було далеким від світлих умов незалежної, ініціативної праці на Манастирській горі над Ворсклом, і Матвій, навіть звикнувши до Харкова й до своїх обов'язків, все ж носив у серці тупий біль образи, задухи й туги. Творче життя для нього в значній мірі розбилося...

Галя й Матвій оселилися спочатку в одній кімнаті на Іванівці; згодом переїхали в кращу, велику кімнату на Основі, десяток хвилин ходи від останньої зупинки основ'янського трамваю. Я бував там у нього з Зіною надто часто. Каюся, навіть заважав їм. Та вони обоє зустрічали й приймали мене й Зіну завжди надто приязно.

З Основі Матвієві згодом пощастило переїхати в центральний район міста, в квартиру до Івасенка, про що я вже згадував, де він і прожив довший час. Коли Івасенка та його дружину заарештовано й заслано, квартира лишилася за Матвієм остаточно.

Значно пізніше, вже десь коло 1937 року, Матвій прийняв до себе комірником Колоса. Колос якийсь час був боротьбістом чи українським еседеком, не пригадую, а потім перейшов до більшовиків. Працював він редактором газети «Вісті ВУЦВК», вважався помітним журналістом. До Матвія ставився надто приязно.

Я познайомився з ним. Пригадую, кілька разів вів з ним розмову про творчість Бориса. Колос високо цінував Борисові оповідання «Смерть» та «Крила Артема Летючого».

У мене на руках був друкований примірник Борисової п'єси «Лицарі абсурду». То була на той час вже бібліографічна

рідкість. Але тримати її в себе тоді з огляду на поширені труси я побоювався. Нищити ж п'єсу мені було боляче, й після деякого вагання я подарував брошуру Колосові. Через нього вона навично збережеться, думав я. У ній на першій сторінці був приліплений коротенький лист Бориса до мене, в якому він описував виставу «Лицарів абсурду» в Києві, в одній із військово-інженерних частин.

Та за якийсь час, може, рік пізніше, Колоса раптово заарештовано й кудись заслано...

Через Колоса трагічно загинув і Матвій. Під час турсу в Колоса до рук агента ДПУ випадково потрапив Матвій щоденник за кілька років, в якому Матвій описував усі свої колишні, ще до 1917 року, українські мрії, політичні ідеї, роботу в «Просвіті» тощо, що носили, зрозуміло, націоналістичний характер, властивий кожному українському інтелігентові й усьому українському визвольно-національному рухові дореволюційних і перших пожовтневих революційних років. Знайдений щоденник і став підставою до арешту й до заслання Матвія як «націоналіста»...

Кінець життя Матвієвого мені в подробицях не відомий. Знаю лише, що на засланні він деякий час жив і працював на лісорозробках під Комсомольськом-на-Амурі (на Далекому Сході), а потім, вже під час війни 1941-45 років, опинився чомусь у Рибінську (нині Щербаков, здається). Може, був реабілітований чи напівамнестований, не знаю, але, очевидно, все ж не мав права повернутися на Україну. В Рибінську він лежав тяжко хворий у лікарні, там він, мабуть, і помер... Але в якому стані помер: чи як в'язень, чи як вільна людина — не знаю.

Про його перебування у Рибінську дізнався пізніше з випадково дійшлого до мене крізь військову цензуру часів війни скупого листа від Галі, писаного нею 6 квітня 1944 року з Охтирки. Лист був на адресу Зіни, на лікарню, де вона працювала.

Ось той лист:

Уважаемая Зиночка! Пишу тебе второе письмо, но ответа от тебя не могу дожидаться. Почему ты не откликаешься? Что с

Вами, живы ли все? Как чувствует себя Юра? Как Ваши детки, родители? Война, голод загнали меня в Ахтырку. Живем здесь два года, потеряли все, сохранили лишь самое главное — жизнь.

М. Л. в настоящее время лежит больной уже 6 месяцев в лечебнице в г. Рыбинске (почтовый ящик 229/2-3). Вы там близко сейчас от него. Лежит он тяжело больной. Мое сердце рвется на части, так бы хотелось сохранить его жизнь. Неужели моя индивидуальная жизнь — это тяжелое страдание. Живу здесь одиноко: нет ни родных, ни друзей, ни товарищей. За время войны натерпелись очень, но что это в сравнении с трагедией всего народа. Жду от тебя с большим нетерпением ответа. С искренним дружеским приветом — Галя

На листі була її адреса: Охтирка, Проспект Ілліча, 15. Але на наші кілька листів, написаних на її адресу, й на адресу Матвія у Рибинську, — ми жадної відповіді так і не одержали.

Доля самої Галі стала мені відома також геть пізніше, аж у 1955 році. Ніна Шерстюк написала мені тоді, що, будучи в Охтирці в будинку відпочинку, вона там бачилася з охтирськими вчительками, які ще пам'ятають Галю й Матвія, і вони їй розказали, що перед війною, після арешту Матвія, Галя працювала в одному з охтирських дитячих садків. Під час же війни й окупації Охтирки німцями — Атталей, дочка Галі, вийшла заміж за артиста Лесика, сина якоїсь харківської артистки, й народила Галі внучку. З Охтирки вся сім'я Лесикова пізніше переїхала до Києва, а потім до Львова. Там, у Києві чи у Львові, Галя й померла на пістрях...

Атталей ж скоро розійшлася з Лесиком і вийшла вдруге заміж за якогось працівника МГБ. На тому для мене й кінчаються будь-які сліди про життя дорогих мені людей, Галі й Матвія, чия доля була по-страдницькому типовою долею багатьох людей моєї доби...

Не Матвієві хиби, як людини, й не його віддана праця, як радянця, довели його до такої долі. Навпаки, він мав моральне право на громадську пошану, на подяку й нагороду за свою діяльність. Потрапив же він, як і багато інших, до м'ясорубки, що посікла його на локшину, просто тому, що

«локшина» була політично-адміністративною мудрістю державно-громадського режиму тих часів.

Саме цією мудрістю, цим принципом — нівечити людей і в цей спосіб керувати ними, й тримався тоді весь устрій. У цей спосіб душили будь-які прояви не лише опозиційної, а й просто всякої власної, й наукової, і політичної оригінальної думки живих людей. Дозволялися ідеї й думки, лише ухвалені Сталіном та черговим циркуляром партії. Культ особи гнітив усе... Люди не мали змоги озирнутися навколо й глибше замислитися над навколишнім буттям, бо смерть, заслання, розбиття сім'ї, арешти, в'язниця, безпідставні й наглі кари та наруги загрожували кожну мить кожній людині. Всі живі духом, хто ще вцілів, поволі замовкали...

Урядові ж газети, навпаки, ще дужче галасували про загальне щастя, про загальний добробут, про те, що, як сказав тоді Сталін, — «жити стало ліпше, веселіше!»... Чим дужче січено й шатковано людей, тим голосніше й крикливіше здіймався лицемірний барабанний гомін урядових газет, заглушуючи стогін катованих...

Тяжких мордувань за тих років зазнав і Борис. Серед тодішньої письменницької братії було чимало дрібних бездарних людців, що числилися в письменниках лише за оту барабанну, наскрізь лицемірну, кар'єристську журналістику в урядових газетах. Їхнім символом віри було — спекулювати на «ідеологічній пильності», писати прямі й посередні доноси на ближніх людей, заробляючи собі цим «політичний капітал» і матеріяльні подачки. Борис був для них надто виграшним об'єктом: і як колишній укапіст, і як людина власних, а не «циркулярних» думок і переконань, і як знавець української культури (а це останнє розцінювалося тоді здебільшого як підозрювана політична непевність або націоналізм), і як молодий, що помітно росте, талановитий прозаїк, популярність якого помітно зростала. На нього посипалися рясні закиди в ідеологічній ворожості чи невтриманості.

Щоправда, будши емоційною людиною, він не завжди був обережний і витриманий, і причіпок для обвинувачень його в політичних гріхах знайти було не важко, хоч про

справжню його антирадянську позицію не могло бути й мови. Він не був ворогом радянської влади.

Солідні українські письменники бачили в особі Бориса талановитого хлопця й не цькували його, мовчки спостерігаючи його письменницький та громадський ріст і розвиток. Та досить було загавкати котримсь двом-трьом літературним цуценятам, як, звичайно, мусіли вищірити зуби й солідні вовкодави. Не вищіритись їм було не можна: це вважалося б за підтримку нерадянських чужих елементів у письменстві...

Отже, цькування розгорнулося відразу широким фронтом, міцно. Бориса виключили, як «ідейно-чуждого», зі спілки письменників, не давали роботи, не друкували, душили голодом і неофіційним бойкотом. Дещо про це я вже згадував. Борисове становище в ці роки дійшло до безвиході. Сім'я майже голодувала...

І він, зрештою, наважився на рішучий крок: піти до наркома освіти в українському уряді М. Скрипника. Він вирішив розказати йому про всі факти знущання над собою як письменником, про систему мертвого зашморгу, покладеного йому на шию, й прохати захисту.

Авдієнція відбулася. Борис розказував нам про неї з властивим йому гумором та з мимовільними нотками гіркої іронії і над собою, і над всією тодішньою державно-політичною ситуацією на Україні в цілому.

Спочатку, як розказував Борис, довелося чимало поморочитися з особистим секретарем наркома. Треба було заповнювати якусь анкету й давати пояснення, в якій саме справі прохач хоче бачити наркома. На спроби Бориса обмежитися поясненням, що він, як письменник, має особисту справу до наркома в питаннях свого письменницького фаху й хоче особисто викласти її перед наркомом, секретар відповів відмовою в авдієнції. Довелося, зрештою, в загальних, скупих словах сказати йому в чому річ.

Нарешті, Борис у кабінеті наркома. Скрипник вислухав Бориса уважно. Поцікавився, над чим він як письменник працює зараз. Виявив певну обізнаність у його творах: видно було, що читає й знає українську літературу.

— Я читав вашу «Смерть», — прохрипів він своїм

рипучим голосом і, метнувши вгору зламани стрілою густі, пелехаті брови, несподівано заревів лев'ячим риком:

— Е-е-е-е!...

Й після рику несподівано відрубав:

— Хороша річ!..

Слухаючи Бориса, він пильно розпитував про побутові риси щоденних письменницьких взаємовідносин і особливо уважно слухав розповідь про монопольну позицію тодішньої урядово-казенної Спілки пролетарських письменників, видимо, зацікавившись панівним у ній кольоритним станом гуртківщини й кар'єризму, раз-по-раз лякаючи Бориса в несподіваних місцях наглим вибохом свого густого рику:

— Е-е-е-е!..

В тому рикі брєніли розмаїті, суперечні й невловні емоції наркома: вчувалися або його подив і незадоволення, або погодження й співчуття, або гнів чи підбадьорення...

Скрипник в наслідок авдїєнції щось таки пообіцяв Борисові, який по суті прохав лише одного: права на працю, на заробіток. Система «цькування» була тоді, як я вже згадував, неофіційним, але твердим урядовим засобом «тихого розстрілу» небажаних режимові або запідозрених у крамолі людей, безкровним виведенням (морально чи фізично) у «расход» без суду й слідства, за допомогою організованого бойкоту та голоду. Борис наївно мріяв знайти захист від цієї системи...

Проте, обіцянки Скрипника, як і треба було сподіватися, лишилися надто загальними. Хіба він міг змінити політичну дійсність?!

Коли ми, як друзі, запитували у Бориса, чим же саме нарком допоміг йому, він вичерпно відповісти нам так і не зміг. Десь, щось йому дозволили, правда, надрукувати, десь він дістав якийсь гонорар, заробіток.

Але, слухаючи молодого українського письменника, штучно обвинуваченого у націоналізмі й шовінізмі чи просто переслідуваного за свій український патріотизм, нарком, без сумніву, тоді вже сам відчув, що він ледве чи зможе чимсь допомогти бідоласі-письменникові, й не наважився, з обережності, давати йому якихось більших обіцянок у

допомозі. Проти «режиму локшини» й «системи цькування», як принципу державно-політичного керування, проти режиму сталінської керівної купки в ЦК ВКП(б) Скрипник був безсилий. Цього й сам він не міг вже не відчувати тоді.

Таку гадку стверджує подальша доля самого Скрипника, що, як відомо, покінчив життя самогубством. Його самогубство є ніщо інше, як органічна ланка в цілому ланцюгу аналогічних політичних самогубств того часу, так відомих мені, як і не відомих.

Найранішим відомим мені фактом з низки політичних самогубств у Харкові, фактом, що вперше привернув до себе мою увагу, було самогубство одного з наукових робітників інституту народної освіти, в якому я працював, професора Гаврилова. Він до видатних людей не належав, був звичайним робітником науки, культурним, лагідним, тихим і вдумливим, і, крім того, був членом партії більшовиків. У зв'язку з останнім, його смерть мала політичний резонанс і для студентства, і для громадськості, хоч і не здобула ширшої уваги поза межами освітянських кіл. Казали, що самогубець лишив якусь посмертну записку про свій погляд на партійний режим, але зміст її, звичайно, лишився таємницею: про це вже подбали органи більшовицької партії. В усякому разі смерть була актом політичного протесту, політичної розбіжності у поглядах, логічним наслідком «режиму локшини», хоч і пройшла поза увагою ширшого суспільства.

Зате великого розголосу набуло самогубство найвидатнішого в той час лірика-прозаїка, письменника Миколи Хвильового.

Йому, як члену партії більшовиків, перед цим довелося їздити по селах, провадити розкуркулювання, а серед письменницьких кіл — дбати, за допомогою певних заходів, про класову й ідеологічну чистоту письменницьких кадрів, боротися проти «ухилів» і збочень так у самого себе, як й у своїх колег. І хоч сам Хвильовий був колись чекістом,* але те,

---

* Перебування Хвильового в ЧК сучасні дослідники його біографії заперечують. — *Ред.*

що він повинен був тепер робити, психологічно виявилось йому вже над силу, привело до психологічного «зламу».

Хто його знає, можливо, що серед верхів тодішньої української патріотичної інтелігенції, з числа тих, що належали до партії більшовиків, на той час пробували вже оформлятися й наміри протидії режимові, який *de facto* став на шлях дискримінації української інтелігенції постійним недовірям до неї. Може, серед тих верхів і були спроби створення якоїсь протестантської організації тощо. Це мені не відоме. Але мені здається, що це могло бути. Тільки за такого припущення більш зрозумілими стануть обидві смерті

Хвильового й Скрипника, — що, безперечно, мали між собою якийсь органічний зв'язок.

Були чутки, що перед самогубством Хвильовий чекав на якісь репресії, на арешт, був пригнічений, замислювався. Свою смерть вчинив організовано, спокійно. Вранці бачився з двома-трьома друзями-письменниками, поводився з ними зовнішньо весело, але зі стриманою внутрішньою тугою. На хвилину вийшов у сусідню кімнату й вистрелив із револьвера собі в скроню.

Кажуть, що смерть Хвильового надто вразила Скрипника. Почувши про самогубство, він навіть здригнувся ввесь від якоїсь потаємної внутрішньої думки. Вражений, проказав своїм рикаючим, хрипким голосом лише одне коротке слово, повне задумливого запитання:

— Вже?... — й мовчки, згорбившись, пішов до свого кабінету. Вони з Хвильовим були добрими приятелями...

Від ЦК партії більшовиків України було оголошене казенне повідомлення про самогубство Хвильового з поясненням, що воно сталося в наслідок ідеологічно-ворожих впливів на психіку письменника й через його невміння розібратися у власних особистих суперечностях. Стиль повідомлення надто нагадував стиль Сталіна й показував, що повідомлення продиктував, мабуть, він сам.

Влада побоювалась якихось можливих «неприємностей» у зв'язку із самостратою Хвильового. Громадську

організацію похорону цілком заборонити було незручно, тому стали на шлях обмеження її вузьким письменницьким колом. Широких повідомлень про похорон не було зроблено, широкого громадського комітету не було організовано. Труну з тілом поставили у харківському Будинку літератури й організацію похорону доручили спілці письменників. Про смерть видатного письменника більшість населення, навіть самого міста Харкова, не знала; довідалася лише згодом, за усними переказами, поволі.

Я вирішив побувати на похороні, слідкував за надто скупими повідомленнями газет і в годину вносу труни з Будинку літератури був на розі Пушкінської вулиці й того короткого завулку, де містився Будинок літератури ім. Блакитного. Адже я особисто знав Хвильового, який мені в дитинстві був Колькою Фітільовим, і хотів тепер, хоч мертвому, зазирнути в обличчя.

На розі жвавої Пушкінської вулиці було як звичайно. Але людей, натовпу, ні на розі, ні коло недалекої брами Будинку, за винятком одиниць, не було. Вулиця мала буденний рух.

Жалобний похід, надто скромний, поволі рушив із брами. Невеличка, осіб на 40-50, купка письменників та близьких до літератури осіб ішла за труною у кількох похмурих шерехах. Попереду купка людей несла віко від труни. Сама труна, коли не помиляюсь, їхала на високих марах, на вантажному авті. Кілька, небагато вінків...

Я вп'явся очима в обличчя Хвильового, яке гострим профілем підносилося над краєм труни між кількох квітів, кинутих йому на подушку. Знав я його лише хлопцем; дорослим мені його не доводилося бачити. Й у масці воскового мертвого обличчя для мене раптом ожили знайомі риси. Я пізнав Кольку Фітільова! Це було так несподівано, що аж ударило в голову роєм забутих і нагло воскреслих згадок й асоціацій, теплих і рідних, як саме дитинство. Я аж мотнув головою, щоб не втратити почуття дійсності й щоб, одірвавши очі від блідорожевої ранки на скроні, пильніше оглянути увесь жалобний похід і людей навколо.

Помітив за труною, серед письменників, поета Василя Алешка... Він очима також знайшов мене. Я стояв на майже

безлюдному тротуарі завулка, й помітити мене йому не було трудно. Мотнув мені похмуро головою, здоровкаючись, і знову вперся очима в брук. Колона письменників була мовчазною й воліла ліпше дивитися в брук, ніж ділитися поміж себе якимись думками... Не трудно було спостерігати на тротуарах певну кількість зовнішньо байдужих, але професійно-пильних шпиків-сексотів, розташованих дбайливою рукою відповідних органів...

Шкода, що я так і не зміг на той час поговорити з Василем Алешком. Що б він сказав мені з приводу цієї передчасної смерти?..

Жалобний похід постояв коло брами Будинку літератури якусь коротку хвилину й рушив вгору вздовж Пушкінської вулиці, на цвинтар. Перехожі харківські громадяни з буденної цікавості зупинялися на хвилину, щоб потім бігти далі в своїх справах. Чулися торопки розмови:

— Кого ховають?

— Не знаю. Здається, лікар якийсь, кажуть, помер...

— Ні, не лікар. Це українського письменника ховають.

— Письменника? Якого ж саме? Як його прізвище?

— А не знаю...

— Хвильового... Миколу Хвильового... Застрелився...

— А-а-а!.. Он як. Чого ж це він?..

І злякавшись сам свого на той час явно небезпечного питання, громадянин, не чекаючи відповіді, поспішав далі, лише головою на витягненій шиї слідкуючи здаля за процесією.

І ховають його чомусь так бідно... — міркував здаля, про себе, кожен опасливий громадянин.

Мені стало невимовно сумно й порожньо на душі...

Байдужими зробилися люди, вулиця, жалібний похід, власне життя... Я не пішов на цвинтар, а поволі рушив на вокзал, щоб їхати дачним поїздом додому, хоч робочий день ще й не скінчився.

Проте, вкорочували собі життя лише одиниці. Більшість же січених і битих зносили свої поневіряння живими, на своїх ногах, страждаючи кожен по-своєму.

Про долю, наприклад, професора О. Попова я вже

частково розказував. Саме тоді він, мов миша у котових пазурах, був іграшкою у руках ДПУ: раз-по-раз його то арештовували, то випускали; він втратив уже будь-яку моральну чистоту й чесність, облудно вже клепає на всіх своїх знайомих і встиг вже охаяти силу невинних людей... Від гризоти рештків свого сумління він саме тоді вже опинився на грані психічної хвороби, шарахаючися від кожного зустрічного знайомого, хворобливо запідозрюючи у людей зневагу до себе...

Слід згадати ще про молодого й здібного професора Миколу Сулиму, що був відомий як знавець української мови й користувався широкою популярністю на Україні. Він видав для шкіл і для мовознавців багато власних книжок, підручників, досліджень, написав силу наукових статей. Його ім'я можна було зустріти скрізь по газетах у зв'язку з питаннями української культури, як учасника різних наукових комісій, авторитетного лектора, знавця української мови й письменства.

Саме та його популярність і стала причиною його загибелі.

Якраз на той час сталінський уряд заходився під гаслом досягнення соціалістичної єдності культур усіх народностей радянської держави боротися проти будь-якої окремішності українних національних культур народів СРСР. Письменність українних націй почали переводити з латинського шрифту на літери російської абетки. Найменші спроби підкреслити чи підтримати в українській мові, лексиці чи синтаксі щось стародавнє, питомо українське, своєрідне, відмінне від російської мови чи «общеруської» культури, оголошувалися за шовінізм. Було виголошено вимогу й гасло «наближення» до російської мови й культури. Українську мову, мовляв, досі штучно відривали від російської. Всілякі там шовіністи, а також польонофіли тощо навмисне, мовляв, відрізняють її від російської мови. Одним словом, зазвучали старі, губернаторські, чорносотенні, відомі ще з часів царату, тільки подані в іншій, в «соціалістичній» одежі, гасла: — «чтобы впредь никакого особого языка и различия не было»... Русифікація царського уряду збіглась із русифікаторською,

хоч і модернізованою політикою сталінського великодержавницького уряду Росії. Історичне коло замкнулося... Це повчальний факт для українських істориків!..

Знайшлося тоді чимало хахлів, що, аби вислужитися, почали всіляко «наближати» українську мову до російської, а тих, хто кохався своєю красою й виразністю української лексики й стилістики, оголошували дрібнобуржуазними націоналістами й «шовіністами».

Замість слова «нарід», вимагалось говорити й писати «народ». Замість вислову в орудному відмінку «я йду сходами», вважали за можливе говорити — «я йду по сходах» або навіть «по сходам»... На російський кшталт. Чудесні роботи з української фразеології молоді професорки Олени Курило, де було зібрано запашні зразки суто українських мовних зворотів та ідіом стародавньої добірної мови, що могло б збагатити, оживити, окультурити вивалашену двосотлітньою русифікацією нашу мову, — було заборонено, а саму О. Курило заслано... Її чесну роботу наукового дослідника, патріота своєї рідної мови (а хіба це злочин?!). кваліфіковано як «шовінізм»...

Неперевершеним пам'ятником русифікаторського йолопства тих часів все ж лишилася історія з забороною української літери «ґ». Це було теж зроблено з метою, щоб «никакого особого наречія не было»... Виявилось, що скромна українська літера «ґ» загрожує радянському устрою... Її викинуто з абетки! Відтепер слово «ґніт» на письмі мусіло передаватися однаково із словом «гніт», хоч семасіологічно вони нічого спільного між собою не мають.

По наукових і художніх творах нишпорили очі цензорів, які дбали про «общеруську» єдність і «спрошували» мову авторів, калічили та забороняли цілі книжки, знаходячи в них лексичний «шовінізм».

Вилучення книг тоді було надто поширеним заходом. У мене був якийсь час на руках (я його потім знищив у небезпечному 1937 році) секретний зошит літографного, як циркуляр, великого урядового проскрипційного списку шборонених і вилучених із бібліотек українських книжок і творів. Про багатьох авторів там було вказано, що у них

вилучаються «всі твори, всіма мовами» (таких, наприклад, як М. Грушевський, В. Винниченко, О. Олесь, Г. Чупринка тощо).

Можна зрозуміти й виправдати політичними міркуваннями вилучення націоналістичних творів Грушевського та йому подібних. Але вилучення чарівних поезій Олесь, творів багатьох українських, навіть сучасних публіцистів, істориків, економістів, літературознавців тощо — було вже нічим іншим, як проявом великодержавницького російського шовінізму...

Отже, на цьому тлі популярна постать професора Сулими не могла не притягти до себе уваги борців із вишукуванням українським шовінізмом, хоч професор і не був політичним діячем, а захоплено й талановито працював виключно в царині української філології.

Сулима швидко зазнає репресій... Його заарештували і тримали у в'язниці кілька місяців. Потім випустили на волю, бо насправді чогось серйозного, політично злочинного закинути йому не вдалося; доводиться, крім того, рахуватися й з його популярністю та авторитетом. Сулима вернувся знову на працю до інституту народної освіти, де він до арешту очолював катедру української мови.

Правда, тепер він уже був здискредитований — січений і битий. Йому дали читати лекції лише як рядовому професорові, без керівництва катедрою. Студенти, як і раніше, слухали його з задоволенням, хоч і мусіли тепер виявляти офіційну холодність до репресованого професора. Становище його стало тяжким: обережні люди боялися тримати з ним добрі відносини, в жадні громадські організації, комісії тощо його вже не закликали, наукових і громадських доручень не давали, заробіток різко впав... Система цькування або, як тоді пошепки казали — «м'ясорубка», лягла на нього усім своїм тягарем правового, економічного й морального тиску. Бідолаха почав удамо, ховаючися від друзів, — бо ні в кому не можна було бути певним, — заживати навіть, як мені казали, зайвої чарки...

Випадково доля звела мене з ним на посаді в Харківському інституті народної освіти. Зближення товарись-

кого чи хоч би близького знайомства це мені не дало й за тих умов взаємного недовір'я між людьми — не могло дати. Нас із ним посадили за один стіл у канцелярії інституту: за цим столом, із спільною шухлядою, мусів сидіти зранку я, як завідувач практикою студентів, а з обіднього часу — він, як завідувач заочним сектором інституту (останню посаду дали йому, щоб хоч трохи якось підвищити заробіток).

Людина він був хороша, лагідна, вдумлива, з міцною внутрішньою енергією, з чітким логічним мисленням і певністю в своїх думках. У поведженні — простий, негордовитий; обличчям — молодий, постаттю — непоказний: худорлявий, з купкою темного волосся на голові, з демократичними рухами і з поведінкою рядового вчителя.

Сидячи іноді поруч, ми вели розмови малозмістовні, на буденні життєві теми. Для нього я був цілком чужою людиною. Про моє безправне становище він подробиць не знав. Знав лише, здається, що я позбавленець, що я підлягав якимсь поневірянням. Про це йому, мабуть, ще до його арешту, міг розказати або професор П. Волобуєв, або професор Гарбуз. Та й годі. Того ж, що я пережив і переживав, і що мої переживання тепер надто схожі на його, — він не знав.

У мене бували хвилини теплого потягу до зближення з ним, але я, завжди чутливий до ставлення співробітників до себе, помічав, як недовірливо зиркали на мене в цю мить його очі і як вся його істота зіщулювалася й ховалась у панцир холодної обережності. Адже в кожній людині в той час можна було запідозрювати шпигуна й провокатора, нікому не можна було довіряти. Не довіряв і він мені. Та й я іноді міркував так: його випустили, тримають на волі, але, можливо, його ще й тепер часто тягають на різні випитування й допити до ДПУ, й хто знає, може й він, знесилений моральним катуванням, шукає собі для доносів жертву, щоб її ціною купити втрачений і, мабуть, обіцяний йому за «послугу» спокій... Не хотілося опинитися тією жертвою, й я був з ним також стриманий і обережний. Ми боялися один одного.

Пізніше, за якийсь рік чи півтора, його кудись таки заслали. Де він опинився й яка доля спіткала його, я так і не

знаю. Талановита людина, чесний патріот і льюальний радянець — пішов у безвість...

Доля окремих інтелігентів, щойно згаданих мною, не була винятком, а ілюструвала загальне, властиве добі жорстоке ставлення до людей. Яскравим прикладом його було й так зване розкуркулювання, масові репресії тих часів на селі.

Селян, визнаних за куркулів (часто визнаних поспішно й несправедливо), позбавляли геть усього майна й лише в тому, що було у них на плечах, іноді навіть без теплої одежі, гнали етапом на заслання. Жінки, малі діти, всі члени такої уявної чи справжньої куркульської родини, навіть юнаки, вирісши за радянського устрою й скінчивши радянську школу, здебільшого були вже радянізовані у своїх поглядах і психіці, — підлягали, як отара, єдиній долі.

Виникали жорстокі, нелюдські сцени... Ламалися дитячі серця, лилися сльози, душив відчай, плекалася прихована помста, й усе заливала безмежна безнадія й відчуття безсилля щось заподіяти проти чиненої недолі. Справжні куркульські елементи, запеклі у своїй клясовій ненависті до радянського устрою, знаходили собі душевну підтримку у своїй непримиренності й зносили недолю твердіше, ніж ті чималі числом страстотерпці, що підлягали знущанням в порядку загальної інерції системи «локшини» й терору...

Треба визнати історичну, революційно-клясову доцільність проведеного Сталіном знищення куркульства. Той, хто вважає диктатуру пролетаріату за конечний історичний щабель до комунізму, той не може не визнати правильности кроку, вчиненого Сталіном. Але як саме, якими методами й засобами нищили у нас тоді куркульську клясу, про це можуть бути вже й розбіжні думки та оцінки. У нас тоді єдиною й універсальною методою реалізації цього революційного кроку була властива тій добі й режимові — «метода локшини», «м'ясорубки». Я вірю, що марксієвська історія колись (може, через років 50 чи й раніше) дасть об'єктивну й, далеко не позитивну — політичну оцінку тих нечуваних метод, що їх тоді так жорстоко ширив Сталін.

Ніколи не забуду типової на той час картини перегону

розкуркулених, баченої мною випадково під час відрядження. З дорученням від Дослідно-педагогічної станції я був якимось командировці у Тростянці, де у мене на той час вже не лишилося близьких людей, а було лише кілька сторонніх знайомих. Обідати через це довелось у споживчій їдальні.

Вийшовши по обіді з їдальні, я побачив, що через базарну тростянецьку площу їде кілька возів, запряжених кіньми. На возах сидять похмурі жінки, діти. Коло возів, де, крім жінок, дітей і одного, мабуть, хворого, сивого діда не було майже нічого з речей, лише деяке дрантя з одержі, — йшли похмурі чоловіки. Босі, квапливо одягнуті, хто в подертому піджаку, а то й так, у сорочці; хто в картузі чи в брудній шапці, а хто й з некритою головою; запылені, з червоню, як мідь, засмаглою від сонця шкірою обличчя, потомлені, байдужі, з порепаними ногами... Окремо вирізнявся з-поміж них кремезний, високий, худий, сивий дід з обличчям, різко відмінним від інших: воно горіло невимовною силою презирства і почуттям власної гідності, палало гнівом опору і заперечення. Конвоїри — кілька чоловік в уніформі ДПУ — йшли рідким колом, оточуючи всю групу. Дехто з них тримав руку на розстебнутій кобурі нагана...

Це етапом засилалася кудись на північ група розкуркулених із сусіднього села. Перехожі зупинялись і допитливим поглядом проводжали сумну процесію. Видно було, що конвоїри почували себе ніяково під поглядами сторонніх людей і поспішали швидше прогнати свою отару через село.

Дід же протестант, навпаки, гальмував рух навмисне, дістав кресало, поволі запалював самокрутку-цигарку й голосно, щоб усі чули, кидав презирливі слова лайки й на конвоїрів, і на радянську владу: слова гострі, цупкі, ущіпкові, глибоко іронічні й іноді надто дотепні й розумні. Виведений з рівноваги командир конвоїрів навіть пригрозив йому наганом, кілька разів брудно вилаявся, проте посеред вулиці не насмілювався ні на бійку, ні на інші якісь рішучі заходи. Йому не лишалося нічого, як лише підганяти коней, щоб скоріше вибратися з села. (Але я певен, що того діда-протестанта, щоб не заважав етапові, не довели до півночі: десь у дорозі, мабуть, «ліквідували»...).

На обличчях інших розкуркулених, а тим більше тих середняків, що несправедливо були зараховані до куркулів (таких бувало тоді немало), — сум, горе, образа, безнадія. Повісивши голови, чоловіки йшли мовчки поруч возів і не реагували на дідове бунтівництво; їхня поза мов промовляла: «Йшов би й ти мовчки, словами та лайкою однак нічого не вдієш...».

Підсумок усього розказаного є той, що «система локшини з мертвих і живих людей» була властивою всій сталінській добі. Безліч людей було тоді знищено, заслано...

Перераховані мною жертви доби: Борис, Матвій, Колос, Гаврилів, Івасенко, Скрипник, Хвильовий, Сулима, Курило, а також безліч інших, не перерахованих, серед них і тисячі так дійсних, як й уявних куркулів, — це приклади жертв лише 1930-33 років. А скільки їх ще було в подальші роки! Безліч! Мені ще доведеться багатьох називати.

Вдесятеро, в сто разів більше — таких жертв «системи локшини» було в 1937 році, а потім також у 1940-41 роках і після вітчизняної війни. Про відомі мені жертви тієї страшної доби — я поточно згадуватиму в подальших розділах своїх спогадів.

Лише по смерті Сталіна вакханалія масового нищення людей поволі вщухла...

Брешуть радянські історики, коли пишуть, що соціалістична революція була в історії людства порівнюючи безкровною революцією!..

22. В лещатах голоду і безвиході

Явно наближалась і моя загибель. Протягом 1930-33 років «м'ясорубка» невблаганно всмоктувала мене в свій механізм нищення, відбираючи поволі спочатку громадянську честь, добре ім'я, авторитет, політичні права, а потім і право на працю, на заробіток.

Власне, я стояв уже над самою прірвою «м'ясорубки», куди ось-ось мали зіпхнути мене, цього разу вже на фізичне знищення.

Але я не хотів гинути, пручався. Пручався навіть тоді, коли державна «система цькування» вже стисла мене нарешті своїми міцними обіймами організованого голоду.

І не тому пручався, що боявся загибелі, смерті. Про смерть я іноді думав з очікуваним задоволенням, бо надто втомився переживати цькування й моральні болі. Я пручався підсвідомо, внутрішньо й саме тому, що був молодий і любив працю, діяльність. Діяльність, зокрема наукова, а також громадська праця, непереможно тягли до себе й змушували кабувати всі поточні життєві нещастя. Вперед, вперед, щодня вперед, бо кожне «завтра» обіцяє чогось досягти, щось зробити, й заради цього — варт діждатися того «завтра»!..

Проте, система організованого економічного тиску й голоду, що була органічною частиною державного цькування (як я вже показав це на прикладі Борисової долі), впала й на мене з усією своєю силою й поволі поставила в майже безвихідне становище. Про ті лещата голоду, в яких мене зрештою затиснули тодішні обставини, я й мушу зараз розказати.

У ті роки з харчовою справою взагалі було надто тяжко. Радянська країна хронічно голодувала. Навали голоду йшли хвилями, мов за пляном, через кожних приблизно десять років.

Перша навала голоду — роки 1920-1922. Вона обумовлювалася, правда, й кліматичними причинами, великою посухою, але набула виключної гостроти й жорстокости у зв'язку з радянськими соціальними заходами: з реалізацією основ так званого «військового комунізму». За тих умов загальних реквізицій і продуктових утисків селяни не почували потреби продукувати сільськогосподарські товари для інших, на продаж. Вони замикалися в рамках свого вузьконатурального господарства, працювали тільки на себе й для себе. Це й привело державу, ушкоджену посухою, до найгострішої голодної кризи.

Друга навала голоду — роки 1930-33. Вона вже, поза будь-які кліматичні причини, впливала тільки з заходів уряду для здійснення масової колективізації селянського

господарства. Компартія тоді спочатку взяла надто гострий курс на загальну колективізацію. У селян відбиралася вся сільськогосподарська власність (земля, коні, реманент) і передавалася у колективне господарство. Це було надто трудним для селянина зламом психіки й усієї, віками набутої культури праці, побуту, економіки, традицій, викликало опір і привело до трудового саботажу, до катастрофічного занепаду сільськогосподарської продукції в усій країні, до організованого голоду. Побачивши, до чого діло дійшло, Центральний Комітет партії мусів бити «відбій», опублікувавши лист Сталіна «Головокружение от успехов», в якому заднім числом доводилося, що прискорена колективізація шкідлива й що її, мовляв, проведено окремими «ухильниками» поза вказівками партії... В такий спосіб помилку ЦК було нашвидку й доречно виправлено. Згодом — декретовано низку різних полегшень і заходів, що, зрештою, за два-три роки, до якоїсь міри виправили становище й ліквідували навалу голоду, яка була куди гострішою й дужчою, ніж перша.*

Нарешті, третя навала гострого голоду — в роках 1942-44, за доби Другої світової війни. Ця навала обумовлювалася війською й сталінським колгоспним устроєм у цілому, який тоді індивідуальні інтереси й потреби селянської сім'ї й її економіки одверто й виключно приносив в офіру державним плянам й інтересам. Колгоспний устрій тоді був перш за все апаратом державної централізації сільськогосподарського виробництва. Вся селянська сільськогосподарська продукція прямо (через натуральні величезні податки) чи посередньо (через систему квазідобровільних заготівель, напівпримусових пожертв для армії тощо) — забиралася державою, а самого продуцента-селянина лишали общипаним, як курку, роззутим, роздягненим і голодним, а головне — зневіреним у своїй роботі, у своєму добробуті. Та й працювати в колгоспах було нікому: чоловіки були на фронті, лишалися самі жінки. Продуктивність праці занепала докраю, агротехніка погіршала, врожаї впали, розквітла система «мобілізації населен-

---

* Це твердження автора нічим не обгрунтоване. — *Ред.*

ня», переважно міського, на збирання врожаю, тобто система примусової, фактично дармової, а через те й надто низькопродуктивної праці. Для потреб армії й фронту з села висмоктуються все, що тільки можна, населення сіл і міст починає гостро голодувати. Ситуація надто обтяжується колосальною кризою транспорту, відсутністю тяглової сили: населення не має змоги підвезти собі опалення, харчів, насіння, належно обробляти землю, бо коней не тільки бракує, а їх просто немає. Люди возять дрова на собі, впрягаючись у санчата. Тваринництво гостро занепадає, товщі зникають, м'ясо також... Голод організовано охоплює весь Радянський Союз.

Жорстокі страждання принесли населенню ці три навали загальнодержавного голоду. Не зважаючи на зовнішню дійсню, а не показну картину процвітання Радянського Союзу в цілому: широка індустріалізація, промислове будівництво, машинізація, збільшення загальнодержавної промислової продукції й т. п., загальний економічний рівень кожного окремого громадянина рік за роком катастрофічно падав. Населення чим далі зубожіло. Матеріальна культура примітивізувалася. Особистий добробут, житло, одіж, рівень цивілізаційних умов буття у широкій масі населення неухильно, протягом всієї першої чверти віку радянської влади — падали...

Якщо під час першої навали голоду сільське населення ще жило коштом попередніх надбань, так харчових, як і побутово-матеріальних, і в спосіб натурального обміну, в спосіб перерозподілу своїх цінностей якось виходило зі скрути, то під час другої, а особливо третьої навали загального державного голоду становище загострювалося все дужче. Попередні надбання і цінності зникли, мешканцям міста міняти у селян на харчі вже не було чого, бо харчів забракло й у самих продуцентів-селян, і голод, за кожною наступною його навалою, ставав все дужчим, все ширшим і безпораднішим.

Про свої власні переживання під час голоду 1920-22 років я вже писав. Мені доводилося тоді крутенько: живучи в Охтирці, харчувався іноді самими вишнями з дерев, крав на

городах моркву, їв кашу «шрапнель», задовольнявся віссянкою й віссяним хлібом. Проте, іноді все ж щастило, хоч і з чималими труднощами й не часто, добувати й сало, й м'ясо, й цукор, і інше. Голодуючи, я знаходив тоді в своєму становищі поетичні сторони, милувався із власних труднощів і навіть виспівував їх у формі своїх поезій у прозі («Перекреслений шлунок» тощо). Перша навала пройшла на тлі ще частково збереженого економічного дореволюційного надбання й через те витримувалася легше.

Друга ж навала — зачепила й мене особисто куди гостріше. Вона застала мене в Харкові. Про неї я й мушу тепер писати, бо про третю — писатиму, коли дійду хронологічно до часів Другої світової війни.

... Люди по селах мерли десятками, сотнями. Голодні люди тікали з колгоспів, з сіл до міст і тут теж мерли, не знаходячи чого їсти... Я не раз був свідком голодних смертей.

Ще розказуючи про похорон своєї матері, що вмерла під новий 1933 рік, я писав, що люди тоді пухли з голоду й мерли, як мухи. На станції Люботин щодня підбирали кілька трупів і нашвидку закопували їх, де прийдеться.

А ще раніше, в 1931-32 роках, живучи в Люботині й їдучи щоранку на дачний поїзд, я з півмісяця, день за днем, спостерігав смерть однієї бабусі під тином... З опухлими від голоду ногами, втративши сили, вона лежала під тином на шляху, що проходив близько самої колії залізниці, повз садиби люботинського дачного присілку.

Серед бур'яну, густо вкритого придорожним пилом, з дерев'яною мискою в головах, поставленою чиєюсь сердобольною душею для милостині, страшна сухорлявістю рук, з кістками, щільно обтягнутими прозорою жовтосірою шкірою, з страшними, набряклыми, мов колоди, синіми ногами й роздутим, опухлим обличчям, на якому змутнілими плямами сиділи тупі, бездумні очі, лежала вона день за днем, жаклива, мов привид...

Перші дні вона ще рухалася, щось шепотіла, коли хтось зупинявся коло неї, а чим далі, день за днем, замовкала все більше, лежачи вже без руху, лише мляво зводила очі праворуч, ліворуч, чи надовго ставила свій погляд сторч,

втоплюючи його в блакитну імлу гарячого літнього, байдужого неба. Нарешті, вмерла. Труп пролежав з добу, роздужся ще дужче й зрештою зник: міліція кудись відтягла й закопала...

Агонія бабина тяглася довше звичайного тому, що перехожі, видко, хоч трохи підготовували її своїми пожертвами. Проте, ніхто не міг врятувати її від смерти, бо всім бракувало їжі, всі голодували.

Бабина смерть запам'яталася мені яскраво, може, ще й тому, що була конкретною ілюстрацією до вживаного широко українського фолкльорного виразу «вмирати попід тинню»... Цей образний вираз зустрічається часто в словесній народній творчості: в думках, у піснях і в буденній мові народу, як приклад гіркої долі й закинутости. Моя мати, що була сентиментальною жінкою, і чи в хвилини журби, розладів з батьком, чи під ударами життєвих нещасть, любила поплакати і змалювати собі безрадінний кінець, — часто перед нами, дітьми, вживала цього вислову, скаржачися, що, видно, доведеться їй на старості літ, як старчиси, помирати «десь попід тинню». Й на мене, на малого, пригадую, ці слова тоді справляли велике й лячне враження. Саме тому бабина голодна агонія «під тином» на Люботинському шляху так моторошно притягала до себе мою увагу, бо була живою ілюстрацією до гіркого кінця обездоленої, самотньої, покинутої людини.

Вмираючих з голоду міліція не встигала підбирати й по вулицях самого міста Харкова, за винятком, звичайно, вулиць головних, центральних. По інших же вулицях — їх у 1932-33 роках не диво було зустріти. Базарні площі очищалися від мертвих і знесилених голодуючих ранками: міліція їх кудись вивозила.

По тих завулках та по окраїнних вулицях можна було спостерігати картини, аналогічні баченим мною на Люботинському шляху. Недалеко від Котовської вулиці, де я жив у Харкові в 1932-33 роках, на розі Конюшенної й одного з завулків, я теж кілька разів проходив повз групу опухлих жінок, що лежали на землі під парканом, не в силі встати й

піти. Одна з них скоро вмерла, й разом із трупом кудись вивезено було й інших, напівтрупів...

Ось те, що я сам бачив. З розмов же з людьми я знав, що картини голоду й людських страждань були куди страшніші, ніж те, що я бачив на власні очі.

Найбільший жах викликали в мене оповідання знайомих про голодування дітей. У висліді колективізації, розбиття родин, заслань батьків і матерів, голодних смертей, — сила дітей лишилася безпритульними, йшла світ-заочі у мандри й масами гинула від голоду. Їх підбирали на шляхах, на залізниці, по міських площах і вулицях, опухлих, страшних, і здавали до особливих дитячих будинків, що знаходилися в секретному веденні ДПУ. Туди сторонніх нікого не пускали. Але для роботи серед цих голодних дітей ДПУ, за окремим добором, мобілізувало політично благонадійних учителів, від яких брали підписку, що вони не будуть розказувати про те, що там бачили...

Та люди є люди, і своїм близьким і знайомим ті мобілізовані туди вчителі розказували потай про жахливий вигляд, про масову смерть і нещасну долю безталанних голодних дітей, вщерть набитих по тих секретних будинках. Повністю приховати від громадськості розмірів дитячого голодування владі не вдалося, про це всі знали, хоч і не говорили прилюдно.

Пригадую, з яким величезним обуренням розказував мені в інтимній розмові про масову смерть і голодні страждання опухлих дітей один добре поінформований про це український відомий поет. Він був гарячим прихильником радянської влади, але гостро засуджував керівну сталінську купку радянських вождів за «організацію голоду». Він сказав, що майбутнє, історія — простить їм багато їхніх помилок і гріхів проти живих людей, простить їм, може, й антигуманні методи розкуркулювання, й заслання, й розстріли, але ніколи не простить і не повинна прощати смерть і страждання маси дітей, скатованих отим ними викликаним голодом...

Як же склалося моє тодішнє становище на тлі того загального голодування? В якому стані особисто був тоді я?

Моє харчування за тих часів залежало цілком від моєї

енергії й настирливості в законному й незаконному здобуванні права на одвідування їдалень. Але сама хлібна пайка й їдальня не давали достатньої їжі. Треба було підготовуватися власними заходами. Доводилося вишукувати ще й по крамницях та по міських базарах, що можна з'їсти.

Але крамниці були порожні. Дивну картину являли собою тоді харківські харчові крамниці. Великі їхні залі й помешкання, забиті колись від підлоги до стелі полицями, повними краму, тепер були порожні. На полицях або зовсім нічого не було, або на них густо стояли лише батерії пляшок «водки» всіх калібрів. «Водка» була геть чисто по всіх вітринах, по всіх крамницях так продовольчих, як і промислових; пляшки «водки», мов зливаю, затопили усе місто. Тільки на одинокому прилавку по деяких крамницях стояв черговий харчовий «крам»: 5-6 таць чи блюдець із нашвидку бідно зробленою стравою: вінегрета, подібна на силос, із зіпрілою, несмачною кислотою капостою; паштет із риб'ячих огризків з моченою капостою й солоними, різаними, прокислими огірками; зрідка — шматочки якогось холодного м'яса у підливі, схожій на мазь для патинок; мочені зелені помідори з цвілим запахом діжки; холодні, кислуваті, фаршировані помідори з переперченим, щоб не смерділо, м'ясним фаршем, зробленим із покидькового, підозрілого м'яса; зрідка, нарешті, як ласощі, варені яйця чи будь-які дрібні овочі. Всі ці страви (я так яскраво пам'ятаю їх!) з'являлися на прилавку в мінімальних кількостях і зразу ж розкуповувалися, а крамниця знову 3-5 годин стояла пустою, блимаючи лише відсвітом численних горілчаних пляшок на своїх полицях.

Таке тяжке становище в ті роки було не лише в Харкові. Близько до того було й у Москві. Відомий французький поет Люї Арагон, що побував тоді в Москві, згадує про неї:

Год тридцатый. «Мосторг». Никогда не забуду его.
Длинный зал. Тусклый свет, и в продаже — почти
ничего.

На пустынных прилавках товаров так мало,
Люди смотрят на них, как на серые клочья тумана.

А над ними — полотнище красное с буквами белыми...

Мне знакома нехватка всего — год за годом. Булавка,
и той

Дорожат, как сокровищем — нету другой.

В продырявленных туфлях зимою под тяжестью
ноши...

И готовы на все, лишь бы только достались галоши!..
(«Литературная газета», 6. IV. 1957)

Їсти все ж нестерпно хотілося, й тому доводилося купувати той стандартний по всьому Харкову силос і, силуючи себе, їсти його. Рятували до деякої міри хіба лише міські базари, де перекупки продавали за високу ціну свіжі помідори, молоко, городину. Я купував великі червоні помідори, різав ножом, круто солив і їв їх із хлібом. Помідор із хлібом — саме й було для мене здебільшого стандартним, постійним сніданком і вечерею. Хоч я й люблю свіжі помідори, але обридвали вони до нестями.

Обід — в якійсь їдальні — складався з тарілки супу з буряками, картоплею, з тарілки каші й, не щодня, з мікроскопічної порції смаженого м'яса. Це все ж було реальне живлення. Тому право на прикріплення до якоїсь їдальні — ставало тоді питанням життя й смерті.

Як не член профспілки, я не мав права на їдальню. Мусів подихати з голоду, як ізгой. Про те, що я не член спілки, я мовчав, старався нікому не говорити в Харкові; й секретар інститутської організації спілки наукових робітників, пустенька й молоденька дівчина, що ставилася до мене доброзичливо й з повагою, довгий час видавала мені картку на обіди в їдальню наукових робітників без пред'явлення мною спілчанського квитка. У такий спосіб я щомісяця одержував картку з талонами на цілий місяць і мав щоденне харчування. Таки й справді: я й жив, і дихав, і обідав тоді «по блату», незаконно...

Проте, згодом, коли навала голоду дужче загострилася, почалися перевірки прав на їдальню, формальності в одержанні талонів тощо. Я, зрештою, позбувся права на їдальню наукових робітників. Треба було, аби не здохнути,

десь обідати, й я, забувши свою сором'язливість і несміливість, пішов «ва-банк» на нахабство і шахрайство.

Через знайомого українського харківського композитора Олександра Івановича Стебляка дістав собі талони в їдальню Будинку укр. письменників ім. В. Блакитного. Йшов свідомо на ризикування: адже могли підійти до мене за столом і спитати письменницького квитка й з ганьбою витурити з-за столу... Але виходу не було, треба було ризикувати, й я почав ходити до їдальні письменників.

Мені пощастило: обідав я там щось із півтора-два місяці, й ніхто ні разу мене не запитав, що я за їден... Я мав поважну зовнішність, поводив себе пристойно й з гідністю, кілька разів обідав там в інтимній спільності «на товариську ногу» з Борисом, який іноді наїжджав до Харкова, а Борис серед персоналу будинку був знаний як український письменник; обідав із Василем Алешком, із Стебляком. І це все для метрдотеля було, очевидно, доказом моїх прав на письменницьку їдальню. Почував же я себе особисто дуже кепсько, сидів, мов на голках, кожну хвилину чекав на неприємність і ганьбу. Йти на обід — було тоді для мене кожен раз справжньою моральною мукою, щоденною Голгофою.

Але годували там добре, істівно й, головне, культурно. Чисті скатертини, ресторанны столові накриття, паперові серветки, вишколені офіціанти, ресторанна система меню, буфет із закусками й горілкою — все це було райським контрастом на тлі голоду, на тлі спухлих людей під парканами.... Той, хто не бував поза стінами цієї упривілейованої їдальні, міг би й не почувати всіх страхіть і жаків навколишнього голоду.

За час одвідин письменницької їдальні я міг частково спостерігати й життя літераторів. Правда, бувала там в обідній час переважно журналістична дрібнота: «китів» і «стовпів» письменства доводилося бачити лише зрідка й випадково. Вони годувалися у себе по хатах, в родині, бо це було дешевше.

Найбільше запам'ятався чомусь Остап Вишня, якого я там бачив, правда, всього разів зо два. Він був одного разу надто ажіотований, з допомогою метрдотеля сервував стіл

чоловік на 8-10, чекаючи на якусь добру кампанію, розставляв карафи з горілкою, пляшки пива, закуски. Енергійне обличчя, певність рухів, його культурна постать і досі стоять у мене перед очима. Не знав я тоді, що за якогось півтора року він раптом опиниться в Тобольську, на засланні, й що там йому судилося на довгий час скромна роля завідувача клубного театру глухого сибірського міста, від якого й я житиму недалеко...

Остапові Вишні, зрештою, як відомо, пофортунило: він повернувся таки живий із заслання, навіть вернувся до письменницької праці. Та заслання йому дурно не минулося: переляк, обережність, скованість, якась штучна, казенна тематика й залізаний стиль його нових фейлетонів вже лише зрідка дозволяли йому наблизитися до творчого рівня його раніших шедеврів. Вже потім ніколи, аж до своєї смерті у 1956 році, він не писав так талановито, як за молодих років, до заслання.

Та вертаюся до розповіді про своє злиденне харчування.

Не зміг я довго обідати й у ідальні письменників. Діставати талони ставало все трудніше, а згодом — і зовсім стало не можна.

Рятувати тепер мене почав Матвій, що діставав мені через своїх колег у Академії сільськогосподарських наук талони до їхньої академічної ідальні на Сумській вулиці (трохи далі вгору за будинком Обкому КП(б)У). Тут було куди простіше, примітивніше, й годували гірше, але все ж достатньо. Я опинився серед характерних постатей агрономів, свиноводів тощо, що з ними, звичайно, не мав анічогісінького спільного. Побоювань, що мене ось викриють і витурять, тут у мене було чомусь менше, але все ж я почував себе зле. Був я тоді мов собача, яке бігало по ідальнях і хапало їжу поміж чужих, що загавилися, людей...

Отак, по чужих кутках, у боротьбі за шматок увірваної десь їжі, я бився весь час свого перебування в Харкові. Щоправда, будши щодня напівголодним, я все ж не голодував у повному розумінні цього слова. Люди десь пухли й мерли, а я, як і вся маса радянських службовців того часу, сьак-так,

правдами й неправдами, викручувався й жив; лише схуд на обличчі. Всесь заробіток, майже повністю, йшов на їжу.

На тлі харчових поневірянь ще нестерпнішими були для мене мої правові обмеження, весь гніт системи цькування, що смертельно тисла душу.

А тут насувалася ще нова убійча для мене подія: заведення державної паспортної системи. Мені загрожувало позбавлення права жити в Харкові, якби мені відмовили у видачі паспорта. А я твердо знав, що коли дізнаються, що я сумський позбавленець, — паспорта не дадуть. Отже, нависла життєва загроза, що дорівнювала близькій смерті. Нерви були напружені докраю... Попереду — чорніла повна безвихідь...

Заведення паспортної системи було однією із ланок у системі «локшини» й методів терору. Багатьох людей тримали під гнітом можливої несподіваної заборони жити в даному місті, відмови в одержанні паспорта, а, значить — і висилки адміністративним порядком. У цей спосіб силу людей вислано зі столиці.

У Харкові було багато трагедій: я особисто знав кілька осіб, що після відмовлення їм у видачі паспортів покінчили життя самогубством. Серед них — один хороший інженер з ХЕМЗу, що багато років прожив безвиїздно в Харкові й для нього адміністративне виселення з міста було життєвою катастрофою. Тих, хто пручався й не хотів виїжджати, міліція садовила на тарантас і силоміць вивозила геть...

Для мене чекання своєї долі — дадуть чи не дадуть паспорта — коштувало виключних моральних переживань. Мушу сказати, що за все своє життя я, мабуть, лише двічі так гостро переживав: перший раз під час чекання на видачу паспорта, і вдруге — в 1937 році, під час чекання на можливий арешт. Але про останнє розкажу коли згадуватиму події 1937 року.

«Катування жахом» під час очікування видачі паспорта набуло для мене виключної гостроти, мабуть, тому, що я ясно розумів фатальну, смертельну неминучість для себе відмови в його видачі. Позбавленець, колишній «білий офіцер»,

активний український діяч і т. д. — все це автоматично позбавляло мене права на паспорт, тим більше на столичний, харківський, і готувало мені висилку, нові життєві тортури, а, мабуть, і загибель у тяжких умовах і злиднях десь на півночі, може, на лісозаготівлях чи на інших подібних роботах, убійчих для мого вже тоді кволого стану здоров'я.

Але в той же час, інтуїтивно, я вгадував, що у мене є якісь, хоч і малосподівані, шанси на щастя: у Харкові офіційно я не рахувався в списках позбавленців, про моє правове становище мало хто знав, і, мабуть, думав я, не знає й міліція, яка проводить паспортизацію.

Боротьба між оцією сподіванкою і між логікою неминучости вкрай руйнувала мені психіку, рівновагу й витримку. Я, мов останній боягуз, хвилювався, падав духом, не міг зібрати докупи свої чуття, губив всяку мужність і витривалість. Моє психічне становище нагадувало, за аналогією, мабуть, ту реакцію, що відома фізіологам в експериментах із вихованням умовних рефлексів у собак, під назвою «Парфенівська реакція»: виховавши диференційований рефлекс на коло й окремо на еліпсу, починають показувати їх настільки близькими між собою за формою, що собаці стає трудно відрізнити — з чим вона має справу, з еліпсою чи колом. І в цю мить у нього наступає буйна реакція загального збудження: собака біситься, гавкає, виє, кидається, губить будь-яку рівновагу.

Я, очевидно, теж настільки згубив грань між очікуванням неминучої відмови у видачі паспорта й між гарячою надією на його одержання, що тепер опинився у стані повної психічної деструкції. При одній тільки думці, що мене хтось допитуватиме, що мене викличуть у міліцію, що мені дадуть заповнювати якусь анкету, — я мінився в обличчі, тремтіли руки, лереривався голос і дихання, втрачалася здібність говорити. Я розумів, що таке хвилювання загубить, зрадить мене з головою, що треба тримати себе в руках, мати впевнений вигляд, не хвилюватись і т. д., але нічого вдіяти з собою не міг. То була повна втрата влади над своїми нервами й найбільша дезорганізація психіки, яку я будь-коли

переживав. Нервова система виявилася розхитаною вкрай...

Пригадую страшний випадок.... Я був удома, в своїй кімнаті. Через зачинені двері було чути, що прийшов міліціонер перевіряти кількість мешканців будинку в зв'язку з нашпортизацією. Розпитував хазяйку: хто в неї живе, де працює, чи член профспілки й т. д. Почувши його голос, я відразу ж ледве не знепритомнів. Кров ударила в голову, стало до нестями жарко, потім мороз прокотився по спині, кров відхлинула з обличчя, сказано заколотилося серце, затремтіли й похололи руки... Спазми перехопили дихання. Роблю зусилля опанувати себе, й нічого не вдію...

І в цей час чую: міліціонер дійшов до мого прізвища, розпитує: де працюю, чи член спілки. Хазяйка відповідає, що він, мовляв, доцент, лекції читає в інституті, науковий робітник... Мабуть, і член спілки... Й раптом додає:

— Та він зараз удома. Сам може про себе розказати. Хочете, покличу?..

Перед очима у мене пішли темні плями й все похитнулося... Серце впало вниз, у безкрайню безодню; я на мить майже втратив будь-які почуття...

Але — павза... Міліціонер подумав і байдуже проказав:

— Ні, не треба... І так ясно...

За хвилину він пішов геть, а я, вогкий від холодного поту, в себе в кімнаті поволи приходив до притомности. У голові шуміло, ноги збезсиліли, мов після тяжкої хвороби. Довелось лягти на ліжко й відпочити... Ось до якої грані невірноважености дійшов тоді мій морально травмований нервовий стан.

Якби міліціонерові забажалося тоді побалакати зі мною сталася б катастрофа. Ввесь схвильований докраю, з гремячим голосом, блідий і розгублений, я, без сумніву, викликав би у нього підозру, й доля моя мала б сумний кінець. Сліпий випадок міліціонерового довір'я врятував моє становище та, мабуть, і саме життя...

Мені справді пощастило. Міліція, як я й сподівався, не знала про мене нічого, вважала звичайним радянським службовцем, що виконує до того ще й поважну наукову роботу, — й пашпорт мені видали.

Трапилася помилка міліції і врятувала мене, коли не від

близької загибелі, то вже напевне від ще тяжчих страждань і тортур безпаспортного життя...

Перші дні по одержанні паспорта — я ще був розгублений, і лише згодом мене охопила буйна радість. З нею верталися поволі й мужність, рівновага, гідність, спокій.

Але на моєму обрії саме тоді ж почали купчитися згадані вже мною в попередніх розділах цих мемуарів загрозливі чорні хмари. Розпочалося те політичне цькування з боку Д. Слабвенка, що про нього я вже в подробицях розказав був. Кожну хвилину мене могли через пресу ще голосніше, на все місто, здискредитувати як «білогвардійця», «шовініста», — кому як вигідніше, — й відібрати у мене паспорт, а з ним і будь-які перспективи на лагідні подальші шляхи моєї химерної долі.

Під тиском обставин у мене остаточно й швидко формується намір: кинути Харків і геть негайно їхати кудись далі, де мене не знають і де на моїй особі не будуть спекулювати люди, що прагнуть в дешевий спосіб заробити собі «політичний капітал» фальшивою грою на «політичній пильності».

Слабвенко звільнив мене з Дослідно-педагогічної станції... Це я вже описав. З інституту народної освіти я вирішую звільнитися сам, і якнайскоріше.

Написав заяву, поніс її директорві інституту Подольському. Він здивувався, спитав про причини. Я одверто розказав йому, що я позбавленець, що на цьому дехто починає грати, що все одно мені тут працювати не доведеться й що інститутіві, може, закидатимуть, що він дає притулок позбавленцеві й т. д. Подольський здивувався ще дужче:

— Я не знав, що ви позбавленець виборчих прав, — признався він з ніяковістю.

Іскорки спочатку переляку, а потім задоволення, що я сам позбавляю його від своєї персони, промайнули йому в очах.

— Ну, що ж... шкода... — промовив він задумливо. Поспішив покласти резолюцію на моїй заяві й попрощався зі мною.

... Я став вільним від роботи. Позаду, за плечима, лягли спалені мости, а попереду — простяглася невідомість...

Навмисне розпустивши чутки, що їду на Сибір, я поволі почав ліквідувати свої справи, старався не мозолити людям очі своєю особою, мало бував на вулицях, обдумував вдома свої перспективи й пляни найближчої поведінки.

Але одного разу все ж мав надто цікаву, несподівану зустріч на вулиці. Вийшовши по обіді з ідальні Академії сільськогосподарських наук на Сумській вулиці, я сів навпроти у садочку, розташованому за два-три будинки від площі палацу Держпромисловости. В садочку тому я не один раз спочивав після їжі або чекав на Матвія, щоб разом іти обідати. Бачу, хтось з ваганням наближається до мене, вдвляючися пильно мені в обличчя. Постає людини й її очі чимось знайомі, але чим саме — не можу пригадати.

Незнайомець першим звертається до мене, називає моє прізвище й питає, чи не помилився. Раптом пізнаю: це ж товариш Бутко, співучасник праці й переживань у Румунії, в Українському армійському комітеті на румунському фронті.

Але тепер переді мною стояв вже не круглолиций, швидкорухий юнак, як колись, а доросла, з продовгастим, сухим, стриманим і замкнутим обличчям людина, вдягнута в цивільне вбрання, під чоботи, як одягається більшість агрономів.

— Невже це ви?.. — зрадів я.

Сіли. Я закидав його запитаннями. Відповідав він радо, але з помітною великою обережністю. Проклята доба «локшини» й цькування, політичних доносів, взаємопідозри й недовір'я один до одного тяжіла й над нашою зустріччю. Бутко явно побоювався мене: справді, хто я? чи не ворог? чи не ухоплюся за слушний випадок спекульнути доносом на нього, на його минуле, так добре мені відоме?..

Розказав усе ж, що він працює агрономом у наркоматі хліборобства, що живеться йому не солодко (явно промовчав про якісь неприємності), але що репресіям з боку радвлadı не підлягав. Про останнє розказав, правда, вже лише тоді, коли я поскаржився на свої поневіряння, на позбавлення права голосу, на систему цькувань, на вимушене рішення їхати кудись геть, світ-заочі, може, аж на Сибір.

Моя доля його вразила. Слухав мене уважно й

співчутливо, але було помітно, що настороженість до мене лишилася: чи не бреше, чи не втирається з ворожою метою в довір'я?..

Я почував це й не зважувався підкреслювати свої найтепліші й щирі до нього чуття, не зважувався інтимно згадувати про наше дійсно дружнє спільне минуле, про колишню працю, переживання, не домагався подальших зустрічей, зв'язку. Адресу в нього, правда, попрохав, щоб якось відвідати. Він дав її з явним ваганням. Я так і не сходив до нього на ту адресу, щоб своєю настирливістю не збільшити його недовір'я до себе.

Згадали все ж про підполковника Людоговського, ще про кількох... Але якось мимохідь, без захоплення, приглушено. Мені стало сумно...

Прощалися друзями, але так, мов ми на різних поїздах, мов поспішаємо їхати в різні боки далі й, мимохідь стикнувшись, з поспіхом, через паркан, торопко потиснули один одному руки...

Більше ніколи я вже не зустрічався з ним.

З кожним днем прискорювалися мої збори на виїзд, кудись у невідоме, навмання... Твердого плану ще не було. Схилявся до подорожі на Сибір, до Омську. Гадав, що там, може, працьовитих людей цінують більше, менше чіплятимуться до минулого й до мого безправного стану. Сподівався, що зможу здобути собі якусь посаду, краще якби не педагогічну.

Моя дружина Зіна (ми зареєструвалися з нею, правда, трохи пізніше, 20 серпня 1933 року) ретельно допомагала мені у зборах. Роля її, як друга, як близької людини, для мене того часу — колосальна. Вона дала мені психічну підтримку, певність, надії, рівновагу. Я й досі дивуюся їй і сповнююся почуттям поваги й подяки до неї, коли згадую, як твердо й просто вона прийняла рішення зв'язати свою долю з моєю. Ми вирішили, що я, влаштувавшись десь, викличу її, вона приїде до мене й ми спокійно заживемо десь у нових обставинах.

А тим часом лагодила мені білизну, купувала подорожні речі, чимало дечого дала із своїх запасів (простирала й ін.),

допомогла купити на базарі велику валізу, відремонтувати на ній замки, пошила чохол і багато робила іншого, по-жіночому теплого, ласкавого.

Був місяць липень 1933 року, коли збори в основному дійшли до кінця, можна було б їхати, та я після грипи раптом захворів на гнійний бронхіт, що вперто не піддавався лікуванню. Дружина в цей час, як ординатор психіатричної лікарні Психоневрологічної академії, була командирована на місяць до психіатричної трудколонії у селі Липцях, між Харковом і Білгородом, на самісінькій межі між Росією й Україною. Поїхав і я туди з нею. Там, висиджуючи днями на сонці, на чистому повітрі, серед поля, поволі набирався сил, одужував.

Виїхати зміг все ж лише над осінь, аж у вересні.

Квиток куплено до Омську. Роздумування й хвилювання змінилися на байдуже чекання майбутньої долі; психіка вже втомилася й отупіла від пережитого.

Байдуже, що буде далі. Україна, моя близька й без міри рідна батьківщина, з історією, культурою й природою якої я був так щільно пов'язаний всіма часточками своєї душі, мусить для мене залишитися десь поза плечима, і хто знає, може, назавжди... Натомість каламутною примарою назустріч йшло мені чуже, невідоме, в холодній сибірській еміграції, на яку я сам себе змушено засуджую...

Alea iacta est!* Життя кладе грань: те, що було, вже не повториться, а те, що буде, — буде, мабуть, іншим, гіршим, чужим, одірваним від мого соняшного юнацтва, від рідних барв української культури й від рідного неба, від пахоців луків, від верболозів, повітря і зірок.

Життя розколювалося надвоє, й я навпомацки, мов сліпий, переходив на його другу половину: у невідоме!

---

* Вибір зроблено (лат).

ІІ Т О М

ПІД НЕБОМ ЗАУРАЛЛЯ

Caelum, non animum mutant, qui trans
mare currunt*

---

* (Сентенція із старого шкільного підручника латини): Не
душу, а небо міняють ті, що тікають за море.

І Розділ

БЛУКАННЯ

У нас же й світа! Як на те —
Одна Сибір неісходима...

Т. Шевченко

23. *Непривітний Іртиш*

Сердешних українців, мов євреїв, можна здибати скрізь по білому світі. Густими пригорщами історична доля порозкидала народ поза межі його рідної землі.

Густі маси нашого простого люду, селянства, сунули здавна до Америки, Канади, у сибірське переселення, на Далекий Схід, у Казахстан тощо. Сіль української землі — інтелігенти, всі, що були носіями нормального, властивого кожній народній інтелігенції патріотизму, теж бували змушені, вільно чи порядком заслання, у всі доби царської Росії, коли рясніше, а коли повільніше, кидати межі рідного краю й переселятися від політичних та русифікаторських утисків на Сибір, на крайню Північ, на Далекий Схід.

Вирішивши їхати до Омську, я й гадав, що зустріну там «хахлів» і, може, не буду самотнім.

Не критимуся — Сибір все ж лякав мене... У народній українській поезії, в піснях, Сибір лишався страшною раною на національній душі народу. Тарас Шевченко не один раз згадує «заслання на Сибір» як широко вживану в його часи кару для українців. К. Рилєєв у творі «Войнаровський» —

дає узагальнений образ страдника — засланого на Сибір українського патріота.

Пізніше, в кінці XIX і на початку XX сторіччя, царський уряд ще ширше вживав для крамольних українців (автономістів, «мазепинців-сепаратистів») сибірське заслання як політичну кару.

Цю практику згодом поволі засвоїв собі й сталінський радянський уряд, що почав теж засилати туди багатьох патріотів українних націй Росії, протестантів проти решток живої ще серед декого з керівних більшовиків старої великодержавницької ідеології й політики «єдиної невідимої» (далеко не всі ті протестанти були «дрібнобуржуазними націоналістами і шовіністами», як їх офіційно кваліфіковано); при чому гнали на заслання не лише українців і галичан, але й грузинів, білорусів, німців з Надволжя, татарів з Криму, кавказькі народи й ін.

Друга всесвітня війна 1941-45 років кинула на Сибір величезну, ще не бувалу в історії, хвилю виселенців з України: спочатку втікачів від німців, а згодом — адміністративних засланців. Кілька місяців у 1945-46 роках цілими залізничними валками, у закритих теплушках, везли на заслання в Сибір людей з України, особливо з Галичини, а також з Литви, Латвії, Естонії, Білорусі.

Сибір є історично второваним шляхом не лише для примусового переселання, для висланців. Сибір був і лишається чомусь також улюбленим об'єктом і для добровільного оселення наших «хахлів»-небораків, ушкоджених долею.

Я теж виявився таким «добровільним» переселенцем. Добровільним — у лапках. Я мусів кинути межі батьківщини й виїхати геть, бо інакше, це відчувалося, рано чи пізно мене зашлють кудись силоміць. А це було б куди гірше. Моє «добровільне» переселення було розумним кроком, що виправдався потім всією подальшою долею.

Та мій вчинок не був якимось винаходом. Потреба виїхати кудись або емігрувати — тоді нависала над багатьма з української інтелігенції. Я мав мужність вже в 1933 році

скористатися з цього засобу самозахисту раніше, ніж багато інших; у цьому, може, й справді був якийсь мій пріоритет.

У радянських газетах того часу й пізніше говорилося про наявність у межах Радянського Союзу політичної «внутрішньої еміграції», при чому говорилося про неї з великою зневагою. Під такою «внутрішньою еміграцією» розуміли політичних ворогів радянської влади, що, будучи номінально радянськими громадянами, ідейно були прихованими, мовчазними, але активними ворогами радянського устрою й комунізму. Дійсно, така категорія людей тоді існувала. Не думаю, щоб вона була чисельна. Я презирливо ставився до них, бо вони заважали будівництву комунізму, з ними мені було не по дорозі.

Але була тоді й інша категорія людей у складі цієї так званої «внутрішньої еміграції», беззастережно льюальних, а іноді й активних радянців, що їх штучно робила «емігрантами» система цькування, що існувала, властива тодішньому сталінському режиму. Людей під гаслом клясової боротьби зоологічно цькували з чисто формальних підстав: за минуле батьків (за соціальне походження: син попа, дворянина, буржуя тощо); за те, що був примусово мобілізований «білими»; за релігійність; за колишню партійну приналежність до есерів, меншовиків, анархістів та ін.

Але з них немало було прихильників і щирих помічників революції. Ця категорія свідомо радянських людей, які аж ніяк не були ворогами, — підлягала, проте, безглуздим і жорстоким політичним, адміністративним й економічним репресіям.

Що їм було робити? Як захистити своє життя? Лишалось одне: географічна конспірація, себто переїжджати жити туди, де можна сховатися від безглузвих репресій. Ось саме в такому «географічному», а не в політичному розумінні я й говорю про дійсно радянську «внутрішню еміграцію» тих часів, що була доволі численна. До неї вимушено включився й я...

У 1934-38 роках серед української інтелігенції вибухла ціла повінь отаких «географічно-еміграційних» утеч з України. Професори, вчителі, мистці, літерати, громадські

українські діячі, — запідозрені (здебільшого безпідставно) у «націоналізмі», кидали все й світ-заочі мандрували з України: на Сибір, у Фергану, в Ташкент, на Зелений Клин, куди очі бачили.* То була справжня повинь «добровільних» географічних утеч. Бо «м'ясорубка» працювала на українських патріотів — «во всю»...

Не всім це переселення, особливо запізніле, давало сподівані наслідки. Декого знаходили й там, на переселенні, й піддавали тортурам... Саме так трапилося й з письменником Борисом Антоненком-Давидовичем, що запізно переселився до Алма-Ати, був, зрештою, звідти взятий і засланий у безвість, на смерть. Про його перебування в Алма-Аті й про останні дні перед згубним засланням я ще писатиму далі.

Замислившись над власним переселенням кудись у глибінь РСФРР, я зважив свої ресурси й свої шанси.

«За» було те, що я мав столичний паспорт (а це тоді було майже свідомством благонадійності), мав деяку суму заощаджених ще в Сумах грошей, у документах моїх значилося, що я звільнений з посад «за власним бажанням», зовнішній вигляд у мене був пристойний і навіть солідний; нарешті, на руках я мав «командировочне посвідчення». Останнє мені потім багато прислужилося. Воно було, правда, напівфіктивне, але солідне: Харківський інститут народної освіти свідчив, що я командуюся для наукового зв'язку з інститутом педагогічної освіти Омську й Новосибірську. В свій час на кафедрі мого харківського інституту ідея такого зв'язку існувала й обговорювалася, й я скористався з неї, скомпонувавши собі, за допомогою декого з колег на кафедрі, такий документ. Отже, він був і правдивий, і неправдивий...

«Проти» було те, що я не мав членського профспілкового квитка. Його відсутність могла загрожувати мені надто прикрими наслідками: знову могло закріпитися за мною становище позбавленця, тріпання мого прізвища на зборах, втрата авторитету й т. ін. Як зможу поновитися в профспілковому членстві, я ще собі не уявляв, і це мене турбувало.

---

* Докази на це дивись у подальших розділах, у листах Б. Антоненка-Давидовича.

Підозрілим могло видаватися, нарешті, й саме залишення України: адже люди так далеко мандрують здебільшого не з доброго життя...

Та в цілому, гадав я, у мене були задовільні перспективи. Найбільше ж підбадьорювала мене обіцянка Мишка Алимова вислати згодом мою стару, поновлену профспілкову книжку. Як профспілковий робітник, він мав змогу це зробити. Дійсно, він її й вислав скоро, щойно я влаштувався на роботі.

Вересень видався теплий.

Пасажирський поїзд черепахою сунувся вперед, зупиняючися на всіх дрібних зупинках. Дорога мала тривати коло п'яти діб і давала повний простір для міркувань над своєю долею й над майбутнім.

Настрій мінявся. То розпач і безнадія охоплювали душу, то різав серце сум за батьківщиною, яку кидав, мабуть, назавжди, то пекло в грудях від гніву й образи за поневіряння, що їх так жорстоко й безглуздо сипав на мою голову існуючий лад, якому я щиро служив, то раптом — навпаки, надії й певність охоплювали наболілу душу й малювали принадні картини спокою й щастя в ще незнаному, але вже чимось близькому Сибіру...

У вікнах вагона назустріч бігли нові краєвиди. Поволі зникли українські хатки, щезли уквітчані по-осінньому барвистою зеленню садиби, зачорніли дерев'яні «ізби» з тичкастими ріденькими тинами, з голими без дерев подвір'ями й шпаківнями на високих дрючках; монотонно попливли повз вікна вагона незвичні малюнки вбогих людських осель...

До Омську поїзд підійшов уночі, перед ранком. Довелося чекати на вокзалі, поки почне працювати приміська залізничка. Місто лежало кілометрів за три, і вокзал тоді сполучався з ним паровозом і кількома дачними вагонами, колією, що чомусь задалеко не доходила до центру міста, й пасажири змушені були вдруге бідкатися із доставкою себе й вантажу в саме місто. Після довгих міркувань, не бажаючи

платити скажених грошей візникові, я погодився на пропозицію якогось підозрілого добровільного носія піднести на собі за помірну ціну мій вантаж.

Дійшли до центру благополучно. Я мав нагоду, йдучи за ним по грубо брукованих вуличках міста, оглядатися на будинки, на людей, на оточення.

Місто видавалося запущеним провінціяльним закутком, старим, закинутим, із темними, переважно рубленими домами, із зарослими травою й бур'яном тротуарами й з непривітним, похмурим населенням. Крізь поодинокі відчинені на вулицю вікна було видко звичайний, як і скрізь, міщанський побут, квіти в зільниках, фіранки, старі люстра, дешеві малюнки по стінах, фота в рамках, самовари... Втомлений дорогою й душевними тривогами, я заздрив чужому затишку...

З трудом, але пощастило влаштуватися в одному з готелів: дали койку в загальній великій кімнаті, де містилося зразу чоловік тридцять приїжджих. І то допоміг лише мій паспорт (на Сибіру ще паспортизації не було, й люди з паспортами вважалися «столичними») та моє командировочне посвідчення. Речі зберігати було ніде: камера ручного схову вантажу при готелі чомусь не працювала. Довелося за прикладом інших мешканців кімнати, засунути валізу й саквож просто під ліжко та й годі, покладаючися на чесність своїх співмешканців.

У перший день знайомився з Омськом, орієнтувався. Центральна вулиця зі старим, пощербленим, у вибоїнах бруком була вкрита густим шаром легкого, як пудра, й чорного, як перетерте вугілля, пилу, що від найменшого подиху вітру здіймався жадливою липучою хмарою й чорною габою лягав на одіжку й обличчя перехожих. Старі, купецького типу кам'яниці; пішоходи — стерті підшовами мільйонів перехожих, складені то з каміння, то дерев'яні; тінисті, безоглядно запущені кущі скупих міських скверів; повільний, неторопливий рух життя — все це говорило, що перед моїми очима лежало старе, з давніми традиціями й укладом місто. Воно й заспокоювало мене своєю ординарною провінційні-

стю й водночас відштовхувало, лякало чорною похмурістю, чужим, байдужим обличчям.

Річка Омь, неширока, але судноплавна, перетинала місто в самому його центрі, зливаючися тут таки, недалеко, з Іртишем. Стоячи на містку центральної вулиці, перекинутою через Омь, я з цікавістю дивився на розташований поруч пришиб та на пароплави, що зі срібного плеса Іртиша повільно завертали до гирла Омі й стиха підходили до пришибу, погукуючи густими, оксамитового тону гудками.

Кілька вечорів, після турбот дня, просидів я на пригорку над Ом'ю у скверику, спостерігаючи річкове життя пароплавів, барж, катерів, що сновигали водою. У вечірніх сутінках, у відсвітах вечірньої зорі весь краєвид міста над рікою був для мене новий і принадний своєю суворістю, ще не баченою красою, позначеною темними, сірими, олив'яними фарбами.

З особливим чуттям цікавості, остраху, суму й навіть поваги спустився я одного разу завулками на берег самого Іртиша...

Спинився коло води, охоплений гамою сумних і гордовитих, приємних і болючих думок... Нарешті я на березі однієї з великих сибірських річок... Я в Сибіру.

Уповільнюючи кроки, підійшов ще ближче до води. На берег набігали хвилі й хлюпотіли таким же плескотом, як і скрізь по річках. Але й щось важке, незвичне впліталось в той плескіт, повільне, вперто похмуре. Прозорі коло ніг хвилі вже за два кроки туманилися сизомолочним відтінком й раптом губили свою прозорість. Вся олив'яна маса води, аж до далекого протилежного берега, дихала непривітним, важким, як камінь, ритмічним подихом.

Дув постійний на Іртиші міцний, поривчастий, неприємний вітер. Його пориви куйовдили водяні хвилі, роблячи їх постаречому сивими, й вони з тупою злістю били в берег.

А правду пишуть, що хвилі в Іртиша сиві, — подумав я й відчув, як стиха починає мені щеміти серце, геть закинута на далекий від лагідної батьківщини, проклятий у піснях і оповіданнях непривітний берег... Різко повернув і пішов геть, прискорюючи кроки, мов хто мав гнатися за мною...

Вдруге вже потім ніколи не підходив я до великої сибірської річки: я незлюбив її...

Шукання посади в Омську почалося несміливо, невміло. Спочатку йшло вивчення географічної мапи Омщини й самого міста, студювання дислокації його установ, шкіл, підприємств. Такого порядку я потім тримався й у подальшому, по інших містах, куди закидала мене доля. Йшов до міської бібліотеки, брав різні довідники, мапи, робив собі нотатки, а тоді вже йшов по установах. І коли мені пропонували щось, особливо на виїзд, я вже міг до якоїсь міри орієнтуватися і оцінювати вигідність і зручність пропозиції.

Та з пропозиціями мені не щастило. По кількох кооперативних установах, куди я піткнувся, мені просто сказали, що людей їм не треба. Таких, як я, — без бухгалтерського, рахівницького, економічного чи подібного якогось поширеного фаху. Іноді проводжали й зі здивуванням: що за ідеї? чого йому тут треба?

Пхнувся зрештою й по второваній стежці — до Обласного відділу народної освіти. Навіть і там, де, здавалося, завжди людей бракувало, нічого путнього мені запропонувати не змогли.

— Чого ж ви запізнилися? — питали. — Ось аби на місяць раніше приїхали! У нас було багато місць. І добрих! На вибір. А тепер — хіба ось... — і пропонували їхати в якісь закинуті Богом і людьми місця, на викладання якихось випадкових дисциплін, на завідування школою, вщент розваленою і тим небезпечною для мого надто делікатного становища. Бо був я людиною, що аж ніяк не хоче зразу ж звернути чийсь спекулянтську увагу на свою особу.

Від невдач я навіть засумував, не знаючи на яку ступити. Відмовлятися не можна. Треба було щось брати. Я пообіцяв поміркувати, порадитися де з ким... Радитися мені, звичайно, було ні з ким, говорив це я лише, щоб якось виграти час, вивчити ситуацію. Пробував, правда, декого й розпитувати. Одного разу сунувся навмання до якогось вчителя, завідувача міської школи. Та він балакав зі мною так неохоче, що відбив бажання шукати добрих радників.

На Омщині живе багато селян-українців, виселенців з

України. Є цілі українські райони, що зберегли, хоч і попсованими трохи, й мову, й свій побут. Було там і кілька шкіл з викладовою українською мовою. Але їхати в український район ніяк не годилося, бо там, я був певний, панувало, мабуть, ще більше, ніж на Україні, вишукування всіляких «шовінізмів», спекулювання на пильності, на боротьбі з націоналізмом. У глухій же провінції — це річ набагато страшніша, ніж у столичному місті, й їхати туди для мене було б цілковитим безглуздом: з дощу — під ринву.

Прийшов, зрештою, до думки, що поїду в один із педагогічних технікумів із числа кількох, де ще була потреба в додатковому викладанні педагогіки, в керівництві педпрактикою тощо. Всі вони, в яких були ще вакансії, як я бачив на мапі, лежали далеко від залізниці, в глибині західньосибірського степу. Треба орієнтуватися, — думав я, — принаймні на такий технікум, що лежить недалеко або від судноплавної річки, або від великого поштового тракту. На цій думці й зупинився і вирішив завтра ж дати згоду на виїзд до котрогось із таких педтехнікумів.

Та раптом несподіваний удар змішав усі мої наміри, збив мене з будь-яких позицій і захитав підо мною основи мого буття.

Мене було тяжко обікрадено...

Злодії вкрали в готелі мою валізу із усім добром, білизною, одежею, речами... Я лишився в тім, що було на мені та що тимчасово був виклав із валізи у саквояж. Останнього, на моє щастя, злодії не взяли.

Сталося це дуже просто. Двоє молодих і жвавих мешканців кімнати діждалися, поки я в годині 12 ранку залишив спільну кімнату (всі інші співмешканці були вже відсутні, порозходилися у своїх справах), і, як мені потім розповів коридорний, як тільки я повернув за ріг вулиці, раптом «заспішили» на пришиб, на пароплав, захопивши мою валізу...

Жадні розшуки, за які вхопився я з небувалою для мене, розпачливою енергією, — розшуки по камерах ручного вантажу й на пришибі, й на залізниці — не дали будь-яких наслідків.

Що робити? Їхати на посаду в глухий куток Сибіру без білизни й одежі, коли вже зима була на носі?! Боязно... Як же бути?

Я розгубився...

Було до болю соромно й перед Зіною, бо частина її цінних речей, перш за все коштовні тоді простирала, — загинули також.

Після тривалих вагань — таки вирішую повернутися назад, до Харкова, щоб, продавши дещо з залишених у Зіни речей і взагалі здобувши грошей, взявши свою стареньку одіж і білизну, що ще залишалась у невеликому запасі, вдруге виїхати на шукання посади.

Вертаюся! Хай буде так!

Квиток куплено. Від прийнятого рішення і соромно, і радісно водночас: знову побачу Україну, побачу дружину, одійду душею.

Але вирішив їхати через Уфу й спробувати ще там щастя. Це багатий харчами край, де було б дуже добре влаштуватися на посаді. Та й ближче до Європи: Уфа — все ж не проклятий Сибір!..

Зупинка в Уфі лишила чудесні спогади. Затишне, все в зелені, мальовниче місто, оточене з боків річками Уфою й Білою. Багатий базар з дешевими продуктами, численні крамниці з різноманітним крамом; затишні вулиці, обсаджені буйнозеленими деревами; тротуари, бруковані плитами піщанику теплого жовтого кольору; веселенькі будинки у вигляді дач; тінисті міські садки, — все це милувало око, вабило лишитися тут.

Але спроби знайти посаду — знов нічого не дали. По громадських, виробничих та кооперативних установах я шукав її, правда, несміливо й не вмюючи, й, може, через це нічого підходяжого не знайшов. На мене, як прохача, дивилися з недовір'ям: солідна зовнішність, колишній науковий робітник, а проситься на дрібну, другорядну роботу! Щось тут, мовляв, не гаразд! Підозріло!.. І поспішали відмовлятися від моїх послуг: ще матимеш з ним якусь халепу!..

По освітніх же установах й у відділі народної освіти жалкували, як і в Омську, що я запізно прийшов, і пропонували

невизначні посади тільки на виїзд, у якісь непевні закутки, куди я не наважувався наосліп їхати.

Я сів у поїзд і з небувалою досі реальністю відчув, що з кожним стуком коліс по рейках наближаюся, все ближче і ближче, до рідної землі...

Знову забілили рідні хатки зі стріхами, зашуміли піняві кучері верб коло них, темнозеленими свічами попливли стрункі тополі і, чим ближче до Харкова, все щільніше оточували й огортали мене рідні риси українських обличчя...

Я знову був удома!..

24. Агонія між Об'ю і Уралом

У Харкові я прожив тижнів зо два. На становищі гостя жив у Матвія, у сестри. На стару свою квартиру, де жила моя дружина, я не навідувався, щоб у колишніх квартирних хазяїв, яким моє зникнення з Харкова було пояснено як від'їзд «кудись під Москву», не викликати зайвих балачок і розпитувань. З дружиною зустрічався у Матвія.

У ці дні повернення на батьківщину з невимовною насолодою озирався я навколо, милувався всім, що раніше не притягало уваги як дрібне, звичайне, повсякденне. Я пив рідне повітря, мов вино, голубив очима блакить неба й фарби рідних краєвидів, складав у захоронки пам'яті дорогі мені малюнки природи, звуки любих пісень, риси близьких людей, гомін рідної мови.

До подорожі на Сибір удруге готувався тупо, як до події, що її нічим не відвернути, але про яку не хочеться думати...

Я вирішив тепер взяти напрям безпосередньо на самий Новосибірськ, на столицю Сибіру!..

... І от знову попливли повз вікна вагона знайомі мені з мого першого рейсу краєвиди чужої природи. Ще більше аналізи й порівнянь викликали вони тепер, після короткого й, напевне, як я думав, вже останнього милування рідними малюнками...

Стелилася поволі дорога — майже тиждень у поїзді. Настрій — пригнічений... Справді: чого я міг чекати для себе

на майбутнє, у що вірити? Знову будуть пошуки посади, знову постійне почуття загнаного, зацькованого собаки, життя «по благу», з сховилинним чеканням якоїсь ганьби чи полювання на тебе... Навіть і в тому випадку, якщо мені пощастить одержати посаду, я буду внутрішньо лишатися в стані перманентної душевної напруги, перманентного почуття себе людиною останнього гатунку...

Образа на людей, навіть почасті злосливе ставлення до всіх, хто має спокійне життя й нормальні громадські права, іноді гостро мимоволі охоплювали мене, хоч я й гнав від себе подібні настрої, розуміючи всю їхню отруйливість для тверезого світогляду. З задоволенням мушу констатувати, що хоч як тяжко доводилось, але я встояв проти отрути. Безгрунтовний скептицизм, гниле антирадянське бурчання, мілководдя безпринципності, душевний застій і розклад, — пройшли повз мене, не порушивши віри в радянські соціалістичні ідеали; лише погрубішало серце, вкрившись мозолями та захистившись емоційною тупістю, мов бойовим щитом. Життя в моїй уяві об'єктивно лишалося громадсько-цінним, звабленим, барвистим, змістовним, багатограним і широким, як безкрає море, в ньому не зникали і не могли для мене зникнути всі властиві активній людині принади творчих радостей радянської роботи, її повнозвучності, інтелектуальних її насолод і переживань, без яких годі відчутти себе людиною...

Але те повнозвучне життя — було не для мене... Мене від нього штучно, примусово відсунуто. І хоч як би я рвався до нього, гола державно-правна сваволя — й на сьогодні, й на довге майбутнє, — думав я, — напевне змінє, спаскудить його мені вкрай.

Колись, — я твердо вірив, — сваволя та, звичайно, зникне, розцвіте радянське гуманне суспільство й людське щасливе життя в ньому, — але то буде не скоро, мені не дожити, мабуть, до того часу...

З гострою, як ніж, реальністю останній висновок ставав перед моєю свідомістю. Як скибку, відрізав він майбутнє геть від всіх чесних радянських людей; запоною закривав від мене трудові можливості, пляни, радощі.

Ось чому хороше, привабне навколишнє життя ставало для мене все частіше чужим. Поволі я навчився дивитися на нього як сторонній глядач, збоку, зневірено-байдуже, іноді з цікавістю, іноді зневажливо. У хвилини, коли найгостріше виявлялася вся безперспективність моєї будучини й увесь гніт життєвого зашморгу, зневіра в житті опановувала душою безроздільно. Чужими очима стороннього глядача я спостерігав тоді життєві акти, думки й чуття, дивувався з них або тупо реєстрував їх своєю свідомістю як акти чудні, даремні, безвартісні, не мої...

У такі періоди душевної депресії було однаково: чи жити, чи вмерти. На серці — тупо, в голові — байдуже, в думках — втома й жадова спокою чи забуття.

Стає зрозумілим, чому я тоді із такою розважливістю ставився до проблеми самогубства як до свідомого розумного акту. Мушу додати, що самогубства в стані афекту, відчаю, гострих емоцій я не уявляв собі, не розумів. Мені здавалося, що в такому стані вкоротити собі життя просто неможливо, бо людська істота в цю мить надто переповнена чуттями й через них найтісніше зв'язана з життям, повна ним. Навпаки ж, у стані холодного, байдужого, урівноваженого, навіть зневірено-зневажливого ставлення до життя, коли людина бачить, що воно склалося не для неї, що сторонні, хоч би й безглузді, але непереможні сили йому на перешкоді й коли є лише два виходи — смерть фізична, чиста й хороша тим, що вона швидка й шляхетна своєю фатальністю для всього земного, або смерть інтелектуальна, огидна й брудна на тлі довгого нелюдського животіння серед жахливих поневірянь; у такому стані самогубство фізичне, — думав я, — стає осмисленим актом людини, міцної духом, актом спокійним, доцільним і легким.

З такими саме настроями й їхав я на Новосибірськ. Буду шукати посади, — міркував я, — зроблю спокійно все, що в змозі, не буду кидатися й бити головою об стіну з відчаю. Пощастить, влаштуюся десь, — ну, що ж, добре. Значить, ще житиму, пірну в творчу радянську працю, подивлюся, що воно дали буде з моєю долею, як складеться життя, яких нових радощів чи нещасть доведеться зазнати. Якщо ж мені не

пощастить і влаштуватися на роботу не доведеться — я спокійно доживу до останньої крапки своєї долі й коли в кишені не стане ані шеляга й на руках не буде жадної речі для продажу, я заподію собі смерть так само спокійно, просто й урівноважено, як випиваю свою ранкову склянку чаю...

Я почував, що ці думки були не хвилиною тінню на моїй зневаженій душі, а тверезим розмислом, і що в мене було доволі сил на їх спокійне виконання.

... Чим далі на схід, за Урал, у глибинь Сибіру, тим дужче відчувалася осінь. На Україні в дні мого від'їзду дерева тільки почали жовтіти, мов оббризані плямами карміну й золота; на Уралі ще недавно зелені узгір'я палали вогнем золотого й червоного листопаду, а тут, у Барабинських степах Сибіру, ріденькі поодинокі березняки вже цілком оголеним віттям кивали вслід залізничним вагонам поїзду. Тут відчувалася вже глибока й похмура осінь. Нависали хмари, налітав пронизливий вітер.

В останню ніч мого перебування в поїзді, за кілька годин перед прибуттям до Новосибірську, випав перший сніг... Холодною габою ліг він і на моє серце.

Довелося вийняти з саквояжа зимову одіж, шубу, шапку. От і зима... А я все ще неприкаяний, і ніхто сказати не може, що саме ця зима принесе мені...

Сирій ранок. Вогко, неприємно... Сніг розстав, на вулицях бруд, дме пронизливий вітер. На привокзальній Новосибірській площі — сила людей, збитих серед калюж і бруду, з валізами, вантажем, що по тижню, два й три живуть під відкритим небом, чекаючи щастя потрапити на поїзд. Завізно, хронічна пасажирська «пробка». Виїхати з Новосибірську неймовірно трудно.

Це з самого початку настроює мене тривожно.

Але треба влаштуватися. З трудом потрапляю до вагона трамваю, їду до центру міста. Починаються неймовірні труднощі з влаштуванням на ночліг. В готелях — не хочуть і розмовляти: місць немає, лише по броні, та й то після багатоденної черги. Шукаю притулку по приватних квартирах, але без знайомств — нічого не виходить. Вже коли впав вечір, випадково, ледве волочачи ноги, натрапив на

вільну «койку» в бруднуватому, з підозрілими постояльцями, Будинку колгоспника. Мені надзвичайно пощастило: все ж це був притулок — ліжко, камера для ручного вантажу, вранці — окріп для чаю.

Будинок колгоспника — в центрі міста, на бічній вулиці. За якийсь квартал — панує над будинками величезна баня новобудівлі, вся в риштованні. Такої грандіозної бані — ще не доводилося бачити. Виявляється, що то будується Новосибірський оперний театр. Його банеподібний дах і справді має бути, як мені казали, найбільшим в Євразії.

Центральна вулиця, майже вся з нових будівель, має порядний вигляд. Забувасш, що ти далеко від Європи. Крамниці з великими вітринами, добрі тротуари, брук, місцями асфальт. По середині вулиці — липові молоденькі алеї або заморені кущі жовтої акації, цієї обов'язкової улюбленої прикраси всіх скверів і вулиць великих і малих міст Сибіру. Може, за це тепер я й зненавидів оту жовту акацію...

За центральною ж вулицею, поруч неї, простіше — стиль сибірських міст: дерев'яні дощані тротуари, дерев'яні ж рублені будинки, зчорнілі від часу, глухі паркани, бруд більшості небрукваних вулиць, провінційальна ординарність і тиша.

Місто зчорнілим, низьким, одноповерховим, велетенським млинцем розляглося на широченному просторі, на липучому від чорного глею березі ріки Обь, по-сибірському широчезної й багатоводної.

Трамвай тоді мав лише три-чотири основні маршрути, й тому доводилося втомлюватися до нестями, ходячи пішки по широченному розлогу місту. Годинами я сидів у скверах, намагаючися набратися сил, відпочити, викликаючи тим до своєї особи підозру міліціонерів і обивателів. Як бездомний собака — мусів підводитися з лавки, приймати незалежний вигляд і тягти ноги далі в своїх похіденьках по місту й пошуках своєї долі.

Розказувати як я шукав посад — власне нічого. Окремі спроби в кооперативних та інших установах, як і в Омську, не дали наслідків. Та й я сам у цьому напрямі вже не був настирливий, зберігаючи обережність перед невідомими

умовами незнайомих професій. Єдина новосибірська рекомендація до якогось інженера-кооператора, що мені її пощастило з чималими клопотами дістати з Харкова, — пішла прахом: адресат-інженер кудись виїхав на довгий час.

Лишалася вторована стежка: йти до Крайового відділу народної освіти.

Але перед цим останнім кроком я мусів, бодай для очистки совісти, скористати ще з приватного листа до одного з земляків-хахлів, що працював у котромусь з радгоспів під Новосибірськом. Листа до нього дав мені мій родич Аля, гаряче запевнивши, що його знайомий чудесна людина й що допомога мені від нього в підшуканні посади і взагалі в переборюванні життєвого лихоліття — забезпечена. Знаючи експансивність Алі й його перебільшення в оцінці людей, які йому чим-небудь сподобалися, я й вірив і не вірив у той лист. Але відмовлятися від його використання не треба було.

Тому вирішив все ж з'їздити в той радгосп. Він лежав у степу за кільканадцять кілометрів від залізничної станції, до якої від Новосибірська було кілометрів сто. Коли пам'ять не зраджує, назва станції — Черепаново; назви ж радгоспу не пригадую.

Тут я вперше не тільки побачив, але й відчув Сибір в його просторах, запахах, фарбах. Подорож до радгоспу була коротка, тривала кілька днів, але була насичена гострим спостереженням оточення й новими переживаннями.

... Золота осінь. Вернулися теплі літні дні. Вдень природа наостанку грілася в гарячих проміннях сонця, повітря пахотіло перегрітою травою степу, серед пожовклого бадилля рослин дзижчало й шаруділо незчисленне населення комах. Ночі ж різко похолодали.

На станції Черепаново я вийшов з поїзду пізнього вечора. Пустельна залізнична станція мала невеличку, розміром звичайної житлової кімнати, залю для пасажирів, майже без меблів. Навколо станції — звичайний, залізничного типу, кілька кроків вздовж і впоперек, садочок, оточений зеленим, пофарбованим штахетом. І жадних станційних ознак життя: ні буфету, ні крамниці. Лише на протилежній стороні

залізничної колії, трохи вбік, здіймалася будівля величезного елеватора з кількома підсобними будинками, під'їзною колією й з гомінким нафтовим двигуном, що працював, як невеличка електростанція.

На самому верхів'ї елеватора, на високому шпилі, стрімгла сильна електролямпа, заливаючи своїм білим сліпучим промінням широке, майже кілометрового радіусу коло. У самій же залізничній станції, як це не дивно, електрики не було. У пасажирській залі, темній і тісній, покотом лежало десятків три нацменів, мабуть, казахів, так щільно, що трудно було поставити ногу, щоб на когось не наступити. Повітря в залі густо-важке, смердюче, аж тепле. Надворі ж — проти ночі ставало все холодніше.

Ні з ким було ні поговорити, ні порадитися. З трудом допитався у небалакучого, похмурого залізничника про радгосп. Потрапити туди можна тільки за допомогою шоферів вантажних авт, що вдень привозять на станцію вантаж з радгоспу і вертаються назад здебільшого порожняком. Возити сторонніх пасажирів їм заборонено, й тому скористатися з автотранспорту можна лише нелегально, і то з умовою, що встанеш з машини за півкілометра від радгоспу.

Лишалось перебути ніч на станції, а зранку ловити шоферів на шляху.

Ніч видалася надзвичайно тяжкою. В залі не ляжеш, бо жадного вільного кутка немає, та й сил не було перебути в ній більше за півгодини. Від задухи било в скронях і починала боліти голова. На повітрі ж — було холодно, лягти — теж ніде: жадної лави чи дошки. Прогумований макінтош на мені — ще більше холодив, всидіти в ньому без руху довше чверті години не було змоги.

Я тулився, де міг: під зеленим штахетом садочка, на постеленій газеті, на дерев'яній ляді льоуху за станційним будинком, в куті дерев'яних сходів, коло дровітні, під зрубом надвірного колодязя у дворі станції, й ніде не знаходив затишку. Легесенький, ледве помітний подих вітру пік холодом пронизливої сибірської осінньої ночі. Тривожило й побоювання, щоб який злодій не напав у темряві й не обікрав... Я щулився, кректав, щільніше горнувся у холодний,

як лід, плащ і не міг стулити очей, стомлених жадобою сну. Мимоволі, з безсоння, спостерігав ніч і звуки.

Наді мною розгорнулося блідувате небо з багатьма зірками, що провалилися у глибіню і запнулися серпанком імлі... Воно здавалося ширшим, ніж наше українське, й тужливо порожнім, із стертими фарбами, не таке, як у нас, хоч і велетенське, врочисто безкрає і величне.

На чорному обрії безкрайого степу — далекі поодинокі крапки-вогні, придушені мороком. Просякнутий срібним порохом мерехтливого саява зірок, морок різко вкорочував віддалі і робив безкраю пустельну місцевість обмеженою і тісною.

Монотонно-різко, потрійним тактом, пихкав двигун електростанції, настирливо лізучи в вуха.

— Пах-пах-пах! Пах-пах-пах! Пах-пах-пах!

Надокучливо обсідали голову думки про кинуту батьківщину. Виникали порівняння чужого оточення з рідним. Тривожили думки про майбутнє. Що буде зі мною? Якої долі доведеться зазнати? Найближчі тижні мусять остаточно її определити. Мусять! Мої мандри не можуть тягтися довго...

Що дасть оця подорож до радгоспу?

А може... А може, несподівано я опинюся на якійсь роботі в цім радгоспі... Працюватиму... Викличу Зіну... Заживу щастям...

А що ж там, приміром, могло б бути для мене підходящого?

Думки бігли невгамовно, працювала уява, фантазія будувала принадні малюнки спокійного, певного в собі життя, поваги від людей, буденних успіхів... Намагався струснути їх геть, думати про щось інше, та химерні думки знову, як мухи, роєм злітали над втомленим мозком...

Поки розвиднілося — вимучився вкрай. З почуттям втоми, піском насипаної в усій істоті — в голові, руках і ногах, — пішов на шлях шукати шофера. Знайшов. Уламав підвезти до радгоспу; погодився, хоч і не відразу. Видко було, що моя особа викликала любовання: хто його знає, мовляв, що за пасажир, не зазнати б халепи!..

Кільканадцять кілометрів машиною по сибірському

шляху лишилися для мене найяскравішим за все життя рейсом в авті. Безмежна, не зелена, хоч і пририта осінню, степова просторінь, чудесні, мов балерини, поодинокі берізки на струнких білих ногах, густі, п'янючі запахи перегрітих трав, аромати рідного чебрецю й полину пливли назустріч — і лилися в душу акорди невимовної насолоди!..

Полин! Чебрець! Ось те «євшан-зілля», один дух якого збуджує в людині, як записано ще в літописі, навіть приспану любов до рідного краю! Цей дух раптом примирив мене з Сибіром, і я з любов'ю озирався навколо, милувався обрієм, небом, придорожною курявою й жагуче бажав влаштуватись у радгоспі на працю.

Радгосп виявився великим — справжнє містечко зі стандартних, присадкуватих і широких, охайних, вкритих залізом, дерев'яних домів, стаєнь і комор, з просторими, повними бур'яну, вуличками поміж ними.

Мого адресата не було вдома. Але його дружина й якийсь ще член родини, розпитавшись, хто я й прочитавши листа від Алі, — прийняли мене досить ласкаво. Нагодували, напоїли чаєм, поклали на чистому ліжку перепочити від безсонної ночі. З любов'ю вели розмови зі мною про Україну; видно було, що вона їм близька у спогадах. Проте, українською мовою не володіли, й мої спроби в цьому напрямі викликали лише ніяковість. Все ж співрозмовники були настільки культурними, що у нас зав'язалася жвава балачка й на літературні теми: згадували українських письменників, поетів, їхні твори. Пізніше, за їхнім проханням, будши у Харкові, я послав їм поштою цілий пакунок белетристики.

Та поки я був у них, їхній настрій, мабуть, під впливом обережних сусідів та знайомих, година за годиною мінявся. Ласкава гостинність лишалася все тією ж, але поміж себе вони почали часто шепотіти про щось. Очевидно, моя персона у них все ж викликала побоювання й обережність.

Родич дружини мого адресата взявся все ж, хоч і без ентузіазму, відвести мене до правління радгоспу, порекомендувати на канцелярську чи подібну якусь роботу. У правлінні балачки були недовгі й стримані: постійного робітника їм не

треба. Може, якусь тимчасову роботу — табельщика тощо, — коли я згоден... Не більше.

Лишилося щиро подякувати гостинним новим знайомим за хліб-сіль, за допомогу та ласку, й вертатися назад до Новосибірську, де в камері ручного вантажу, зберігалися мої речі. Вже як офіційного пасажера мене влаштували на машині чергового шофера радгоспу, й я, з почуттям подяки до хороших людей, залишив сибірський степ. На душі стало ще сумніше й тривожніше. Надії на можливості явно вгасали. Попереду — густішав морок безвиході...

Назад до Новосибірську повернувся без пригод. Що ж робити далі?..

Лишалася, — вирішив я, — остання стежка: до Крайового відділу народної освіти!

Вже по дорозі до нього без певних намірів, більше з цікавості, зайшов до науково-дослідного інституту педагогіки, табличку якого побачив на старовинному великому будинку. Показав свою «командировку», мовляв, науковий робітник Харківського інституту народної освіти й член активу добровільних співробітників Всеукраїнського науково-дослідного інституту педагогіки бажає порядком зв'язку поговорити про поточну науково-педагогічну роботу Новосибірського інституту. Який чорт мене штовхнув на цю хлестаковську візиту — трудно з'ясувати. Може, то був просто потяг до живих, творчих людей, потяг до атмосфери наукової праці...

Несподівано поставилися до мене з повним довір'ям і справжньою серйозністю. Директор інституту дав майже годинну аудієнцію й фактично зробив мені серйозну доповідь про наукову діяльність інституту за останні роки. Я поставив сам себе в фальшиве становище: з соромливості, мені властивої, був мовчазний, слухав мовчки доповідь, почувавши всю ніяковість ситуації й не наважуючись її обірвати. Скінчивши, директор почав розпитувати: що робить Всеукраїнський інститут педагогіки, над чим працює, що видає, яку структуру й співробітників має тощо. Що я знав — розповідав, але надто уривчисто й скупю, бо сам знав поверхово, небагато. Здивований директор, зрештою, з неприхованим обуренням

заявив, що він ладен був би почути від мене достатню інформацію й чекає на неї.

— Треба ж на люб'язну інформацію відповідати тим самим... Коли б знав, що ви так відповісте на мою люб'язність, я б...

Не знаю вже, що саме хотів він сказати в кінці своєї ображеної мови: чи «я б вам нічого не доповідав»..., чи, може, «я б вас погнав у три-шиї»... У всякім разі він був явно роздратований.

Пробурмотівши щось невиразне, я поспішив, вкрай розгублений, безславно втекти з інституту...

Крайовий виконком у складі більшості своїх відділів, у тому числі й відділу народної освіти, містився на центральній вулиці, у величезному чотириповерховому будинку нового побудування. Відділ народної освіти посідав кілька кімнат. З коридорів і вікон верхніх поверхів — навкруги розкривався широкий краєвид Новосибірську. Не один раз, чекаючи на прийом, розглядав я потім звідси, з вікон, краєвид на Обь.

Широчезною, важкою, сталевою биндою лежала ріка, гублячися в імлі далекого обрію. Степові, без рослинности, береги й одинокі пароплави, де-не-де дрібненькими вичотками кинуті на поверхні, підкреслювали її пустельну величність, замкнутість, безлюдність. У порівнянні з нею оселі, люди, все — ставало нікчемним, дрібним, губило значення. Від велетенського простору й холодного сибірського безлюддя ріки й степу на мене повіяло такою байдужою суворістю й замкнутістю, що мимоволі защеміло серце й похололи думки.

Теплі дні раптом обірвалися. Настала глибока осінь, заморозки. Примерзла земля дзвеніла від кроків. Снігу ще не було, але було вже зимно. По Обі пливло «сало» — битий шматками лід. Скоро мороз мусів скувати річку.

Навігація спішно закінчувалася. Йшли останні пароплави вгору по Обі, чекали на останній пароплав з Наримського краю. Ось-ось раптом впаде біла габа снігу, лід скує ріку, й безкраї простори Нариму й ще дальших за ним країв будуть на багато місяців фактично відрізані від свого крайового центру.

У відділі освіти мені запропонували кілька посад у самому місті. Я походив по школах: можна було непогано для початку влаштуватися, взявши викладання різних, на вибір, дисциплін по кількох школах або й обійняти посаду завуча чи методиста педкабінету тощо. Для початку зарплатня виходила невеличка, але були перспективи на її збільшення й на поліпшення матеріального становища.

Та на перешкоді стала житлова криза. Дістати кімнату чи навіть куток, — у Новосибірську було майже неможливо. Якби я ще мав змогу місяців 2-3 десь перебути, згодом підшукати якийсь житло можна було б. Проте такої змоги у мене не було. Ціни на квартири були скажені, а якби й пощастило знайти мешкання — комірне поглинуло б увесь заробіток, не лишаючи грошей на їжу й прожиток.

Єдиний вихід — погодитися на виїзд. Мені запропонували завідування учбовою частиною й викладання педагогіки у педтехнікумі в Колпашеві, в адміністративному центрі Наримського краю. І не лише запропонували, але й ухопилися за мене, умовляли. Там, мовляв, спеціалістам живеться не погано. Вам побудують рублену хату, будете мати гарантоване постачання. Якщо ваша дружина лікар, — то ви вдвох будете там дорогими й бажаними робітниками. Вона зможе й серед зими до вас приїхати: Колпашев має авіаційне сполучення з Новосибірськом, взимку це хоч і єдине, зате певне сполучення з далеким Наримом... І так далі...

Я вагався. То вирішив їхати, бігав на пришиб, дізнався коли вирушає туди останній пароплав, то, поглянувши з четвертого поверху будинку виконкому на пустельну безлюдність суворо холодної й безнадійно чужої Обі, холов увесь від жаху перед самозасланням на каторжний край світу й лякався їхати до Нариму... Тим часом мені видали вже на руки й «путьовку», себто призначення. За день-два бухгалтерія мусіла видати й підйомні гроші...

Вагання не припинялися. Потрібна була чиясь порада; хотілося б поговорити з дружиною. Адже це самозаслання ставало одночасно засланням і для неї, якщо я її потягну за

собою. Та порадитися з Зіною ні листовно, ні телеграфом не було змоги... Надто вже задалеко я був від неї.

Мої вагання нараз розрубала невеличка пригода: авдієнція в завідувача Новосибірського крайового відділу.

Коли всі формальності з врученням «путьовки» були закінчені й вона була видана мені на руки, — зав. сектором педтехнікумів вирішив представити мене завідувачеві крайовідділу освіти. Я призначався на відповідальну посаду завуча, а відповідальних робітників належить, мовляв, знати особисто.

Прізвища його не пригадую. Він мав вигляд цілком інтелігентної людини, навіть підкреслено, я сказав би, інтелігентної, особливо на тлі пересічного невисокого культурного рівня Новосибірських робітників освіти. З вишуканими рухами, з трохи прискореною, рвучкою, але дисциплінованою мовою, сухорлявий, середній на зріст, енергійний, стриманий.

Поцікавився, де я працював, який маю стаж. Із здивуванням запитав: чого ж саме потрапив з Харкова аж до Новосибірську?

Я послався на родинні обставини, на розлучення з дружиною й на одруження з іншою, що, мовляв, створило ситуацію, яка вимагає зміни місця проживання. (Цю брехню я потім часто вживав і в інших випадках, пояснюючи свій виїзд з України).

Послався також на харчові труднощі на Україні, на особисте бажання «попрацювати в багатому Сибіру» тощо.

Але цілковитого довір'я до своїх слів я не побачив. По кількох фразах він, кінчаючи авдієнцію, сухо сказав завідувачеві сектором педтехнікумів, що привів мене:

— Нам работники, конечно, нужны. Но мы должны знать, кому мы доверяем руководство в педтехникуме воспитательной и административной работой. На ответственную работу следует все же назначать с осторожностью, наверняка... С Украины в последнее время много работников едет самотеком. Там, я знаю, была в последнее время проведена чистка аппаратов и учреждений народного

образования от националистических элементов. Это надо иметь в виду...

— Вы не подвергались репрессиям? Не замешаны ли вы в какой-нибудь националистической деятельности? — звернувся він до мене.

Я відповів, що репресіям не підлягав і приїхав на Сибір з власного бажання.

— Надо все же запросить Харьков, выяснить... — Имейте это в виду..., — закінчив він, звертаючися до завідувача сектором й зробив знак, що авдієнція закінчена...

На мене балачка справила гнітюче й надто тривожне враження. Помітно охолов до мене й завсектором. Коли ж і я, сам-на-сам, пізніше, після авдієнції, обміркував свою ситуацію, то стривожився ще більше й вирішив: у Нарим не їхати!..

Справді: заїдеш на край світу, звідки й виїхати не можна, — а туди з Харкова, зрештою, напишуть щось компромітуюче на мене (якщо там в Облвідділі наросвіти, думав я, ще сидить Слабенко, то це напевне так і буде), й мене в Наримі почнуть цькувати, як це й властиве для глухої провінції, ще лютіше, ніж у великому місті. І звідти я вже вирватися нікуди не зможу, мене можуть зробити там просто тамтешнім засланцем, — міркував я. Їхати туди за таких перспектив видавалося безглуздом, дурницею. Можна занепасти тепер уже не лише своєю долею, але й долею дружини...

Більше до крайвідділу я вже не пішов. Путівка на Колпашево так і лишилась у моїй кишені. Робити в Новосибірську тепер було нічого. Де б я не влаштувався, думалося мені, за мною, як хвіст, тягтиметься моє нещасне минуле. Запитуватимуть Харків... Знову правові й моральні поневірвання, знову на становищі зацькованого...

Безнадія ще дужче потисла душу. Жадного просвітку... Тепер було однаково, що діяти. Може, спробувати рушити ще далі на схід, ще далі від України й Харкова?

Що ж, можна й це спробувати. Мені тепер однаково...

Й я почав хапатися за цілком льотерійні спроби виходу з безнадійної ситуації: а може, що й вийде! Вирішую: на останні гроші купити квитка до Іркутську й їхати туди навмання...

Може, люди там у більшій ціні й там менше зважатимуть на те, хто я, звідки, яке в мене минуле... Може! Владісться щось — добре, а ні — заподіяти собі смерть можна й там...

Три дні простояв у чергах біля залізничних кас. Вимучений — ледве дістав квитка на якийсь товарно-пасажи́рський поїзд до Іркутську, що їхатиме туди повагом, днів 7-8, якщо не більше.

Посадка на нього була призначена вночі. Поїзд подано десь на задніх путях станції, в густій темряві. Виявилось, що майже всі вагони — товарні «теплушки», без будь-якого освітлення. Коли я пробився на посадку зі своєю важкою валізою в руці, я застав неймовірний хаос. Пасажири, майже виключно нацмени, брудні, грубі, вонючі і, мабуть (думав я), вошиві, з бійкою лізли один через одного до дверей теплушок. До дверей було дуже високо, а драбин чи сходів не було зовсім. У повітрі висіла триповерхова лайка, крики, стогони, тріск речей, ойкання.

У мені аж похололо все. Стало моторошно... Проте, відступу для мене назад не було. З розпачем самогубця кинувся й я в юрбу штурмувати вагон. Відразу ж мене жорстоко зім'яли. Важку валізу вибили з рук, я ледве не позбувся її, й це перелякало мене вкрай. З тремтливими руками, задиханий, кинувся вдруге й утретє, до одного, до другого вагона, ледве розбираючи у густому мороці куди лізти. Мені збили окуляри, ледве намацав їх на землі: на щастя вони лишилися цілі. Дістав кілька жорстоких стусанів у боки, в обличчя, в спину... Але до дверей так і не просунувся ближче... Змокрілий, битий, розхристаний — безсило відійшов набік.

На якусь мить палаюча огида до людей і до життя спалахнула в моїй свідомості й, як це часто бувало в подібному стані, я раптом чужими очима глянув збоку на самого себе й на всю цю дику сцену коло вагонів, на свої наміри й вчинки. Все видалося бридким, недоцільним і пустим...

Душевне напруження змінювалося раптом на повну байдужість. Під три чорти! Не їду!..

Повернувся й пішов геть, аж хитаючися на ногах від пережитого напруження, від втоми й від ваги валізи, що стала

невимовно важкою. Все було байдуже, крім однієї свіжої турботи: врятувати гроші, заплачені за квиток. Із скандалом, а таки пощастило добитися, до відходу поїзда, повернення вартості квитка в залізничній касі.

Що ж далі? — знову запитав я себе.

Куди завгодно, але виїхати перш за все з Новосибірську, — відповідав мій розум.

Легше за все було дістати квитка на місцевий поїзд Новосибірськ-Свердловськ, бо він формувався в самому Новосибірську. Це й определило мій маршрут.

Постоявши в чергах біля кас ще добу, я, зрештою, потрапив до пасажирського вагона, ліг на плякартному місці й заснув мертвим сном, звалений з ніг фізичною й моральною втомою від переживань останніх днів.

До Свердловську було коло трьох діб їзди. Вони стали цілющим відпочинком для моєї істоти. Правда, фізично я навіть захворів: від пережитих нервових напружень по тілу в мене пішли сверблячі болячки, висип, що дуже мучив. Пізніше, у Свердловську, доводилося з ними ходити по лікарях-дерматологах і невропатологах, маститися мазями... У вагоні ж, хоч тіло у спокої засвербіло ще дужче, мені стало легше на душі, а це головне. На серці лягла, спасибі їй, рятівна емоційна тупість і м'якою ковдрою накрила наболілі і серце, і мозок.

У голові — порожньо. Думок не було й не хотілося думати. Торохотів поїзд по рейках, повз вікна бігли степи, переліски, вкриті тонким покищо шаром снігу. Чорні, по-осінньому вогкі й брудні, мерехтіли перед очима телеграфні стовпи з пасмами докучливо-одноманітних дротів. У вагоні точилося неторопке дорожнє життя: балачки, спання, їжа, чаювання; а я, якимось чужим зором, мов зі сторони, дивився на все це. Я збайдужів до самого себе й до своєї долі, не задумуючися: куди їду? нащо? чому?.. Їхав, та й усе...

Небалакучий у дорозі, бо не вмю спілкуватися з випадковими людьми, на цей раз я навіть зійшовся з якимось супутником, балакучим пройдисвітом, і випив з ним пляшку купленої в одному зі станційних буфетів наливки...

Подорож до Свердловську, коли іноді я задумувався над

її можливістю, завжди видавалася мені недоцільною й безнадійною дурницею, й тому так безтурботно й трохи самоіронічно я почував себе у вагоні. Справді, їхав, та й годі! Аби їхати, аби кудись рухатись, а там далі — що буде!..

Свердловськ, як центр промислового Уралу, завжди лякав мене: там, думалося мені, люди ідять один одного поїдом, як і по інших промислових містах, як і в Харкові. Тому їхати туди, гадав я, мені недоречно.

Та раз уже доля кидає мене й до Свердловську, гаразд, поїду, походжу, попитаю й там собі роботи. А на випадок розрахунків із життям — хіба не однаково, де покінчити з ним: в Іркутську чи у Свердловську?..

Думки про самогубство все дужче опановували мене. Вони були напрочуд спокійні, я сказав би, теплі, ласкаві. В них я чекав собі спокою, затишку, лагідного кінця.

Уважно, неторопоко обмірковував деталі: треба дістати гвіздка, добрий шнур у мене є; перед тим, як завіситися, треба буде ліквідувати, розпродати свої речі, хай нічого не лишається після мене, крім трупа. Важливим деталем має бути посмертний лист. Його я вдумливо й дбайливо готував задалегідь, зрідка переробляв, переписував і носив з собою в кишені. Зміст листа був такий: кінчаю з життям тому, що мене зацьковували, що в системі цькування винні не лише окремі особи, а вся державна система штучно підігрітої по суті речі «зоологічної», а не клясової боротьби. Своєю смертю, мовляв, протестую проти сучасного політичного режиму пекельної «м'ясорубки», що ганьбить самі основи принципово гуманного радянського устрою, який я вважаю своїм рідним, і на зміцнення якого я поклав багато творчого й чесного труду.

Таким чином свою смерть я лаштував не як акт розпачу, а як дієвий, розважливий, спокійний громадсько-політичний акт. Інакше, думав я, не можна вмирати. Треба розумно «грюкнути дверима», залишаючи життя.

Правда, я розумів усю малоефективність мого «грюкання дверима»: посмертну записку із протестом прочитають два-три чиновники з міліції та із місцевого партійного комітету й

вживуть усіх заходів, щоб ніхто інший не дізнався про її зміст. Протест — вже заздалегідь був засуджений на самотність: громадського резонансу він не матиме, його задавлять, заховають, засекретять... А мою смерть, якщо це буде вигідно, може, ще й забруднять поміями, виливши на мою голову цебра навмисної брехні про моє «антирадянство», «контрреволюційність», «шовінізм», «білогвардійство» й т. д. Бо мертвий мовчатиме й нічого на свій захист вдіяти не зможе.

Та все ж, хоч і для чиновників партійного комітету, а моя смерть хай буде активним вчинком. Хай буде вона не актом розпачу, не плазуванням перед всесильним режимом сліпого сталінського терору, не актом покірної згоди на розчавлення мене як слимака, навіть не фразою глядіаторського типу — «Ave, Stalin, mariturite salutant!» — а хай буде протестом свідомо вчиненим, з дотриманням і збереженням власної гідності, за допомогою демонстративної втрати найдорожчого, що є в людини, — її життя. У китайців, міркував я, є гордовитий звичай мститися дужому насильникові тим, що скривджений, погордливо відмовляючися від подальших зневаг, вкорочує собі життя, повісившись на порозі дому насильника... Протест смертю — якщо поважати людське життя — є найстрашніший протест... Хай моя смерть буде теж актом саме такого протесту, моя посмертна записка хай зависне на фасаді нелюдської сталінської системи цькування людей...

З такими думками я зжився ще в Новосибірську. З ними приїхав до Свердловську.

Роздвоєння тепер не покидало мене. Ввесь час у мені жило й мислило дві істоти: один — той, що щось продовжував діяти за інерцією: ходить по місту, вивчає в міській бібліотеці мапу міста й Уральської області, орієнтується в наявній мережі установ освіти тощо, і другий — той, що скептично стежить за вчинками й за життям першого й гірко нотує їх безцільність, зайвість, непотрібність...

Через це, мабуть, жити стало все ж легше. Я нікуди не поспішав, не квалився. Жив і робив все повагом, сумирно. Ходив до кіна... Не відмовляв собі в їжі, але й не зловживав

ласощами. Читав газети. Оглядав місто, вулиці; милувався вечірнім красвидом. І над Ісетським ставом у центрі Свердловську спостерігав людей... Все це сприймалося якось по-новому, змістовно й з інтересом, але без захоплення. Лише іноді, раптом, серед байдужости, іскрою спалахував якийсь гострий біль у серці... Він, мов блискавкою, на мить освітлював усе життя — таким любим, змістовним, як я його знав завжди. Хотілося кинутися, обійняти все життя, притиснутися до нього. Та я з ляком відштовхував від себе ці вразливі хвилини й знову поринав у рятівну емоційну байдужість: з нею легше...

Оселися в Свердловську в Будинку колгоспника. Це був на той час добре обставлений будинок для приїжджих. Від готелю він різнився лише тим, що в ньому давали не окремі кімнати, а ліжка в спільних кімнатах. Мешканці — дрібний службовий командировочний елемент, сільська інтелігенція, господарники. Селян-колгоспників — зовсім небагато. Було чисто, культурно, пристойно, загалом добре. Був і буфет, і їдальня, і клубні розваги, лекції.

Ходячи в пошуках роботи по установах, ледве не опинився був на посаді начальника канцелярії Обласного відділу РОСТА (телеграфне агентство преси). На перешкоді знову стала житлова криза, що тут була не меншою, ніж у Новосибірську.

Нарешті, в одній з установ, забув її назву, за мене ухопилися, не питаючи мого «роду й племені», й ледве не силоміць хотіли зарахувати на роботу на лісозаготівлях і на підсічці лісу та збиранні живиці. З байдужости до своєї долі я ледве, було, не погодився на все, що запропонували, але, на щастя, в останню мить опам'ятався та втік від ретельних вербовщиків. Як потім виявив, це мала бути робота на крайній півночі Уралу, серед лісових хащів і нетрів, поміж каторжних засланців, у нелюдських умовах. Туди з доброї волі ніхто їхати не хотів, і тому, вербуючи людей, не питалися хто вони, аби їхали.

До Уральського відділу народної освіти спершу зайшов без намірів прохатися на посаду, а лише обдивитися: що й як. Потинявся по довгому коридорі; поприслухався до розмов

прохачів, прочитав об'яви тощо. Постояв у черзі вчителів, що йшли на прийом до відділу кадрів за призначеннями на посади. Мене здивувало, що черга велика й кожного дня не меншає. Люди одержують призначення, вакансій чимало. В черзі виявилось багато мандрівників, як і я, з України. Були навіть з Одеси. При мені один з одеситів, зовнішнім виглядом явно колишній офіцер, одержав путівку з призначенням на викладання німецької мови й географії в Ірбит і, заклопотаний, пішов лаштуватись у дорогу. Все це мене зацікавило.

Але, оглядаючи Обласний відділ, я все ж лишався в роздвоєнні. Ота, друга частина мого я — скептично оглядала звичайну картину обласного апаратного центру. В ньому все було, як і скрізь: як і в Омську, як і в Новосибірську, в Уфі.

— Все це ні до чого... — нашіптувало щось у моїй свідомості.

— Твоя доля лишається такою ж, як і була досі...

Я вирішив, що самогубство, якщо доведеться його реалізувати у Свердловську, я вчиню саме тут, у відділі освіти. У Будинку колгоспника це було б трудніше, клопітніше. Та й політичний резонанс був би менший. Гиняючися по коридорах відділу, нагледів і підходящий для цього закуток: коло кабінету заввідділом, за шахвою. Там у стіні був і дебелий гвіздок, не треба морочитися із вбиванням. Закуток затишний, ніхто не перешкодить, але й не пустельний: близько були двері в якусь хижку, й мене під кінець робочого дня обов'язково знайшли б, довго висіти не довелося б. На грудях собі я вирішив англійською шпилькою приколоти посмертну записку: в такий спосіб її все ж прочитають і ті, хто перші знайдуть моє тіло, й зміст її тим самим стане відомий не лише двом-трьом чиновникам міліції чи парткому...

Одного дня, зайшовши до відділу кадрів, побачив, що черга до столу за призначеннями була порівняно невелика. Байдуже став і собі: спробую!

Завкадрами — молода людина, частково у матроській уніформі. Видно було, що він поспішав і намагався швидше упоратися з чергою прохачів.

Дійшло й до мене.

— Куди бажаєте? Де працювали?

— Я хотів би посаду методиста чи завідувача педкабінетом. Досі був викладачем педагогіки, завідував підпрактикою студентів... Працював при кафедрі педагогіки...

І несміливо, вже стиха, додав:

— У Харкові... Ось документи, довідки...

Він задумливо глянув на мене, на мить замислився, хотів взяти документи, але нараз, не дивлячись, одсунув їх рукою набік.

— Якраз з Троїцьку прохали завідувача райметодкабінету... Поїдете?

Хтось чужий моїми губами відповів:

— Гарзд...

Рука завкадрами звично присунула до себе зошит одрвних п'яток і перо забігло по талонах.

— Прізвище? Ім'я? По-батькові? Освіта? Якого числа туди з'явитесь? — уривчасто кидав запитання, заповнюючи друковані бланки талонів.

— Підйомних покищо видати не можемо. Пізніше, з місця праці напишете, ми надішлемо.

Др-р-р-р... Одрвав два талони п'яток і подав мені.

— Зареєструйте отам, за тим столом. Хай печатку поставлять... Все!.. Наступний!..

Коли я вийшов у коридор, тримаючи в руках два талони п'яток, — на однім стояло «призначення», на другім — «корінець призначення», — я був тупий і розбитий, як ніколи. Механічно, млявими кроками, спустився сходами з третього поверху, вийшов на центральну вулицю... Й зупинився на тротуарі. Тільки тут дійшло мені до свідомости: все змінилося! Не треба шукати посади, не треба ходити по установах. Треба робити щось інше. Що саме? Ага: треба їхати на посаду...

— Їхати на посаду!..

— Їхати на посаду!..

Все в мені заспівало всередині раптом. Вибух радощів гарячою хвилею підкотився з глибин істоти і заляв серце, мозок! Все навкруги радикально змінилося: по-іншому задзвеніли трамваї, по-іншому глянули на мене люди, веселіше загомонила вулиця, посміхнулися будинки, вітрини

крамниць. Пружними, збадьореними ногами відірвався я від тротуару й прожогом кинувся між люди...

За якоїсь півгодини, правда, гострота радощів значно вщухла: обсіли думки — а що ж там буде? а як буде з моїм минулим? а чи не почнуть запитувати про мене Харків? Але все ж певність, що оце, нарешті, кінець мандрам, що тяжкі часи минулися, чомусь не кидала мене, й настроїй значно поліпшав. Очевидно, була психологічна потреба в розрядці, у виході зі стану тривалої депресії, й вихід з'явився у вигляді несподівано легко одержаного призначення на посаду, хоч, об'єктивно кажучи, це призначення мало чим відрізнялося від уже одержаної путівки на Колпашево. Проте, на цей раз одержане призначення давало інший зворот усім моїм діям, думкам, намірам. Я «мав» посаду, я мусів «їхати на посаду»!.. Я людина, як і всі!..

Цілий день присвятив я читанню у міській бібліотеці матеріалів і довідників про місто Троїцьк.

Степ! Кумис! Курорт! Стільки шкіл. Ветеринарний інститут. Мабуть, затишне провінціальне місто, — думав я. Прочитав і про медичну мережу установ: дружині буде де працювати!

Майбутнє лагідно всміхалося добрими надіями й сподіванками.

Але коли рушив було до залізничної каси за квитком — відчув, наскільки я втомлений і розбитий пережитим у Новосибірську й у Свердловську... До фізичного болю хотілося перепочити, не зразу їхати, не напружувати знову нервів на пристосування до нових обставин, умов, людей...

Підрахував кошти — виявилось, що й коштів лишилося замало, не вистачить на неодмінні прибильшені витрати першого-другого місяця влаштування на квартирі, забезпечення паливом, їжею, пранням білизни й ін.

Спочатку соромливо, а дедалі все настирливіше вихоплювалась думка: поїду знову до Харкова, реалізую останні свої речі, забезпечуся грішми й потім з Харкова поїду вже просто на посаду, до Троїцьку! Думка щогодини міцнішала й зрештою підкорила всі бажання й волю. Я вирішив їхати, хоч на кілька днів, знову назад, до Харкова...

Не поїзд, а легкі крила несли мене назад, на Україну! Відкокотіли по рейках сотні кілометрів, і знову я серед рідних людей і осель.

Побачення з Зіною, побачення з Матвієм, Галею, знайомими, — були солодкі й радісні. Та не могли вони розчавити хробака стурбування, що сидів десь у глибині свідомости. А як то воно ще буде у тому Троїцьку?!

Чи не зірветься все?..

25. *На посаду!*

Від Харкова до Омську й назад залізницею — 6252 кілометри. Від Харкова до Новосибірську й назад — 7504 кілометри. Разом — тринадцять тисяч сімсот п'ятдесят шість (13.756) кілометрів, майже третина довжини земного екватора!

Майже 2.500 кілометрів ще — від Харкова до Троїцьку, — вже звичайною для вуха музикою швидко відстукотіли мені колеса поїзда. За плечима лягло вже 16,5 тисяч кілометрів моїх мандрів...

Тепер маршрут був трохи інший, у вікнах вагона промайнули інші краєвиди, але в цілому все було, як і за перших двох рейсів. Тяжкою була лише жадлива пересадка на станції Полетаєво-II (коло Челябінську): довелося наймати обивательську підводу для валізи, тьопати по багнюці за возом три кілометри, ночувати біля пустельного станційного будинку в морозяну ніч глибокої осені; з бійкою, по людських головах, сідати до вагона, що йшов на Троїцьк.

Нарешті — Троїцьк!.. Пристойний, кам'яної будови вокзал. Приємне зовнішнє враження. Але місто — на віддалі 1,5 кілометра від вокзалу. Візників немає...

... Сірий, у перлямутровій імлі ранок. Заморозок. На сухій траві, на парканах, кущах і навіть на дзвінкій, замерзлій землі — плями й пасма білої паморозі, інєю... Й широка просторінь степу!

Розкішні, велетенські обрії розмахнулися з усіх боків. На

сході небо палає вранішньою зорею, запнутою молочною фіранкою імлі. Ось-ось має зійти сонце...

З цікавістю озираюся, шукаю очима місто. Воно сховалося у влогвині. Лише дві-три бані церков стримлять з-за пагорбка. Пасажири, що приїхали моїм поїздом, пішки, з речами на плечах, розтягнувшись довгими ланцюжками, простують стежками до міста.

Лишаю валізу в камері ручного вантажу й теж пішки рушаю до міста.

Місто відразу ж дуже сподобалося. Чудне, незвичне, не таке, як міста на батьківщині, але чистеньке, з піщаними вулицями, дощаними тротуарами, просторе, з молодими деревцями вздовж вулиць, все в простеньких, суто провінці-яльних одноповерхових будиночках, з великою й через це цілком пустельною базарною площею у центрі. На базарі — чимало овочів, харчів. Численні нацмени у халатах. Поміж кінських возів — два верблюди в упряжці. Вчувається Азія!..

На прожиття влаштувався в Будинку колгоспника — маленькому, але напрочуд охайному. Чистота — мов у лікарні!

Перший день присвятив оглядові міста й не пішов до Райвідділу освіти. Попоходив по вулицях, обійшов геть усе місто навколишніми вулицями, поблукав по долині річок Уй і Увелька, що щільно притулилися до міста. Обидві дрібненькі степові річечки течуть у піщаних берегах, але мілкі настільки, що скотина й люди переходять кожну з них не задумуючися. Зараз же за крайніми будинками міста — степ. Поруділа куца трава, хвиляста поверхня ґрунту, бузкові й фіялкові далі. Й надзвичайна тиша!

Лише два рази в житті я зустрічав таку тишу: в Карпатах і тут, у Троїцьку. Ні посвисту бабака, ні дзвону коників, ні шелесту комах... Тиша, від якої аж дзвенить у вухах!

З глибоким зачудуванням кілька разів ходив «слухати тишу»: відійду кроків 50 за садибу Ветеринарного інституту, що стояв саме на краю міста, повернуся обличчям у степ і слухаю незвичну, дивовижну «музику тиші»...

Сходив у кіно. Це — просто сарай посеред базарної площі. Докраю здивувала мене поведінка публіки під час

сеансу: всі глядачі під час демонстрації фільму розмовляють між собою уголос, лускають насіння, верещать, перегукуються. І це не хуліганство, не бешкетництво, а звичайна, нормальна поведінка; так поводяться завжди! Розмовляти під час сеансу — вважається навіть ознакою гречности для кавалера, що повів дівчину до кіна!.. Цивілізація на азійський лад. У мене, від незвички, після такого галасливого сеансу аж голова пішла обертом...

На всяк випадок сходив до Ветеринарного інституту спитати: чи не треба їм викладача педагогіки. Натрапив на помдиректора учбово-наукової частини, побачив також їхнього викладача теорії педагогіки; історію ж педагогіки, як з'ясувалося згодом, читав сам помдиректор і, халтурячи, дуже задоволений з легкого заробітку. Бо для ветеринарів — ні про яке серйозне читання педагогіки, звичайно, не могло бути й мови. Мою появу вони обидва зрозуміли як зазіхання на їхні легкі заробітки: обличчя їхні витяглися, очі заблмали, в голосі зазвучали зніяковіння й роздратування... Бачачи таку ситуацію, я поспішив їх облишити, хай не думають, що я приїхав «з'їсти» їх; треба триматися далі від всякої можливої склоки...

Прочитавши на паркані об'яву про відкриття коротко-термінових бухгалтерських курсів, зробив спробу влаштуватися на них чи на індивідуальне вивчення бухгалтерської справи, про що давно мріяв. Завідувач цими бухгалтерськими курсами, організованими, здається, кооперативним об'єднанням Троїцьку, здивовано дивився на мене і, з огляду на мою солідність, не знав, як бути зі мною. Пообіцяв, що коли я ще звернуся до нього, то він остаточно з'ясує — в якій формі найзручніше буде мені в короткий строк практично вивчати бухгалтерію. Ще в Харкові я мріяв про хоч би частковий відхід від виключно вчительської роботи, на якій, мабуть, — міркував я, — до самої смерті не позбутися мені політичного цькування, й гадав, що найлегше піти по бухгалтерській стежці.

Сходив, зрештою, до головного лікаря міської лікарні: розпитався, чи знайде моя дружина в лікарні або взагалі в Троїцьку собі працю як лікар-невропатолог. Він запевнив

мене, що лікарі їм потрібні й що він радо вітатиме приїзд невропатолога; посада буде забезпечена, може, дещо він допоможе і в житловій справі...

Лише після всіх цих походеньок я, нарешті, пішов до Райвідділу освіти. Зустріли мене без ентузіазму. Навіть більше: зі здивуванням. Коли подав свою путівку, де було написано, що я направляюся на завідування методкабінетом, мені заявили:

— Нам не нужен завкабинетом. Мы не давали заявки в УралВНО!

З подальших балачок з'ясувалася така ситуація: методкабінет у них дійсно є, але ледве животіє. Райвно дивиться на нього як на засіб збільшити заробіток для інспекторів: одна інспекторка сполучає в своїй особі й інспекторську зарплатню і зарплатню за завметодкабінетом. Але на цю синектуру претендує й інша інспекторка, як на легкий засіб збільшити собі заробіток, і свариться за це з першою... Моя поява, як третього претендента на методкабінет, збентежила обох, а також і завідувача Райвно. Вони всі троє вирішили відразу ж повернути свої багнети єдиним фронтом проти мене!..

Тим самим я потрапив у досить ніякове становище, бо зразу ж опинився в центрі склоки. Сторони почали нашіптувати мені різні плітки одна проти другої й водночас інтригувати проти моєї особи. Зав. Райвно вирішила запхнути мене кудись у школу, подалі від спірного методкабінету. Направили до двох-трьох нижчих профшкіл; звичайно, нічого підходящого як викладачеві педагогіки там мені не знайшлося.

Почуваючи, що атмосфера стає гарячою, я стурбувався. Ще бракувало, щоб я відразу ж пірнув у склоку! Це вірний засіб звернути на себе недружню увагу якоїсь із склочних сторін, і тоді вже напевне почнуть колупатися в моєму минулому, почнуть «виявляти» мене, писати до Харкова й тоді виллють на мою особу цебри помий!.. Знову спалахнуть переслідування й цькування...

Тому, не вагаючися, вирішив кинути Троїцьк, вернутися до УралВНО й прохати призначити в будь-яке інше місто Уралу.

В УралВНО зі мною поводитися уже не як з прохачем, а як зі своїм робітником, що лише міняє місце праці. Путівка і папірець з Троїцьку — були тому підставою. Я здобув певність поведінки і спокій.

Запропонували замість Троїцьку їхати до Камишлова — теж на завідування методкабінетом. Камишловський методкабінет мав обслуговувати одночасно райвно і місцевий педтехнікум. Я погодився. Й умови їзди туди були ліпші: до Камишлова ходив окремий дачний поїзд. Одержав нову путівку. Це відбулося саме напередодні жовтневих свят, 6 листопада 1933 року.

Їхати до Камишлова під жовтневі свята було явно недоцільно: установи не працюють, ніхто зі мною ділових балачок вести не стане. Вирішив перебути днів 4-5 у Свердловську, а тоді вже й рушати.

Дні жовтневих свят, проведені в безділлі, були важкими. Перебування самотнім, хоч і в пристойних умовах свердловського Будинку колгоспника, наплив думок і побоювань за своє майбутнє — отруїли мозок і наблизили мене знову до стану депресії...

Всі попередні роки я святкував перший день жовтневих свят, як і всі трудящі, беручи участь у традиційній демонстрації в колонах. Саме ходіння вулицями в лавах демонстрантів було, правда, справою нудною, й у всіх завжди викликало незадоволення й жалкування за втраченим часом. Що й казати, в цих більшовицьких офіційних святах таки є щось від казенно-шаблонного щеринського побуту Угрюм-Бурчєєва. В останнього, як писав М. Щєдрін, «от будней эти праздники отличаются только усиленным упражнением в маршировке...». Проте, поза тим втомлюючим казенним маршуванням, у жовтневих щорічних демонстраціях почало побутово складатися й чимало привабливого, радянського. Ходіння вулицями супроводилося мимовільним спілкуванням з колегами, й це було добре.

Після демонстрації — починалися гостювання: гаразд частувалися тим, що кому щастило тоді дістати з харчів. Так уже тоді повелося, такий ритуал жовтневих свят ставав уже традиційним.

У Свердловську вперше в житті мені довелося в цей день бути одірваним від громадськості, самотнім. Пішов прогулятися по місту. Потинявся в числі «неорганізованого населення» по другорядних вулицях, дивився з високої частини головної Ленінської вулиці на далекий рух на «Площі 1905 року», де відбувалася парада, посидів на ослонах у міському скверіку, зарослому огидною мені жовтою акацією, понудьгував... З особливою гостротою знову відчув свою замкнутість, далеко від близьких...

Душевна потреба нарешті осісти десь на постійне життя ставала пекучою. Хотілося, де б не було, оселитися на довгий час, відпочити від блукань. Хоч вороже, хоч тяжке, хоч злиденне життя, аби постійне, однакове, звичне...

З цим настроєм я й сів надвечір 12 листопада у дачний поїзд на Камишлов. П'ять годин у дорозі й нарешті, о 12 годині ночі, я був на місці нового призначення.

Подав директорові педтехнікуму М. Немцову свою путівку. Він радо вітав: методист потрібен. Треба негайно організувати методкабінет. Районовим відділом народної освіти відпущено на це кредити... Підбадьорив мене своєю доброзичливістю, зовсім мало розпитував про минуле й тримався зі мною по-товариському просто, викликав у мене ділову зацікавленість до наміченої роботи, дав повірити у змогу розвинути свою ініціативу.

Проте почувалося, що пильно приглядається до мене й, з обережності, мостить мене трохи на одшибі від педтехнікуму. Пояснив мені, що я мушу організувати й налагодити працю районного методкабінету, але так повести його, щоб він був більше часткою педтехнікуму, ніж райвно, й підніс би авторитет педтехнікуму в районі.

Я розгадав його намір. Коли я провалюся з організацією кабінету, — думав він, — то технікум лишиться збоку: це, мовляв, райвно не впорався з завданням. Якщо ж з кабінетом пощастить, то славу він припише своїй, технікумській діяльності.

З метою вчинити іспит дав мені завдання негайно ж розробити низку плянів, кошторис, замовлення на умеблю-

вання кабінету тощо. Все це, виконане мною за кілька днів, подобалося йому й дало мені в його очах репутацію людини із знанням, цінної.

Познайомився тут таки з завучем О. Предеїном. Його доброзичливість, товариський, простий підхід, уважне задоволення перших моїх житлово-господарчих потреб (ліжка, ковдра, мешкання й ін.) теж приємно вразили. Я відчув, що потрапив у хорошу, спокійну обстановку, а головне, відразу сп'янів від того довір'я, людяности, яких уже давно позбувся, задавлений системою цькування. Почув себе людиною, рівною всім, вартою поваги, ввічливости, уважности, довір'я.

Зараз же, ще навіть не вивчивши мене, директор видав мені посвідку, що я з 13 листопада 1933 року являюся завідувачем методкабінету при недтехнікумі. Такий крок підкорив мене остаточно й сповнив найліпших надій та перспектив.

— Вам, мабуть, треба довідку, щоб одержати паспорт? — запитав директор. У них в місті саме починалася паспортизація населення.

— Ми зараз напишемо вам. Любов Іванівно! — звернувся він до секретарки, — напишіть!..

— Не треба, — перебив я, — у мене є паспорт.

Я вийняв і показав. Обидва, директор і завуч з цікавістю переглянули його, бо паспортів вони ще не бачили зовсім, і помітно збільшили своє довір'я до мене. Раз людина має паспорт, та ще й не абиякий, а столичний, харківський, — значить не авантюрист якийсь, не пройдисвіт, бо по столицях паспортизація проводилася з дуже суворою політичною перевіркою людей, про це вони чули. Надто кольоритною особою був директор Немцов. Уперше в житті довелося мені стикнутися з людиною, для якої авантюризм було не карною, злочинно аморальною сутністю душі, а жагучою її творчою потребою, виявом життєвої творчости — *sui generis*,* органічним *modus vivendi***

---

* Свого роду (лат).

** Спосіб життя (лат).

Нємцов був енергійний, вольовий, обдарований (малював, мав ораторські здібності), розумний чоловік, що швидко орієнтувався в життєвій і політичній ситуації, вмів приймати негайні рішення, любив вразити начитаністю й взагалі справляв досить ефектне враження. Але кроку ступити не міг, щоб не брехати (розумно!), не грати якоїсь надуманої ролі, не вишукувати честолюбних ситуацій. Його життєвий шлях — суцільна гра, авантюра.

Він охоче й часто розповідав вигадані історії про себе, де фактичний матеріал і фантазія тісно перепліталися. Хоч і дуже рідко, але траплялося, що іноді забував, що саме недавно говорив про себе, й допускав явні суперечності.

Як сталося, що він опинився в ролі директора педтехнікуму, — невідомо й тим більше дивно, що документу про вищу освіту, хоч він і брехав, що має її, у нього не було. Очевидно, комусь в УралВНО вміло набрехав про себе три короби й одержав призначення на директорську посаду.

Справжнього його минулого ніхто не знав. З багатьох дрібних даних я догадуюся, що йому, здається, довелося за якусь аферу потрапити у заслання на північ, але те заслання він зумів обернути на відрядження, проживши непогано деякий час з жінкою й дітьми у Кежмі, в глибокій тундрі. Якщо вірити його оповіданням, він був також учасником наукової експедиції академіка Куліка в тайгу в пошуках відомого Тунгуського метеорита (працював, за його словами, препаратом при виготовленні опудал птахів), згодом обіймав якісь адміністративні посади тощо.

У Камишлові попрацював рік і потім коротко працював директором у двох північних педтехнікумах Свердловщини, спочатку у Чердині, а потім в Оханську. По всіх цих технікумах у нього траплялося трохи негаразд з грішми. Але великих злочинів не було. Зовсім невеличкі й, гадаю, випадкові для нього розтрати зійшли йому безкарно, й він раптом опинився не більше й не менше, як завідувачем сектора педтехнікумів Ленінградського ВНО.

Я його там, здається, у 1938 році відвідав. Прийняв мене він надто гостинно. Набрехав про себе цілу купу. Повів (щоб

похвалитися добробутом!) до себе на квартиру, почастивав прекрасним обідом, вразив прекрасною обстановкою, розкішним набором патефонних платівок. На той час він саме оженився вдруге й жив на квартирі своєї нової дружини, інженера-хеміка одного з ленінградських заводів.

Перша ж його дружина — невдовзі перед тим — кинула його. Забрала дітей і таємно, не лишивши жадних відомостей куди їде, — виїхала від нього геть, злякавшись нових його честолюбно-хлестаковських афер і можливих поневірянь і ганьби через це для себе й для дітей та для їхнього майбутнього.

Немцов як людина здивував мене тим, що являв собою не ординарний тип карного афериста, а зовсім інший тип: дрібного, але безумовно талановитого афериста-честолюбця. Його мета — грати ролі в навколишньому буденному суспільстві, видаватися більшим за те, чим він насправді був. Про нього можна сказати, що то був «розумний Хлестаков».

Поза своєю ж хворобою на хлестаковщину був він душевною людиною: товариський, чулий, готовий допомогти другому, безсумнівно радянський своїми переконаннями і класовими орієнтаціями. У житті, як бачимо, трапляються отакі складні характери, що поєднують у собі прекрасне з брудним, негативним.

Під старість Немцов облишив аферистичний *modus vivendi* й довгі роки працював на одному місці. Став навіть, як це не дивно, членом партії. Після вітчизняної війни обійняв посаду директора Ленінградського обласного інституту удосконалення вчителів. Ми з ним у роках 1948-50 навіть обмінялися кількома куцими листами.

Після Немцова директором Камишловського педтехнікуму на кілька років став Предеїн.

Отже, саме Немцов і Предеїн були моїми першими начальниками й тими першими людьми, з якими силою обставин я увійшов у близький контакт при перших таки кроках свого переселення на Сибір.

Спасибі їм, вони виявилися, незалежно від окремих негативних індивідуальних рис своїх характерів, порядними людьми у відношенні до мене.

Мені пощастило з перших же днів завоювати у них признання моїх здібностей і повагу, а головне — дружнє ставлення. Не колупалися у моєму минулому; правда, робили не криючися, деякі заходи в цьому напрямі, щоб щось дізнатися, проте, без настирливости, лише в межах своїх директорських обов'язків.

Я раніше боявся Уралу. Думав, що в індустріяльній області буде трудно розраховувати на тихе, людяне життя без цькування. Але я помилився. Справа не в характері округи, а в тому оточенні, в тих людях, серед яких живеш.

Сліпий життєвий випадок, саме те, що я потрапив серед таких доброзичливих і простих людей, як Предеїн і Немцов, — знову відіграв у моєму існуванні вирішальне переломове значення. Мені знову пощастило: я став зовнішньо, номінально повноправним громадянином.

Душевно заспокоївшись, звикнувши трохи до нового оточення й людей, зідхнувши нарешті повними грудьми на вільному від цькування повітрі, хоч і під нерідним, але під ясним, позбавленим глуму й поневірянь небом, я гаряче захопився працею в педтехнікумі й заходився коло будування особистого щастя й родинного гнізда. Написав Зіні виклик ліквідувати свої справи й їхати до мене.

Потекли дні, заповнені творчою педагогічною працею й нетерплячим чеканням на приїзд дружини й на створення вкупі з нею теплого власного родинного буття!..

II Розділ

В СУТІНКАХ УРАЛЬСЬКОГО ЗАГІР'Я

26. Зауральська шпаруна

Отже, нарешті я приплив до берега! Можна ступити ногами на твердий ґрунт! Я на посаді. Мандри скінчилися. Хоч і під загрозою повсякчасної катастрофи — розкриття сумського минулого й відновлення цькування, — але я все ж знову повноправна людина. Користуюся повагою, як людина із знанням, як добрий робітник.

Проте, мушу жити тихо, забившись у шпаруну, в тінь... Сховатися в цій шпаруні від прокляття доби, від цькування — ось моя мета! Бо моя сьогоднішня сучасність, міркував я, є дійсно, мабуть, та сама, коли —

Ридають люди, виють звірі
І за Тоболом у Сибірі
В снігах ховаються...

Т. Шевченко

Неквапливою чередою потекли дні буденного життя під сірим уральським небом. Я «вживався» в своє ближче оточення, й люди звалили до мене. До приїзду дружини моє уральське життя й побут носили надто спартанський і надто примітивізований, по-азіятському спрощений, вбогий характер. Мов на кільканадцять щаблів по драбині культури спустилося моє життя униз, і я хвилинами з подивом озирався на себе, на своє культурне минуле й на моторошне «сьогодні».

Але — «так треба». Зціплював зуби й вів свої сірі дні сутінковою стежкою днів учорашніх. Так треба було!..

Коло чотирьох місяців прожив без дружини. За цей час перебув у різних умовах мешкання, але все в одному будинку (Набережна, 6), що належав педтехнікуму. У ньому я прожив понад два роки.

Загалом люди, серед яких я опинився на Заураллі, здебільшого були типові пересічні обивателі, з колом яких я ще ніколи близько не спілкувався, ні за сумської, ні за харківської доби. Але вони були хороші люди, з якими можна було іноді поговорити й на серйозні поточні теми з політики, мистецтва. У порівнянні з людським колом на Україні, серед якого я жив, сама основа спілкування була інша. Там, на Україні, мої знайомі й друзі — були людьми, що з ними мене в'язала інтимніша ідейна єдність інтересів рідної культури, радянського будівництва, політичних поглядів, естетичних смаків, спільних чуттів, надій і страждань. Серед них були й видатні, обдаровані, талановиті люди. Там ми не тільки говорили, але й спільно переживали.

Тут, на Уралі, навіть хороші, розвинені й близькі друзі були й лишалися вже тільки добрими знайомими, з якими тієї української, інтимної спільності не могло бути... У цьому полягала колосальна різниця між моїм ранішим українським колом друзів і колом новопридбаним, уральським. Точок дотику було покищо менше... Зв'язок холодніший. Обсяг спільних інтересів — з літератури, з поточної роботи тощо — вужчий, дрібніший.

Так за перших років уральського життя я фатально, поза своїм бажанням, знижував рівень і зміст свого духового життя. Це впливало з умов самого оточення.

На моє щастя, живучи довго на одному й тому самому місці, на Уралі, я геть пізніше знайшов усе ж таки в собі сили й внутрішньої змістовності знову інтелектуально розвиватися далі й духово зростати. Про це мова — в подальшому.

Та всі описані труднощі умов життя й особливості та прикраси оточення, в тому числі й людського, інтелектуального, в якому я опинився в «камишловській шпаруні», — були

ніщо в порівнянні з «тактикою буття», якої мусів дотримуватися й яка тяжким гнітом лягла на мою психіку.

Бути як і всі! — ось вимушене гасло мого тодішнього життя. Не виділятися, не притягати до себе уваги! Бути лагідним зо всіма й тим самим забезпечити лагідне ставлення до себе. Нічого й нікому не розказувати про цькування, якому я підлягав на Україні...

Ця тактика не була легка. Я звик до ініціативної, творчої передової діяльності. Йти попереду інших — приємно. Грати ж вимушену роль підкреслено рядової людини — тяжкувато. Повсякденне ховання в тіні — гнітить. Але так треба було. Це була тоді правильна тактика життєвої поведінки, що в люті часи сваволі сталінського режиму й нищення людей врятувала мені життя.

Мовчати, мовчати й мовчати! Нікому й ніколи не повірять своїх поривів і думок, загадок і надій. Палко любити незабутню Україну й ніколи жадним словом не згадувати уголос про неї, щоб не викликати до себе йолопської підозри у «націоналізмі»... Яких психічних зусиль, якого душевного напруження це все коштувало!..

Тодішні умови штучно загостреного, спекулянтськи перекрученого гасла політично-класової «нильності» вимагали виключної обережності з маніфестацією власної української національної приналежності. Відмовлятися від своєї національності і називатися, хоч би й не надовго, росіянином — я не міг, я вважав би це для себе ганьбою. Але й лізти у вічі людям зі своїм українством у конкретних умовах зауральської обстановки було б найвищим глуном.

До Камишлова лише надто глухо докочувалися неясні відгомони окраїнних визвольно-національних рухів, особливо українського. Українським визвольно-національним рухом тут не цікавилися, він був абстракцією, всієї гостроти тієї боротьби не розуміли й не відчували тут ні місцеві керівні робітники, ні обивателі. В уяві останніх російська мова й російська культура були тим, що покривало собою всі інші національні мови й культури, які були «нижчими», «грубими», кумедними, вартими щонайбільше хатнього вжитку, розваги

або й зовсім зайвими. І тому будь-яке підкреслювання любови до своєї національної культури — викликало здивування й підозру на шовінізм. Отже — не треба драгувати гусей!..

Моя самоохорона полягала в тому, що сам я ніколи не починав балачок про Україну. Коли виникала така розмова — підтримував її, але скупко, обережно, стримано. Не вживав українських слів без потреби. Говорив чистою російською мовою. Останнє відповідало моєму постійному переконанню, що, вживаючи якоїсь мови, треба дотримуватись її чистоти. Говориш по-російському — говори чисто, говориш по-українському, по-польському, по-єврейському — вживай добірної української, польської, єврейської мови! Не плутай, не допускай «мовної неохайности», «язичія», бо це ознака твоєї некультурности, а часто й вияв неповаги до мови даної нації.

Коли чув йолопські, великодержавницькі думки окремих обивателів про український народ, мову, культуру, не заводив суперечок. Промовчував: дубцем обуха не переб'єш... Якщо зачіпалися політичні питання в проблемах України — теж або відмовчувався, або скупко висловлював штаповані міркування, взяті з тогочасних радянських урядових газет. Взагалі старався нічим не підкреслювати свого українства й своїх національних чуттів, але в той же час завжди одверто і з гідністю визначав себе українцем.

І така тактика виявилася правильною. Мене вважали розвиненою, культурною в «общеруському смислі» людиною й «прощали» мені моє володіння українською — «нижчою, зайвою, непотрібною» — мовою й культурою.

Правильність своєї поведінки я особливо відчув одного разу в розмові з Предеїном, уже по кількох роках дружнього знайомства з ним. Він розказав про одного зі своїх колишніх колег-учителів, про українця, з яким йому кілька років перед тим довелося працювати в одній школі. Цей вчитель-українець, як я зрозумів, поводив себе як більшість щирих хахлів поза Україною: часто в російській мові вживав українських слів, не слідкував за чистотою своєї російської мови, любив похизуватися кліматом, плодами, краєвидами й піснями України й погудити природу й людей Уралу, взагалі носився зі своєї любов'ю до всього українського, як дурень з

писаною торбою. І поволі викликав до себе неприязне ставлення, хоч і був сам чудесною людиною: веселуном, горілчаним братом, добрим товаришем.

Одного разу з Предеїном у нього дійшло навіть до одвертої сутички. Роздратований критичними зауваженнями на свою адресу, Предеїн якось сказав хахлові:

— Оставьте свои замечания! Не вам их делать. Вы нелепы и смешны со своей украинской культурой и сами этого не замечаете. Я ведь не читал вам нотаций, когда вы по-русски вместо «кур» говорите «курей», когда вы уродуете русский синтаксис и произношение! Не лезьте и вы ко мне со своими замечаниями. Сначала станьте культурным, сначала научитесь хоть правильно говорить по-русски!..

Мушу визнати, що Предеїн мав рацію, отак відчитавши свого колегу-українця.

Отже, в моїй повсякденній поведінці, як захист від тодішньої системи політичного масового шпигунства й доносів, я тримався заповіді: будь стриманий, обережний, не викликай до себе підвищеної уваги як до українського патріота! Заповідь ту я послідовно й успішно запроваджував у своєму житті в зауральській шпаруні.

А обережним і справді тоді треба було бути... Небезпека опинитися в становищі зацькованого загрожувала мені кожної хвилини! Адже я приховав, що я позбавленець, що підлягав політичним репресіям і т. д. Нікому й ніколи за весь час життя на Заураллі я нічого цього про себе не говорив. Жадній людині! Й це було правильно.

Життя переконливо довело, що моя попередня одвертість і правдивість (на Україні) була просто йолопством, ідіотизмом, нерозумінням суті сталінської людоджерної внутрішньої політики з її цькуванням і бездушно-жорстоким нищенням людей.

Хисткість мого становища полягала в тому, що кожного дня, в силу якогось сліпого збігу обставин, могло виявитися моє позбавленство.

Це й змушувало ховатися в тінь, не вилазити на сонце. Я боявся, наприклад, потрапити в надто хороші робітники, щоб обласний відділ народної освіти не звернув на мене увагу, не

«зацікавився» мною. Уникав писати статті до журналів. Перші роки неохоче виступав з доповідями. Лише один рік (у 1934-35 учбовому році) був на посаді помдиректора в учбовій частині (завуч) у педтехникумі і, одержавши похвальну грамоту й перелякавшись її, поспішив перейти на рядову роль лише викладача педагогіки.

Рік завідування учбовою частиною був для мене гостро небезпечний: між директором й одним зі студентів-партійців вибухла склока, за рік було сім ревізій, але всі ревізори одноголосно визнали постановку учбової частини у мене бездоганною. Це захистило мене від небезпеки бути втягненим у склоку. І пізніше, коли Предеїн, що тоді був директором, опинився під судом за якусь причетність до виявлених розтрат свого завгоспа й за випивки з ним, — мене, як доброго завуча, не втягли в судовий процес і в склоку. Не зумів нашкодити мені й отой склочник-студент, який, як згодом вияснилося, не раз тоді ж робив на мене доноси, запевняючи, що я буцім то «царський штабскапітан», який «ховається» у Камишлові; тим доносам не надано уваги. Я зрозумів, що завоював собі політичне довір'я, його треба було оберігати.

Несподівано просто й легко розв'язалася для мене справа з профспілковим членством. По приїзді в Камишлов я сказав, що квиток мені згодом надішлють. На мене написали «облікову картку», не вставляючи покищо в ній числа членського квитка. Я заплатив членські внески. Фактично то й була легалізація мене як члена профспілки. За якихось 4-5 місяців Мишко Алимов вислав мені стару членську книжку; я показав її секретареві. Кілька місяців у ній ліпили мені профмарки, поки якраз наспів час всеросійського обміну членських профквитків на нові. Стару книжку я порвав і викинув, сказавши, що вона загубилася. Склали акта про її знищення і без зайвих формальностей видали мені нову книжку. Так просто й легко самоліквідувалася сумська спілчанська несправедливість: я знову став членом профспілки.

Минуло перших три місяці мого життя в Камишлові. Йшла вже друга половина довгої уральської зими; заходилося

на весну, дні почали довшати. Вбоге життя в кімнаті з Миколою Івановичем хоч і не приводило до сварок між нами, все ж обом нам було тяжко. Ще поночі ми з ним по черзі, через день, ходили з відром на Пишму до ополонки по воду для вмивання й для чаю, рубали дрова, підмітали ніколи не миту підлогу. Вставати в холоді, вилазити з-під купи одежі, наваленої на себе на ліжку, не хотілося. Бувало, я спізнявся з виконанням своїх чергових обов'язків, і Микола Іванович тоді дувся на мене...

Нарешті одержав повідомлення від дружини, що вона таки здобула дозвіл на звільнення з посади ординатора в Сабурці (психо-неврологічна академія в Харкові) й лаштується на виїзд до мене. Випросив собі в зв'язку з цим окрему кімнату. То була невеличка кімната тут таки, в цьому ж домі, через стіну. В ній ліжком був тапчан, збитий з дощок-горбулів, стояв стіл, два табурети, порожній ящик-тара, політниця дров коло грубки, та й годі. На стіні кілька гвіздків, під ними на підлозі моя валіза. До суму бідно! Але я був надто задоволений, що нарешті мав свій окремий куток.

У політниці дров жили миші, запаху яких я, до речі, не витримую. Їхнє шарудіння й запах дратували до нестями, не давали спати. Всілякі спроби вивести їх були марні, я лише покалічив собі об цвях руку, ганяючися за ними, аж поки не наважився перекидати всю політницю і не знайшов кубельця із виводком голопузих мишенят в ньому й не викинув їх геть. У тапчані було повно блошиць, і довелося повести затяту боротьбу з ними, переглядаючи двічі на тиждень усе ліжко; це поволи дало позитивні наслідки.

З сумом оглядав я своє нужденне господарство, побоюючися, чи не злякає воно Зіну своїм ультраспартанським виглядом.

Перші дні чекання на Зінин приїзд Предеїн хмурився: чи не приїде, мовляв, якась відьма, що своїми сварками й баб'ячими інтригами та примхами зіпсує спокій в усьому домі?

Але Зіна виявилася простою й симпатичною людиною, й ми всі в домі зажили дружно.

Вона з місяць не вступала на посаду, а потім почала працювати в лікарні. Я їй уперто раяв спеціалізуватися на невропатолога, й вона, зрештою, прийняла цю пораду. Працюючи терапевтом, прийняла одночасно й завідування психіатричним пунктом при лікарні та почала клопотатися про наукове відрядження до Москви на курси лікарів-невропатологів. Хоч цього їй добитися пощастило аж через три роки, але важливе було, що у неї з'явилася тверда настанова до свого подальшого вдосконалення.

В лікарні вона поволі здобула симпатію, ставилися до неї добре і колеги, й хворі. Як лікар — почала навіть користуватися деякою популярністю за свою уважливість, привітність, пильність, за простий характер і невтомну працюовитість.

Отже, в моєму житті тепер усе було гаразд. Розійшлися чорні хмари над головою, привітно всміхалося блакитне небо родинного спокою й особистого щастя, теплом гріла душу жінчина приязнь.

Бездумно, з насолодою я пірнув у це тепло душевного спокою, яке вистраждав довгими роками цькувань і наруги!

Правда, над головою ще грали спалахи грізних блискавок, грізних небезпек. Загроза повернення поневірянь була за нелюдських умов сталінської доби цькування — реальною кожної миті, але головне, отут, зараз, поневірянь не було, і я міг спочити зболілою душею.

Розпочалася справді нова смуга мого життя!.. Хай життя нишком, хай у шпаруні, але смуга життя відносно спокійного. Спокійного в такій же мірі, як і для кожного заляканого політичним терором рядового громадянина тієї доби.

27. Захоплення працею і туга за батьківщиною

... І на гору високою
Виходжу, дивлюся,
І згадую Україну,
І згадать боюся...
І там степи, і тут степи,
Та тут не такі...

Т. Шевченко

Зусиллям волі я тут, у Камишлові, завжди намагався тримати зовнішній вигляд людини, якій байдуже, де жити: на Україні, на Уралі чи деінде. Коли хто запитував: а вам, мовляв, не жалько, що виїхали з України, чи не журитеся за нею — я з підкресленою байдужістю відповідав:

— Скрізь жити можна...

Це було для мене, як я вже казав, формою самозахисту. Треба було боронитися від будь-яких підозр людей мого оточення, у тому, що я не з доброї волі опинився аж за Уральським хребтом, треба було, нарешті, знаходити собі порятунок і від власних дошкульних переживань, від хвилин гострої туги за батьківщиною, що іноді обценьками хапала за серце.

Почуття самотності й замкнутості у Камишлові поглиблювалося свідомим униканням листувань і зв'язків з колишніми знайомими. Я майже нікому не писав. Сторонився зустрічей з колишніми знайомими, навіть обривав нитки дружби. Перші роки листував ще з Борисом, та й то тому, що він сам писав мені, й треба було відповідати. Зрідка писав Матвієві, а потім, коли його ув'язнили, припинилося листування й з Галею. Майже не листувався (хіба один лист за півтора-два роки) із Гермашем; навіть своїй сестрі писав надто рідко. Одрізавав себе, як шматок, від колишніх друзів і близьких. Так треба було. Цього вимагала твереза розважність.

Правда, й колишні добрі знайомі, що знали мою долю й утиски наді мною, теж часто уникали листуватися зі мною.

Таким був той проклятий час. Почуття самозахисту й обережності, підказане наявним сталінським політичним режимом з його практикою широкої перлюстрації, казало їм, що краще не мати діла зі мною, як чоловіком небезпечним своєю репутацією. І навіть пізніше, коли я на Заураллі прожив вже кілька років, були випадки, коли мої давні добрі знайомі, випадково почувши про моє нове місце перебування, починали були листуватися зі мною, та потім, згадавши й зваживши моє здискредитоване політичне становище в минулому, раптом припиняли листування.

Так сталося, наприклад, у роках 1939-40 й з листуванням із Петром Мартиновичем Алампієвим, що нам усім, колишнім охтирянам, відомий ще з Охтирки. Він потім опинився у Москві, працював там науковим робітником, захистив дисертацію кандидата географічних наук і, довідавшись про мою адресу, почав листуватися зі мною. Його листи були цікаві, змістовні, хоч і короткі; в останні місяці свого листування він описав свою працю над економічними питаннями з життя Галичини, до якої їздив у наукове відрядження, й я дуже радів із цього дружнього листування, що велося українською мовою й було таке цікаве. Поштою він надслав мені й деякі педагогічні книжки, що їх на Заураллі не дістати... Та раптом йому заціпило, замовк...

Лише значно пізніше, кілька років по війні з фашистською Німеччиною, стосунки з Петром Мартиновичем у мене відновилися й стали дружніми. Буваючи у Москві, я заходив до нього з візитою, й він приймав мене дружньо. Приязні зв'язки відновилися й склалися у нас з ним за 1954-56 років, коли ми обидва готувалися до захисту й захищали свої дисертації: я кандидатську з психології, а він — докторську з економічної географії. В кінці 1956 року, коли я в Москві лежав у клініці Нейрохірургічного інституту ім. Бурденка й підлягав тяжкій операції (пухлина спинного мозку), він з дружиною своїми візитами до мене у клініку й своїми турботами — набагато полегшив мені моє душевне самопочуття.

Але в роки, про які я пишу, легко рвалися, в наслідок сталінського терору, — нитки знайомства, дружніх відносин. Самотність ставала реальним фактом і клала свою відбитку

на весь мій побут і почуття, загострюючи тугу за батьківщиною.

Мабуть, на тлі саме оцього сумування за батьківщиною, за перших років життя в Камишлові, у мене й виникла коротка, але хороша дружба з поляком Тимошем Юзефовичем Хіхловським. У нас з ним склалося своєрідне «німе спілкування в тузі», бо ми горнулися один до одного не з якихось інтелектуальних і не з побутових, громадських, політичних чи ще будь-яких інтересів, а саме з почуття спільної закинутости й туги за далеким, залишеним, рідним...

Хіхловський був колегою на роботі: вчителем малювання в педтехнікумі. Подобиць -- як він потрапив до Камишлова — не розказував (у ті часи ніхто не був одвертий, люди боялися один одного), але зі скупих його слів було ясно, що в його долі крилося чимало спільного з моєю: цькування, переслідування, «добровільна» географічна еміграція...

Жив і вчився він у Києві, працював там як мистець-маляр, заробляючи на прожиття мистецькими випадковими замовленнями та продажем своїх малюнків. У останніх мав ухил до психологізму й до містики, до зображень гострих ситуацій жаху, приречености, відчаю, самотности. В його творчій манері було щось від відомого польського мистця Котарбинського, чиїми символічними творами я милувався, пригадую, ще в сумському музеї. Але Хіхловський сполучав це з деяким нахилом до анімалізму й кохався у пейзажах. У останні теж вносив символіку, бекліновські настрої. Мав безперечний талант, але ще неусталену, всю в шуканнях і поривах, художню манеру й тематику.

У Києві, як я дізнався з його скупих слів, він намалював на виставку картину: засніжене глухе поле, вже насувалася ніч, на передньому пляні, коло голого куща, лежить маленька овечка, що вмирає, над нею стоїть мати-вівця в позі відчаю й приречености, бо вона безсила щось зробити проти чорних круків, що вже півколом обступили свою жертву-овечку... Чорні постаті круків особливо вражали глядача своєю натуральністю і динамізмом (я бачив фото з картини). Вся ж композиція малюнка в цілому, тони, жорстока ситуація

безвиході й приреченості — справляли надто сильне враження, навіть на безкольоровій фотографії.

Ця художня робота й стала причиною до політичного цькування її автора. Його обвинуватили у занепадництві й головне — в тому, що весь малюнок має, мовляв, символічне антирадянське значення, виявляючи мрії про загибель радянського устрою, символічно малює безвихідь революції, натякає на безпорадність та приреченість молоді. Ось яке йолопське політичне трактування сюжету картини побовницькому накинули бідолашному авторові й на основі цього розпочали політичне цькування проти нього.

Під тиском цькування йому й довелося їхати з Києва у мандри. Опинився він «самотеком» спочатку на нижній Волзі, а звідти вже переїхав на Урал і потрапив до Камишлова, працюючи в школах учителем малювання.

Характеру він був тихого, лагідного. Соромливий, чемний, культурний, хоч і без якогось широкого світогляду, проте з цікавістю до громадських проблем. Політичних своїх уподобань, правда, він одверто не висловлював: з обережності в ті роки цього ніхто не робив. Але почувалося, що він із сумом витримує наявну систему політичного гніту й фіскальства проти будь-яких поглядів незалежної політичної думки. Бувало, ми з ним уривчасто, обережно ділилися якимись думками, мимохідь і лячно раптом замовкали один перед одним...

То були хороші думки про можливу спільну долю й спільний дружній державний шлях Польщі й України, про їхні сусідські історичні путі й можливі дружні перспективи... Ми тоді вгадали те, що тепер є. Від тих думок якимось тепліше ставало тоді обом нам, однаковою долею закинутими на чужину, закинутими за свій патріотизм, за те тільки, що він поляк, а я — українець...

Наше душевне «німе спілкування в тузі», проте, назовні, виявлялося лише в формально побутових зустрічах. Душа ж кожного щеміла на свій спосіб. Вкупі було якимось легше, тільки й усього. Проте, кожен лишався сам собою. Спілкування виявлялося — у вживанні української мови в розмовах (то була чемність і люб'язність з його боку, на яку я не міг нарівно

відповісти, бо практично польською мовою не володію, хоч і розумію її), у спільних прогулянках по місту та вздовж Пишми, в товариських вечірніх розмовах у мене в кімнаті. Він приходив просто до мене увечері, ще коли дружини не було в Камишлові, нерідко з півпляшкою горілки в кишені, й ми закушували квашеною капостою з печеною картоплею, щось згадували спільне, жваво балакали. З приїздом Зіни заходив все рідше, соромився її присутності.

Згодом він таки виїхав додому, до матері, кудись на Поділля й для мене зник назавше. Як пам'ять лишився його дарунок: малюнок із містичними, переплетеними з реалізмом мотивами під назвою «На далекій півночі: останній промінь».

Намалював його під впливом В. Короленка, якого Хіхловський читав уважно і, видимо, глибоко переживав його описи заслання, мандрів, суворої півночі, самотности, гірких думок, рясно розкиданих по короленківській «Історії мого сучасника» і по інших його творах.

На подарованому мені малюнку весь передній плян, а також правий і лівий боки його, на 5/6 всієї площини полотна заповнено суворими, темнорудими скелями з безоднею провалля посередині; над скелями видно далечинь, замкнуту хвилястою лінією суворого голого узгір'я, під яким невиразно бовваніє кілька далеких людських мешкань коло вузької, ледве примітної смуги далекої річки. Над суворим, пустельним краєвидом нависло густе, місцями аж чорне, синьо-фіялкове небо, що тільки на самому обрії вузькою смужкою сяє контрастно різким, жовто-білим променем полярного дня, що вмирає... Ось-ось згасне промінь, і на довгі місяці впаде важка полярна ніч...

І акордом до цієї безвиході й відчаю дано на лівій скелі, на стежці понад самим проваллям, дві абстрактних, як формули, написаних у стертих контурах, людських постаті: одна з них, змахнувши руками, падає в безодню, яка тягне до себе, як доля, як смерть, а друга — схопила першу й тримає її, рятуює від загибелі...

Отже, на тлі реального приполярного ландшафту — містичні тони й символічна композиція, характеристична для автора.

Спасибі йому! Я згадую наше «німе спілкування» з теплою подякою до многостарженного тодішнього свого приятеля. Хвилини туги за батьківщиною й за рідною культурою — вкупі з ним переживалися легше!

Та ніщо не може в житті встояти проти переможної сили часу! Час — могутній засіб анестезії для сердечних болів. З плином часу ставало все легше вгамовувати біль, відгонити від себе спогади й жалі, «не думати»...

Туга за рідним не зникла, а набула, може ще гіркішого смаку, проте заховалася глибше, аж на дно серця, втопилася в звичці мовчати... Вже біль не шпигав так нестерпно, як за перших років, а тоскно й довго глухо щемів, як рана, зягнута зверху, але болюча всередині. Довгі роки лишалося в серці вперте, позасвідоме чекання повороту на батьківщину. Але з кожним роком життя на Уралі все яснішою ставала й непозбута перспектива лягти в домовину хоч-не-хоч, а під нерідним блідо-блакитним небом...

28. *Рвуться нитки дружби. Борисова загибель*

(Листування з Б. Антоненком-Давидовичем)

В жизни нет ничего дороже людей...

А. Чехов

Письма — больше, чем воспоминанья: на них запеклась кровь событий. Это само прошедшее, как оно было, задержанное и нетленное...

О. Герцен

Як уже згадано, я унікав листувань і зв'язків із колишніми знайомими. Дуже рідко обмінювався листами і з Матвієм, бо знав, що листування перлюструється. Лише з Борисом у мене не вщухав жвавий обмін листами, бо сам Борис був безоглядним кореспондентом, що писав мені часто, не зважаючи ні на що. Це мене й лякало й тішило. Листування з ним було великою відрадою, й я писав, забуваючи про

обережність і про свою тактику мовчазного ховання в «шпаруні».

З усього листування під час нашого знайомства у мене вціліло лише 18 Борисових листів. Це сливе четверта чи п'ята частина того, що я мав від нього. Одержувати я їх почав десь коло 1922 року. Серед перших листів були надто цікаві, а особливо писані мені з Лук'янівської в'язниці у Києві, куди їхній автор потрапив був як член губкому партії укапістів. Чималий пакунок тих листів — як я вже згадував — спалила моя мати невдовзі перед своєю смертю, налякана хвилею переслідувань і трусів серед інтелігенції. То було в середині 1933 року.

У мене ж збереглися лише ті, що я одержав від нього вже пізніше, й то не всі. Вони обіймають час від 1928 по 1934 рік і за змістом можуть бути поділені на три періоди Борисової біографії й три відповідних їм ступені нашої духової спільності.

Перший з них — то роки 1928-32. Борис тоді жив у Києві, ріс як письменник, переживав добу романтичного фрондизму й бойових настроїв, лаяв мене й Матвія за наше з ним в основному повне визнання політичних принципів радянського державного устрою, будованого більшовиками — як за «квіткіянство». Лаяв нас також за властиві нам, на його думку, «малоросійські теревені», за «українське філістерство», за «культ померлих богів» і за багато інших, вбачуваних ним у нас українських гріхів.

Лайка у нас в листах була взаємна. Ми з Матвієм, а я особливо, лаяли Бориса за дурний, хлопчачий романтизм, політичну несолідність і наївність, за донкіхотство, національне хуторянство, націоналістичну обмеженість, сентименталізм та ін.

Проте, не зважаючи на всю гостроту лайки, вона була формою товариської суперечки, манерою розгортання думок. Безперечно, різниці у поглядах співлистувальників існувала, як це й буває, звичайно, серед живих людей, хоч би й приятелів. Але була між нами й глибока єдність: любов до свого народу, культури, до його історії, хвилювання за його

майбутнє. Це єднало нас, і тому взаємна дружня приязнь не суперечила взаємній словесній потасовці.

Гострота нападів Бориса на мене в його листах того часу пояснюється ще й тим, що я тоді в своїх листах, зважаючи на наявну перлюстрацію, іноді писав речі, що їх мій партнер помилково приймав за правдиво висловлені, хоч насправді вони призначалися не для нього, а для надто цікавих осіб з кадрів перлюстраторів. Ці особливості тої «доби» треба врахувати, читаючи тепер Борисові листи. У значній мірі тема про «квіткіянство» базується на цьому непорозумінні.

Зате тезу про те, що за даних обставин радянського терору, тиску й переслідувань для старої української інтелігенції сучасна доба мусить стати покищо лише добою культурно-національних «малих діл»,* — я справді деякий час обстоював, і це було дійсним пунктом розходжень у поглядах. Та про це мова буде далі.

Другий період у листуванні охоплює рік 1933. Саме тоді я збирався податися в мандри, бачився перед тим з Борисом, пережив критичніше ставлення до тодішньої радянської політичної дійсності й її практики. Цей тимчасовий злам Борис вітав, як мій відхід від «квієтизму» й «квіткіянства», про що натякається й в його тодішніх листах.

На цей час і становище самого Бориса катастрофічно погіршало: його бойкотують офіційні, політиканські письменницькі органи й кола як «націоналіста», не дають заробітку. Наступає жахлива матеріальна скрута, постає загроза можливого арешту й заслання, якого на його очах уже зазнали численні українські інтелігенти. Він задумується над конечністю, за моїм прикладом, кинути Україну й податися кудись у мандри...

Третій період — Борис у мандрах: виїжджає в Середню Азію. Матвій теж зазнає утисків й опиняється у Харкові. Це рік 1934. Ним і обривається листування, бо 2 січня 1935 року Бориса вже заарештували й потім заслали...

---

* В інтересах збереження цілими кадрів освічених українців, як носіїв високої національної культури, збереження їх від фізичного винищення.

Заарештованих тоді засиляли переважно на Далекий Схід, на крижані північні околиці, на Колиму, на Сахалін, Камчатку тощо. Саме до речі буде згадати тут удруге (про це я вже писав), що, як переказували пізніше бували люди, багато арештантів тоді везли з Владивостоку в Магадан і на Камчатку в жахливих трюмних умовах, майже без їжі. Люди від трюмної задухи, голоду й хвороб гинули дорогою у великій кількості, й їхні трупи, а іноді й напівживих людей десятками викидали у море акулам, що зграсю пливли за кораблями. Нелюдські умови перевозу заарештованих були свідомо вживаним засобом фізичного нищення людей.

Очевидно, були думки, що цього зазнав і Борис: може й його викинули акулам... Я був певен, що його немає в живих.

Так, стежкою багатьох, пішов у безвість і Борис... Вже ніколи потім, довгі роки я не чув про нього. Пером тобі земля, любий друже!..

У Борисових листах, що збереглися у мене, буяє велика любов до життя, до праці й глибокі патріотичні чуття вірного сина України. З глибоким хвилюванням, любов'ю й сумом перечитую їх.

Хай вони місцями націоналістичні, повні роздратування проти чиненого тоді на Україні русотяпства. Дія викликає протидію. Борисове націоналістичне роздратування було хворобливою реакцією на відомі йому факти великодержавницького націоналізму. Поза тим в них бризки гострих думок, дотепу, гострої аналізи сучасности, мрії, товариські зв'язання... Не можу не подати тут у своїх мемуарах деякі з них повністю або у скороченому вигляді.

Ось уривки з лайливих листів з доби першого — як я його окреслив — періоду нашого листування.

Лист 1928 року (дати не зазначено), надісланий не поштою, а переданий через руки:

Юрасю! Мені все ж дуже прикро, що наше листування весь час переривається й ніяк не може налагодитись. Щоправда, є цьому й певні «територіяльні» причини: перебуваючи в різних місцях, ми кожний окремо давно вже увійшли в коло інших людей, у нас з'явилися нові інтереси, життя по-новому

закрутило наші млини й давно вже змололо нашу спільну роботу та її надбання на Охтирщині. Та спільна праця належить уже, коли хочеш, сантимагам і романтиці минулого, а сантименти не можуть правити за стимул до тривалих зносин. Та проте я гадаю, що наше листування могло б тривати не тільки на базі цих сантимагів (дарма що я особисто, як знаєш, не чужий сантиментальності), але й уже через те, що ми все ж таки, як не як, а ще живі люди. Після великих «червінкових» (як кажуть наші поети) жнив, що відбулися на Україні минулими роками, ми залишилися не сухими безсмертниками, а хоч і благодійними, хоч надломаними й обшарпаними, та все ж стеблами збіжжя. Серед тої отави, повної будяків і всякого іншого бур'яну, що виростає на жнивах, ми, леле, невеликі винятки. Тим то, навіть беручи на увагу весь твій психологічний (а це найгірший ґатунок) опортунізм, навіть, коли хочеш, твій квітизм і «квіткіянство» («супліка до лана іздателя»), ти все ж мені, Юро, надто близький. Ти — правдива дитина нашого жадливого часу, коли ідеалом громадянина є міщанин, коли активне, повнокровне громадське життя замінено сурогатом культу померлих богів і всякого онанізму на зразок «діяльності» в гуртках авіахему, Модру, «друзів дітей» та іншої дурниці. Ти, Юро, як і багато з нас, є отой бідолашний ведмедик (колись ти красно розповів про нього у «Червоній Просвіті»), що, позбувшись фізичних ланцюгів, не міг визволитися від ланцюгів психологічних і — «на ранок другого дня ходив навколо стовпа, де вчора був прикутий ланцюгом, уторованою стежкою...». Хороша, Юро, казочка! Я її ще колись використаю, ба, як на те й ведмедик уже надто мені симпатичний і знайомий. Часи Герцена, що казав колись «Не могу молчать», давно вже одійшли в непам'ять; тепер це висловлюють інакше: Л. Троцький каже, наприклад, — «не могу писать советскими перьями», а я сказав би: «не могу мислити всесоюзными категориями», — легше вже «соборними», дарма що до цього стоять на перешкоді мальовані двома фарбами стовпи.

Ти не гнівайся за це на мене, Юро. Не для того, щоб дронити тебе, пишу я ці рядки, а тільки з якогось бентежного чуття, яке не дає мені спокою. Оце пишу я зараз свою «Січ-магір», і постають мені роз'ятреними рубінами крові ті недавні, а заразом і такі далекі вже дні. Не знаю, що з «Січі» буде, а надто як пускатиме її цензура, але розумію, що тепер:

Коли б при нім оця весна
Загуркотіла ярим гулом,
Не йшов би й він до аксіом
Так довго, жертвенно і трудно,
Він не хитнувся б перед злом
І мужньо стрів би день наш судний...

Отож, Юро, за Франком:

Вірю в силу духа
І день воскреслий твого повстання!..

Химера? Романтика? Хлоп'ячість? Ти оком мудрого і досвідченого дивишся на мій портрет 29-літнього дяді, що белькоче, як хлопчисько. Уявляю тебе, Юрасю, зараз і теж посміхаюся до тебе (біла ворона і чорна ворона, «конь вороной и конь белый»). Шкода, що ти не збагнув моїх шарад з римською історією, то ж були тільки умовні назви:

Русь-Рим, христоролюбиве військо,
Синод, нагайка, Петербург,
Та хижий свист сибірських пург,.. —

альгебра, якою і середньошкільний математик міг би легко орудувати...

Пиши, Юрасю. Коли писатиму тобі, я вгамую трошечки свій хлоп'ячий патос і не підведу тобі москаля... Пиши.

Борис

У цьому листі ще вчуваються роз'ятрені рани Борисових розчарувань і поневірянь, пережитих у зв'язку з його недавнім укапізмом і його політичною, партійною діяльністю, від якої він, зрештою, одійшов так під тиском адміністративним, як і з відчуття, хай і підсвідомо, її донкіхотства за умов тодішньої політичної сталінської нетерпимости. Звідси й визнання себе й українських інтелігентів як «надломаних і обшарпаних стебел збіжжя», звідси лайка та обвинувачення мене в «квітизмі», себто у пасивному спостеріганні дійсности без боротьби проти її зла, хоч і сам він зі свого боку нічого, крім словесних стріл і злого сарказму проти неї чинити не міг. Вся його словесна фрonda, лайка, кпини, сарказм, сатира — лише вияв болючого душевного протесту проти політичної задухи свого

часу, лише інтерпретація єдиного могутнього чуття, що охопило його мозок і душу і що правдиво передається всього лише кількома, хай націоналістичними (з роздратування й зненависти до московської влади з її режимом політичних утисків), його ж словами: «не можу мислити всесоюзними категоріями»... Глибокий, щирий український патріотизм бунтував у ньому проти обов'язкових формул «общеруського», тобто русифікаторського на практиці, офіційного, циркулярами сталінського керівництва узаконеного великодержавницького чиновного світогляду, монополюючи запропонованого й для української інтелігенції.

Тим же пояснюються й його дразливі докори мені у «квіткіявстві», присутність якого він і розкриває в подальших листах.

Десь у середині 1928 року відбулася наша спільна зустріч з Борисом у Матвія. Я з ним добре посперечався, критикуючи його політичне донкіхотство, нерозважність, непрактичність, перемогу в ньому національно-культурницького романтизму й сентименталізму над здоровим, холодним розумом, якого нам, українцям, на жаль, завжди бракує. Відгомони цих суперечок і бринять у таких уривках з його листів.

Уривок з листа від 5 липня 1928:

Любий Юро! Я давно вже втратив надію будь-коли одержати від тебе листа, і твій лист був несподіванкою. Я не міг би сказати, що він був мені цілком приємною несподіванкою: з одного боку — «дым отечества нам сладок и приятен», але, з другого — мене страшенно дратує твій унутрішній хаос і незрозуміння елементарних речей. [...]

... Я таки не зрозумів, що саме в мені на тебе так негативно тоді вплинуло. Мені здається, що ми обоє були тоді в стані чорношкірого й білого, яким кожному видається за кумедний колір шкіри їхнього партнера. Мені кумедно дивитися на тебе, що бачиш усю Україну в аспекті сумського «фолькльору».

Трудно мені зараз, по багатьох роках, пригадати точно зміст і основні тези наших тодішніх гарячих суперечок. Не помилюся, проте, коли скажу, що дебатовалося в основі

наше українське ставлення до участі в більшовицькій практичній роботі, аналізувався з погляду історичних і соціальних ідеалів українського національно-визвольного руху той державний устрій, що був створений більшовицькою «общеруською», грубоцентралістичною партією. Я і Матвій все це розцінювали з позитивними надіями і перспективами на історичне майбутнє України, позитивніше, ніж Борис. Останній за це докоряв мені в тому листі:

Мені здається, що ти, Юро, безнадійно поринаєш у трясовину концепцій часів десь Квітки-Основ'яненка. Я люблю Слобожанщину, як свою батьківщину, але ненавиджу її в цілому за традиційне «споконвічне» культурництво хуторянського масштабу й неодмінний етнографізм, що протягом нашої історії збивав на цвіту нашу потенцію і робив нас вишиваними кретинами. Не бери, будь ласка, цього всього на свою адресу, а читай це як пересторогу для тебе. При слушній нагоді я розповім тобі десь більше про це. А тим часом — лише принагідно торкнувся...

Уривок з листа від 29 липня 1928, село Ворзель:

... Я на дачі. Це якось неприємно, по-старосвітському звучить «на дачі», й, признатися, сидіння в одному місці під час відпустки мало відповідає моїй мандрованій, бентежній вдачі, але я помирився з цим, бо вирішив використати більшу частину своєї відпустки на те, щоб виконати свій старий і вдячний на твою й Матвієву думку борг — написати свій роман «Січмати». Розуміється, я не впораюся за цей час зі своєю роботою, але гадаю все ж таки чимало зробити. Однак я потішаю себе думкою десь у серпні заглянути на кілька днів до Матвія і побачити там тебе, щоб мати змогу, не зв'язуючи себе вузькими рамцями листа, добре таки тебе вилаяти. А ляяти за що. Отже, повернусь до попереднього.

Ти не розумієш, що в тебе від Квітки? Коротко, вельми коротко, поясню. Ти пам'ятаєш дуалізм «Родина и отечество», цей класичний виплід кастрованої малоросійської політичної думки, що давав змогу нашим предкам-землякам поєднувати «ніжність до своєї нації» (Винниченко) з вірністю общеросійському престолові. Ран gosumje, so to jest? Ти, Юрасю, звісно, будеш одгетькуватися, іронічно посміхатись, але кому приємно заглиблюватись у деталі власного портрета й вистав-

ляти по батьках спалі прищі на «самокритику»? [? — *Ред.*]

Я повертаюсь до своєї «антислобідської» теорії. Цей клятий шматок України, що зазнав української колонізації далеко пізніше стандартизації етнографічних меж України на півночі, заході й, почасти, півдні, цей шматок, мов окоренок нашого міцного колись дерева, завжди жив без певних традицій, без певної назви й певних напрямів. Українське історичне колесо не захоплювало його в своєму бігу. Політична думка, що розгойдувалась на Придніпров'ї, долинала сюди кволою, незрозумілою луною. Слобожанщина, з своєю зламаною мовою, купецькими повітовими містами й селами, з широкими на російській зразок вулицями, завжди більше тяжіла до Москви, аніж до Києва. Квітка — це екстракт. Я не терплю його не тільки за «Шельменка-денщика», цього гімну слобідському хаклові, не тільки за всякі «Супліки до пана іздателя», а й за його слюнявість, безперспективність і спокій. Треба було Шевченкової музи, щоб реабілітувати якое минулу українську літературу, що мала такі смердючі початки, як Квітки та Котляревські. Я ненавиджу Квітку за те, що він — тип. Тип, що його інфузорії розійшлися по всьому національному організмі й живуть ще й досі. Хіба в галицьких УНДІВЦЯХ, що плазують перед тінню Пилсудського, не сидить він, цей ембріон Квітки, що без нього годі собі уявити етнічний український тип? Хіба він не сидить у кожного, а поготів, слобідського вчителя?

Але покиньмо цю нудну статистику. Теорія, що наша доба — це доба малих, крихітних діл — це ж Квітчине кредо! Я цілком поділяю думку одного мого приятеля, поета київського, що назвав нашу добу добою національного визволення: — Китай, Афганістан, Індія, збуджені до свого життя народи СРСР. Доба дається вимірятися не кількома роками, і масштаб її кінцевого впливу — трохи ширший за кілька задрипаних вулиць слобідського повітового (то дарма, що воно тепер «окружне»: в своїй психіці воно по-старому — повітове) міста, хоч би такого, скажімо, як Суми.

Але я багато вже наговорив тобі «дерзостей»; мушу поспішити запевнити тебе в моїй постійній до тебе приязні, симпатії й любови. Не гнівайся. Пиши.

«Смерть» пришлю, як буду в Києві.

Восени 1932 року я, живучи вже в Харкові, зацькований, як побитий собака, погостював кілька днів у Матвія в Охтирці, на Манастирській горі. Пожурилися вдох над мою

долею, посумували над долею багатьох українських інтелігентів, що на їх голови тоді вже рясно сипалися шовіністичні, великодержавницькі адміністративні й політичні утиски й репресії... Згадували Бориса. А випивши по чарці, написали йому спільного коротенького листа. Борис тепло відгукнувся на нього.

3 листа від 24 листопада 1932, Київ:

Любий Юрку! Хоч ти й поросся, бо так довго мовчати не годиться під усяким поглядом, та все ж я страшенно зрадів твоєму листові. Щоправда, лист Ваш скупенький на дружні зв'язання, але моя фантазія допомогла мені уявити принадну лірику Матьошиного кабінету, коли за вікном падає перший сніг, десь холодне Ворскло, тужно чергинькає флюгер, заржавілий на самотній дзвінниці, і гудуть сосни.

...А сосни гудуть, гудуть... Чого вони так гудуть?
Ех, ви, сосни мої, азійський край!

Я добре уявляю собі милу ідилію, як сидять (один у кріслі, а другий на цератовій канапі) два, кажучи по-італійському, пердулла і потішаються з Борисових дурниць і нісенітниць, що в них я «на старості літ кохаюся»... Мені шкода, що мене не було там, бо я мав би подвійну потіху: послухати ваші премилі малоросійські теревені й подрочити рудименти нашого рідного (звісно, дещо оригінального) бюргерства — Юрка «ображеним чуттям» etc. Я навіть уявляю, як би ми зійшли до Ворскла (а я напевне повів би Вас туди) і за стародавнім звичаєм пожурилися. Пожурилися би, посумували, а, посумувавши, сказали б «годі» й пішли знову до Матьошиних пенатів випити по чарці. Я все це прекрасно уявляю, але мене, на жаль, не було серед вас, тож Ваш лист був мені присмним відгомоном далекої радості. І через те я так вдячний Вам за нього. [...]

Разом із цим надсилаю тобі свою книжку «Крила Артема Летючого», де птиця воду п'є, а з себе не випускає. Читати можна тільки першу частину, бо друга писана не для читання. Та ти упертий хахол — знаю тебе — ніколи не послухаєш дружніх порад і неодмінно почнеш «мудрить» і другу; ну, та тобі ж гірше буде. Пиши!

Борис

Листівка, 14 грудня 1932, штемпель «Київ»:

Не можна ж, Юрку, бути таким «поросенком»! Пишеш йому листа, надсилаєш йому книжку, де птиця воду п'є, а він собі, як поміщик, — ні мур-мур! Та після цього в мене може пропасти охота не тільки що писати, а й зайти до тебе наприкінці грудня, коли я приїду до Харкова на пленум Оргкомітету спілки письменників. А я вже тішив себе думкою, що ми посидимо з тобою вечір над оковитою, а потім надумаємо рушити днів на два до Матвія. Не можна ж так, голубе! Чи, може, ти на мене сердишся за мого останнього листа? Ну, невже ж ти таки справді хотів позбавити мене насолоди потішитися з такого витриманого філістера, як ти, та ще й до того рідної, широко-рідної продукції? Не гнівайся, Юрашку, й відпиши, а то, далєбі, як не одержу від тебе листа, обмину гостинною твоєю Хату. Отож!..

Борис

Ось надійшли весна й літо 1933 року... Я на грані повної прострації, зацькований вкрай... Наше одруження з Зіною і промінь особистого щастя, принесений нею, ще рятує мене від самогубства. У серпні — я самозвільняюся з усіх посад і готуюся «стрибнути у невідоме», кинутися у мандри. Бориса в цей час теж давить зашморг письменницького, гуртківського переслідування: його катують безробіттям. Йому відмовляють у роботі, не дають платної коректи... Він голодує з родиною...

Матвій підлягає цькуванню й змушений кинути Охтирку, переїжджає до Харкова. Ми почували себе на грані фізичного знищення. В оці жахливі часи Борисові все ж вистачило сили духу писати мені стримано, хоч і з великим душевним сумом.

Лист від 5 травня 1933, Київ:

Любий Юрку! Дуже зрадів з твого другого листа й тисячу разів перепрошаю за довгу мовчанку. Мені хотілося ґрунтовно відповісти тобі на твого першого листа, та на це треба було часу й настрою, а мені бракувало того й того. Надто другого. Протягом двох місяців я потрапив у жахливу матеріальну скруту, що була зумовлена не відсутністю моєї працездатності, якої мені ніколи не бракує, а «ожным» станом наших

видавництв,* що завинили мені чотири тисячі й не спромоглися сплатити ані копійки. Мені самому не первина голодувати, але коли це, не з твоєї вини, лихо падає на твою матір, дружину, а надто дитину, яку я, до речі, страшенно люблю, то це зовсім інша річ. Це гнітить, справляє враження безвихіді й розпачу. До цього долучилася й хвороба легенів, що зробила з мене, людини охочої до вслякого спорту й пригод, кабінетного посидільця. Протягом цього року сталося кілька смертей близьких мені людей: Васильченко, робітник, колишній укапіст Михайловський, моя баба — все це впливало на мене також, я мимоволі пригадав прадавнє віщування кількох хіромантів, що колись напрочуд збіглися щодо моєї долі, а саме, що я, коли мені вийде 33 роки, себто саме тепер маю гиннути. Одне слово, я почуваю себе трохи самотнім на цій «найпрекраснішій з поміж плянет»; приготувався на практиці відбутися закон вічної еволюції матерії... До цього я з інерції працював скажено й далі, щоб бодай трохи на майбутнє забезпечити свою родину. Ти, певно, розумієш, що під таку смугу мені було не до листів, хоч і дуже часом кортіло відповісти тобі на твого «п'яньського листа». Але ти дарма печеш за нього рака. Він був дуже щирий і ствердив одну мою думку щодо тебе, яку я вважаю за свій обов'язок тобі висловити заради тебе ж самого.

Мушу перервати Борисів лист і пояснити те, про що він далі пише. Він закидає мені, що я починаю хворіти на «манію переслідування»... Мова йде про те, що я не один раз благав Бориса не бути надто довірливим до друзів і знайомих. Це був час, коли органи ДПУ розгорнули скажену шпигунську активність поміж громадян. Рідко кого з більш-менш помітних інтелігентів не викликали до ДПУ на різні допити й шляхом різних перехресних, правдивих і шахрайських прийомів не змушували на різні «зізнання», що обплутували й самого зізнавця й його близьких.

Цю систему я куштував і на власній істоті. Викликали багато разів і мене. Особливо після відбутого ув'язнення. Але

---

* Борис натякає на несамостійне, залежне від Москви, становище українських видавництв, пасинків у порівнянні з російськими видавництвами...

мені, як я вже про це розповідав, пощастило себе поставити так, що я й «зізнався» і в той же час мої «зізнання» не варті були й ламаної копійки й не нашкодили нікому.

Я знав, що викликають туди часто й Гриця Сергієнка. І по багатьох сторонніх прикметах впевнювався, що Гриць там поводить себе не так, як я, й що він, певно, там загруз, що йому доводиться виконувати коло нас обов'язки агента... Про це я й попереджав Бориса, як і Матвія, багато разів.

Як потім, кілька років пізніше, з'ясувалося, я у своїх спостереженнях не помилився. Знав я також, що й Мишка Алимova психологічно катують, викликаючи на допити. У Мишкові я був певний, що він легко не піде на запитання своїх товаришів...

Але пам'ятаючи про катівські й провокаційні методи органів ДПУ, я мав підстави припускати, що якимсь, з необережності, Мишко міг під час допитів потрапити в якусь халепу, за яку вчепляться його мучителі, й що в цей спосіб Мишко якимсь, проти своєї волі, може нагрішити проти нас, своїх товаришів. Від нього можуть вимагати обов'язків інформатора, спочатку в невинних справах, а потім і в серйозніших.

Спостерігаючи Мишка останні місяці того часу, я помітив, що він задумувався, смутнів у присутності друзів і явно уникав, хоч і з видимим сумом, попереднього тісного спілкування. Я пояснив собі це явище саме в той спосіб, що Мишко не хоче бути інформатором, чого від нього — а цього я був певний — вимагали, й що він рятується тим, що тікає від зустрічей. Я щиро жалів його в своїх думках і зміцнював свою повагу до нього.

Але — він був людина. І, як людину, його могли замучити його мучителі, силоміць і обманом зробити «сексотом». Зокрема я боявся, що його силоміць можуть тоді використати саме коло Борисової особи, й розказав Борисові про всі свої побоювання та сумніви, прохаючи на всякий випадок навіть і з Мишком бути обережним. То був такий клятий, страшний час, коли з обережності не треба було вірити нікому...

Борис у подальших рядках свого листа й заперечує оцим моїм закликам до обережності:

Я ще під час першої нашої зустрічі у Харкові, — пише він, — а відтак в Охтирці, помітив у тебе твою хворобливу підозрілість, яка призводила тебе до імперативних, дарма що нічим не підпертих, тверджень. Ти, певно, вже розумієш, що я кажу? Твоя думка про Мишка, до речі, висловлена по-струсівськи, остаточно переконала мене, що ти вже носиш у собі рудименти манії переслідування. Я розумію, що ті дикі обставини, в яких ти живеш, могли дуже легко це породити, але я знаю також, що коли своєчасно не звернути на це увагу, це може привести до дуже кепських наслідків. Отож, Юрку, залишаючи собі цілком природну й, так би мовити, «законну» обачність, ти мусиш сам узятися за себе, щоб викоринити надзелень цей небезпечний симптом. Головне, про це треба найменше думати, додержуючися мудрої хахлацької філософії — біда біду перебуде, одна згине, друга буде...

Щодо Мишка, як і взагалі щодо попередніх твоїх гадок, звісно, — все цілковитий абсурд. Моя мембрана щодо цього надто чуйна і здебільшого не помиляється. Я навіть починаю тепер переконуватися, що й у Грицеві в Сумах ти помилявся.

Але годі про це. Поговорімо про веселіші справи. Передусім, вітаю тебе «в якості молодожона», як це, здається, так треба казати за новими настановами Наркомосу. Щоправда, мушу признатися, що ця новина мене мало вразила: часте повторювання атрофеу первинну свіжість сприймання... А втім, роки біжать, життя не бариться, і нам зволікати з ним не доводиться. [...]

Як ся має неборака виганець Матвій на Лопанських берегах, закутий озіями столичних кам'яниць? Цими днями я напишу йому.

Не покладаючись на химерну письменницьку долю, я почав працювати фізично: маю клапоть землі під Києвом і обробляю свій город. Від цього, певно, й почувати став себе краще. Сонце, повітря і красвид далекого Дніпра! Пиши, любий друже!

Твій Борис

Р. S. Чи ти читав у «Літературній газеті» уривок з мого роману «Борг» і в «Червоному шляху» оповідання «Вмирають Свароги» (чч. 11-12)? Як вони тобі?

Та над головою Бориса вже густішали чорні хмари... Атмосфера ворожості, політичного недовір'я, підозри, накле-

пів, цькування, гуртківської склочности — обплутувала його істоту. Чим далі — задуха ставала тяжчою. Борис почував її, й іноді тривожне передчуття якоїсь неминучої трагічної розв'язки охоплювало його душу...

Лист від 25 липня 1933, Межигір'я:

Любий, хороший Юрку! Сьогодні мене опанував дивний настрій. Раптова бентежність поїняла мене з вечора й не покидає оце й досі, дарма що зайшла ніч. Якийсь незрозумілий душевний стан, близький до отого з легенди про гетсиманський сад: «тужить душа моя, Господи»... Не думай, що тут ходить про якусь містику, це просто, кажучи реалістичною мовою, моя, трохи тонка нервова система сигналізує близьку бурю (а мої нерви — це, як показав досвід, досить чуйний барометр). Це то більше дивно, бо місяць оце я прожив серед незакаламученого супкою: зовсім випадково, позапляново, в Межигірському будинку відпочинку письменників. Будинок як будинок: февдальна фортеця з бездіяльними «сибаритами» на тлі довоколишнього голоду, пухлих ніг, трупів і людожерства. Я спробував абстрагуватися, і вийшло на добре. Місяць я жив тваринним, споживним життям, споживаючи й досить добру харч, і сонце, і воду. Та ось заходить уже кінець, і я знову вступаю в систему діяльності м'ясорубки... 1. VIII я буду вже в Києві.

Не думай, Юрасю, що я оце занепав на душі, ні, ти ж сам знаєш, який я оптиміст і якими світлими очима я дивлюся вперед, але власне тіло теж іноді болить... Я мимоволі сьогодні звів собі на очі весь свій перейдений шлях, зважив його і визнав з кінцем його закономірність: усе було, як воно й мусить бути, і я не маю на що скаржитись, жалкувати про щось. Все, все це мусіло бути! А, знаєш, у нашому житті це дуже добра річ — відчутти закономірність подій і свого власного буття! Тоді стаєш філософом, а філософія — ворожа страхові й розпачеві...

Вчора приїздив сюди до мене Мишко, а сьогодні вдень я провів його на пароплав. Він нещодавно їздив спеціально до тебе й матері до Харкова, але не потрапив тебе у Харкові, я дав йому тепер твою адресу. В його особі матимеш вірного подорожнього супутника й товариша чорних днів на чужині. У вересні він рушає з Дніпрових берегів...

Борис знав, що я збирався світ-заочі, у мандри. Мишко теж вирішив кудись податися. Намір до втечі геть з України

був тоді єдиним порятунком від несподіваного заслання, вельми поширеним серед української інтелігенції. Проте, Мишко не наважився їхати кудись далеко й згодом отаборився у Глухові.

Хотілося ще написати тобі багато (бо тепер кожний лист може бути останнім твоїм листом), але нараз згадав, який то недовершений і непевний спосіб є листування для звірювання думок, тож перехожу на Матьошину систему — епістолярний лаконізм.

А загалом: хай живе, як кажуть, — трагедія, що породжує безстрашність, і філософія, що винищує розпач. *Morituri te salutant!*

Вітай твою милу Зіну й, поки маєш змогу, пиши.

Той самий, твій *Борис*

P. S. Як ся має Матьоша?

Надійшов 1934 рік... Я вже жив у Камішлові. Борис, нарешті, в лютому місяці кидає Україну й іде з Харкова в Середню Азію, в Алма-Ату. Наше товариське листування з цього моменту набуло особливо теплого змісту, як двох, спільних долею, самовигнанців, закинутих на чужину. Це той період у листуванні, що я його визначив вище як третій і останній...

Лист від 10 січня 1934. «Здається, Харків»:

Любий Юрасю! Пишу «здається», бо думки мої вже далеко і від цього проклятого «Глухова», і від України взагалі. Серце Азії вабить мене і химерно всіміхається... Це востаннє я забрав позавчора свій останній літературний гонорар і востаннє переступив поріг ЛІМ'у.

Годі! Може це через це мені видається таким ірреальним і ця задрипана «столиця», і ця Сабурова дача, повз яку я виходив з ласки обставин щодня по двічі протягом півмісяця, і моє існування, коли я ще ходжу, рухаюсь, бачу манекенів, що звуться чомусь «громадянами», а не сиджу в спецкорпусі... А втім, лише ще кілька днів, я поїду востаннє глянути на Київ, на свою родину, щоб розпрощатися на короткий час, або надовго, або й назавжди... Ясне одне: дотеперішнє мирне буття нещадно зруйновано, його в цих рамках ніщо уже не верне ні мені, ні іншим, і я вдруге в житті після славнозвісного охтирського

від'їзду, ставлю рішучу крапку, щоб почати абсолютно новий розділ своєї біографії. Я без жалю ставлю цю крапку, навіть з якоюсь нищівною насолодою перекреслюю чернетку попереднього біографічного розділу, такого, з кінцем, змістовного і цікавого. Знаєш, як у Олесья:

Хай і моя палає рана,
Коли палає рідний край!

На тлі сімох з половиною мільйонів голодних смертей і цих консеквенцій у галузі ліквідації решток нашого дотеперішнього культурного життя й праці, мені не жаль сухозлотити свого літературного становища. Віднині література стає мені річчю «домашнього вжитку», розвагою на дозвіллі на чужині, а не джерелом існування і літературної кар'єри.

А втім, дещо про ситуацію. М'ясорубка, відколи ти поїхав, працює й далі прекрасно, набуваючи чимраз воістину небувалих темпів. Наведу вельми скорочений синодик з того, що його годі охопити за законом К. Пруткова «Нельзя объять необъятное». Забрано і вже сидять: Курбас, Досвітній, Савченко, Гжицький, Пилипенко (що після «вічного жида» дав незрівняний образ «вічного хахла»), Десняк, Річицький, О. Вишня, Озерський (колишній з НКО), Приходько (колишній голова суду над СВУ), проф. Соколянський (колишній громадський обвинувач від учительства на процесі СВУ) і О. Слісаренко (теж обвинувач, на тому ж процесі, від письменників)... Пишучи ці три останні прізвища, я не можу втриматися, щоб не воздати хвалу нашій, хай і брудній таки досить, але справедливій Феміді, що не милує навіть колишніх своїх суддів і прокурорів. Воістину «боги прагнуть», мовляв А. Франс. Я забув додати до цього синодика імена галичан — Бобинський, Ірчан, артист «Березоля» Гіряк, Ткачук і безліч, імена їх Ти же, Господи, весі...

Отже, для хахла, навіть найпримітивнішого способу мислення, не лишається тепер жадних ілюзій, лиш сувора, невблаганна дійсність, де виживають тільки дужчі організми. Через те, що я не хочу гинути, а, навпаки, — донести по змозі цілим своє життя до кращих днів, я і роблю цей стрибок в Азію, пам'ятаючи прекрасний принцип: добути або дома не бути.

Що сказати тобі ще, Юрасю? Безліч думок висловив би тобі, тих думок, що не давали мені спокою пртягом останнього часу, та хіба це ж зараз висловиш на папері!.. Єдине скажу: вірю, вірю, силою своєї інтуїції вірю, що всі шляхи, хай

найчорніші, хай найтернистіші, мають усе ж свій кінець. Ба не вірю, а знаю, що всяку ніч заступає ранок і день... Тієї насаги, того запалу, що повели мене колись з Охтирки на захід (і з якої ти, до речі, колись, як тепер сам бачиш, неслухно глузував), мені вистачить і тепер, щоб перейти всі ступіні нашого шляху до нашого ранку, якщо обставини не зламають моєї фізичної суті. Я від щирого серця бажаю цього й тобі. Отже, як то в одній німецькій п'єсі: *Die Fahne hoch! Wir siegen oder fallen!* До побачення, а може, й прощай!

Твій той самий *Борис*

P. S. Яка прекрасна в тебе Зіна! Далєбі, я заздрю тобі. Живи, Юрку!

Листа цього до Камишлова привезла мені Зіна, коли сама, вслід за мною, переселялася на Зауралля. То було в лютому 1934 року. Саме тим, що лист пересилася не поштою, а через вірні руки, й пояснюється його одвертий зміст. Невдовзі й надійшла перша вістка, що Борис уже в дорозі: поштова листівка, писана, щоб не звертати зайвої уваги сторонніх аматорів чужого листування, російською мовою, а згодом — і лист.

Лист від 16 березня 1934, Алма-Ата:

Любий і разом неможливий Юрку! Ніяк не доберу, чому ти й досі не озиваєшся, дарма, що я передав тобі листа через Зіну й написав, ідучи сюди з Москви, з дороги листівку. Невже ти нічого цього не одержав? Мене це дуже турбує, бо дуже важко було б втратити тебе, надто після того, як улітку 33 року коло Сабурки я знайшов, можна сказати, тебе вдруге — такого хорошого, таким, яким ти й мусів би бути, як мисляча людина... Мене дуже бентежить твоя доля, тож не зловживай моїм терпінням і негайно напиши. 2. III я нарешті кинув тут якоря свого корабля, що пройшов таку віддаль з погашеними вогнями. 7. III я вже влаштувався на роботі, що має мені давати десь карбованців 500 місячно, кімнату й пайку наукового робітника. Кімнати ще не маю і живу в приймах, але днями матиму. З свого власного досвіду бачу, що ти зробив велику помилку, не вдавчись одразу сюди, — ти мав би тут досхочу лекцій в університеті, педінституті, або просто став би інструктором Наркомосвіти, як це тут роблять люди без певного фаху знічев'я. Ти з своїми паперами й хистом міг би

робити чудеса, бо тут взагалі бракує письменних людей; навіть професорів-засланців не вистачає для ВИШ'ів!..

Місто — щось середнє між Охтиркою, Кам'янцем і азійською частиною Ялти. Навколо чи точніше — півколом громадаються відроги Тянь-Шаня, вкриті вічними снігами, в місті сила фруктових садів і дерев. Життя поглядно недороге, постачання пристойне, плюс екзотика. Я гадаю, тобі не завадить на перших же вакаціях приїхати до мене в гості й відповідно прозондувати ґрунт. При твоєму досвіді після славетних сибірських рейсів, я гадаю, ти втратив уже притаманну нам, південчанам, «медлительность в движениях», що на неї й досі хворів Матьоша, не маючи змоги дати собі раду поза межами Лопанської столиці, дарма, що я йому дещо знайшов у себе вдома перед від'їздом. У лютому дістав від нього останнього листа на Москву. Де він тепер? Напиши йому про мене і мені про нього. Як бачиш, я почуваю себе незле, якби... якби не туга за далекою батьківщиною. А втім, я гадаю, що ми з тобою недовго будемо тут баритися... Чи одержав ти від Мишка подарунок? Він мені його показував. Здається, Мишко зараз на Лопані вже.

Не зволікай же, Юрку, з відповіддю! Як бачиш з моєї дати, листи йдуть неможливо довго.

..... Чекаю.

Борис

Уривок з поштової листівки від 21 березня 1934:

... постепенно откликаются мои друзья, разбросанные по разным углам Союза. В письме я написал тебе о здешних красотах и климате, думаю, что ты не преминешь случая самому лично ознакомиться с 77 меридианом... В нашем с тобой быту много общего в смысле внутренней сугестии и восприятия внешнего мира, хотя я и думаю, что мне легче здесь дышать, чем тебе. Во всяком случае я предпочитаю потомков Тамерлана, чем правнуков Калиты, Искры и Кочубея. [...]

... Получил вчера письмо от Матьоши — все колеблется чудак и не знает, что, как и куда. Здесь он мог бы быть чем-то опять вроде суверена Монастырской горы. Привет Зине. Пиши.

Твой Борис

Оселившись в Алма-Аті, Борис, проте, з перших же

кроків свого життя допустив непоправну помилку. Його темперамент не дозволив йому жити «нишком-тишком», жити непомітно. А цього якраз і треба було домагатися. Інакше — не було й рації кидати Київ чи Харків. Треба було б на деякий час «загубитися» в безвісті, у тиші, серед людської каламуті й обивательщини. Цього Борис, на жаль, не зрозумів.

Не минуло й місяця, як він серед місцевих письменницьких кіл Казахстану зчинив шарварок: почав викривати йолопів і дурнів серед них (а відомо — йолопи цього не люблять), ображати самолюбство місцевих літературних бонз критикою, висуватися самому на передній плян як критик і т. п. Відразу ж це створило йому ворогів, викликало увагу до його особи, змусило зацікавитися: відкіля й яким побитом він опинився в Алма-Аті. Можна не сумніватися, що в зв'язку з цим знайшлися й такі люди, що таємно зв'язалися з Києвом і дістали інформації про нього, при чому інформації убійчі, з тих кіл, що саме цькували Бориса на Україні.

Помилка Борисова була дуже серйозною, хоч він сам цього вповні не осмислював. У листі, написаному мені всього лише через два місяці по приїзді до Алма-Ати, він говорить, що, «заходившись наводити лад в російських справах критики, запалив навколо себе таку пожежу, що ледве оце, пішовши ва-банк, погасив її...».

Отже, буквально в перші ж тижні свого життя вже загризся з людьми. Це й було, на моє глибоке переконання, початком його загибелі...

Лист від 15 травня 1934:

Любий Юрасю! Даруй мені, що забарився з листом, але повір, були на це поважні причини. Передусім я переїхав на нове приміщення, отже, з кінцем, маю свою квартиру! Я назвав її «Хижина дяді Тома», хоч вона варта своєю убогістю дещо оригінальнішої назви. Коли я проходжу через підперту кілком браму, мені здається, що моє життя кінчилось, і я зайшов у якийсь тулий зазубень, з якого нема виходу. Але то — сантименти. Цілий тиждень я працював, як Робінзон, коло своєї кімнати (вона просто виходить у двір), щоб вивести те

гівно, яке культивував перед самими дверима мій попередній мешканець — афонька, такий же редактор, як і я. Справді, неперевршена безпорадність: не дати ради з своїм власним гівном!.. Замість цього я скопав город і утворив квітник. Посіяв кавуни, картоплю, дині, огірки, пшеничку й соняхи... Мак та чорнобривці з любистком надаватимуть кольориту рідної землі й нагадуватимуть мені її — благословенну й прокляту... Все це одібрало у мене тиждень упертої роботи, що здивувала моїх сусідів, казахів і росіян. Вони довго стояли й дивувалися, як то може людина з власної охоти так канальськи працювати. Та мій трудовий ентузіазм захопив спочатку одного афоньку, а далі й казачку, що почали й собі, поруч мене, бабратись у землі. Решта так і пішли здивовані, довго прицмокуючи язиками, чим виявляли свій крайній подив. Отже, город мій проростає, і коли ти прийдеш до мене, ми влаштуємо не абиякі лукуллові бенкети.

Друге. Я трохи захопився своєю ролю літературного бонвівана, яку одразу обрав собі за амплуа, бо в своєму становищі не мав нічого кращого й, захопившись наводити в російських справах критики лад (це ти можеш бачити з моєї статті, що я надіслав тобі окремою бандероллю), запалив навколо себе таку пожежу, що ледве оце, пішовши ва-банк, погасив. Я не врахував перебудтків феєдалізму, що міцно живуть у декого з тутешніх літературних ханів (російських) і мало не зазнав біди. Але сміливість розв'язала все. Пожежа вгасла, я лишився на своїх позиціях і перейшов на вдячну ролю «ображеного бонвівана», що цілком імпує моїй загальній стратегії, скерованій на право сидіти нишком і мовчати. Цього права я не мав попервах, бо мусів спростувати своєю поведінкою підозру — чи не заслонець бува я часом і чи не женеться за мною якась тінь. Отож, почуваю себе не зле, якщо відкинути тугу по батьківщині, по родині тощо.

Далі в листі Борис знову підносить питання про те, що я мушу кинути Камишлов і переїхати неодмінно до Алма-Ати. Він ладен був зразу всіх зібрати до себе: й мене, й Матвія, й багатьох інших зі своїх приятелів і друзів. У принципі, за тих політичних обставин, я не поділяв формули «свій до свого»; краще було триматися нарізно, не купчитися по-дурному. Але саме в ті місяці у мене виникли деякі побоювання за свою долю в Камишлові (про це розкажу, може, далі), й я почав

задумуватися над виїздом кудись в інші місця, може, до Самарканду, Ташкенту тощо. Через це, хоч і без твердості в намірах, я написав був навіть і свою заяву до Казахстанського Наркомосу з проханням про посаду й послав її Борисові. З неї нічого там не вийшло. Тим часом я з'ясував своє становище в Камишлові. Заклики переїхати до Алма-Ати трапляються далі в кожному Борисовому листі, й я їх вповні наводити в подальшому не стану.

Переходжу до твоїх справ. Я спеціально ходив до Наркомосвіти з'ясувати, й виявилось, що тут страшенний попит на методистів. Ти міг би загірбати добру купу грошзнаків. Беручи на увагу, що краще держатися давнього випробуваного принципу «свій до свого», я раджу тобі конче погостювати в мене літом. Місто чудове, зелене, в садах, а надто — гори! З водою трохи зле: на вмивання її беруть просто з «ариків» (гірських струмків), що течуть на кожній вулиці, на питво — з криниць, що до них гребя йти два-три квартали. Підсоння — гірське, спека не дається так узнаки через високість над рівнем моря і через сади та арики. Континентальності особливої нема. Життя поглядно дешеве. Я живу на 250 крб. досить пристойно, одсилаючи решту 300-350 крб. родині. Отже, чекаю на тебе з Зіною в гості.

Я плекаю думку скласти тут, між іншим, екстерном на диплом викладача російської мови та літератури. Отже, порадь мені, що я маю вчитати з методики, педагогіки тощо. Якщо маєш готові книжки, — надішли, вартість я перекажу поштою. [...]

Пиши рекомендовано. Борис.

P. S. Дякую за статтю про О. Вишню.* Слісаренко теж пішов...

Уривки з листа від 5 липня 1934:

Любий Юрасю! Пробач, тисячу разів пробач за затримку! Але кілька слів на виправдання. Заяву твою я передав до Наркомосвіти через одну знайому казачку, що там працює, але відповіді не дістав. Хотілося, бач, написати тобі з відповіддю

---

* Вірізку газети, де О. Вишню оголошено «ворогом народу»...

вже, але, одержавши твою листівку — «не могу молчать». У червні місяці мені ніколи було дихнути через роботу. Треба було зредагувати багато матеріялу, бо я прийшов на порожнє місце, а подруге, чимало попрацювати над своїм городом і садком — налагодити зрошення, пополоти, обгорнути картоплю тощо. Я спав по 5-6 годин на добу, а решту часу працював. До цього додався ще й з'їзд письменників, де я мусів бувати. (До речі, виступав там і я, почавши свою промову двома фразами казахською мовою...). Отже, я зовсім урвав був листування з друзями, писавши тільки дружині та й то зрідка. Ще раз вибач — надалі буду акуратніший.

Справи мої ніби остаточно збалансувалися. Живу досить мирно, здобувши собі своє більш-менш стає становище. Місцевий Оргкомітет дає мені творче відрядження по Казахстану. Не виключена можливість, що коли в серпні не приїде до мене моя дружина, я рушу в північний Казахстан (Актюбінськ, Караганда), куди треба їхати через Омськ і Петропавловськ. Якщо твій Камішлов лежить недалеко від Петропавловська й на цій залізничній магістралі, я заглянув би днів на два й до тебе. Напиши мені про це. Дуже бо я скучив по тобі й хочеться страшенно тебе побачити. Але найкраще було б тобі тепер же завітати до мене.

... Місто вліті — чудове. Я не намілююся ним. Я створив собі з городу й садка маленький едем, де ми з тобою добре могли б випити по чарці. Вчора в мене була велика радість: зацвів перший соняшник, що його я посадив на згадку про далеку батьківщину... Кризь одчинені двері зараз чути, як дме надворі нічний вітер — пригадалась чомусь нараз Манастирська гора, Ворскло, Матьоша... Як далеко це все!.. Дістав від Матьоші листа: вже «скоротили» й Галю, а вони, дурні, все сидять і не рипаються. До речі, мене й Косинку не прийняли до спілки письменників, М. Вороного вислали в західній Казахстан, з Києва самоохотою виїжджає сила нашої інтелігенції — професори, художники, агрономи... Нам з тобою не можна відмовити в мудрості...

Юрасю! З осени я хочу викладати по школах і технікумах німецьку мову, візьми в своїх колег плян викладання й надішли його мені, бо без цього не знаю, як починати. Не раджу тобі перебиратись ні до Сталінабаду, ні до Самарканду: жахлива

спека й малярія. Нетерпляче чекаю від тебе листа, де напишеш про «отклики друзей, живущих вдалеке» на мої статті. Вітай Зіну.

Твій Борис

У наступному листі Борис знову багато місця відводить закликам переїхати до Алма-Ати, розповідає про наявність вільних посад у місцевій Наркомосвіті й т. ін. Випускаю про це. Натомість подаю все, що він писав про своє життя й працю.

Уривок з листа від 15 липня 1934:

... До 15 серпня я буду в А.-А., а потім поїду на місяць на південь під Ташкент у колгосп і радгосп, куди мені дає творче відрядження місцевий Оргкомітет. А на батьківщині мене й Косинку не прийняли до спілки письменників... Нема пророка на батьківщині!..

Мій город, садок і квітник — цвітуть. Якщо ти приїдеш до мене, ми будемо до чарки їсти огірки й баклажани (забув іще — свіжу картоплю) з мого городу; на закуску — груші, яблука, дині й кавуни... Їдь же бо, Юрку!

Днями надішлю тобі два числа моєї газети; в звітах про з'їзд ти прочитаєш і про мене. «Літучоба» в обох числах під псевдонімом «Рецензент» — то моя творчість. Не виключена можливість, що видам тут у російському перекладі свій «Борг».

Я просив тебе в останньому листі списати в якогось з твоїх колег програму лекцій (у трудшколі) з німецької мови й надіслати мені. Прошу ще раз, бо без цього не зможу взяти восени жадної групи, а мушу це робити для майбутнього.

Живу тепер не сам: дістав сестера-щения, виховую його й годую. Це єдина істота, що радіє мені, коли я повертаюся з роботи додому...

Минув рік, як ми з тобою так тепло зустрілися у Х... На твій вірш Пушкіна, я пригадав такі рядки Сосюри (шо, до речі, збожеволів і сидить на Сабурці):

О, як кричево вірю я,
Що день визволення настане,
І шабля золота моя,
Мазепи, гетьмана Івана,
Над трупом ката засія...

Привіт милій Зіні. Їдьте ж бо до мене.

Борис

3 листа від 17 жовтня 1934:

Любий Юрку! Невимовно зрадив, одержавши твого листа. Адже я тільки через те й мовчав, що був певен — тебе вже давно нема в Камишлові. Навіть хотів був запитати твого директора, куди ти повіявся. Отже, це був би жах — втратити тебе! Одночасно озвався й Матвій, який обіцяв десь у жовтні заїхати до тебе, а відтіля й до мене. Може б, ти, хоч на цей раз, спромігся не бути «шляпою», як ти пишеш, і приїхав би до мене озирнутись. [...]

Мої справи загалом гаразд. Крім видавництва, я викладаю ще літературу в геологічному інституті та даю літконсультації в кабінеті друку й літератури. Взявся скласти за зиму іспити на диплом за ВИШ, і оце вже склав на «хорошо» історію російської мови. Гадаю, що й на славній Україні мені не завадить диплом викладача російської мови та літератури.

Силу працюю зараз. Упорядковую оце «Кобзар» казахською мовою з моєю вступною статтею і загальною редакцією, перекладаю на російську свої «Крила Артема Лєтнього», де ото «птиця воду п'є, а з себе не випускає», — піде в автозбірці, яку надішлю тобі так само, як і чергове число журналу з початком мого роману. До речі, як тобі подобається моя стаття «Язык и действительность» в ч. I, що ти одержав?

Мої незрівняні соняхи, «символ нашого хуторянства», як ти писав, на жаль, уже одвіли й зів'яли (до речі, в японців — ти мене запитував якось — аналогічною до нашого соняшника й калини рослиною є вишня, символ чоловічої мудрости й мужности).

Зайшла золота казахстанська ніч. 10. X випав був навіть сніг і вдарив мороз (континентальність), але все вже розтануло і стоять чудові, сливе, літні дні, які триватимуть, як запевняють тубільці, до середини листопада. Дні йдуть одноманітно, хоч і вщерть заповнені роботою. Єдина розрада — інколи з двома-трьома порядними людьми випити по чарці та ще друг моєї самотности — щеня, якого я назвав «Еней», навчивши виробляти деякі потрібні для полювання штуки. Якщо розум не зрадить мого пса й надалі, я візьму його на Україну, і тоді це буде справжній Еней! Цей сетер єдина жива істота, яка щиро радіє щодня моєму поворотові додому.

Як пишуть мені з дому, на батьківщині починають тужити по мені офіційні кола, мовляв, шкода, що такий письменник, як

А.-Д., працює десь у Росії, а не тут. Радо запропонували б роботу й друк... Але нема дурних! «Сердце красавицы склонно к измене и к перемене»... Гірка усмішка лягає на моє обличчя, коли серед сьогоднішньої кипучої роботи тут — я згадую, що торік на батьківщині я не міг дістати навіть роботи коректора...

Пиши негайно. Привіт Зіні.

Твій Борис

Нарешті, останній лист, після якого я вже не мав вісток від свого друга... З ним увірвалася для мене нитка нашого листування й дружньої єдності. З великим сумом перечитую я тепер цей останній лист.

Лист від 1 грудня 1934:

Любий Юрасю! Ти справедливо дорікаєш мені за неохайність щодо вчасності відповідей на листи, але не подумай, Друже, що це вияв якоїсь байдужості до друзів. Ти ж знаєш, я дивлюсь на А.-А. не тільки як на тихий затон, де знайшов затишок мій потрощений катастрофами човен, а й як на трамплін, з якого я стрибну далі в життя. Отож, набираюся тепер сили для нового стрибка, але не в невідоме, як то було рік тому, а в нормальні дальші умови. Конкретно: складаю зараз во-всю іспити на диплом. Уже поскладав їх чверть, але треба гнати їх далі, щоб за зиму впорати всі. До того ж я ще працюю, викладаючи російську літературу в Гірничому інституті та даю літконсультації молодим графоманам у кабінеті літератури й друку, тож отак не маю, крім вихідного дня, жадного вільного вечора. Вертаюсь додому о 9-ій вечора, і ледве вистачає сили, читаючи в ліжку, готуватися до чергового іспиту, а на листи просто вже не вистачає енергії. У вихідний день звичайно віддається (данина) Бахусові, щоб зарядитися на п'ять днів скаженої праці. Але, далєбі, далі буду акуратніший.

Не дорікай мені за «Язык и действительность». На літературі цього гатунку я зовсім не збираюся заживати слави, ходить бо про гонорар лише, а коли так, то для «афоньки й так збрєде»... Днями надішлю тобі ч. 2 журналу з «Соколовським». Напиши про своє враження.

Дуже сумно мені, що захворів* симпатяга Кривомаз, тішу

---

* Словами «захворів», «лежить у лікарні» Борис, криючись від перлюстраторів, говорить — «заарештований», «сидить у в'язниці».

себе думкою, що, може, йому не так журно буде лежати в лікарні, бо до цієї ж лікарні, як пишуть мені з дому, потрапили й мій приятель Косинка, Фальківський і ще дехто. Отож, виходить, пошесть знову починається...

Пиши мені тепер на нову адресу, бо я дістав кращу квартиру і переїхав: А.-А., Гоголевская, 51. КрайОГИЗ, Б. Д.

Вітай Зіну. Твій *Борис*

Після цього листа минув місяць, другий... На мої два-три послання та на листівки — жадного відгуку... Із обережності замовк і я, вичікуючи. Згодом стало ясно — з Борисом негаразд.

У грудні 1934 року комуніст Ніколаєв пострілом у потилицю забив члена ЦК партії більшовиків комуніста С. Кірова. Подія налякала керівні кола.

Вбивство це було справою темною, якісь нитки від неї, як казали люди пошепки, тяглися й до ЦК партії, зокрема до самого Сталіна. Були чутки, що він сам в якійсь мірі був причетний до цієї видатної політичної провокації, яка потрібна була, зокрема, й для розв'язання хвилі масового терору в усій країні. Варт уваги те, що сам Сталін, який роками не виходив з Кремлю, миттю на літаку вилетів до Ленінграду й «власноручно» повів слідство.

Як помсту за Кірова, з ініціативи Сталіна в країні оголошено одвертий терор. Тисячі невинних позапартійних, а також і партійців, заплатили за смерть Кірова, до якої не мали абсолютно ніякого відношення, своїм життям, долею чи репутацією. Хвиля жорстокого сліпого терору залляла весь Радянський Союз. Людей «політично неблагонадійних», а часто лише тільки «підозрюваних у неблагонадійності», а поруч з ними й всякого, хто з необережності щось «ляпнув» язиком — хапали, трусили, оголошували «ворогом народу», заарештовували й засилали на канальні, лісорубні й інші каторжні роботи, на Крайню Північ чи по концтаборах...

Борис саме й загинув під цю хвилю. Якби не терор у зв'язку з убивством Кірова, він, може, й жив би в Алма-Аті далі. Але там його репутація вже була непевна, «неблагонадійна» — після вчиненого ним шарварку серед місцевих

казахських чиновних літератів у нього знайшлося чимало ворогів, і за їх вказівками його схопили, заарештували й заслали, поруч з багатьма іншими жертвами того страшного часу...

Чутки казали, що навіщось його відправили спочатку до Києва, там він бачився з жінкою й дитиною, а потім, зрештою, стежкою своїх багатьох товаришів, пішов на заслання — у безвість і на смерть.

Для мене листування й дружній зв'язок з Борисом важив у житті дуже багато. Його вічно бентежний, неспокійний, жадібний до руху дух — освіжав душу. У спілкуванні з ним, коли критично одкидати деякі його політичні помилки, дезинфекціювався світогляд, міцнішала громадська совість. Він мав ідеально чисту душу, був шляхетним лицарем ідеї захисту рідної культури, вважаючи останню не за самоціль, а за шабель до добробуту рідного народу й світового вселюдського поступу.

Через національне до всесвітнього — ось розуміння ним процесу вселюдського культурного поступу, який він обстоював і до якого прагнув. Він не був тупим націоналістом, як це твердили його недруги. Крайності його націоналістичного роздратування, що часом проривалися у нього, були лише темпераментною реакцією на прояви тодішньої великодержавницької політики більшовиків-сталінців. Чесність душі — була його основною рисою. Вона освіжала й душі друзів, що ближче стикалися з ним.

Отже, я втратив його саме в той час, у 1935 році, коли так гостро почував себе закинутим... А в 1937 році я втратив і Матвія... Рвалися останні нитки найдорожчих дружніх зв'язків...

Треба покладатися тільки на власні душевні сили, бути самому зібганим, закутим, тверезим, суворим!.. — думав я. Хай зараз не видно перспектив на кращу особисту долю, але притаманні вогники цілющих надій ще жевріють у власному серці й зберегти їх — мій обов'язок!

Dum spiro — spero!*

* Поки дихаю — не гублю надії (лат.).

29. Терор і катування жахом

Прошедшее не корректурный лист... Оно
остается, как отлитое в металле... Оно факт, с
ним надобно сладить, а не забыть его...

О. Герцен

Бути ширим радянцем і комуністом і
підлягати нізачо нищенню від радянської
влади: ой, який же це безглуздий глум і яка
трагедія чесних людей мого часу!...

(3 думок насамоті)

У 1937-38 роках, як і весь час життя на Заураллі, я не
підлягав громадському цькуванню, бо ніхто не знав, що я
колишній позбавленець. Навпаки, я користувався авторите-
том доброго робітника і був активним громадським діячем.

Проте, саме в 1937-38 роках я зазнав таких унутрішніх
моральних катувань — катувань жахом — які були
кульмінацією всіх моїх подібних переживань за все моє
життя. Я переживав їх «у загальному порядку», разом із усім
населенням СРСР, що жило тоді під убивчим терором
політичного тиску й чекання доносів, несподіваних трусів,
арештів, ув'язнень і заслання. Чимала частина інтелігенції
переживала це все особливо гостро, й я належав саме до цієї її
частини. Але розкажу зараз детальніше про своє життя
протягом цих двох страшних років.

Як я вже писав, у 1934 році з харчуванням у Камишлові
було зле. Голод, що у 1933 році досяг у Харкові свого апогею,
докотився в повній мірі до Сибіру лише через рік. Правда, на
вулицях міста голодні люди тут не лежали й на очах не мерли,
але по закутках, по окремих хатах колгоспників тощо були ті
ж картини жебрацтва, пухлих ніг, лячного виснаження,
голодних смертей...

У самому місті Камишлові, проте, існували громадські
їдальні, вільні для всіх, по комерційних цінах. Масове

населення ними, звичайно, користуватися не могло. Ми ж з дружиною харчувалися саме по таких їдальнях, витрачаючи безрозсудно велику частину своєї платні на них. Обіди були напрочуд несмачні: тільки на Уралі вміють так несмачно готувати страву із навіть добрих, найліпших харчів. Здебільшого давали нам «розсольники» із мішанини квашених овочів: зелених недозрілих помідорів, огірків, капусти, брукви, з покидьками третегатункового м'яса. Але все ж це була «страва», якою, хоч і з напівогодою, але можна було насичуватися.

Поволі, проте, стало ліпшати. У 1935-36 роках вже стало пристойно. Я мав змогу щодня випивати багато молока, Зіна мене уважно відгодовувала. Нам стало вистачати своїх заробітків, щоб харчуватися добре, і обростати хатніми речами, й зайву копійку заощаджувати. Ми заощадили певні кошти й могли дозволити собі вже й щось понад прожитковий мінімум.

Влітку 1936 року ми вдвох з дружиною, в товаристві одного з колег з педтехнікуму, фізика М. Наурова, влаштували екскурсію-прогулянку на пароплаві з Пермi по Камі й Волзі, до Горького, а звідти, вже тільки вдвох — залізницею до Ленінграду й через Харків — додому. Подорож лишила по собі чудесне враження. Ми милувалися краєвидами суворих берегів могутньої Камі, імлісто-синіми даллями розлогої Волги, привольськими узгір'ями й зеленню, побіжно оглянули старовинне місто Горький, пожили з тиждень у Ленінграді. Найкращими днями були дні, проведені на пароплаві. Окрема каюта першої класи (на нас двоє з Зіною), затишок, спокій, чудове повітря, добрий харч, охайність... Ми почували себе молодожонами.

Отже, матеріяльне становище наше стабілізувалося й перебувало в доброму вигляді.

Непогано склалося було й морально-правове становище. Переслідування, утиски, наруга — лишилися позаду, на Україні, мов чорна хмара відшумілого хуртовиння.

Загроза викриття мого позбавлення — як і на час мого прибуття до Камишлова — звичайно, продовжувала Дамокловим мечем висіти наді мною. Але поточне трудове

життя було спокійне, без щоденних моральних тортур, і я відпочив душею, став спокійнішим, певнішим себе.

Проте, ще з 1929-30 років, з років гострого роздмухування «клясової» боротьби, а фактично гострої ворожнечі окремих груп трудящих між собою, не було морально-політичного спокою. Людей весь час нацьковували один проти одного. Людські відносини чимдалі, тим дужче просякали зрадництвом і шпигунством. Підозра, недовір'я, вишукування крамоли, викриття «ідейної невитриманости», буржуазних «ізвращений», шкідництв і т. п., — буяли навколо. Все це за кілька років виросло у тривалу систему державно-політичного терору.

Смуга цинічно одвертого розгулу сталінської системи урядового терору охоплює аж чотири роки: з кінця 1934 по 1938 рік, досягаючи максимуму протягом двох останніх років.

Як я вже згадував, у грудні 1934 року почалося з того, що прокотилася хвиля сліпого масового терору як «помста» за смерть Кірова від руки комуніста Ніколаєва. Спроквола хвиля перейшла у смугу поспільного державно-організованого тиску й адміністративної сваволі. Законність, норми права — фактично зникли. Багато років пізніше (й лише через чотири роки по смерті Сталіна!) газета «Правда» компетентно констатувала, що в ті часи «игнорирование Сталиным норм партийной жизни и принципа коллективного партийного руководства... приводило... к необоснованным репрессиям» («Правда», 28. III. 1956). Дійсно: «необоснованность», тобто сваволя, тоді була повна...

З людьми робили, що хотіли: арештовували, знімали з посад; з самої лише підозри в неблагонадійності чи лише за знайомство людини з «неблагонадійною» іншою особою, не приймали нікуди на роботу, позбавляли харчових пайок, забороняли переїзди, обшукували і т. п. За фальшиві наклепи й доноси — карі не було. Вважалася за закон фраза Сталіна, сказана ним десь, що коли, мовляв, в якійсь «викривальній» кореспонденції в газету чи в промові на якихось зборах є хоч сота частка правди, обвинувачення вже виправдує свою появу. Тим самим узаконювалися безкарні наклепи й брехні. Людську честь і людську долю нищили з дивною легкістю.

Можна сказати, що більшовицька політика тоді йшла цілковито за мудрим гаслом, зформульованим ще незабутнім М. Салтиковим-Щедріним: «Чем больше уничтожат обывателей, тем благополучнее они будут и тем блестящее будет сама история...».

Особливо задушливою стає атмосфера в ідеологічній царині. У 1936 році починається всенародне обговорення проекту державної конституції. І, дивна річ, саме поруч із розмовами та статтями в пресі про громадські свободи, про свободу слова, совісти, віри, зборів, друку й т. д. — цинічно скаженіє адміністративна сваволя радянської й партійної адміністрації. Правильно, що свобода слова розумілася не як свобода для ворожих, ідейно-буржуазних виступів. Я був цілком з цим згодний. Але стало невільно не тільки ворогам. Обговорення проекту конституції велося під страшним тиском репресій і під явним диктатом партійних органів. Говорити й писати можна було тільки те, що повторювало слова й думки Сталіна чи партійних документів. Жадної іншої творчої думки! Про будь-яку критику режиму й порушення ним людських прав — не могло бути й мови...

З-поміж інтелігенції було виділено в примусовому порядку (боронь Боже, щоб відмовитися!..) агітаторів, яких суворо «інструктовано», й вони тлумачили, як наказано, статті проекту конституції серед населення.

Я сам теж був виділений на таку роботу і, скажу одверто, був гордий з цього, бо це була конкретна, ділова участь у радянському будівництві, участь, до якої я завжди прагнув. Зміст проекту радянської конституції, який я мусів тлумачити, мене захоплював, хоч мені й було сумно від наявного покищо режиму. Сліпий випадок загнав мене на агітаційну ту роботу не більш не менш, як до... касарень камишловських спецпоселенців!..

То були переважно засланці-куркулі, позбавлені досі виборчих і всяких громадянських прав, а також права вільно пересуватися, поселені в касарнях разом з сім'ями, закріплені (щось на подобу «відкритого концтабору») як примусова робоча сила до місцевого заводу. Хто, як не вони, на власній шкурі, пізнав, що таке є для них найкращий у світі, як їм

говорив я й інші агітатори, соціально-справедливий і т. ін. радянський устрій?! Ми, агітатори, розказували їм, ушкодженим радянською політикою розкуркулення, що буржуазні держави Америки й Заходу є держави повного соціального безправ'я. Але для них радянський устрій теж не був по-їхньому «справедливим ладом»...

Проте, оглушені й залякані пережитими репресіями й розкуркуленням, так би мовити, виховані й видресовані всім сталінським режимом, вони мовчазно слухали мене, який пунктуально, добросовісно й з певним ораторським хистом вичитував їм і коментував з погляду інтересів трудящих статті проекту конституції.

Слухали завжди вельми стримано, мовчки... Хіба, бувало, хто гірко стиха зідхне та схилить голову, мовчки згадуючи ілюстрації зі своєї долі до моїх тверджень про райські якості радянського політичного устрою. Хіба лише гірка усмішка, поруч з зідханням, проймане на обличчі, та й то крадькома... Жадних «каверзних» запитань, непогоджень, сумнівів. З усім згодні... Коли треба було голосувати — голосували, як годиться. Ухвалювали резолюції, як їм пропонувалося. Лише стиха зідхали...

Зразкова слухняність! Вища кляса політичної дресури!.. Як писав Салтиков-Щедрін: «Народ, доведений до вздыхання, — такого еще идеала можна требовать?!»

5 грудня 1936 року, на VIII всесоюзному з'їзді рад, нова конституція була схвалена й стала законом. За цією конституцією я, нарешті, перестав юридично бути «позбавленцем», законно мав виборчі права. Нарешті!..

Але чотири роки замовчування й приховування свого «позбавленства» назавжди лягли каменем морального гніту й знущання на моїй радянській свідомості!..

У 1937 році, особливо в останні місяці перед першими «прямими, рівними, таємними й т. д.» виборами за новою конституцією політична нетерпимість і загальна задуха ідеологічного життя в Радянському Союзі, при порушенні самого змісту конституції, досягли нечуваніх розмірів. Картина морально-ідеологічної і політичної задухи в 1930-

33 роках, з властивим тій добі «вишукуванням ізвращеній», з лицемірством думки й поглядів, з поїданням людьми один одного, — у порівнянні з картиною того, що сталося пізніше, була блідою. У 1937 році ця картина у десятки разів стала густішою, чорнішою і страшнішою. Доноси, фіскальство, сваволя приглушили будь-яку ініціативу мислення, думки серед інтелігенції. На професійних, наукових і всяких інших зборах промовцями говорилося лише слово в слово те, що писалося в газетних статтях, стояло в партійних поточних документах чи друкувалося в промовах Сталіна. Будь-яке відхилення, не так вжите слово загрозували промовцею бідною.

У науковій галузі, особливо в науках гуманітарних, запанував застій, зблідла творчість, її місце заступило бездарне компіляторство, переспіви офіційних партійних промов вождів партії тощо. Слово Сталіна вважалося непорушною істиною, особа його обожнювалася. Нова, власна, а тим більше смілива думка — ставала неможливою. Було так задушливо, що хотілося просто вити вовком...

Цікаве те, що цей страшний режим тиску, задухи й репресій став також і середпартійним режимом. Вважалося ознакою вірності партії, якщо партієць робив доноси на інших членів партії, на своїх товаришів. Той, хто не зробив ні на кого жадного доноса, викликав або підозру у чистоті своїх думок і поглядів, або зараховувався у безнадійний партійний пасив. Створено таку ситуацію, що «треба» було клепати на інших, що «треба» було бути донощиком, «треба» було давити людей. Почалися широкі арешти між членами партії. Як і позапартійних, їх хапали і без суду тримали в тюрмах, засилали. Між партійними колами поширився той самий загальний переляк і стан непевности за свою долю, острах перед висловленням своєї думки, як і серед мільйонів позапартійних. Водночас ширилося й міцнішало лицемірство, підлабузництво, брутальний кар'єризм, нищення одним одного. Всякий із партійців, хто опинявся на місцевій керівній партійній роботі, вже був кандидатом на обвинувачення у політичних гріхах, на арешт, заслання, виключення з партії. Лави партії поріділи. Репресії впали саме на активну її

частину, на людей розумніших, самостійніших. Бездарності й нікчемності, нездатні на власну думку й творчість, кар'єристи й політичні спекулянти, навпаки, лишалися в партії цілими.

То була дійсно жаклива доба!..

Лише чудом зацілів я в ті роки. Але пережити довелося багато. Як же сталося, що я вцілів?

Вернуся трохи назад. Перші ознаки серйозної особистої небезпеки намітилися зараз же по повороті з подорожі по Волзі, себто у 1936 році.

Від одного партійного симпатичного доброго знайомого, що його ми скорочено звали «Пантя», я почув, що мою особою цікавляться спецоргани Челябінську... Тоді Камишлов належав до Челябінської області. Пантя розказав скупку й під великим секретом, що в Челябінську його розпитували про мене й що характеризували мене як людину, що на Україні «належала до націоналістичних організацій» (!).. Питали, що я роблю в Камишлові, які мої погляди й думки тощо. Я добре знав, якою страшною перспективою для моєї долі віє від подібної цікавості спецорганів до моєї особи! За тих умов — це була ознака близького арешту й неминучої загибелі. Я схвилювався. Що було робити? Невже й тут, у глухій зауральській шпаруні, у цій живій труні, в яку я ліг добровільно, я не знайду сховку?..

Що робити? Розум губився у безвиході й нічого ліпшого не міг підказати, як думку про потребу знову кудись переїхати, «географічно емігрувати». Кинути Камишлов — і переїхати в інше місце! Мені здавалося, що у мене за спиною небезпечною тінню стоїть саме те, що я приїхав з Харкова, з України. Як тільки виникало запитання: «а звідки він?», виявлялося, що людина недавно приїхала з України, й це відразу зацікавлювало: а чому це він звідти, так далеко, аж сюди примандрував?!

Як і Борис у своїх листах, я боявся підозри у навколишніх людей — «чи не женеться, мовляв, за ним якась тінь?» От якби, — думав я, — переїхати з Камишлова кудись інде, то там, на новому місці, на запитання — «звідки він?» — вже була б забезпечена нейтральна, вигідна відповідь: «з Уралу». Це мене

б цілком влаштувало. Менше колупалися б у моєму минулому.

Думка про переїзд оволоділа мною. Правду кажучи, не хотілося кидати насиджене місце. Ще й невідомо, серед яких людей опинишся: може, й гірше буде. Але й лишатися тут було небезпечно.

Треба було діяти енергійно й негайно. Вирішив переїхати до сусідньої Омської області. Коли не до самого Омську, то принаймні до ближчого міста цієї області, де є педтехнікум, а саме — до міста Ішиму. Взяв рекомендаційного листа від Предеїна до його знайомого, впливового співробітника Омського облвню, й поїхав до Омську.

У самому Омську чогось підходящого для себе не підшукав. Та я трохи боявся обласного центру. В глухому куті, — думав я, — сидіти затишніше й безпечніше; не лїзь на очі людям, сиди нишком у затінку. Якраз в Ішимському педтехнікумі була вакансія викладача педагогіки, й я, з папірцем від облвню, поїхав до Ішиму.

Ішим — старовинне сибірське місто, місце заслання кількох із декабристів, колишній поважний торговий центр широкої хліборобської, степової частини Західного Сибіру. Тепер, за радянської влади, він втратив колишній рівень свого економічного значення й був тільки помітним степовим містом Омщини.

Проти Камишлова, в якому все ж, бодай у центрі, чимало кам'яниць і будівель суто міського типу, Ішим вразив мене ще гнітючішим виглядом чорних, поспіль дерев'яних парканів і домів, жакливою, невилазною, гіршою за камишловську грязюкою небрукваних вулиць, ще глухішою провінціалістською й закинутістю, одрізаністю від європейської культури. Життя ж, харчі — були відносно дешеві. Гіршою проти Камишлова була хіба проблема з паливом, яке сюди, у степ, завозили зі сторони.

У місцевому педтехнікумі мене зустріли приязно, умовляли переїхати до них. Директор виявив чимало уваги й довір'я, відразу вжив заходів для підшукування квартири, повіз мене оглядати цілий будинок, що відводився мені на житло.

Я дав згоду переїхати. Умовився лише, що ще з'ясуо

можливості для праці тут моєї дружини й тоді дам остаточне слово.

Приїхавши додому, переговорив з дружиною. «Що ж, — міркували ми, — їхати треба, нічого не вдієш...». Зіна підкорилася цій неминучій потребі й не заперечувала. Але все ж, з її ініціативи й з мого наполягання, вона сама теж зїздила до Ішиму. Побувала там у районному відділі охорони здоров'я, познайомилася з лікарнями. Місце їй обіцяли, без роботи вона б не лишилася. Але відразу виникли й деякі небезпеки: місцева лікарка-невропатолог вирішила, що новий претендент на невропатологічну роботу їде саме з метою «вижити» її, старого місцевого робітника й зустріла Зіну до певної міри «в багнети». Це загрожувало прикростями, а може, й склокою... Замість спокою й затишку, нас на новому місці могло чекати небажане загострення становища, й мета самого переїзду могла б привести навіть до протилежного ефекту. Я завагався.

У мене виникли думки шукати щастя ще десь. Не даючи остаточної відповіді в Ішим, вирішив зїздити ще на північ Омщини, на Каму, в місто Оханськ, де директором педтехнікуму в той час був М. Немцов. Взявши з собою на прохання Предеїна його сина Володю, що хотів погостювати у Немцова, рушив туди. Оханськ лежить далеко від залізниці, на Камі, й діставатися туди можна лише пароплавом з Пермі.

Немцов зустрів мене й Володю чудесно. Великий хвастун і брехло, він любив грати якісь ролі, й на цей раз чудесно провів ролю хазяїна-хлібосола. Було запечено у великий піріг якусь велетенську рибу, що зайняла весь стіл, подавано силу смачної їжі й питва, я й Володя пожили гістьми кілька днів — «як сир у маслі».

Немцов відрекомендував мене майже професором, коли повів до місцевого голови райвиконкому прохати квартиру для мене, а також і для Зіни, яка, як лікар, що їх бракувало в Оханську, була тут надто бажаним спеціалістом. Але така рекомендація, поставивши у фальшиве становище, збентежила мене докраю. Вона порушувала моє бажання бути простою людиною, не лізти на очі людям, не викликати зайвої уваги до

себе. Та й взагалі, придивляючися до всієї ситуації, знаючи, що сам Немцов збирається покинути Оханськ і що після нього тут можуть викритися його чергові авантюристські «художества», які покладуть тінь і на тих людей, що ним рекомендовані, я знову завагався... Переїжджати сюди — було теж явно небезпечно.

Повернувся додому з твердим рішенням до Оханську не їхати... Немцов вислав поштою навіть підйомні гроші; я їх повернув йому назад.

Тим часом наблизився початок учбового року. Поточна робота затягувала у свій вир. Почуття прямої небезпеки грохи притупилося. Я послав відмову до Ішиму...

З почуттям певного ризику вирішив лишатись у Камишлові. Тут мене уже знають, цінують як гарного робітника, вважають активним у громадській роботі, й все це, — міркував я, — може бути ще кращим засобом реабілітації, ніж переїзд на нове місце. Й я пірнув у поточну роботу, щоб у ній забутись від задухи 1937 року...

Не знаю, що було б зі мною далі, скоріше за все я, як і багато інших, потрапив би у біду, був би заарештований і засланий ні за що, якби мені знову не пофортунило, якби мене не визволив щасливий збіг обставин: я щасливо зник на деякий час з поля зору місцевих донощиків і спекулянтів від політики.

Я серйозно захворів. У грудні 1936 року опинився навіть у лікарні, де й пролежав місяць, а всього з перебуванням у ліжку вдома — прохворів коло трьох місяців.

Певен, що моя хвороба кінця 1936 й початку 1937 року врятувала мене від свавілля репресій. Про мене забули. І навіть коли я й повернувся до роботи, то, будиши деякий час надто кволим, не брав участі в громадській роботі, себто знову таки не потрапляв на очі кому не треба.

Минав 1937 рік. Хвилі масових репресій все ще обминали мене. Я почав був знову втягуватись у громадсько-політичну роботу. Мене почали помічати, призначали на агітаційну роботу, про яку я вже розказував, на роз'яснення проекту конституції, мене вважали політично розвиненим агітатором. Правда, я мав змогу не один раз переконатися, що в агітпропі місцевого районного партійного комітету мене як агітатора з

певною обережністю посилають на так звані особливо «відповідальні» ділянки роботи. Щось змушувало їх триматися щодо мене обережно. Це було почасти добре, але ображало й навіть тривожило.

З кожним місяцем 1937 року мої тривоги почали знову збільшуватися. Подальші часи в моєму житті були кульмінацією душевного неспокою: і від загальної політичної задухи, і від постійного чекання обшуку, арешту, заслання...

Подібного жахливого напруження в чеканні безпідставного арешту, як цього року, я ще ніколи за життя не переживав. Чувши щодня: там то був трус, такий то камишловець вже сидить, того викликали на допит у ДПУ, такий то був схоплений просто на вулиці й зник нагло без сліду, що ні сім'я, ні співслужбовці не знають, де він подівся, — я мимоволі озирався вовком і на свою долю. Надходив вечір — і кожний стук у двері, хурчання автомашини на вулиці, вигук під вікном — змушували здригатися від ляку й передчуття бід.

«Чи не за мною?» — шугала думка й огидно мліло серце... Одверто признаюся: я переживав тоді звичайний тваринний страх, якого ні до того, ні після того ніколи не переживав у житті. Очевидно, вся обстановка тієї доби, вся система тодішнього режиму настільки розхитали нерви й моральну витривалість, що мимоволі доводилося губити людську гідність і силу духа...

Імлюю обгортав мозок і душу той щоденний липучий жах... Спалося погано. Від напруження — вкрай виснажилися нерви. Не хотілося ні працювати, ні жити, ні думати. Я познищував силу книжок зі своєї бібліотеки (бо були приклади, коли під час тросу знаходили навіть недавно друковану, але щойно визнану за «ухильницьку» книжку, чого часто не знав ще й сам власник тієї книжки, і це вважалося вже за достатню причину для арешту), знищив всілякі листи, фотокартки, більшість українських книжок старого друку (й досі мені шкода Грінченкового словника, крамольного лише тим, що його перевидання редагував компромітований А. Ніковський) і багато іншого. Чекав, що ось-ось прийдуть і будуть трусити, колупатись у речах, листах і книжках.

Заслання або ув'язнення для мене тоді було б не тільки розлукою навіки з дружиною, але й фізичною смертю. Із хворими кишками, з потребою дієтичного харчування я швидко умер би на засланні чи в тюрмі. Тому щовечора я чекав на свою фактичну смерть. Як смертник, що сидить у камері, засуджений на страту, чекаючи, що за ним ось-ось прийдуть.

Тим часом я старався частіше зникати з камишловського обрію: як заочник Ленінградського педагогічного інституту, я виїхав у лютому аж на місяць до Ленінграду. Син народився, коли я був саме там. Перебування у Ленінграді знову було дуже до речі: я не мозолив очей спекулянтам від політичної пильності у Камишлові.

А ледве минув страшний 1937 рік, як я, на щастя, знову захворів і на кілька місяців зник з камишловського обрію. У лютому-березні 1938 року пролежав вдома, а потім, аж у квітні, цілий місяць пролежав у Свердловську, у фізіотерапевтичному інституті. Це останнє захворювання з виїздом із Камишлова було особливо доречним, щасливим. Розгул арештів, трусів і доносів досяг тоді свого апогею. Вже не було кого й арештовувати: всі, хто хоч трохи визначався розумом, активністю й власною думкою, вже були репресовані. Лишилися сірі маси й ті, хто зумів бути непомітним.

Саме перед моїм захворінням у нашому педтехнікумі заарештовано одного за другим двох воєнруків. Перед цим, раніше, того ж зазнав і вчитель німецької мови з колишніх полонених галичан Першої світової війни. А під час уже мого перебування в клініці Свердловського фізіотерапевтичного інституту заарештовано ще й нашого викладача історії. Отже, й серед моїх ближчих колег були вже чималі спустошення. За окремими побічними ознаками я бачив, що наді мною фатально зависав камінь катастрофи. Черга була за мною!..

Коли я, одужавши, повернувся до роботи, деякий час навколо моєї особи все було тихо, мене покищо не помічали. Та ось раптом почали ширитися про мене фантастичні чутки. Іноді, зустрівшись зі мною на вулиці, дехто з моїх знайомих здригався від несподіванки мене бачити й проводжав мене довгим здивованим поглядом. У чому справа? — думав я.

Скоро з'ясувалося. Колеги з педтехнікуму, здоровкаючися ранком, тисли мені руку й пошепки вітали:

— Слава Богу, що ви на свободі! А то вчора люди казали, що бачили, як вас вже вели...

Так тяглося коло двох місяців. Раз або двічі на тиждень мене неодмінно «бачили» на вулиці заарештованим, і це з певністю передавали «очевидці».

Треба тільки уявити, що почував я протягом цих півтора-двох місяців. Для мене тоді вже не було сумнівів, що я «обречений». З тупою покірністю й з жахом щовечора й щоночі чекав я на свій арешт. Наготував деякі речі: мішок, ложку, шматок мила, білизну тощо — й тримав їх напоготові. Щодня прощався подумки з Зіною, із звичними речами, кімнатою, близькими людьми, власними інтересами, буттям. Намагався уявити собі жах переповненої в'язниці, далеке заслання, умови безправного, безперспективного існування десь у таборах чи серед чужих людей, на далекій півночі, в самотності, в злиднях, в непосильній праці на якихнебудь лісорозробках тощо. Волосся на голові стало сторч від цих картин власної яви, і безвихідний відчай розривав серце.

Як з'ясувалося пізніше, мене навмисне й організовано труїли «жахом очікування». Зовнішньо я поводив себе бездоганно спокійно, витримано. З якихось міркувань їм було потрібно перевірити мене ляканням. Для цього й було, замість негайного арешту, вжито продуманої системи «катування жахом», що всією своєю жорстокістю лягала на мою психіку. Арешт же намічався на пізніше.

Я почав обережно приглядатися: звідки ж саме йдуть чутки, хто оті «очевидці», що бачать мене заарештованим? Мої спостереження збіглися на одній особі.

Була у Камишлові людина, член партії, що визначався рекордною нікчемністю й бездарністю. Прізвище його — Ульянов. Райком партії пробував його як партійця використати на багатьох керівних посадах, але звідусіль, зрештою, знімав як «несправившегося со своїми обов'язаннями». Нікчемність його справді була виняткова. Такою ж нікчемною була й зовнішність: маловиразне обличчя, невиразна розхристана мова, зібгана постать, підстрибуюча, як у багатьох

імбецилів, хода, похилена голова на вічно зігнутий шиї, недбало кинута на голову зім'ята кепка, порожній погляд безфарбних очей. З фаху він вважався вчителем, і партія приткнула його, зрештою, на посаду голови райкому профспілки вчителів. Там, мовляв, і такий йолоп збрече...

Спостереження й показали, що початки чуток про мій арешт завжди, коли я починав обережно вияснювати їх походження, губилися десь коло особи цього Ульянова.

Кілька років пізніше, від одного свого знайомого, що близько знав Ульянова, я дізнався, що останній в інтимній бесіді признався в багатьох своїх доносах на вчителів. Не одна людина була загублена ним. Признався, що й на мене саме він писав «куди слід». Коли ж мій знайомий зауважив йому, що це ж, мовляв, жорстока річ, адже загублені доносом люди ні в чому серйозному не були винні, він розвів руками й відповів:

— Що ж поробиш! Так тоді треба було! Від нас тоді цього вимагали.

Перед ним, як перед головою спілки вчителів, виявляється, просто ставили «замовлення»: дай «шкідників», «ухильників», «ворогів»... І він брав списки вчителів і по них навмання «знаходив» свої жертви... Геніяльно просто, дешево й сердито...

Для доносів існувала проста й усталізована техніка: досить було двом-трьом чоловікам, а іноді й одному, зробити «заяву» (куди слід) на іншу людину, й цього — досить: людину без сумлінної критики й перевірки тої заяви арештовували. В такий спосіб мільйони людей постраждали ні за що.

Крім Ульянова, який клепав на мене в «оптовому», так би мовити, порядку, на мене подавала облудні відомості, вже в порядку «особистої ініціативи й пильности» ще одна особа. Про це я дізнався сім років пізніше від одного члена партії, що добре до мене ставився і під чаркою був зі мною одвертий. Коли він це розказав мені про цю особу, я охнув, бо був не абияк вражений...

М. Кузнєцова, член партії, директор міської школи-семирічки, зовнішньо інтелігентна і, здається, культурна людина, що користувалася певною повагою серед людей і в

партії за свій розвиток, була в досить дружніх відносинах з Предеїном, а через нього й у мене з нею було добре знайомство. Я у неї раз чи два був навіть вдома, разом з Предеїном. Для неї, як партійця, така інтимність із позапартійними в ті роки була ознакою певної сміливости й особистим до нас двох довір'ям.

І от, як мені було розказано моїм знайомим з убійчими подробицями, що відкидали будь-які сумніви в правдивості його слів, — саме оця М. Кузнецова й пробувала угробити мене. Вона подавала таємну заяву на мене, пишучи, що у мене чудне яєсь, підозріле, не російське, «чуже» прізвище, й що я через це — підозрілий тип.

Тепер я розцінюю цей випадок як цілком звичайний на той час випадок душевного маразму й безчестя, коли партієць, ціною наклепу на невинну людину, свідомо йде на гидку політичну спекуляцію своєю пильністю, щоб ціною чужого життя й долі заробити собі політичний капітал. Цей випадок показує, наскільки глибоко були морально розбещені тодішні інтелігентські, навіть партійні кола. Не всі, звичайно, але...мабуть, більшість.

Що ж, такою була тодішня політична дійсність і антинародна система сталінського політичного режиму того часу. А Ульянови й інші були лише найбрутальнішими її виразниками.

У 1938 році Сталін, мабуть, нарешті й сам таки побачив, що подальше тривання системи масового нищення людьми один одного ослабить з кінцем і саму партію, лави якої поріділи й серед членів якої почалося, нарешті, зростання гострого незадоволення загальнодержавним, внутрішньополітичним режимом. Це й змусило його «бити відбій»... А щоб урятувати авторитет партії в масах, все було пояснене лише «єжовщиною»...

Про людське око була навіть вчинена реабілітація деяких жертв того часу. Робилося це надто обережно, здебільшого в показових цілях. Бо поки Сталін був живий, масової реабілітації невинних жертв не могло бути. Декого з найбільш підлих донощиків судили, але теж тільки надто «вибірково», бо судити всіх — це значило б розкрити перед громадськістю

весь бруд системи сталінського терору й кинути тінь на ЦК партії, який не міг не знати, що діялося. Сила-силенна ж людей, що постраждали невинно, так і лишилася не реабілітованою й гинула на засланні, по концтаборах і по в'язницях. Їх практично вже й не можна було повернути.

Про концтабори 1937 року розказував мені (у 1944 році) мій колега з педагогічної роботи воєнрук Нестеров. Він служив у 1937 році в охороні концтаборів Колимського краю. У таборах від неповноцінного харчування вибухла пошесть цинги, вмерло від неї один мільйон засланців. Один мільйон... Зчинилася паніка, засланці тікали, хоч фактично це було самогубством. Охорона, зрештою, й не затримувала втікачів. Начальник колимських таборів дав наказ — по дорогах, через кожний кілометр, ставити пляшки з вітаміною «Ц», але й те не допомагало, люди мерли...

Лише після смерти Сталіна, а особливо після XX з'їзду комуністичної партії, реабілітація жертв доби терору набула широкого розмаху. Багатьох, хто лишився ще живий, вернули із в'язниць і каторги, багатьом вернули чесне ім'я, багатьох невинно засланих партійців поновили у партійному членстві, навіть посмертно. У місця заслань — на північ, на Далекий Схід — послано реабілітаційні комісії, що на місці переглядали «справи» засланців.

У кінці грудня 1956 року, в м'якому купе поїзду, їдучи з Москви, я почув скупу й стриману, але жахливу розповідь одного такого учасника реабілітаційної комісії: він признався, що перегляд «справ» засланців показав, що 90-98% з них було невинно заслано...

Коли в середині 1938 року вдарено «отбой», коли всю свистопляску масового терору раптом оголошено шкідливою «сжовщиною» (за ім'ям голови НКВД Єжова), яка, мовляв, чинилася всупереч людинолюбним настановам партії, то ще тоді мало хто з розумних людей повірив цьому безсоромному поясненню.

Вже аж після XX з'їзду КПРС з оголошеного на закритих зборах всім членам партії, а пізніше й «активіви позапартійних», «доповідь Хрущова» — стало офіційно відомо, що нищення

людей тієї доби, оті душогубства і весь той політичний смертний розбій були чинені під проводом і надхненням самого Сталіна.

На моє щастя, перелім у зв'язку з осудом «єжовщини» припав якраз на час кульмінації мого «катування жахом» і несподівано врятував мене від, здавалося, неминучого арешту й логічного з ним смертного кінця...

І хоч радянське життя продовжувала заливати неприхована (нового, радянського типу) чорна реакція, все ж усе населення з полегшенням зідхнуло від осуду й пом'якшення (а не ліквідації, ні!) системи одвертого смертного терору. Створилася навіть ілюзія, що політичне життя поліпшується... Дихати стало мов би легше.

Не сразу, звичайно. Рештки подій минулих місяців ще тяжіли на поточних днях. Надходили запізнілі вістки про жертви терору.

Саме в ці роки зник, пішовши у заслання на Далекий Схід, Матвій. Його долю я переживав надто боляче, бо після втрати у 1935 році Бориса Матвій лишався останнім близьким другом. Не стало й його...

Саме ж у ці роки був заарештований і зазнав убійчого морального падіння безтямно-заяканий і нерозважний Хома, який пішов у заслання на 10 років після свого патологічного наклепництва на близьких друзів і після ошукання ним багатьох невинних людей... Але я тоді нічого не знав про все, що насправді діялося в той час з Хоמוю. Певних чуток не доходило. Чув тільки, що з ним щось негаразд. Запитував листом навіть його дружину Оксану — жадної відповіді.

Тільки аж через 20 років (1957) я дізнався таки, що саме тоді трапилося з Хомою. Його, як і багатьох інших, арештовано 1937 року у Тростянці. Хома був там тоді головою якоїсь кінно-транспортної артілі. Перспектива заслання, чим тоді, звичайно, укінчувалися майже всі арешти, надто злякала Хому. Він вирішив «врятуватися». Під час допитів він почав виявляти ініціативну «щирість» у зізнаннях, щоб ціною тієї щирости купити собі волю. Набазікав щось про свої зв'язки, в значній мірі вигадані, з якимись крамольни-

ми фронтовими організаціями 1917 року в Києві. Ним зацікавилися.

Авансом набивши йому морду, повезли його «для зведення навч» до Києва. Там, звичайно, нікого й нічого з солдатів 1917 року, на кого вказував Хома, не виявилось. Його там добре віддубасили за брехню й повезли назад, до Сум. Він знову почав «зізнаватися» й виказувати якихось людей, розказував ще про інші якісь свої зв'язки, на цей раз вже про харківські. Ще раз набили йому морду й повезли тепер уже до Харкова. У Харкові повторилася така ж історія, як і в Києві. З набитою мордою везли його до Сум.

У цей саме час з ним випадково бачився Ю. Миргородський, який у ті роки зазнав у Сумах теж арешту й в'язниці й потрапив на якийсь час разом з Хомою в одну камеру при міліції. Згадуючи аж 20 років пізніше про ту зустріч, Юрко писав мені, що Хома справив тоді на нього враження справжнього ідіота, настільки він був дезорієнтований; він намовляв Юрка «зізнаватися» у найнеймовірніших вигадках, в яких дійсність і фантастична брехня сплїталися у божевільний клубок переляку й підлоти.

Дуже скоро Хому забрали на черговий допит, з якого у цю камеру він вже й не повернувся. Замість нього, через кілька днів у камері опинилися члени Тростянецької кіннотранспортної артілі, де головою був Хома, — прості, щирі трудівники-дядьки, з мозолястими руками. Вони, плачучи, скаржилися Юркові на Хому, який облудно ошукав їх, виказавши казнащо на них.

З великим черговим етапом засланців у кінці квітня 1938 року Хому вивезено кудись у безвість...

Сумна доля спіткала пізніше й усю Хомину родину: загинули обидва його сини — Юрко й Борис. Оксана лишалася самотньою; працювала в дитячій консультації тежробітницею.

Син Юрко вмер уже жонатим від менінгіту в 1945 році, лишивши по собі дружину (невістку) й малу дочку. Невістка згодом вийшла заміж удруге, й Оксана прийняла до себе її чоловіка, і з тої пори живе з ними у Хоминій хаті.

Син Борис на війні потрапив у німецький полон; з полону таки втік і був шофером у радянського генерала у Відні. Та по скінченню війни, під час чистки й перевірки всіх колишніх полонених, Борис одверто розказав, що батько його репресований, десь на засланні. Перевірка ствердила, що батько дійсно на засланні й буцім то живий, працює.*

Оксана, Хомина дружина, клопочучися про долю чоловікову, одержала, нарешті, медичну довідку про його смерть. У ній сказано, що Хома помер 16 вересня 1942 від «острой почечной недостаточности». Оксану повідомлено теж, що Хома *посмертно реабілітований*...

Реабілітовані й його жертви: Смілянський, Шило й інші. Ось який глум долі судився чесному, але нерозважному Хомі!..

За те ж, що потрапив у полон, Бориса покарано кількарічною примусовою працею в шахтах у Донбасі. Оксана їздила до сина, бачилася з ним.

Син казав, що термін його шахтної кари скоро скінчиться, що він добросовісною стахановською працею здобув собі пільги й знижку терміну кари.

Але... саме під жовтневі свята стався у шахті обвал, і Бориса задавило на смерть.

У ці описувані мною роки дізнався я й про многостраждальну долю моєї сестри Зіни, що теж зажила, як жертва терору, несподіваних тортур.

Вона з чоловіком, інженером Янчевським, жила у Харкові. Я вже писав про її чоловіка. Як боягуз, він не брав участі в широкій громадській роботі, сторонився компанії і товаришування, старанно виконував свої службові обов'язки в Управлінні південних залізниць і не міг бути причетним до будь-якої шкідницької діяльності чи нельояльного поведження. Він тікав з переляку навіть від антирадянської анекдоти.

---

* Останнє твердження за пізнішими даними виявилось неправдивим: тоді, у 1945 році, його вже не було в живих. Тільки аж у 1958 році, після закінчення оцих своїх мемуарів, я дізнався, що Хома помер у 1942 році.

Правда, як я вже писав, невідомим було його білоруське походження. Свого минулого він не розказував і жінці. Може, щось компромітуюче було в його минулому? Можливо, звичайно, але все ж я певен, чогось серйозного і там, мабуть, не було.

Масовий терор впав і на Зініного чоловіка: її Чеслава, разом з іншими багатьма інженерами південних залізниць, висмикуваними поодиноці й купками, заарештовано. Як чесна дружина, Зіна багато клопоталася, ходила до урядовців НКВД, до прокурорів, слідчих тощо, розпитувала про долю свого чоловіка, намагалася бачити його, передати харчі й речі, але надаремно.

Чеслав для неї зник, мов пірнув у воду. Своїми клопотаннями вона зробила зле тільки самій собі: несподівано її саму заарештовано й посаджено до в'язниці.

Зіна жила тоді зі своїм сином Альою (Олександр), учнем однієї з старших клас середньої школи. Матір забрали, й син-підліток лишився сам у квартирі-пустці...

У листі, надісланому мені в кінці 1938 року, з якого я тільки й дізнався про тодішню Зініну долю (подробиці, що їх у листі не напишеш, були мені невідомі), сестра Зіна писала, з яким сумом, материнським болем і тривогою лишала вона сина самотнім, сідаючи заарештована в чорну машину НКВД, що приїхала за нею.

Кілька місяців просиділа сестра у харківській в'язниці. Там її допитували, домагалися «зізнань» про чоловіка, про знайомих тощо. Визволив її теж «отбой», ліквідація «єжовщини», про яку я згадав вище. З в'язниці Зіна вийшла сивою... Про деталі сестриної долі я маю на думці розказати в подальшому окремо.

Чорне крило терору не забудеться ніколи. Громадська критична думка майбутнього радянського суспільства й радянська чесна історія не пробачать винуватцям з колишніх зарозумілих вождів тих страшних років й суворо, ганебно заплямують їх.

Проте, навіть у ті найчорніші часи я все ж вірив, що таки прийде світлий час перебудови режиму, зліквідується чорна

реакція, що нависла над країною. Партія, хіба, оздоровиться в своїх верхах і відмете геть винуватців масового знуцання над людьми, чистими руками побудує справжній комуністичний радянський режим на ідеалах правдивого чоловіколюбства, шани й поваги до людини.

Так мусить бути! — думав я. Але чи доживу я до тих світлих часів? — журилося моє серце.

І я був щасливий потім, що дожив таки до XX з'їзду комуністичної партії й до того світлого повороту в радянській історії, який відповідає моєму ідеалові майбутнього, людяного комунізму!..

III Розділ

КРИЗЬ ЛИХОЛІТТЯ СВІТОВОГО КАТАКЛІЗМУ: ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА ТА РОКИ ПІСЛЯ НЕЇ

30. Пережите й передумане за роки Великої вітчизняної війни

Отак німота затопила
Велику хату і сім'ю...
Т. Шевченко

Війна вибухла!.. І війна не з кимнебудь, а з німцями, що переможцями йшли вже по Європі...

Вона не була, правда, повною несподіванкою. Війни чекали. Війна вже йшла в Європі, Гітлер вже окупував Чехо-Словаччину, Польщу, переможно сунувся по територіях інших європейських країн.

Сталін вів політику залицяння з Гітлером, склав з ним «дружню» умову про взаємний ненапад, яким *de facto* визнав загарбання Польщі Німеччиною, тішачи себе думкою, що цей дипломатичний крок безперечно віддавить, якщо зовсім не відхилить, напад Гітлера на нас. І тому, як заявив про це М. Хрущов на XX з'їзді КПРС, Сталін так нерозумно занедбав оборонну підготову до війни, яка застукала нашу армію ганебно не готовою...

А тим часом у радянській пресі, ще за два місяці до нападу на нас, почало ширитися самовпевнене й нерозумне брязкання радянською зброєю, зухвалі натяки на те, що ось

ми, мовляв, згодом будемо диктувати свою волю європейським державам, хай вони лише дужче заплутаються й виснажаться у своїх війнах.

На західніх кордонах почалися, правда, одночасно все ж і деякі таємні, але помітні обивателям, передислокації радянських військових сил, а в самому уряді сталася навіть така подія, як несподіваний вступ Сталіна, який досі завжди тримався лише ролі генерального секретаря компартії, на посаду голови Ради Народних Комісарів. Ясно було вже тоді, що міжнародне напруження досягло білого гарту й що невдовзі можна чекати якихось незвичайних подій. Між людьми поволі ширився здогад, що радянський уряд, не зважаючи на тодішню демонстрацію «дружби» з фашистською Німеччиною, готується до чогось протилежного.

І все ж напад німців і початок військових дій — були разючою несподіванкою! Німці вирішили напасти першими, щоб взяти військову ініціативу в свої руки. Війна стала фактом!

Потекли дні тилового буття... Треба відверто сказати, що радянські органи в тилу спочатку погано давали собі раду з своєю організаторською ролюю. Було багато безладдя, невміння працювати, неповаги до людей. Дні були переповнені безконечним сіпанням людей на всілякі, часто зайві, трудові мобілізації, виправдувані труднощами військового часу та державними нуждами. Місцевий державний апарат перед лицем війни часто демонстрував свою адміністративну неділовитість, безладність і дріб'язковість (кажу не тільки про свій Камишлов). Розумно порядкувати людьми й місцевими ресурсами мало хто вмів, безліч «начальства» галасувало без кінця й надміру агітувало, нерідко суперечило один одному і без кінця сіпало людей. Рясні, часто зайві, але грізні й грубі, всілякі побори, накази, мобілізації, реквізиції тощо — дощем посипалися на населення. Збиранням в примусовому фактично порядку грошей, подарунків та речових пожертв для армії, — головним чином теплої одежі, харчів, білизни й ін., — обшморгували населення до нитки. Різні прямі й посередні грошові відрахування з платні

досягли 40-50 відсотків. На плечі колгоспників лягли тяжкі борони у вигляді високих натурподатків. А між тим працювати по колгоспах було нікому: чоловіки пішли на фронт, лишилися самі жінки, діти, діди та інваліди.

Харчове забезпечення службовців і всього міського населення за передвоєнного часу ґрунтувалося на централізованому постачанні хліба й харчів; люди жили з того, що їм давала сама держава. Приватного хліба в місті не було, бракувало його й на селі. Й тому, як тільки картковою системою військового часу запроваджено голодні хлібні пайки й по крамницях щезли інші харчі, — швидко розпочався голод...

Ой, як тяжко було!.. Я вже описував дві головних навали голоду, пережитих мною у 1920-1921 й у 1930-их роках. Третя навала голоду, що зв'язана саме із Вітчизняною війною, була для мене найтяжчою... Як тяжко було тоді моїй сім'ї — я вже мимохідь згадував, описуючи побут своєї сім'ї, коли з нами жили дід, баба й Софія, коли маленька Яринка ще тільки пробувала спинатися на ноги.

Я дуже схуд, обріс бородою, почав частіше хворіти на шлунок (виразка 12-палої кишки), на радикуліт, і зразу якимось помітно постарів. Стан здоров'я вимагав дієти, але про неї не могло бути й мови. Шлунок доводилося набивати хоч чимбудь, аби обдурити почуття голоду, позбутися його гніту.

Моя чиста заробітна платня, крім всяких численних відрахувань, була для того часу високою, дорівнювала в середньому 1000-1200 крб. Але то були нікчемні гроші в порівнянні з тодішніми цінами.

Ось для прикладу ціни на камишловському базарі у вересні 1942 року:

Борошно — 110 крб за пуд;

Буханець печеного хліба (коло 2 кілограмів) — 150-170 крб;

Картопля — 120 крб за відро;

Цибуля — 10 крб за три головки;

Свіжа капуста — 6 крб кіло;

Цукор — 300 крб кіло;

Яйця — 130 крб за десяток;
М'ясо, телятина — 150 крб за кіло;
Соняшник — 10 крб за одне кружало;
Молоко — 40 крб за літр;
Калоші — 400-500 крб;
Поношена сукняна чоловіча гімнастюрка — 1500 крб;
Патинки — 2000-3000 крб.

За корову прохали 30-50 тисяч карбованців або пропонували міняти корову на невеличку хату.

У жовтні 1944 року, себто через два роки, у Свердловському в крамниці «Гастроном», уже були такі ціни:

Цукор — 700 крб за кіло;
Цукерки — 700-1000 крб за кіло;
Варення (цукрове) — 500-600 крб;
Плитка шоколяди — 120 крб;
Ковбаса — 500-800 крб за кіло;
Ікра зерниста — 1000 крб за кіло;
Сир голляндський — 500-600 крб за кіло;
Одна французька булка — 50 крб;
Печиво — 400 крб за кіло;
Пляшка виноградного вина — 180-300 крб;
Пляшка шампанського — 260 крб;
Пляшка горілки — 400 крб.

У 1943-1944 роках я вів кишенькового щоденника, куди записував деякі факти, враження, тодішні ціни тощо. На жаль, більшість аркушків тієї кишенькової книжечки загубилися; збереглися лише поодинокі з них. Ось які, наприклад, записи за 1944 рік лишилися у мене на тих аркушиках про голод і інші факти тих днів:

29. II Завуч педучилища заборонив деклямувати на шкільній вечірці вірша, в якому говориться про їжу «вдоволь»...

11. III Помер від голоду сторож педучилища. Його взято на роботу звідкільсь із сусіднього колгоспу. Вигляд мав страшний, мов тинь... Йому давали в педучилищній їдальні по 2-3 обіди, в яких, до речі, їстівного було надто

мало. Й він все не насичувався, все їв... Може через це й помер?..

22. III Продав на базарі свої чоботи за 2500 крб. На них купую тепер собі щодня по літру молока (по 50 крб за літр).

24. III Сьогодні походив по нашому камишловському базарові, приглядався до цін. Відро мороженої редьки — 50 крб; відро добрих, не морожених, столових буряків — 200-300 крб; відро картоплі — 330 крб; 1 кіло капусти — 25 крб. Масло коров'яче, вершкове — 650-700 крб; топлене — 800-850 крб.

9. IV Купив три варених яйця по 17 крб за кожне. Треба це розтягти, як вечерю, на три дні.

20. IV Сьогодні день мого народження, день мого 50-річчя... Аж ось дожив таки до нього. Колись мріяв провести його святково, сонячно. Та сьогодні щось не виходить моє свято... Може через день-два таки скличу гостей, треба відмітити. Після уроків у педучилищі пішов на базар, купив літр молока за 60 крб. Не зміг діждатися обіду в училищній їдальні, бо обід запізнився, не став чекати на тарілку тієї «вареної трави», що нею годує їдальня, й пішов знову на базар, купив невеличкий кружок підозрілої ковбаси за 180 крб (ну й гидка!) й поплівся додому — попоїсти та сам-на-сам випити святкову чарку, щоб хоч із самим собою відзначити своє свято й забути від розмов у вчительській про їжу... Колега Черкасов розказував, як смачно він їсть вику, як готує з купованої задешево на базарі гнилої картоплі «лепешки» й харчується ними із сім'єю. Купує насклянки овес, розпарує його, товче, варить, пропускає через м'ясорубку... Їсть бавовняну макуху; вона на базарі у великій ціні (коржик в один квадратний дециметр — 50-70 крб). Салату варять цілим чавунком і їдять... А колега Бучельников із смаком розказував, як він варить і їсть вишкребки зі шкіри (мездру), що дістає по блату на шкірзаводі... Розхвалював кропиви, якщо її пропустити через м'ясорубку й додати до неї ще трохи макухи, а коли знайдеться — то й ложку борошна. Коржики з такої кропиви, особливо з будь-яким маслом, — казав він, — «чудові»!..

26. *IV* Одна з жінок, пацієнтка дружини, розказує: як недобре зараз по селах!.. Мій син їздить, збирає податки по селах — масло, молоко. Так просто жах, що бачить! Люди мруть... Зустрічаєш селян на дорозі — ледве йдуть; об'їжджаєш їх конем. А взавтра тут же проїжджаєш: вже вони лежать на дорозі, не в змозі рухатися... Нам тут, у місті, не так помітно, як страждає народ... А там, по селах, аж страшно дивитись...

18. *V* У нас у місті поширилися зухвалі крадіжки та вбивства. У місті Свердловську стався цікавий випадок: вмер музика-професор Столярський, його поховано в добрій одежі, при золотих запонках і т. ін. На другий день — могилу вночі розрито, труп роздягнуто й викинуто...

3. *VI* Вмер з голоду знайомий колгоспник, батько Яші Безсонова, мого талановитого учня, що торік скінчив педучилище. Яша був у мене за півмісяця перед цим, клопотався по міських установах про визнання батькової інвалідності, про додаткове, через лікарів, харчування для нього, та нічого не добився... Жах! — на черзі пухнуть і мають вмерти ще дід і мати Яшині...

Отаких записів було чимало й на інших, розгублених мною аркушиках мого кишенькового щоденника. Але й наведених досить, щоб проілюструвати тодішню тяжку економічну ситуацію в тилу.

Ми з дружиною рятувалися тим, що самі харчувалися по їдальнях своїх установ (хоч там здебільшого годували переважно «вареною травою» та «смаженою водою»!), а додому дітям і старим тягли звідусіль що тільки можна було дістати. Дітей рятувала наша корова, хоч вона, теж голодуючи, як і ми, — давала надто мало молока. Дуже виручав свій город, свої овочі, але — найтруднішими були якраз весняні місяці, коли городини ще не було. Тоді їли, що тільки можна.

Сумним явищем часів війни було й загальне, коли так можна висловитися, «здичавіння»... Я пережив кілька війн: від батька чув його живі розповіді ще про війну з турками; в

дитинстві спостерігав русько-японську війну 1904-1905 років; тоді ж начувся про страхіття царських карних загонів, які розгнали страйки робітників за революції 1905 року; сам брав участь у Першій всесвітній війні 1914-1917 років; був коли не прямим учасником, то близьким спостерігачем громадянської війни жовтневої доби. Але всі жорстокості цих війн ніщо в порівнянні з тим, що сталося у Вітчизняну війну!..

Друга світова війна була разючою кризою вселюдської гуманності й культури. Під отруйним впливом фашистських ідей людськість мов одкотилася назад у минулі далекі сторіччя, позбувшись набутої цивілізації. Втрата гуманності, поступу, людодійська жорстокість фашизму показали, скільки багато звірячого ще лишається в людях, якою ще тонкою є плівка тієї хвальної тисячолітньої цивілізації!..

Першенство в культурі звірячого в людині безперечно належить німецьким фашистам і їхнім «ідеям». Цього від них не відібрати. Але світове, вселюдське нещастя полягало (й досі полягає) в тому, що резонанс «культу звірячого», як це не сумно визнавати, — виявився гучним у вселюдстві!.. Зниження загальної культурності, гуманності, починаючи з перших же днів війни, — луною відгукнулося по всіх так воюючих, як і не воюючих народах земної кулі, спадом культурних інтересів, художніх смаків, культури людських взаємин.

Пригадую, — в перші ж дні війни раптом різко знизилася культура радянського радіопересилання. Диктори почали густо вживати на адресу німців такі слова лайки, як «сволоч» і ще міцніші, радіопередачі заповнилися закликами до кожного солдата й громадянина «вбити якнайбільше» німців, з репродукторів заgrimіли повні патріотичної патетики, але позбавлені будь-якої художності, галасливі пісні, ліричні романси низького армійського смаку й інші показники хвилі «пошлости». Нічого не вдієш, — заспокоював я себе тоді, — війна, — очевидно, має свої смаки, свій рівень культурних вимог.

І в тилу культура людських взаємин у багатьох випадках

знизилися. Всіляке тилове начальство, навіть рядові керівники всіляких установ, почали недоречно й по-мавпячому копіювати в своїх методах управління манеру військових командирів гіршого, держимордівського гатунку.

Наш директор педагогічного училища, в якому я працював, людина хоч і неглибоких інтересів, але безперечно культурна й освічена й навіть літературно обдарована, теж почав хворіти на фельдфебельський стиль керування. Боже ж мій! У яку жадливу наругу він обернув наші педагогічні наради, заповнюючи їх «критикою» роботи своїх педагогів у формі лайки, грубих командирських окриків і безконечних, безпідставних обвинувачень у недбальстві тощо! А між тим педагогічний колектив училища був на рідкість працьовитий, кваліфікований і добросовісний. У згадуваному вже моєму кишеньковому щоденнику лишилися, наприклад, такі записи про два засідання педради:

10. IV. 1944. Була педрада... Аж горить усередині від образи, коли згадую про неї... Вона була черговим блискучим зразком поширеного нині «метода» керівництва за допомогою обплювання... Метод військового часу! Нас, педагогів, лаяли за ніщо, «для годиться», директор і потім завуч. Директор зганьбив, обплював нас як останніх ледашів, прохвоснів — за «недисциплінованість» і за інші надумані гріхи. А між тим тут же на засіданні на фактах виявилось, що всі (крім 1-2 чоловік) ретельно працюють, вже чимало зробили по пляновому завданню, яке стоїть в центрі поточної роботи (вечір «Місто-герой»).

Цей стиль керування людьми — зараз безперечно типовий. Він базується на глибокій неповазі начальника до співробітника, на неповазі до людини, до її гідності й до її праці, коротше кажучи — на хамстві... Я сидів на нараді й мимоволі у мене в мозку билася гірка думка: в Америці, хоч вона капіталістична й експлуататорська, мабуть, ні інспектор освіти, ні *хто інший*, не користується лайкою й обплюванням як дієвим методом керівництва... Ой, як багато ще треба культурно рости нам, радянським людям!..

17. V. 1944. Цими днями відбулася чергова педрада. Вся вона складалася із суцільної лайки нас директором і завучем — нізачо. Настрій — хоч би кудись втекти на іншу роботу...

Так у мене було записано в щоденнику.

Мабуть, саме оця неповага до людей і була причиною зловживань з боку начальників мобілізаціями на даремний труд, в порядку громадської роботи. Ідея зрушити все населення на допомогу фронту й державі, на громадський труд — прекрасна ідея. Такий труд виховує колективізм, зміцнює патріотичні почуття у широких колах населення. Але з дурного розуму численні начальники, при мовчазній згоді партійних органів на місцях, обернули патріотичну ідею допомоги державі у даремний примусовий труд.[...]

І мій безпосередній начальник, директор педучилища, теж пішов цією стежкою. Він цинічно використовував дарову робочу силу своїх дорослих учнів як розмінну монету. Наприклад, за те, що така то організація дасть педучилищу тимчасово автомашину, — директор зобов'язується прислати стільки то учнів на завантаження картоплі у вагони. Або за одержані із кожзаводу шкіряні обрізки платить теж посилкою учнів. За посилку учнів на роботу в колгосп — одержує від останнього, за складеною угодою, коня на місяць в розпорядження училища... Майже щодня бригади учнів ішли працювати то на цегельню, то на дільницю путі залізниці, то на паровий млин і т. п. Як це тяжко відбивалося на навчанні, а подекуди й на здоров'ї, — нема чого й говорити. Наші учні, виснажені отими мобілізаціями вкрай і знесилені загальним недоїданням, — скаржилися педагогам:

— Василь Гаврилович (директор) нас продає на роботу...

Зловживання даремним трудом не було якимось місцевим, винятковим явищем. Воно тоді було загальним явищем. На студентів, на старших учнів — усяляке начальство остільки зрештою звикло дивитися як на даремну робочу силу, що в кінці 1944 року заступник наркома освіти РРФСР П. Золотухін був навіть змушений виступити в «Учительській газеті» (22. XI. 1944) зі статтею, в якій категорично запро-

понував владі на місцях припинити всю цю злочинну практику. Він навів численні приклади, щоб саме тоді чинили над школою зарозумілі «начальники».

— Не минає дня, — говорилося в статті, — щоб 19-га хлоп'яча школа міста Саратова не одержала якогось особливого завдання від місцевих організацій. «Срочно представить».., «немедленно явиться»... і т. п. Цими днями її директора терміново викликали до райради, де він зустрів і директорів інших шкіл. Їх всіх викликали, щоб вони «выделили людей для заготовки дров». Жадні докази неможливості це зробити — не допомагали; загрожували за невиконання завдання віддати до суду. Повернувшись назад до школи, директор побачив у себе на столі вимогу... райкому комсомолу: «организовать ребят для поездки за город на выкорчевку деревьев»... Не встиг він дочитати цього «наказу», як прийшов посильний із РайВНО з наказом: «организовать воскресник по вырубке хвороста»...

А в одному з районів тієї ж Саратовської області голова колгоспу дійшов уже й до того, що змушував директора школи, жінку з вищою освітою, чергувати щовечора в помешканні правління колгоспу, — бо «может быть ты мне понадобишься»... Її нерідко серед ночі викликали в правління колгоспу «по срочному делу», а коли вона з'являлася, то їй оголошували: «завтра пришлешь на работу столько-то человек»...

В тому ж числі «Учительської газети» вже іншими авторами розказано, що Мордовський педагогічний інститут усіх учителів-заочників, що прибули на учбову сесію, використав на фізичній праці на своєму підсобному господарстві... Новозибковський педінститут Брянської області в той же спосіб заготував собі дрова на всю зиму... І так далі!..

По всьому Радянському Союзу патріотична готовність населення працювати для військових потреб своєї держави — була перетворена бюрократами у некрасиві форми трудових примусових мобілізацій на дарову працю. Це було карикатурою на велику комуністичну ідею вільної безплатної

праці на користь суспільству, висунуту Леніном у його відомій статті «Великий почин».

Опріч описаного мною голоду, тяжких економічних умов, спаду культурности у людських взаєминах, поширення стилю голого командування в керуванні людьми, зловживань трудовими мобілізаціями й т. п., війна принесла тоді з собою ще чимало інших прикрих явищ у різних галузях нашого тилового життя. Нема потреби багато їх описувати, досить і кількох наведених прикладів. Мені хотілося хоч кількома з наведених вище прикладів з тилового життя підтвердити, що Вітчизняна війна була глибоким зламом життя навіть кожного окремого громадянина, чого в такій мірі не приносила з собою жадна з війн. Злам той торкався не лише фізичного, матеріального й трудового статусу мільйонів людей. Він був також травмою душевною, зламом психіки, а іноді й переконань. [...]

Перші місяці війни переживалися особливо тяжко. Гнітили психіку наші невдачі на фронтах і швидке просування ворога... Ось уже окуповано Білорусь, Прибалтику, ось закінчується окупація й всієї України... А потім — Крим, Кубань... Німці вже під Москвою...

Боліла душа від тривожної невідомости про долю України та людей під німцями. Моя ізольованість в ті часи від України, від її життя, долі й подій — справді була повною. У камішловській шпаруні було тихо й глухо. Лише далека, скупа й перекручена луна тих голосних подій — кволо долігала до Зауралля.

Все, що діялось там, на фронтах і поза фронтами, на окупованій ворогом території, — старанно замовчувалося радянською пресою. Дуже рідко до мене долігало дещо через десяти вуста, рідше від людей, що на власні очі та вуха щось бачили чи чули. Особливо щільно лишалося запнутим завісою мовчання те, що діялося на окупованій території. Розповсюджувалися лише відомості про чинені німцями звірства.

А що саме вчинили німці із політичним, державним ладом окупованої України, з її освітою, з її аграрним питанням

тощо, — анічирк! Про повернення поміщиків, правда, говорилося й писалося. Про те ж, чи зорганізовано німцями якийсь уряд України, на яких засадах, з яких осіб — анітельн!

Лише згодом почали долітати глухі вістки, що на окупованій території України шириться «націоналістичний рух» якихось «бандеровців», що там є якийсь президент Мельник і т. п. розрізнені новини. Дехто пошепки запевняв, що там не голодують, як у нас, що харчів там більше й вони дешевші. Від поранених, що побували на українському фронті й лікувалися у Камишлові, я із здивуванням іноді чув, що українське населення далеко не скрізь і далеко не завжди зустрічає Червону армію приязно. Розказували, що якась ціла «сумська армія» передалася на бік ворога, що чимало українців ішло самоохотою в німецьку армію, що в боях після відомої курської епопеї Червона армія багато брала полонених солдатів німецької армії, які виявлялися українцями... Чув я, нарешті, що на Правобережжі й на Кубані буцім то самі батьки силоміць посилали своїх синів-парубків служити до німців. Та наскільки то були масові випадки, наскільки ті чутки були правдою, — для мене лишалося темним. Проте, всі оті чутки баламутили мою душу й каменем лягали на мозок і серце. Ой, яке ж собі горе готують ті люди, — журився я, — хто хоч на якийсь тиждень повірив у німців!..

Тим часом натомість широко буяла агітаційно-патріотична радянська тріскотнява, неймовірно галаслива, хоч і примітивна іноді та груба аж до сорому. Найменший успіх на фронтах роздувався у цілу подію. Наші ж поразки й відступи — замовчувалися. Оголошувалося з останніх лише те, чого вже ніяк замовчати не можна було: залишення радянською армією великих міст, чималих територій.

Та населення якимись шляхами швидше газет дізнавалося про наші поразки. [...]

Військові мобілізації в тилу точилися перманентно; щодня військомат відправляв на фронт потроху людей, вихоплюючи їх з міських установ та з села. Проходили мобілізації добре, але без будь-якого зовнішнього патріотич-

ного галасу й паради, ба навіть похмуро, із зціпленими зубами, із почуттям безвиході: нікуди не сховаєшся від наглого нещастя...

В похмурій стриманості й мовчазності мобілізованих та всього населення, крім здорового чуття патріотизму, сказувалася, безпереч, і «школа» тодішнього сталінського політичного режиму: населення, вишколене й навчене політичними репресіями ще за доби гостро терористичних 1937-1938 років, поводило себе загнuzдано й обережно. Ніхто не дозволяв собі розв'язувати язика й висловлювати сумних думок, якщо вони й виникали. Всюди всі голосно деклямували, заспокоюючи себе й інших, про швидку поразку ворога й хіба лише пошепки, поміж найближчих друзів, дозволяли собі ділитися думками про можливий неуспіх, про політичні бажання й мрії... Тільки молодь, як і належить їй, була бездумно захопленою і вільною від непевності і сумнівів. [...]

Де кілька слів мушу зрештою сказати й про свої, як українця, власні думки, почуття та переживання під час війни.

Особисті мої переживання й настрої були безперечно радянсько-патріотичними. Але в першій половині війни мозок мій краяли іноді гострі протирічні думки, яким деякий час не знаходив вирішення.

Поразки Росії я аж ніяк не хотів і лякався думки про прихід фашизму. Поразка Росії була б на руку лише монархічній чи якійсь іншій суто реакційній реставрації, — а з нею українцям не по дорозі, — казав я собі. Я був і лишався прихильником лише радянського ладу і втрачати його не мріяв. Але гостро хотілося поліпшення радянського режиму, що існував, у бік знищення сталінської системи м'ясорубки і гніту, хотілося бачити гуманні принципи керування радянськими людьми.

І у зв'язку з цим іноді шугала в мозку скажена думка: а чи не допомогли б цьому часом часткові військові невдачі?!. Конче треба, — гарячково міркував я в такі хвилини, — щоб військові труднощі й часткові невдачі здискредитували б

«земного бога» Сталіна та його політичний режим м'ясо-рубки...

Що це було? Прояви поразництва?

Ні. Бо не про поразку думав я. Бажати поразки міг тільки ворог радянської влади. Я певен, що не один я, а й чимало вдумливих радянців тієї доби, почували, свідомо чи підсвідомо, потребу в такій військовій чи громадській ситуації, яка показала б, що Сталін скінчив свою позитивну історичну роль і стає вже гальмом для дальшого розвитку радянського демократизму, а значить і поступу.

Мої тодішні надії, що така ситуація найлегше може створитися через невдачі оборони у війні, були безперечно помилкові й навіть, як це стало ще яснішим для мене згодом, нерозумні для радянського патріота. Така ситуація дійсно створилася й змогла створитися лише значно пізніше, вже аж по війні, коли «культ Сталіна» і його режим наочно для всіх стали зрештою в дієве протиріччя з дальшими творчими можливостями країни. Смерть Сталіна врятувала його від неминучого подальшого осуду народом і партією. Цього йому зрештою не минути б. Вона ж врятувала й партію від можливих деяких подій, бо самозакоханий у собі Сталін, звичайно, не здав би добровільно своїх позицій диктатора, коли б партія захотіла усунути його з тих позицій. [...]

II. ОСОБЛИВОСТІ Й ХИБИ ПАТРІОТИЧНОЇ АГІТАЦІЇ ЧАСІВ ВІЙНИ

Треба віддати належне, агітація була настирлива, дужа, як і належить міцній державі, й давала таку конденсовану сугестію, яка своїм дужим гіпнотизуючим впливом мимовільно підпорядковувала собі кожную людину. Статті, зведення Інформбюро, концерти, промови, радіопересилання, література, театр і т. п. — тримали всіх у полоні розбурханого патріотичного чуття й мислення і накидали психіці мільйонів людей готові зразки, формули, слова й норми для емоцій, для думок і для громадської поведінки. Агітація зробилася фактом колосальної ваги, й одержана перемога у війні в значній мірі залежала й від цього фактору. Це

безперечно. Але з погляду дотримання засад ленінської національної політики вона, на жаль, не була позбавлена, на мою думку, серйозних принципових і тактичних хиб.

Агітація була безперечно дужою по масштабу й по настирливості, але — формальною по змісту. Свідомо чи позасвідомо, але населенню прищеплювався лише всесоюзний патріотизм і підкреслено ігнорувалася або навіть зневажливо замовчувалася любов українних народів СРСР до своїх рідних республік. То була якась навмисне однобока й короткозора агітація.

Проповідь патріотизму з тупою настирливістю зводилася власне до одного: любити над усе Москву! Радіо й газети, романси й пісні, вірші й скетчі — без кінця вихваляли Москву й лише надто рідко й глухо, епізодично й скупо допускалася можливість патріотичної любови до окремих республік. День-у-день газети й радіо твердили, що в слові «Москва» для кожного, мовляв, конденсується, як у фокусі, вся палкість патріотизму, за неї кожен готовий віддати життя й т. п. Любити Москву — це й є патріотизм!.. Все одно: хоч ти й не бував у ній і не бачив її.

Про Київ, Харків, Україну, Білорусь, Грузію й т. д. — майже не згадувалося. Виходило, що любити їх — це патріотизм уже, так би мовити, «другого сорту», навіть патріотизм підозрілий, якщо не явний шовінізм.

Отаким примітив великодержавництва тодішньої патріотичної агітації був безперечно серйозною політичною помилкою, що межувала навіть із політичним злочином. Своім великодержавницьким душком вона без потреби дратувала почуття національної гідности українних націоналів. Явно бракувало чутливого політичного підходу до них.

Порушувалася вимога Леніна бути в національній політиці чутливим до «ображених націоналів». У своїх записках (тоді ще, правда, не опублікованих, але безперечно відомих для членів ЦК КППС) Ленін писав:

Ничто так не задерживает развития и упрочения пролетарской классовой солидарности, как национальная несправедливость, и ни к чему так не чутки «обиженные» националы, как к

чувству равенства, хотя бы даже по небрежности, хотя бы даже в виде шутки, к нарушению этого равенства своими товарищами пролетариями.

А «равенство» — тоді справді порушувалося...

Признаюся — мене це дратувало. Бо я й сам, наприклад, ніколи не був у захопленні від Москви як міста. Я справді захоплено любив Ленінград, але метушлива та бюрократична, чванькувато-холодна Москва, хоч вона й була вже соціалістичною, — для мене в передвоєнні часи все ще лишалася в якійсь мірі символом російського централізму й колоніалістських тенденцій, ще не вижитих після царату. Слова М. Лермонтова:

Москва, Москва! Люблю тебя как сын,
Как русский, — сильно, пламенно и нежно,

— а також слова білоруського поета Янки Купала:

День добрый, Москва молодая,
День добрый, родная столица!

— як і вихваляння Москви Тичиною, Бажаном та ін. українськими поетами, сприймалися мною тоді в значній мірі як риторика; я їх вповні поділяв, але лише розумом, менше серцем. Бо я знав і все ще не в силі був забути справжню історичну колоніальну роль Москви щодо України.

Із буденних сучасних зустрічей, знайомств та балачок я знав тоді, що великоруська й «общеруська» інтелігенція, навіть партійна, в масі своїй все ще дивилася на Україну очима видатного, талановитого «общеруського» письменника І. Буніна, який писав у 1933 році: «Прекраснее Малороссии нет страны в мире. И главное то, — что у нее теперь уже нет истории, ее историческая жизнь давно и навсегда кончена. Есть только прошлое, легенды о нем, — какая-то вневременность. Это меня восхищает больше всего» («Лика»).

А видатний письменник-великорос А. Островський одверто писав, що він був патріотом Москви саме через те, що вона для нього була втіленням великодержавницьких великоруських впливів на інші народи Росії. «Москва — па-

триотический центр государства, — писал він, — она недаром зовется сердцем России... Через Москву волнами вливается в Россию великорусская народная сила».

Саме за оце «вливання», яке в історичній практиці досі мало вигляд одвертого чи прихованого національного гніту, — я й почував до Москви стриману обережність; мій патріотизм громадянина СРСР і патріотизм Островського — не збігалися...

Патріотична ж агітація воєнної доби якраз і запроваджувала патріотизм в стилі великороса Островського, себто з великодержавницьким присмаком...

Допіру сказане, проте, аж ніяк не значило, що, люблячи безпосередньо Україну, я виключав собі любов до руської культури, до чудесних поезій Пушкіна, до геніальних творів Л. Толстого, новель А. Чехова й т. д.

Та немає нічого дивного в тому, що хоч я й можу щиро милуватися, наприклад, музичною своєрідністю великоруської народної пісні, так само як і грузинської, вірменської тощо — проте лише рідні мені мелодії здатні найглибше зачепити мої найінтимніші емоції. Дуже подобається мені, приміром, великоруська лірична хорова пісня композитора В. Захарова «И кто его знает...» або прекрасна народна грузинська пісня «Суліко», — проте слухання хору імени П'ятницького чи великоруських частушок завжди для мене поєднується, нічого не вдієш, з відчуттям чимсь чужої мені азійччини. Так само я аж ніяк не зміг, як не намагався, захопитися татарськими, башкирськими чи узбецькими піснями...

Вважаю, що це звичайне явище для кожної людини з-поміж націоналів, хто, як і я, музичної освіти й широких, спеціально розвинених музичних смаків і розумінь — не одержав. Людина, люблячи в міру свого природного розуміння культурні цінності всього людства, всіх націй, — найглибше кохає й відчуває все ж своє, рідне. То є нормальний, прищеплений рідним оточенням патріотизм, і нічого від шовінізму в ньому немає.

Ось чому я й вважав, що нав'язування народам СРСР в

обов'язковому порядку «любити Москву», мліти від примітива великоруських частушок і т. д. — було тоді формою великодержавницького централізму й шовінізму. Тим нав'язуванням сталінський уряд підміняв глибшу виховну роботу над формуванням у населення свідомого, глибокого загальнонорадянського, всесоюзного патріотизму; при чому думаю, що уряд робив цю помилку не тому, що не вмів чи не міг повести такої поглибленої виховної роботи (комуністична партія може, коли захоче, гори звалити!), а тому, що уряд, керований Сталіном, сам був тоді хворий на великодержавницькі тенденції в національній політиці.

III. ОСОБЛИВОСТІ ПАТРІОТИЗМУ В УМОВАХ СРСР І ЛЕНІНСЬКИЙ ЗАПОВІТ В РАДЯНСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ

Але переходжу зараз до важливого питання про саму присутність патріотизму та про його форми в умовах СРСР, себто в умовах державного союзу суверенних, радянських, національних республік.

Не треба змішувати два поняття: патріотизм український (окремих республік) і патріотизм загальнонорадянський (всесоюзний), і тоді вся проблема стає яснішою.

І. Еренбург дає прекрасну формулу для розрізнення цих понять. Говорячи про взаємовідносини руського (в розумінні великоруського або ересефесерівського) патріотизму із радянським (в розумінні всесоюзного), він вдало формулює: «Советский патриотизм — естественное продолжение русско-го патриотизма».

В умовах СРСР існує дві форми або два шаблі радянського патріотизму: перший шабель, нижчий, то є питомий республіканський, прищеплений рідним оточенням патріотизм, як, наприклад, патріотизм — український, грузинський, білоруський, татарський, великоруський (руський) і т. д.; другий шабель, шабель ширший і вищий, — то є всерадянський (всесоюзний) патріотизм, створений державним співжиттям окремих національних республік у спільному

державному організмі; він включає в собі любов до СРСР як до спільної велетенської батьківщини.

Про великоруський (руський) патріотизм, правда, треба говорити окремо. Він мав і ще досі почасти має особливе забарвлення й становище через те, що належить пануючій «великій» нації. Його врівень з іншими республіканськими патріотизмами доводиться ставити умовно. В такій же мірі Ленін розрізняв, наприклад, поняття націоналізму.

Необходимо отличать, — писав він в кінці 1922 року, — национализм нации угнетающей и национализм нации угнетенной, национализм большой нации и национализм маленькой. По отношению ко второму национализму почти всегда в исторической практике мы, националы большой нации, оказываемся виноватыми в бесконечном количестве насилия, и даже больше того — незаметно для себя совершаем бесконечное количество насилий и оскорблений.

Ігнорувати оці особливості великоруського патріотизму в його «історической практике», отже, ніяк не доводиться...

Ілюстрацією до сказаного може бути хоч би така моя розмова влітку 1945 року на курорті «Куртї» з заслуженою вчителькою РСФРР, орденоноскою А. Обуховською, людиною глибоко культурною, гуманною й розумною. Я її запитав:

— Ви, Ганно Дмитрівно, вже давно живете в Свердловську?

— О, вже багато років.

— А раніше — де жили й працювали?

— Жила в Гомельській області, в Білорусі. Вчителювала там. А коли нас там вже надто потисли в справі білорусизації, то я не витерпіла й виїхала...

— Вимагали від вас знання білоруської мови?

— А так. Уявіть собі: в місті, де я вчителювала, відчинили лише одну руську школу, дев'ять шкіл єврейських, а останні — білоруські!.. Євреї заявляли, що вони й вдома навчать дітей говорити по-єврейському й вимагали руських шкіл. Не розумію — навіщо це насильство: хай кожен вчить дітей тою мовою, якої забажає..

— Ну, а як тепер там, в тому місті, не знаєте? Скільки там тепер білоруських шкіл?

— Ще б пак! Тепер там всього лише одна білоруська і одна єврейська школа, а решта — всі руські! От це правильно!

Коментарії до цієї розмови, як кажуть, зайві... Коли культурна, розумна, гуманна й поступова людина так мислить, то що вже говорити про весь загал рядових великоросів, бездумно перейнятих старою колоніальною психологією «собирателів» руської землі, психологією адептів дореволюційної «єдиної неділимої», що її рештки вчуваються ще й досі серед багатьох інтелігентів.

Змішувати згадані вище два шаблі патріотизму, що реально існують — не слід. А тим більше не слід перекривати й підмінювати окраїнні республіканські патріотизми, такі природні й глибокі для місцевих людей, патріотизмом загальнорадянським, хоч він і є вищим над першими. Підміна ця по суті просто неможлива, бо всерадянський патріотизм, як влучно формулював Еренбург, народжується, впливає із патріотизмів окраїнних. Будемо гнітити окраїнні патріотизми — зникатиме й патріотизм всерадянський як патріотизм всесоюзний: це — закон становлення чи нищення останнього.

Спроби підмінити або й задавити, як це у нас іноді зустрічалося, руським (або, як частіше кажуть, «общеруським» патріотизмом) будь-який з окраїнних (республіканських) патріотизмів — є не що інше, як прояви на практиці великоруських великодержавницьких тенденцій.

Для українців свідомий всерадянський (себто всесоюзний) патріотизм може бути лише як продовження гарячого патріотизму українського. Бо в такому разі українець казатиме: я люблю СРСР, поперше, тому, що Союз захищає мою Україну, робить її народ щасливим, вільним, не гнітить її, дбає про її добробут і розвиток, збагачує її духове життя; подруге, я люблю СРСР як соціалістичну батьківщину за мотивами, подібно висловленими колись Леніном про великоруський патріотизм (гордість за революційні досягнення

й за поступову провідну роллю у світі); потретьє, я люблю його, нарешті, тому, що зжився з руською культурою й з її багатствами, які, як загальні для Союзу, є й моїми культурними, духовими багатствами. Все це поважні й дуже серйозні причини для того, щоб палко, щиро й віддано любити Радянський Союз соціалістичних республік, — і не в тій образливій формі національного самозречення, якого вимагають шовіністи-великодержавники, а вільно, з власного потягу й довір'я.

Великий Ленін глибоко й чуйно розумів потяг колишніх «окраїнних націоналів» до рівноправності. Ще більше: Ленін вважав розумним встановлення навіть деяких преференцій, пільг чи переваг для гноблених у Росії націй — в порядку «возмещения» минулого гніту. Ось Ленінові слова про це:

Интернационализм со стороны угнетающей или так называемой «великой» нации (хотя великой только своими силами, великой только так, как велик держиморда) должен состоять не только в соблюдении формального равенства наций, но и в таком *неравенстве* [підкреслення моє], которое возмещало бы со стороны нации угнетающей, нации большей, то неравенство, которое складывается в жизни фактически. Кто не понял этого, тот не понял действительно пролетарского отношения к национальному вопросу, тот остался, в сущности, на точке зрения мелкобуржуазной и поэтому не может не скатываться ежеминутно к буржуазной точке зрения («К вопросу о национальностях или об "автономизации"»).

Глибокі слова! Їх слід розцінювати як ленінський заповіт у радянській національній політиці щодо народів СРСР. Треба домагатися, щоб Радянський Союз постійно поліпшував свою внутрішню національну політику. Тут — недобробки ще й досі великі. [...]

IV. ВІЙНА ЯК ДУЖИЙ АСИМІЛЯЦІЙНИЙ УДАР ПО УКРАЇНІ

Для мене було ясно з самого початку, що війна для України буде страшним черговим історичним кровопусканням... Знову потечуть ріки української крові, — журився я,

— знову безліч українського населення, частина вільно, а більша частина з примусу, покинуть батьківщину й розвіюються по чужих місцях... Історична доля знову шматуватиме Україну, нищитиме її самотність, людей, народну культуру, мову, добробут.

Так воно справді й сталося. Німці хапали населення й, як робочу худобу, гнали до себе на панщину. Десятки й сотні тисяч українців гинули в Німеччині від голоду й надсильної праці.

Перед приходом же німців — теж десятки тисяч українського населення — хто самоохотою, а хто й з примусу — евакуювалися у Великоросію, Середню Азію, на Сибір, Урал, Алтай, Поволжя й т. д., — і багато з них там і лишилися.

По звільненні німцями окупованої ними території — радянська влада, повернувшись, почала свої виселення та репресії. Не тільки щодо тих, хто справді співробітничав з окупантами, а часто й щодо тих багатьох бідолашних мешканців, хто з примусу мусів щось робити на окупантів. Рясно посипалися репресивні, примусові виселення й переселення з України. Зараз же по скінченні війни з'явилися ті українські виселенці й у нас на Уралі, чомусь спочатку переважно жінки, — з тих, що одружилися було з німцями під час окупації...

Цілими гуртами, окремими поїздами, під назвою примусових «командировок на невизначений термін» — висилано з України також багатьох службовців: залізничників, вчителів, медичних робітників тощо, — до Архангельської й інших північних областей або на Далекий Схід чи в закутки Середньої Азії... Серед таких «командированих» опинилася й моя сестра, закинута на фельдшерську роботу в непривітний Котлас...

В той же час на Україні органи НКВД кинулися вишукувати «націоналістів», проявляючи перебільшену проти здорового глузду ретельність. Знову — ув'язнення, знову репресії на многострадальне корінне населення...

Чутки ж про дешеве життя, про багаті харчі, про врожаї

і добробут на звільненій від німців Україні — розпалили апетити зголоділих мешканців центральної Росії, і вони хмарою посунули на теплі посади та на солодкі українські хліба, їдучи туди здебільшого з почуттям зверхности до «хахлів» і з нехтуванням тубільного населення, його мови та культури, несучи з собою в подяку за хліб та сіль явочну зливу русифікації.

Друга світова війна фатально стала для України черговим історичним етапом вимушеного національного нівельювання та «общеруської» асиміляції...

V. ВИБУХ ВЕЛИКОДЕРЖАВНИЦЬКИХ ТЕНДЕНЦІЙ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Немає нічого бридкішого за національну ворожнечу. Національна ворожнеча — моральне й соціально-політичне гниття.

Дружнє співжиття народностей — обов'язкова передумова соціального й культурного поступу людства. [...]

Як правдиво трактував Ленін, ми за дружбу рівноправну, а не за таку, коли один із друзів привласнює собі «керуючу» роллю, а другий мусить самозречено обмежуватися становищем «керованого»... Ми проти подібної «дружби». Погодитися на привілеї для великоросів, на їхню зверхність тільки тому, що вони «велика» й історично пануюча нація, — було б втратою дружби й рівноправних відносин.

Конче треба, щоб великоруський народ і його інтелігенція в практиці подальшого з нами історичного співжиття в соціалістичному союзі показали б, що вони збуваються своїх звичних великодержавницьких — прямих чи прихованих — тенденцій зверхности. На жаль, тенденції ці все ще на диво живучі. За воєнних часів вони раптом шалено зросли.

На ілюстрацію до того можна із багатьох інших вказати хоч би й на два таких перших-ліпших факти, що зараз спали мені на думку й досить яскраво заманіфестували в дні війни зміцнення в радянському уряді великодержавницьких великоруських тенденцій: а) на затвердження в 1944 році великодержавницького тексту нового державного гімну

СРСР і б) на промову Сталіна на бенкеті маршалів і генералів 24 травня 1945 року. Розгляньмо кожен з цих фактів детальніше.

В державному гімні, в самих перших його рядках, вказано з навмисним притиском, що Радянський Союз створила іменно Великоросія, а не хто інший:

Союз нерушимый республик свободных
Сплотила навеки Великая Русь.

Коли вперше я прочитав оці рядки гімну, я буквально отетерів. Я ніяк не міг збагнути: навіщо, з якою метою отак підкреслюється «об'єднітельная» роль великоросів?!. Чому саме для ЦК КПРС, який апробував текст гімну, треба було отак яскраво демонструвати історичні традиції Івана Каліти?.. Чому, замість офіційних реляцій, що доти існували, що Радянський Союз, мовляв, створено ініціативою всіх радянських республік, чому, замість раніше поширюваної версії, що Союз створено ініціативою Леніна, а також М. Фрунзе, який на той час був членом українського уряду, — тепер раптом дано, офіційно й назавжди, констатацію й підкреслення, що його створили, ніхто інший як великороси? Чи не є це образою для «доброї волі» інших народів Союзу або нехтування їхньої історичної волі? Чи не звучить у зв'язку з цим увесь гімн щонайменше неввічливістю, безтактовністю до інших національних республік?..

Як виявилось, великодержавницькі рядки гімну не були випадковими чи помилковими. Трохи згодом це з'ясував сам Сталін у своїй «промові-тості», коли він в ньому сказав:

Я пью прежде всего за здоровье русского народа потому, что он является наиболее выдающейся нацией из всех наций, входящих в состав Советского Союза. Я поднимаю тост за здоровье русского народа потому, что он заслужил в этой войне общее признание, как руководящей силы Советского Союза среди всех народов нашей страны. Я поднимаю тост за здоровье русского народа не только потому, что он — руководящий народ, но и потому, что у него имеется ясный ум, стойкий характер и терпение.

Отже, ясно як день: великороси — «руководящий народ». Великороси в Радянському Союзі — керуючі, а ми, українці — тільки керовані... Й у нас проти великоросів бракує «ясного ума, характеру» — й поготів — терпцю...

Формула була ясна й жадних коментарів, як кажуть, не вимагала. Їй виголошено найвідповідальнішою тоді людиною в уряді й у комуністичній партії й оголошено у газетах...

Виступ Сталіна із славослов'ям виключних особливостей руських у порівнянні з іншими народами нашої соціалістичної держави, на мою думку, був, кажучи по-руському, надто «не умным»... Сталінові, як «обруселому інородцеві», в цьому вчинку явно забракло розуму й благородства.

Куди вище за марксиста Сталіна в цьому виявився немарксист, а граф і аристократ з походження Лев Толстой, який сказав: «Если я сам видел *особенные* черты в русском народе, выделяя русских мужиков как обладателей особенно привлекательных сторон, то каюсь. Каюсь и готов отречься от этого»... Бо, як справедливо додав Толстой, «симпатичные черты можно найти у всякого народа» (З мемуарів В. Булгакова).

В подальших словах свого тосту Сталін одверто з'ясовує, за віщо саме він дає таку виключну упривілейовану оцінку великоросам: виявляється, за те, що вони «в моменты отчаянного положения в 1941-42 гг.», — коли радянська армія відступала, — не зіпхнули уряд, не збунтувались, а також за те, що вони сліпо довіряли урядові й безкритично йшли за ним. Це довір'я — й забезпечило перемогу над фашизмом, — каже він.

З останнім твердженням треба погодитись: якби тоді виник заколот у Радянському Союзі, то, звичайно, російська армія не перемогла б німців. Але з твердженням, що великороси як народ під час війни так себе поводити саме тому, що у них, на протилежність іншим народам Союзу, єсть якийсь властивий йому виключний «ясний ум, стойкий характер и терпение», — аж ніяк не можна погодитися. Це комплімент голослівний і шовіністично-великодержавницький.

Так Сталін говорив, мабуть, тому, що не міг пробачити деяким народам Союзу тих визвольно-національних рухів, хитань та окремих проявів неприязні до Росії або, навіть, подекуди, й формувань антируських військових частин, — які частково з'явилися по окраїнних радянських республіках під час окупації їх німцями.

Урядові Сталіна в свій час ці факти вчинили немало політичних неприємностей. На українській, наприклад, території організувалися окремі антируські націоналістичні партизанські загони; це не точно; українських націоналістів німці ловили й жорстоко переслідували, бо вони виступали і проти Росії, і проти Німеччини; немало військових частин, у тому числі буцім то ціла якась сумська армія (чи дивізія? я точно не знаю) перейшла до німців; майже по всій окупованій Україні виникали окремі осередки націоналістичного руху «бандерівців» під визвольно-антирадянськими гаслами.

Кримські татари під проводом німців організували, як розказують люди, окремі міцні антируські військові загони, що після поразки німців у Криму ще тижнів зо два билися з руськими й по деяких місцях уперто не пускали їх до Криму.

Дагестанці — надіслали в подарунок Гітлерові найкращого жеребця із своїх табунів і т. д. і т. п. Білоруси, лотиші, литовці, поляки — теж мали якісь подібні гріхи за собою.

Але оці дрібні заворушення, надії поодиноких груп населення на самостійність тощо, — не носили масового характеру. Групи ті були ізольованими в своїй діяльності й здебільшого кволими, проте симптоматичними в своїй появі. Вони спостерігалися закономірно по тих окраїнних республіках, які дужче відчували в рамках радянської національної політики все ще не віджиті великодержавницькі традиції зверхности з боку Москви. І нічого дивного в їхній появі немає. Це було потвердженням тому, що на той момент радянська Росія ще не зуміла любовно, широко й назавжди прив'язати поступові національно-свідомі елементи окраїнних народів до себе, ще не змогла переконати їх в знищенні старих централістських кривд від Москви.

Сумною правдою є й те, що ці окраїнні визвольно-

націоналістські рухи під час війни в усіх випадках підхоплювала, політично офарблювала й навіть очолювала антикомуністична контрреволюція. Але того й треба було сподіватися. Хто був тоді не з СРСР, той був з контрреволюцією...

Самий же факт появи отих націоналістичних рухів переконливо свідчив, що національна політика тодішнього радянського уряду безперечно мала хиби. Інакше згаданих рухів не було б. Війна як лакмусовий папірець виявила, хай поодинокі й глибоко досі приховані, але наявні негативні чуття певних прошарків окраїнних народів до колишньої мачухи-Росії. І винуватити за ті чуття треба не самих тільки їх.

Як же саме марксист Сталін відповів тоді на ті окраїнні сепаратистські хитання? Він нічого розумного за адміністративні по формі й за великодержавницькі по змісту кари так і не придумав... Ось факти.

Протягом війни, в порядку репресій за недостатній радянський патріотизм, ним скасовано національні автономії балкарського, чеченського, інгушського, калмицького й карачаївського народів. Той політичний вчинок був обурливим насильницьким актом і національною образою для народів, а з політичного погляду являвся ганебним актом дискредитації основних засад ленінської національної політики. Зроблено це Сталіном потай від громадськості: в тогочасних газетах — нічирк!.. [...]

У великоросів, як у пануючої нації, не могло існувати й не існувало якихось національно-визвольних рухів. Від кого їм національно визволятися? Від самих себе?! Великоросам нема куди сепаруватися. Не сепаратистські, а, натомість, централістські чуття можна їм закинути як психологічно їм властивіші з огляду на колишню кількасотрічну їхню пануючу роллю в «єдиній неділимій» Росії.

Історична традиція, звичні гасла «єдиної Росії» тощо — привчили дивитися на Україну, Білорусь, Латвію, Естонію і т. д. як на «свою» територію. Через це кожен великорос чи «общерос», не відчуваючи будь-яких національних хитань та

роздумів, одухотворений лише звичними, хай високими, але централістськими державно-політичними ідеями, не мав жадних сумнівів щодо національної політики всесоюзного уряду, й йому доводилося битися з німцями однаково уперто на любовій з окраїнних республік Радянського Союзу. «Потому что не было другого выхода», — як пояснив у своєму тості сам же Сталін, тим самим допустивши, що перед іншими, окраїнними, народами могли виникати, хай ілюзорні, але якісь інші виходи.

Отже, ясно, що не наявність якогось особливого національного розуму, характеру й витривалості, а лише минулими історичними обставинами й традиціями та теперішнім радянським всесоюзним патріотизмом централістського забарвлення й пояснювалася ортодоксально-вірнопідданча під час війни поведінка великоросів, порівнюючи з нетривкою поведінкою деяких солдатів інших республік Радянського Союзу...

Тому й увесь згаданий вище комплімент Сталіна великоросам не можна інакше розцінювати, як тільки нетактовний, шовіністично-великодержавницький за своїм походженням, політичний ляпсус. [...]

На жаль, не одному лише Сталінові можна закинути оте «пересалювання». Цинізм деяких робітників із сталінського оточення в справі «розв'язання» національних проблем під час війни досяг рекорду. Ленінські засади розв'язання національного питання безоглядно порушувалися.

Ось, наприклад, деякі факти, старанно замовчувані тоді газетами і відомі мені лише з усних переказів (я чув про них від компетентних партійців-комуністів).

Радянський уряд у 1944-1945 роках виселив з Криму всіх татар. Виселенню підлягали поспіль усі, незалежно від того, чи хто винний у чомубудь, чи ні, аби тільки належав етнографічно до татарської національності...

Таке ж саме посполите виселення проведено у Дагестані. Там, як розказував мені очевидець-партієць, — у слушний момент було подано залізничні вагони та військовий автотранспорт, і людей протягом кількох годин загнали у них

як отару, й вивезли... Однаково — і селян, і інтелігенцію, і старих, і малих — всіх! Без речей, без майна, тільки з тим, що в руках було. І що дивно: не зважали ні на приналежність до комуністичної партії, ні на радянські заслуги, ні на минулу працю, ні на що! Аби тільки належав до даної «штрафної» національності!..

В перші ж роки війни в такий же спосіб виселено на Сибір і на Північ цілу Республіку Німців Поволжя, всіх до вигрібу...

Стара, як світ, відома ще з монархічних часів практика. Не можу втерпіти, щоб не провести аналогії з юдофобською практикою царського уряду часів Першої світової війни. М. Горький у червні 1915 року (в листі до С. Малишева) писав:

Вы не можете представить, что теперь делают с еврейским населением Польши! Уже выслано до полумиллиона, высылали по 15-20 тысяч; все еврейское население города — в 24 часа! Больных детей грузили в вагоны, как мороженный скот, как поросят. Тысячами люди шли по снегу целиной, беременные женщины дорогой рожали, простужались, умирали старики, старухи. Ужас! Говорят, что массовое обвинение евреев в измене, предательстве вызвано желанием объяснить наши военные неудачи и задушевать действительное предательство мясоедовых и К^о (т. 29, стор. 336-337).

Як бачимо — точнісінько та ж сама «техніка» розправи з нацменами, що й в сталінській практиці... Де ж тут, питаю, «марксистський підхід» до національної справи?! Хіба можна за крамолу окремих людей репресувати й майже нищити (геноцид!!) усю націю, народність в цілому? Чи є тут якась, в розумінні порушення гуманності, істотна різниця між тим, що робили колись російські царські чиновники, а пізніше фашисти-німці, які знищили порядком репресій, наприклад, усіх чехів у Лідіце й французів ув Орадурі, — й тими репресіями масових виселень, згаданими вище, які чинив Сталін?

Нелюдська практика масових виселень частково застосовувалася тоді й до українців (Галичина, Буковина й ін.), і до білорусів, поляків, обрусілих німців і багатьох інших

народів Радянського Союзу. Але 30-40 мільйонів українців не викинеш з їхньої батьківщини так, як, приміром, викинуто кримських татар з Криму. Тому їх, а також інші численні народності, вже висилали вроздріб, хоч і великим сумарно числом. Та під кінець війни й на протязі 2-3 років після неї щоденно, довгими ешелюнами люди окраїнних народів, з числа перебулих під німецькою окупацією або у німецькому полоні, — систематично засилялися на північ.

Моя сестра, що пережила окупацію під Харковом і теж потім (не з власної охоти) опинилася на півночі, в Архангельській області, листуючися зі мною, писала мені іноді звідти про оті ешелюни, вживаючи, з огляду на цензуру листів, обережних виразів. [...]

Цікаво, що під час війни в деякій мірі відродилися в офіційних колах навіть старі, дореволюційні юдофобські тенденції й настрої. По окремих ділянках державної й громадської діяльності радянськими установами розпочато, потаємки, запровадження часткових обмежень для євреїв: у прийомі їх на роботу чи у висуванні на громадські посади, на взірць старої «процентної норми» царського уряду... А пізніше, після війни, Сталін вкупі з Берією вславився ще й бучним й некрасивим переслідуванням видатних учених-євреїв, професорів медицини (Вовсі, Йофе, Коган і ін.), буцім то як сіоністів-терористів, які потім були по смерті Сталіна повністю реабілітовані. Дивуватися оживленню юдофобства не доводиться: воно було природним наслідком і функцією розквіту під час війни згубних для лєнінської національної політики шовіністичних тенденцій великоруської зверхности. [...]

32. Обчухрана сестрина доля (1938-1957)

В багатьох своїх фактах і етапах сестрина доля була властивою пересічній долі рядової інтелігентної людини мого покоління. Тому й вважаю за корисне зараз розказати про її долю дещо детальніше.

Сестра завжди була інтелектуально розвиненою лю-

диною, мала чималий природний розум, кохалась у літературі, мала естетичний смак, гостру спостережливість, критичне мислення, внутрішню витримку і розважність і стреміла до самоосвіти.

Але в своєму політичному розвитку, треба казати правду, сестра не піднімалася над звичайним обивательським рівнем свого оточення. Чоловік її, Чеслав, будучи по-обивательському полохливим і людиною аполітичною, — теж не міг сприяти політичному розвитку своєї дружини та культуриванню громадсько-політичних інтересів у своїй сім'ї. Тому в їхньому житті про якісь свідомі політичні антирадянські дії так з боку Чеслава, як і з боку сестри, як рядових інтелігентських обивателів, — не могло бути, звичайно, й мови.

Я це мушу підкреслити, бо в роки «єжовщини», коли безліч інженерів у південних залізницях за ніщо було похапано й закатовано засланнями, — потрапив до тієї «м'ясорубки» й Чеслав, хоч він і уникав з ляком усього, що в будь-якій мірі могло нагадувати нельояльність до радянської влади. Чеслава заарештовано на початкові 1938 року, й він зразу ж пірнув «у безвість»...

Сестра як вірна дружина оббивала пороги всяких політорганів та слідчих, уперто й напосідливо добиваючися — де Чеслав? завіщо заарештований? яка його доля? чим йому допомогти? й т. д. Та надаремно: їй грубо в усьому відмовляли, іноді навіть глузували й погрожували...

З казанної залізничної квартири сестру швидко вигнали, довелося оселитися на приватній, на «Сортировці» (передмістя Харкова), продовжуючи клопотатися про Чеслава та турбуючися в ті трудні голодні часи про годування й утримання школяра-сина... Щоб було з чого жити, почала працювати фельдшером у медичній установі.

Аби відчепитися від молодичі, що вболівала за заарештованим чоловіком, органи політрозшуку спочатку загрожувала сестрі репресіями, потім кілька разів учиняли їй застрашуючі «допити», й нарешті через шість місяців після арешту її чоловіка заарештували (1 вересня 1938) й її саму,

одвезли до Харкова й укинули на Холодній горі у тюрму...

Тримали її в тюрмі три місяці. Син Аля, учень 8 класу (йому було тоді 16 років), зостався однісінький, самотній... Знайшлися добрі люди, що с'як-так годували його у той голодний час та давали якийсь притулок. Що пережив тоді бідолашний хлопець морально, годі й уявити... Дуже страждав також і з недоїдання й голоду...

Одного разу, не в силі зносити голод, пішов до НКВД прохати призначити його кудись на роботу (без дозволу НКВД тоді отаким обездоленим, чії родичі під арештом, роботи не давали: хоч здихай!). Там зустріли його глузливо й без потреби жорстоко:

— Твой отец и мать, — казали йому, — вредители. Они уже сосланы... Забудь о них.

Роботи не дали, сказали, щоб через кілька днів ще раз прийшов... А через кілька днів — мати вернулася з тюрми.

Про перебування в тюрмі сестра багато років пізніше (у 1947 році), під час нашого побачення з нею у нас у Камішлові, розказала потворні речі. Жалкую, що я тоді не записав її розповіді, а зараз, пишучи ці рядки, вже встиг багато забути.

Жіноча камера, куди впили сестру, була переповнена. Арештантки гвалтом заперечили проти прибуття ще одної й спочатку навіть «не приймали» її (мов би вона була винна в своїй появі серед них?!). Зіна від переживань арешту, від пекучого душевного болю за кинутим напризволяще школярем-сином і від цієї образливої зустрічі її у камері — не витримала й розпачливо розплакалась... Одвели її місце на перших порах коло самої «параші». Кілька перших днів вона й містилася коло неї... Дух від параші мутив розум. Спорожняли ж парашу й обробляли хлором — лише раз на добу, під час роздачі їжі.

Спали «колхозами»: два тапчани, присунувши один до одного, стуляли щільно й на них впоперек лягало вже не двоє, а почетверо й більше жінок; таку комбінацію й звали поміж себе «колхоз». Жили дружньо. Були й випадки колективного, як протест, голодування. Внутрішній побут і

порядок підтримувався колективно виробленими правилами. Арештантки й тут, в ув'язненні, ухитрялися займатися своїми суто-жіночими ділами: навіть краяли й шили. Голок не було, замість них користувалися риб'ячими кістками з їжі; черепки з розбитої тарілки правили замість ножів і ними навіть краяли, наводили манікюр тощо.

Адміністрація тюрми, боячись якихось назріваючих «демонстрацій» з боку в'язнів, робила перед революційними святами (Жовтневої революції, 1 травня й ін.) жорстокі труси. Відбирали, між іншим, все червоне — кохти, спідниці тощо, — а після свят повертали їх назад власникам.

На допити сестру водили рідко; на них домагалися фактично лише одного: щоб вона оббрехала свого чоловіка чи щоб наклепала на когонебудь із знайомих. Певної якоїсь статті карного кодексу їй не було пред'явлено. Її тримали в тюрмі просто в порядку репресії (з порушенням всяких норм юридичної законності) за те, що вона активно клопоталася за свого заарештованого чоловіка.

Останній момент перебування її в тюрмі співпав з так званою «ліквідацією ежовщини». В ті дні, розказувала сестра, кілька слідчих, що «працювали» у підвалах будинку Управління Південних залізниць, заподіяли собі самогубство, позастрелювались... А у тюремному дворі на Холодній горі й у НКВД, — це бачили й в'язні — кілька днів підряд тюремники палили у жаровнях великі в'язки якихось паперів... Саме після цих днів сестру й випущено з тюрми.

По звільненні з тюрми, замість паспорта, сестрі видано тимчасового документа, тривалістю на один рік, як «адміністративно-зсильній» (!), без права виїзду з району Харкова; проте, в самому місті жити не дозволили, а запропонували жити не ближче 50 км від нього.

Для неї почалися найтяжчі дні... Ні їй, ні синові не було де подітися. Квартири немає. Три місяці тинялася, тулячись то по знайомих, то в лікарні, скрізь, де щастило ніч переспати. Сиділа годинами на садових ослонах по міських скверах... Поїхала в Тростянець, там деякий час блукала між людей на станції Смородино, тулилась у колишньої ще

за батькового життя хатньої наймички нашої матері, в Ульянові...

Згодом, вернувшись до Харкова, все ж поволі влаштувалася на постійну роботу в лікарні й жила в Люботині (Мереф'янська вул., 13). Тут і застукала її війна.

Війна принесла сестрі найжорстокіший удар: втрату свого єдиного сина... Сталося це так.

Син гостро переживав трагедію родини. Загибель батька, нізачо заарештованого й безвість засланого, ув'язнення матері, материне страждання з голоду, її опухлий вигляд і поневір'яння роз'ятрили у нього пекучу любов до своєї матері й безмежне вболівання за її долю й здоров'я.

І от він надумав самовідданий трагічний вихід, як врятувати матір від голоду, здобувши добру харчову пайку. Можливо, хтось нерозумний і нечесний з оточення підказав йому той ганебний вихід; чесного ж товариша, який би розкрив юнакові зворотний бік медалі, себто ганебну сторону наміченої форми реалізації його благородного пориву врятувати матір, коло його на той момент не було. Син пішов найнятися, як він думав, «тимчасово», до поліції, заради пайки... Була й побічна жертвенна думка: рятувати радянських людей...

Сестра ахнула, опинившись перед явочним фактом, перед непоправною помилкою сина...

А скоро радянська армія раптом ударила на німців, вигнала їх з Харкова й погнала геть на захід. Німці силоміць забрали з собою Алю, й він десь так і загинув... Сестра лишилася самотньою як палець!..

Так безглуздо й знеславно загинув юнак... Його загибель не тільки незагойною раною лягла назавжди на душу його матері, але й стала за причину нових репресій проти неї: у квітні 1944 року її в числі багатьох інших залізничників вислали з Харкова. Зроблено це в формі «примусової командировки». Її «командировано» на роботу за спеціальністю (фельдшером) на північ, на Печорську залізницю, у місто Котлас, Архангельської області.

Для мене це було несподіванкою. Війна ще тривала,

коли я раптом одержав сестриноного, писаного олівцем і вкинутого нею у поштову скриньку 6. IV. 1944 на станції Пенза листа, провіреного військовою цензурою, згорнутого трикутником без коверти й доплатного. З подивом і тривогою прочитав я в ньому такі рядки:

... За один час вся моя судьба перевернулася... Я уже в дорозі. Получила командировку на Печерскую дорогу працювати по спеціальності, їду до ст. Котлас. Їду не одна, в одному вагоні со мною 6 учителів, я і декількох чоловік со служби шляху. Їдемо з краватками, речами. Вообще йде велике переселення народів з України на північ. Як надолго — не знаю, може бути, і назавжди. Духом не падаю, яка там життя — увидим. Везде люди живуть. Їдемо досить швидко, нас їде ешелон в декількох вагонах, все — свої, люботинці, різних служб. Да і на інших станціях те ж саме робиться... Жаль покидати свою рідну сторону. Вероятно, увидеться тепер уже ніколи не прийде...

Форма вислання з України у вигляді «примусової командировки» була цікавою адміністративною вигадкою, якої тоді зазнали на собі чимало українців. Вислана в такий спосіб людина не позбавлялася громадських прав, мала і паспорт, і профспілковий квиток і могла під час своєї тарифної відпустки з'їздити на Україну з безкоштовним залізничним квитком (таким квитком кожен залізничник користувався раз на рік) і т. д. Людина лишалася мов би «вільною», а фактично була висланцем з рідних місць [...]. Так висилали тоді тих людей, за якими кримінальної провини не було, але «репутація» яких на погляд місцевих органів влади була з того чи з того боку чимось ушкоджена.

1957

